

Fakultet islamskih nauka u Sarajevu

HISTORIJA OSMANSKE DRŽAVE

Priredio: Mr. Ahmet Alibašić

EDICIJA HRESTOMATIJE KNJIGA 13

Ahmet ALIBAŠIĆ (priređivač):

HISTORIJA OSMANSKE DRŽAVE
HRESTOMATIJA

IZDAVAČ: FAKULTET ISLAMSKIH NAUKA U SARAJEVU

ZA IZDAVAČA: PROF. DR. ENES KARIĆ

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK: PROF. DR. ENES KARIĆ

UREDNIK: DOC. DR. ISMET BUŠATLIĆ

RECENZENTI: PROF. DR. ENES KARIĆ
DOC. DR. ISMET BUŠATLIĆ,

LEKTOR: HURIJA IMAMOVIĆ

DIZAJN NASLOVNE STRANE: TARIK JESENKOVIĆ

DTP: SUHEJB DŽEMAILI

ŠTAMPA: EL-BEJAN

ZA ŠTAMPARIJU: NEDIB PROZORAC DIPL. ING.

TIRAŽ: 200

NAPOMENA:
Hrestomatije Fakulteta islamskih nauka u Sarajevu imaju karakter nastavnog priručnika i strogo su interne naravi.

HISTORIJA OSMANSKE DRŽAVE

HRESTOMATIJA

priredio
Ahmet Alibašić

Fakultet islamskih nauka u Sarajevu
Sarajevo, 2005.

SADRŽAJ

PREDGOVOR

Ovo nije klasični udžbenik iz historije Osmanske države niti pretenduje da to bude. Ova hrestomatija, kao i istoimeni predmet, koncipirani su tako da studentu ponude tek onoliko historije koliko je potrebno da bi mogao razumjeti unutrašnje uređenje ove najdugotrajnije velike muslimanske države u povijesti, kao i kulturu koja je pod njenim patronatom nastala te njene odnose sa Evropom.

Prvi dio predstavlja pregled političke i vojne historije Osmanske države koji su za *Historiju Osmanske države i civilizacije* (ur. E. Ihsanoglu) napisali F. Emecen i K. Beydilli. On bi studenta trebalo da upozna sa periodima, značajnim datumima, događajima, akterima i procesima šest stoljeća duge osmanske historije na tri kontinenta.

Drugi dio se bavi unutrašnjom organizacijom u funkcioniranjem Osmanske države u klasičnom periodu. Još jednom je trebalo donijeti tešku odluku i izabrati između nešto starijih i kraćih tekstova doajena osmanske historiografije Halila Inalcika i recentnih ali znatno obimnijih tekstova Mehmeta Ipširlija. Odlučili smo se za Halila Inalcika a studentu ostaje da konsultuje Ipširlija i druge tekstove ukoliko za tim osjeti potrebu. S obzirom da nije moguće adekvatno obraditi sva pitanja iz ove oblasti, izabrali smo nekoliko najvažnijih tema: osmanska koncepcija države i društvenog uređenja, dvor, organizacija pokrajina, struktura gradova, profesionalne asocijacije, školski sistem, odnos između države i vjerskog establišmenta te osmanski model pluralnog društva.

Treći dio tematizira susret Osmanlija i Evropljana, a posebno evoluciju evropskih predstava o Osmanlijama i osmanskih predstava o

Evropljanima, evropskoj renesansi, znanstvenoj i tehničkoj revoluciji, kršćanstvu itd., te kako su te percepcije uticale na predstave Evropljana i Osmanlija o sebi, njihovo ponašanje i politike. Upravo je ovaj dio posebno relevantan za današnjicu. Nakon čitanja ovog dijela jasno je da stare predrasude na obje strane žive i danas i da snažno utiču na političke procese u Turskoj a posebno u Evropi. Posljednja dva teksta su vezana za posljedice propadanja i raspada Osmanske države na Balkanu.

Pažljivi posmatrač historije Balkana, a posebno Bugarske, Kipra, Bosne i Kosova, u zadnjih petnaest godina mogao je lahko primijetiti kako snažan uticaj na stvarnost ovog regiona ima prošlost, daleka i bliska. Tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu i sukoba na Kosovu korišteni su simboli i imena te evocirani događaji iz osmanskog perioda radi mobilizacije različitih skupina za rat. Jedna je politička stranka u Bosni i Hercegovini slike iz ovog perioda pokušala iskoristiti u svojoj predizbornoj kampanji u Bosni i Hercegovini 2000. godine. Relevantne vlasti su taj TV spot brzo zabranile.

Gradivo obrađeno u ovoj hrestomatiji relevantno je za dva najvažnija procesa u jugoistočnoj Evropi: proces ozdravljenja i pomirenja i proces evropskih integracija, te za globalno najvažniji proces izgradnje mostova između Istoka i Zapada. U svjetlu tek začetog procesa ustanovljavanja istine, pravde i pomirenja u Bosni, kao i rasprava o mjestu koje Turska kao nasljednica Osmanske države treba imati u ili spram Evrope, nepristrano izučavanje ovog važnog perioda balkanske historije čini se mudrom investicijom studentskog vremena. Ovo gradivo bi trebalo pomoći u rušenju različitih mitova o osmanskoj vladavini što su prisutni kod različitih naroda jugoistočne Evrope. Postoji nada da će ovaj predmet demitologizirajući osmansku historiju pomoći u pripremi svršenika Fakulteta islamskih nauka za njihovu društvenu misiju. Cilj je da studenti nauče govoriti o osmanskoj historiji na način koji će biti prihvatljiv kako onima koji tu historiju smatraju dijelom svoje nacionalne ili vjerske historije (Turci, Bošnjaci, Albanci i drugi), tako i onima koji osmansku vlast smatraju najvećom nesrećom koja je zadesila njihov narod u historiji. To nije lahko postići, ali nije ni nemoguće. Posebno je važno da muslimanski studenti osmanske historije razumiju da glorificiranje osmanske historije ne služi ničemu. Autor ovih redova

je prisustvovao visokim znanstvenim i vjerskim susretima na kojima je neosjetljiva prezentacija osmanske historije uticala na promjenu kako atmosfere tako i zaključaka sa tih skupova. To je iskustvo uveliko doprinijelo oblikovanju ovoga predmeta.

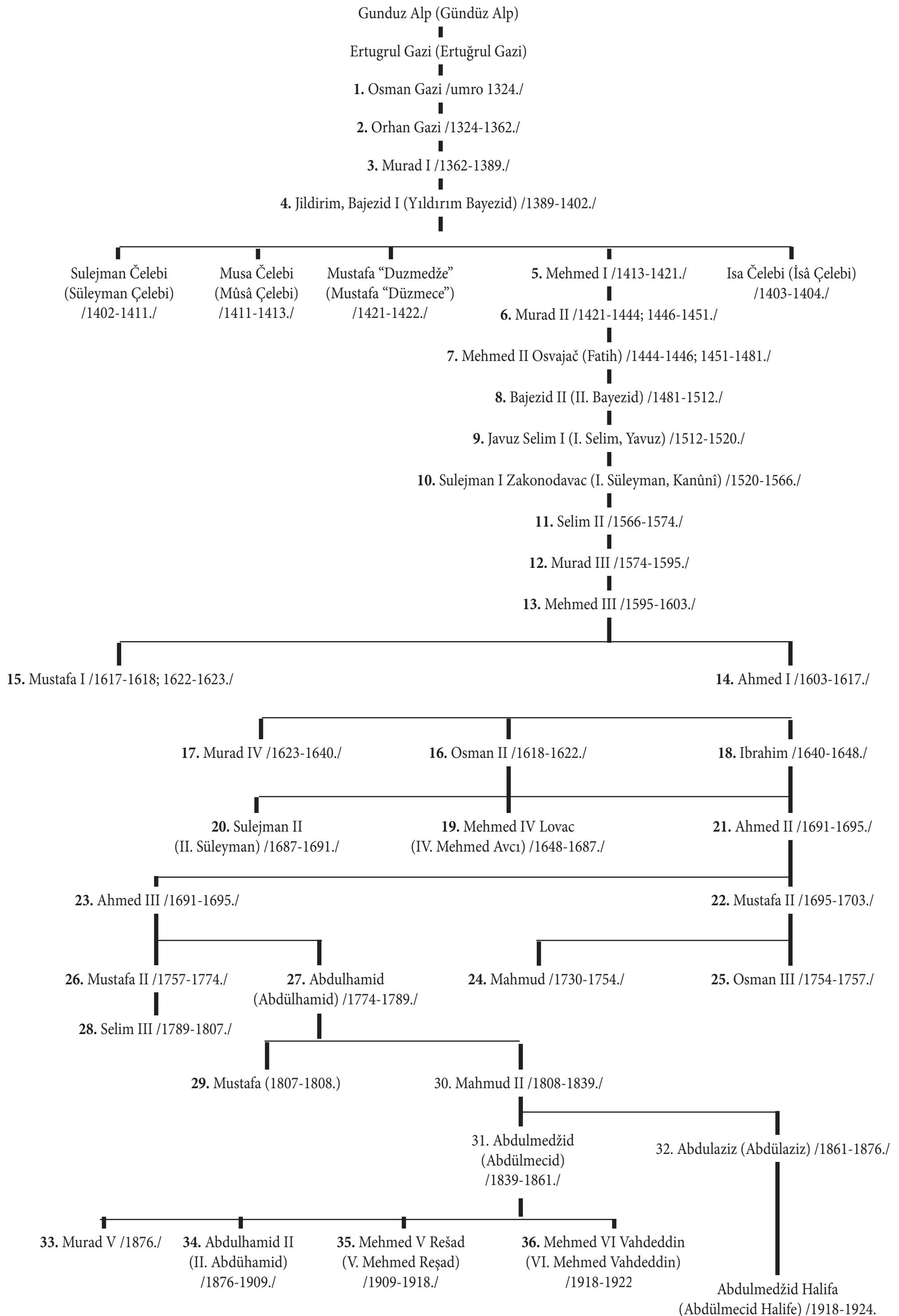
Koristim se ovom prilikom da zahvalim dekanu, kolegama, prevodiocima i tehničarima koji su pomogli da ova hrestomatija dođe do ruku studenata. Posebnu zahvalnost dugujem Orijentalnom Institutu u Sarajevu i dr. Fikretu Karčiću za ustupanje materijala, te sarajevskom uredu WUS Austrija, koji je finansijski pomogao razvoj nastavnog programa za ovaj predmet te jednim dijelom i nabavku literature za fakultetsku biblioteku i izradu ove hrestomatije.

Konačno, zahvalnost ide i Ministarstvu vanjskih poslova Norveške koje je doniralo sredstva za prijevod poglavlja „Kršćani i Jevreji u Osmanskoj državi: funkcioniranje jednog pluralnog društva“ preko Kotorske mreže o religiji u pluralnim društvima.

Ahmet Alibašić

džumade 'l-uhra 1426 H.
juli 2005.

Rodoslov osmanskih sultana

Feridun E.mecen

OD OSNIVANJA DO KUČUK KAJNARDŽE

A. Nastanak i razvoj Osmanskoga bejluka

1. Anadolija u doba nastanka Osmanskoga bejluka

Nastajanje Osmanskoga bejluka, o čemu danas gotovo jedine izvore predstavljaju predanja, neposredno je u vezi sa političkim, društvenim i ekonomskim uvjetima u kojima se nalazila Anadolija u 13. stoljeću. Do kraja ovoga stoljeća kad se na historijskoj sceni pojavila osmanska dinastija koja vodi porijeklo od plemena Kaji (Kayı), Anadolija je već bila turski i islamski prostor. Poznato je da je proces islamizacije i turcfikacije Anadolije započeo još prije pobjede kod Malazgirta 1071. godine koja predstavlja prvi korak u turskom osvajanju cijele Anadolije, što se dogodilo u srazmjerno kratkom vremenu. Naseljavanje turkmenskih zajednica na zapad iz središnjih dijelova Azije sa prostora bližih Perziji i Azerbejdžanu bilo je uzelo maha još od 11. stoljeća u vrijeme nastanka Seldžučke države, a sada se ono odvijalo još intenzivnije. Turkmenske su zajednice vodile polunomadski način života. Zbog toga su u Seldžučkoj državi, koja je imala sjedilački sistem, naseljavane u

pograničnim područjima kako ne bi remetile unutrašnji poredak države. Istovremeno je Seldžučka država na ovaj način učvršćivala pozicije za osvajanja prema Siriji i Anadoliji. Seldžučke snage koje su osvojile Anadoliju i nastanile se na ovome prostoru imale su strukturu u kojoj je dominantan bio turkmenski elemenat. Stvorivši u Anadoliji nezavisnu državu, Seldžuci su, isto kao i Država Velikih Seldžuka sa kojom su bili organski povezani, upućivali turkmenske zajednice iz unutrašnje Azije, iz Perzije i Azerbejdžana na granice prema Bizantu. Vjerovali su naime da će se na taj način stvoriti potrebni uvjeti, s jedne strane na prostorima gdje su političke prilike bili nesređene, s druge strane na onim prostorima koji su tek bili osvojeni ili su bili cilj narednih osvajanja. Smatrajući da bi nove doseljeničke grupe mogle unijeti pometnju u sjedilački život i u državni sistem koji su stvarali tokom cijeloga jednog stoljeća, i Seldžuci su ove velike zajednice upućivali u osjetljiva područja na granici ne remeteći pri tome njihovu strukturu. Međutim, dva-tri stoljeća kasnije Osmanlije su vodili drugačiju politiku prema doseljenicima Turkmenima; razbijali su njihovu plemensku strukturu na manje grupe koje su onda vezivali za zemlju.

Nastanjeni duž granica Turkmeni su nastavljali sa svojim tradicionalnim načinom života. Upadali su na bizantske teritorije i stečeni su plijen koristili kao izvor ekonomske moći koja je bila potrebna i za političku snagu. Seldžučka je vrhovna vlast uspijevala održati autoritet i pored stanovitih problema. No, najezda Mongola pred kojom se Seldžučka država podijelila, predstavljala je veliku opasnost za Anadoliju; ona će otvoriti put novom i sasvim neočekivanom toku događaja; ona će stvoriti uvjete za nova zbivanja koja će se odraziti ne samo na historiju Bliskoga istoka nego i na historiju Evrope, pa će se čak posljedice ovih zbivanja osjećati i u naše doba.

Kako se pod pritiskom Ilhanida Seldžučka država u Anadoliji razjedinjavala, u graničnim su se područjima postepeno počeli javljati nezavisni ili poluzavisni turkmenski bejluci. Povlačeći se u strahu pred najezdom Mongola, turkmenska su se plemena nastanjivala u velikim skupinama na visoravnima srednje i istočne Anadolije, i duž istočne bizantske i zapadne anadolske granice. Kako su izgubili svoje ranije pašnjake, Turkmeni su se sada masovno naseljavali na planinskim

područjima uz Crno more i na planinama koje se pružaju od Kastamona do Antalije. Uz njih je bio veliki broj šejhova i derviša koji su odavno imali važnu ulogu u duhovnom životu turkmenskih plemena. Oni su doprinijeli učvršćivanju islama među Turkmenima i preoblikovanju ranije tradicije *alperen* u tradiciju *gaze*. Jasno svjedočanstvo o njihovome djelovanju predstavlja srazmjerno veliki broj tekija među turkmenskim plemenima nastanjenim u pograničnim predjelima.

S druge strane, jedan dio sjedilačkoga stanovništva iz srednje i istočne Anadolije – gradski elemenat koji je želio iskoristiti mogućnosti, učenjaci, umjetnici, trgovci, zanatlije, zemljoradnici – dolazili su na ove nove prostore, naseljavali su se u postojećim gradovima, kasabama i selima, i ovdje su se nastavljali baviti svojim poslovima. Na taj su način oni ponijeli važnu ulogu u stvaranju infrastrukture ekonomskoga života u turkmenskim bejlucima koji su postajali samostalni. U ovoj su organizaciji posebno važno mjesto imale cehovske zajednice. Osim toga, mevlevije – predstavnici visokoga islama u starim seldžučkim centrima pod vlašću Ilhanida – držali su da novi bejluci imaju svijetlu budućnost, pa su nastojali steći utjecaj osobito na porodice prvaka. Tako su doprinosili slabljenju utjecaja nesunitskog elementa i uspostavljali su ravnotežu preuzimajući utjecaj u višem društvenom sloju; u centrima bejluka oni su osnivali svoja središta – mevlevihane. Sve ove promjene predstavljaju zajedničku karakteristiku bejluka koji su se počeli formirati posebno u zapadnoj Anadoliji.

Turkmenski su bejluci samo prividno pripadali Seldžucima koji su ostali pritiješnjeni u srednjoj Anadoliji i koji su priznavali vlast Ilhanida, a zapravo su u zapadnoj Anadoliji aktivno djelovali protiv njih stvarajući male države. Turkmenskim je bejlucima išla na ruku i politička agonija u kojoj se nalazio Bizant a u kojem je centralni autoritet već bio oslabio. Seldžučko su naslijeđe pod svoju zaštitu uzeli Karamanidi; oni su zauzeli staru prijestolnicu Seldžučke države i tako zadobili istaknutu poziciju među bejlucima. Pred drugim su turkmenskim plemenima vatreno branili svoju politiku i ideju da su oni nasljednici Seldžuka. Možda je njihova najkarakterističnija odlika to što su elemente svoje vlastite strukture unijeli u klasični srednjoistočni državni sistem. Karamanidi su bili prvi koji su turski proglasili administrativnim i književnim jezikom,

što je otvorilo put vrlo značajnom procesu koji će postati primjer drugim formiranim bejlucima; utjecaj ovoga procesa osjećat će se i do naših dana. Bez sumnje će ga na najbolji način voditi Osmanlije. Jedina snaga koja je u posljednjoj četvrtini 13. stoljeća bila konkuretna Karamanidima jesu Germijanidi, bejluk koji je nastao u Kütahiji i njenoj okolini na granici Bizantske države. Međutim, moć Germijanida, koji su uspjeli proširiti svoju vlast do zapadne Anadolije, vremenom je slabila zbog dijeljenja zemlje među članovima porodice, što je bio postupak u njihovome poimanju države. Tako su turkmenske grupe na prostoru utjecaja Germijanida stvarale samostalnu vlast. Neke od ovih grupa – naprimjer Karesidi, Ajdin i Saruhanidi – uspjeli su opstati zahvaljujući pobjedama na moru. Na isti su način svoj opstanak obezbijedili Mentešenidi, dok su se u oblasti Sinopa i Kastamonua nalazili Džandaridi, u istočnom dijelu crnomorskog primorja unutar granica grčke države Trapezunt bejovi Čepni, zatim u oblasti Antalije Hamidi i Tekenidi, u srednjoj Anadoliji nastale su Eretna i država Kadija Burhaneddina, u istočnoj i južnoj Anadoliji Ramazanidi i Dulkadiridi; i najzad, jedan mali bejluk koji u početku ni po čemu nije bio drugačiji od ostalih a koji se nalazio na malom prostoru stiješnjen između Germijanida i Džandarida. Bio je to Osmanski bejluk koji će sve više preuzimati novu ulogu u historiji zapadne Anadolije. Tako će biti postavljeni temelji procesu koji će kasnije usmjeriti tok svjetske historije.

2. Nastanak Osmanskog bejluka: Osman-bej i gaza

Dosta je teško dati pouzdane podatke o tome kada se pojavio i na koji je način djelovao Osman-bej koji se smatra osnivačem bejluka koji po njemu nosi ime – Osmanskoga bejluka. Naime, ne raspolažemo pouzdanim podacima o prvom periodu osmanske historije i o političkim događanjima u tom periodu. Poteškoću predstavlja to što ne postoje pisani izvori iz ovoga vremena osim onih koji imaju karakter predanja i bizantskih hronika koje o njima govore. Naša znanja o prvim godinama osmanske historije zasnivaju se na djelima napisanim u 15. stoljeću i

isprepletenim predanjima koja zapravo odražavaju poimanje tog vremena. Predanja koja se mogu naći u izvorima kao što su historije Ašikpašazadea, Oruč-beja, Nešrija i također anonimnih pisaca trebalo bi detaljno istražiti i tek tada bi se moglo doći do pouzdanih podataka o tom najranijem periodu osmanske historije.

Prva saznanja koja uglavnom imaju karakter predanja odnose se na samu ličnost Osman-beja. Osmanovo pojavljivanje na historijskoj sceni i njegovo sticanje atributa vođe *gaze* spominju se u izvorima koji govore o Osmanovim vezama sa Šejhom Edebalijem, kao i u Šejhovom kazivanju o Osman-beju. Bizantski pak izvori iz tog vremena govore o Osmanovim aktivnostima u oblasti koja je u dotično vrijeme pripadala emiru iz Kastamonua. Nesumnjivo je da je pleme Kaji, nastanjeno u Söğütu i okolini, dobilo ime po Osman-beju zbog toga što je on bio na čelu plemena i što je stekao slavu u borbama. Poznato je naime da su se turkmenske plemenske organizacije podijelile i da je svaki ogranak dobio ime po svome vođi. Ova pak zajednica, koja se sastojala iz više ogranaka, nije dobila ime po Osmanovom ocu Ertuğrulu ili po njegovom djedu Gündüzu Alpu nego po Osmanu. To je, bez sumnje, u vezi s utjecajem Osman-beja u plemenu i, kako smo gore već spomenuli, osobito s njegovim uspjesima u borbama protiv Bizanta koji su ga učinili slavnim. Osim toga, Osman-bej je bio začetnik osamostaljivanja bejluka. Ratovi koji su se vodili pod njegovim vodstvom donijet će krupne promjene u sistemu i strukturi društva, donijet će postepeno stvaranje temeljnih elemenata hijerarhije koja će unijeti poredak u srazmjerno rasutu i nesređenu strukturu pokrajinske oblasti: nastanak političke vladavine ostvarit će se zahvaljujući objedinjavanju turkmenske tradicije i poimanja islamske *gaze-džihada*, makar ovo poimanje u početku bilo sasvim uprošćeno.

Osman-bej koji je vladao prostorom od Eskišehira do granica Burse i Iznika u početku se nije upuštao u iznenadne i neizvjesne sukobe sa bizantskim vladarima u susjedstvu. Naprotiv, on je nastojao učvrstiti dobre odnose s njima. Zapravo je njegov glavni cilj bio Iznik. Osman je u svome bejluku *gazu* učinio ideologijom. Ovo je doprinijelo da mu se pridruži narod iz nekih turkmenskih plemena iz okoline, pa čak i neki bizantski prvaci. Prvi pokazatelji njegove moći bili su ovi: pred-

stavljao je prijetnju za Iznik i 1302. godine on je odnio pobjedu nad bizantskim snagama. Od tog je vremena počela da se širi Osmanova slava; njegovo se ime sa atributom vođe *gaze* počelo spominjati i u drugim turkmenskim bejlucima. Pritisak na Iznik i Bursu Osman je pojačao posebno nakon povlačenja Katalana, plaćenika koje je Bizant uzeo kao ispomoć (1304). Bizantinci su organizirali odbrambenu liniju i tako stvorili bedem pred vojskom Osman-beja, no njihovi napori da je zaustave nisu bili uspješni. Pronosilo se kazivanje kako je Osman-bej sveta, legendarna ličnost u vođenju *gaze*. Ovo je, zajedno sa još nekim razlozima, imalo važnu ulogu u jačanju ljudstva u Osmanskom bejluku.

Od tog će vremena glavni cilj Osmanskoga bejluka, kao i drugih turkmenskih emirata, biti da slijede osvajačku politiku protiv *darulkufra* – prostorâ koji pripadaju nemuslimanima. Ova se politika tumačila pojmovima *gaze* i *džihada* koji uporište nalaze u islamskim izvorima. Istovremeno se ona podudarala sa pojmom *alperen* u ogusko-turkmenskoj tradiciji. Ova zajednica *gazija* – osvajača, kojoj je na čelu stajao Osman-bej, pripadala je kulturnom krugu drugačijem od sjedilačke islamske kulture, onome koji nije nosio elemente narodnoga tarikata, tasavufa, epske književnosti, običajnog prava što su bili široko rasprostranjeni u pokrajinskim oblastima. Želju za osvajanjima povećavali su ratnički duh i ponesenost ratnim plijenom, a sve je to određivalo politički cilj bejluka kojemu se na čelu nalazio već proslavljeni Osman-bej. Polagano se počeo razvijati pojam Osmanlija i razvio se toliko da više nije obuhvatao samo narod u pokrajinskoj oblasti nego i lokalno stanovništvo zatečeno na tek osvojenim prostorima. Osmanski bejluk se već bio formirao i počeo se širiti prema Bizantu postajući sve snažniji. Ulazio je u period kada će dati novi pravac odnosima sa susjednim turkmenskim bejlucima i kada će nastojati da ih veže uz sebe. Upravo je pripajanje ovih bejluka imalo velikoga značaja u stvaranju uvjeta za osvajanja i za jačanje ljudske komponente. Snaženje Osmanlija i njihovo učvršćivanje u Rumeliji, kao i politika koju su vodili prema drugim bejlucima, poprimili su sada šire dimenzije. Sva ova događanja prije svega treba dovoditi u vezu sa *gazom*.

3. Političko stanje u pokrajinskoj oblasti: Osmanlije i turkmenska plemena

Dok je Osmanski bejluk u godinama svoga nastajanja djelovao uglavnom na granici prema Bizantu, neka su druga turkmenska plemena ostala u unutrašnjim krajevima, a emirati koji su se nalazili u blizini obala počeli su voditi *gazu* namjeravajući da izađu na more. Bejluci Menteše, Ajdin, Saruhan i Karesi usmjerili su svoja osvajanja na ostrva i obale u Trakiji. Međutim, bile su to teške borbe sa ishodima samo ograničenoga značaja. S druge strane, Osmanlijama je geografski položaj omogućavao bolje prilike za osvajanja i za ubiranje ratnoga plijena. Isticanje u prvi plan mogućnosti sticanja ratnoga plijena zbog pogodnoga geografskog položaja dovodilo je Osmanlijama veliki broj pristalica. U Ahmedijevu djelu, koje se smatra prvim osmanskim izvorom, sa hvalom se govori o ovoj dimenziji *gaze* i o tome kako Osmanlije veliki značaj pridaju pravednosti, što je, kako u *Behdžetu-t-tevarih* navodi Šükrullah, podstaknulo mnogobrojne ratnike iz okolnih krajeva da se pridruže Osman-beju. Tako su Osmanlije počeli zadobijati na svoju stranu vojnu snagu susjednih bejluka i narod koji je predstavljao uporište te snage.

Osmanlije su se najprije držali politike da štite narod pred pritiskom i utjecajem moćnih Germijanida i u tom su pogledu isticali svoju odanost principima pravednosti. Oni su se najprije uključili u borbe koje je s Germijanidima vodio bejluk Karesi, jedan od onih s kojima su Osmanlije graničili. U ovim su se borbama stavili na stranu Karesida i pružali su im pomoć. Po postignutom uspjehu Osmanlije su jedan dio osvojenoga prostora ostavljali u lično vlasništvo, jedan su dio namijenili da se koristi kao *timar*, a uglednike bejluka Karesi uključivali su u svoj vojni sistem. Tako su postigli pripajanje ovoga bejluka. Jedan dio teritorija koje su pripadale bejluku Germijanida Osmanlije su dobili uspostavljajući s njima rodbinske veze, a jedan su dio teritorija otkupili od bejluka Hamida. Kupovina teritorija pokazivala je ekonomsku moć Osmanskoga bejluka, što je doprinijelo da susjedni siromašni bejluci u Osmanlijama vide snagu. Gotovo sve bejluke u zapadnoj Anadoliji

Osmanlije su prisajedinili u doba Murada I i Bajezida Jildirima. Jedini bejluk koji će im se još dugo opirati, izuzimajući kratki period nakon Timurovoga osvajanja, bili su Karamanidi koji su sebe smatrali legitimnim nasljednicima Seldžuka.

U osvajačkoj politici što su je Osmanlije vodili prema anadolskim bejlucima posebno pažnju privlači njihovo nastojanje da uspostave zakone. Dok su s jedne strane isticali staru ogusku tradiciju i nadmoć plemena Kaji, s druge su strane primjenjivali islamski pojam *darulbagi*. Osobito je ovo drugo predstavljalo primjer njihove odanosti islamskom pravu. Karamanide su Osmanlije okarakterisali kao razbojnike što s leđa napadaju islamsku državu koja vodi *gazu*. Svoju politiku prema Karamanidima Osmanlije su formulisali u rečenici "kad jedna *gaza* predstavlja smetnju drugoj *gazi*, onda protiv nje treba voditi veliku *gazu*". Ta borba između dva muslimanska bejluka u početku se jednostavno nazivala ratom, no kasnije će je osmanski historičari tumačiti uspostavljanjem reda i zakona, dakle sofisticirano kako i jeste odgovaralo uvjetima njihovoga vremena.

Pritisak na susjedna turkmenska plemena Osmanlije su pojačali u vrijeme Murada I, naročito nakon što su prešli u Rumeliju i uspostavili bliže kontakte sa Bizantom. U doba ovoga vladara Osmanlije su došli sve do Konje i vršili su još veći pritisak na Karamanide. Napredovanje Murada I, s jedne strane na teritoriji koja je pripadala Hamidima a s druge strane prema Amasiji, unijelo je veliku pometnju u bejlucima Džandarida i Karamanida. Osmanlije su u bitki na ravnici pred Konjom (Frenkyazısı) 1387. godine porazili Karamanide i zauzeli grad Konju. Najzad su Karamanidi, koji su bili preuzeli zaštitu nad drugim turkmenskim bejlucima poneseni idejom da su nasljednici Seldžuka, morali priznati nadmoć Murada I. Tako u Anadoliji nije ostao nijedan bejluk koji bi mogao prkositi Osmanlijama. I bejovi u zapadnoj Anadoliji iskazali su im svoju potčinjenost. Ovi uspjesi Murada I imaju karakter značajnog koraka na putu objedinjavanja Turaka u Anadoliji.

Moglo bi se diskutovati o tome kako su novu vlast prihvatili narodi u anadolskim bejlucima čije su teritorije Osmanlije osvojili ili u onima koji su sami priznali potčinjenost Osmanlijama. Ipak, to što osmanski sistem još nije bio centraliziran, što je socijalna struktura u Osmanskom

i u drugim bejlucima imala zajedničku kulturnu osnovu, zatim davane značaja lokalnoj aristokraciji i politika uključivanja ovih u vlastiti sistem, propagiranje *gaze* i ratnoga plijena, i najzad slava stečena u borbama, sve je to umanjilo eventualno negodovanje naroda i omogućilo da se pripojeni bejluci lakše prilagode novim uvjetima.

4. Prelazak u Rumeliju: osvajanje i naseljavanje

Kad je Orhan-bej, sin Osman-beja, zauzeo Bursu (1326), Iznik (1331), Izmit (1337) i oblast Kodžaeli, prostore koji su dosta dugo bili pod blokadom, i kad je prisajedinjen bejluk Karesi (1334), stvorili su se uvjeti da se pred Osmanlijama otvore novi ciljevi. Bili su to poluostrvo Galipolje i Trakija, oblasti koje su priobalni turkmenski bejluci dobro poznavali. Unutrašnji nemiri u Bizantskoj državi (1341-1347) bili su još jedna pogodna prilika za Osmanlije da planiraju prelazak u Rumeliju. Osvajanjem značajnijih bizantskih utvrđenja koja su pružala otpor i predstavljala karike u lancu odbrane, Osmanlije su stekli mogućnost da se učvrste na granici prema Bizantu. Ovo im je istovremeno olakšalo uspostavljanje vlasti u Mramornom bazenu. Time je i prelazak u Rumeliju postao još bliži. Poznato je da su u prelasku i učvršćivanju Osmanlija u Rumeliji značajnu ulogu imali emiri bejluka Karesi koji su dobro poznavali poluostrvo Galipolje i Trakiju.

Osmanlije su u doba Orhan-beja u Rumeliji stekli atribut predvodnikâ *gaze*. Teritorija koja je ranije pripadala bejluku Karesi a koja se pružala do zaljeva Edremit i do Mramornoga mora sada je postala osmanska pokrajinska oblast; uprava nad njom povjerena je princu Sulejmanu. Ženidba Orhan-beja 1346. godine sa kćerkom Kantakuzena koji se spremao preuzeti prijestolje, njih je dvojicu učinila saveznicima, što je Osmanlijama olakšalo dolazak na Galipolje. Istovremeno se ovakvim novim razvojem događaja ostvarivala osmansko-bizantska saradnja širokih razmjera. Ovo je savezništvo na kratko vrijeme Kantakuzenu otvorilo put prema Istanbulu, a na dugo vrijeme predstavljalo je početak naseljavanja Osmanlija u Rumeliji. I doista su osmanske snage

zahvaljujući ovome stekle mogućnost da dobro upoznaju poluostrvo Galipolje i Trakiju. Uz dodatnu pomoć bivših vojskovođa iz bejluka Karesi, koji su ranije u više navrati prelazili na ovu stranu, Osmanlije su načinili prvi značajan korak u osvajanju Rumelije. No priče o prelasku u Rumeliju koje su u osmanskim hronikama ispričane kao predanja, nemaju nikakvu historijsku vrijednost. Sulejman-paši, koji je bio na čelu osmanskih snaga što su 1349. i 1352. godine odlazile u pomoć Bizantu, Kantakuzen je u vrijeme ovoga drugog pohoda povjerio tvrđavu Čimpi u blizini Bolajira. Osmanlije su tako dobili važnu utvrdu koju više nisu napustili nego su je pretvorili u svoju krajinu. Otpočeli su sa upadima na Galipolje, poluostrvo koje je imalo ekonomski značaj, pa i u pravcu Trakije. Galipolje je osvojeno kratko nakon jednoga zemljotresa koji se dogodio 1354. godine. Tako je Trakija ostala jedini cilj. Ni smrt Sulejman-paše nije prestavljala prepreku za dostizanje tog cilja. Osvajanjem Edirne neposredno prije stupanja u posljednju četvrtinu 14. stoljeća Osmanlije su stekli još veću snagu. Ovim je započeo novi period za historiju Balkana, pa i za historiju Evrope.

Prelazak i naseljavanje Turaka u Rumeliju odvijali su se sistematski. Ove pokrajinske oblasti u koje su se naseljavali *gazije* – bejovi koji su dolazili iz Anadolije (kao što su Hadži Ilbeji, Evrenosidi, Mihalidi) – sve su se više razvijale, pa su mogućnosti koje su se pružale na tek osvojenoj zemlji privlačile u Rumeliju stanovništvo koje je u Anadoliji živjelo u oskudici. Osmanlije su podržavali ovo preseljavanje naroda; oni su na različite načine, nekada milom a nekada silom narod slali na ovu stranu. Takozvani tahrir-defteri iz 15. i 16. stoljeća koji se odnose na Balkan svjedoče o ovome doseljavanju naroda iz Anadolije, pa je neosnovano svako poricanje ovoga procesa. Osmanska osvajanja nisu se vodila silom nego su se mahom ostvarivala sklapanjem dogovora i miroljubivom politikom, što je u određenoj mjeri moglo doprinijeti dugotrajnom opstanku Osmanlija. U ovome svakako veliku ulogu ima i to što se veoma vodilo računa da se prema nemuslimanima primjenjuje islamsko šerijatsko pravo. Isticanje u prvi plan principa pravednosti koji proizilazi iz ovoga prava, kao i njegovo pedantno primjenjivanje, obezbijedilo je potčinjenost lokalnoga elementa koji je bio pod teškim političkim i vjerskim pritiskom zbog nesređene političke strukture

Balkana. Naime, narod koji je živio u velikoj neizvjesnosti zbog političkih sukoba među lokalnim gospodarima, te između Mađarske i Bizanta, kao i zbog katoličko-pravoslavnoga suprotstavljanja, prihvatao je osmansku upravu koja je obećavala sigurnost sređene države. U krajevima koji su se smatrali prostorom *darulharba* zato što nisu prihvatili poziv na potčinjenost i koji su tako postali izloženi prvim snažnim i oštrim upadima osmanskih krajiških bejova ili čestim udarima akindžija, stanovništvo se razbijalo i povlačilo u planine, no često se događalo da se to isto stanovništvo samo od sebe vraćalo na svoju zemlju uvidjevši promijenjene uvjete u novom poretku što se stvarao nakon uspostave osmanske vlasti.

S druge strane, primjenjivanje timarskog sistema na osvojenim prostorima značilo je uspostavljanje sređenije uprave. Osmanlije su jednim dijelom uključivali u timarski sistem i lokalne prvake, a neke su vojne grupe, ništa u njima ne mijenjajući, priključivali osmanskoj vojnoj organizaciji (kao što su vojnuci, martolozi, eflaci). Na taj su se način dokidala prava koja su bivši feudalni gospodari imali nad lokalnim stanovništvom; balkanski su seljaci dobivali status slobodnih osmanskih seljaka. Na tvrdnje kako su feudalni gospodari i nakon osmanskih osvajanja zadržavali svoja bivša imanja i kako su im Osmanlije davali velike povlastice treba gledati s oprezom, budući da su poznati struktura timarskoga sistema i mogućnosti njegovoga mijenjanja.

Sada su se na Balkanu počele formirati nove krajine, a na prostorima koji su s napredovanjem osvajanja postajali bivše krajine razvijali su se gradovi, kasabe i sela. Ovo je bilo neophodno za funkcioniranje osmanskoga vojnog i ekonomskog mehanizma. Kako je u svojoj osnovi timarski sistem u neposrednoj vezi sa životom sela, Osmanlije su podsticali, s jedne strane doseljavanje stanovništva iz Anadolije, a s druge strane zadržavanje lokalnoga stanovništva na njegovoj zemlji. Iz tahrirdeftera može se vidjeti kako se ovo doseljavanje iz Anadolije nije dogodilo naglo i odjednom nego se odvijalo tokom stoljećâ, 15. i 16., pa u određenoj mjeri i tokom 17. Kroz ovaj proces Turci su naseljavali prostore Trakije, Makedonije, sjeverozapadne Rumelije, Dobrudže i Varne. U toponimiji ovih krajeva postoje svjedočanstva da su turski derviši imali značajnu ulogu u naseljavanju Turaka ovdje, što opet pokazuje da

se naseljavanje Rumelije Turcima odvijalo pod sličnim uvjetima kao i naseljavanje Anadolije.

U doba Murada I (1362-1389) koji je svojim ofanzivama posebno u Anadoliji i na Balkanu uspio Osmanski bejluk pretvoriti u državu, nove su potrebe zahtijevale stvaranje novoga vojnog sistema i uvođenje krupnih promjena u državnoj organizaciji. Tako su postavljeni temelji centralističkoj strukturi. Murad I doveo je u vazalski položaj feudalne kneževine koje su nastale nakon raspada Dušanovoga carstva, što je stvorilo velike promjene u političkoj strukturi na Balkanu. Napredovanje prema Balkanu, koje se ostvarivalo u tri pravca, povremeno je nailazilo na otpor ujedinjenih lokalnih snaga. Osmanlije su čak ponekad bili u situaciji da se moraju braniti pred protunapadima. Savezništvo pape i italijanskih država sa lokalnim elementima na Balkanu povremeno je odgađalo osvajanje. Uprkos svemu ovome, politika koja je Osmanlije vodila njihovome cilju da zauzmu ove prostore više puta će potvrditi, čak i u kasnijim periodima, da ih neće biti lahko potisnuti sa Balkana. Poslije pobjede u Černomenu 1371. godine srpski kneževi u Makedoniji, bizantski imperator i bugarski kralj priznali su osmansko sizerenstvo. Ipak, balkanske zemlje, ohrabrene porazom osmanskih akindžija u Pločniku (kod Bileće, prim. rec.) za vrijeme jednoga njihovog upada u Bosnu 1388. godine, udružile su se u zajedničke snage s ciljem da Osmanlije sasvim potisnu sa Balkana. Stvaranje ovoga saveza značajno je utoliko što pokazuje koliko su neosnovane tvrdnje da su se Osmanlije proširili na Balkanu zbog vojne slabosti ovdašnjih zemalja. Murad I uspio je razbiti otpor Bugara i tako spriječiti njihovo priključivanje ovome savezu, a Kosovska bitka (1389) koju je vodio protiv udruženih snaga nosi veliki značaj zbog posljedica koje su uslijedile.

Ova je bitka Osmanlijama za kratko vrijeme obezbijedila veliku vojnu i političku prednost. U južnom toku Dunava više nije bilo snage osim Ugara koja bi im se mogla suprotstaviti. Sada je pred Osmanlijama bio otvoren put prema sjevernoj Srbiji, srpski despot doveden je u položaj vazala, stvorile su se mogućnosti za napredovanje prema Makedoniji, Srbiji, Albaniji i Bosni. S druge strane, osvajanje Bosne koja će dugo ostati pod osmanskom vlašću predstavljalo je početak krupnih promjena u etničkoj, socijalnoj, političkoj, ekonomskoj i kulturnoj strukturi ove oblas-

ti. U Bosni je čak širenje islama uzelo više maha nego i u jednom drugom kraju u Rumeliji. Razlozi širenja islama u Bosni dosta su detaljno razmatrani i uglavnom se ističe da su se pripadnici heretičke bosanske crkve (bogumili) opredijelili za islam pod osmanskom vlašću zbog toga što su bili izloženi velikim pritiscima i progonima od strane feudalnih velmoža i katoličke crkve. Također se ističe da se islam ovdje nije širio naglo nego postepeno, te da su u tome važnu ulogu imali neki ekonomski i socijalni razlozi jednako koliko i bogumilski faktor. Osim toga, ukazuje se da je širenju islama u Bosni doprinijelo to što je lokalni elemenat prihvatanjem islama dobivao određenu poziciju u osmanskoj vlasti i jačao svoj položaj. Međutim, dosadašnjim razmatranjima nije dovoljno istražena duhovna uloga tekija i derviša; ovaj je momenat prilično zapostavljen.

S druge pak strane, rezultati istraživanja, osobito onih načinjenih prema osmanskim arhivskim izvorima, pokazali su da su neosnovane tvrdnje kako je osmanska vlast imala negativnoga utjecaja na stanovništvo na južnom Balkanu, kako je spriječila njihovo nacionalno organiziranje, te kako su osmanska osvajanja usporila uključivanje balkanskoga elementa u tokove evropske kulture i civilizacije. Ma koliko su osmanska osvajanja prouzrokovala promjene kod lokalnih elemenata na ovome prostoru, ona su omogućila očuvanje njihovoga identiteta. Tako su naprimjer Albanci, koji su se nalazili pod snažnim vjerskim, etničkim i kulturnim pritiskom Grka i Slavena, u velikom broju primili islam i tako sačuvali svoju etničku strukturu. Također je spriječena slavizacija Vlaha i Grka i odbijeni su pritisci katolika Ugara i Latina. Tako su učvršćivanje osmanske vlasti i sistem pravednosti koji se primjenjivao u okviru islamskoga prava, te čvrsta centralistička uprava, doprinijeli opstanku balkanskih naroda, drugim riječima doprinijeli su očuvanju mozaika koji stvaraju balkanski narodi. Čak je poznata činjenica da su povlaštene crkve kasnije postale sjedišta u kojima se organizirao otpor protiv osmanske vlasti. Mišljenje da je u očuvanju identiteta balkanskih naroda ulogu odigrala nadmoć lokalnoga naroda nad novim osvajačima u ekonomskom, kulturnom i socijalnom pogledu proizilaze iz nepravilnoga razumijevanja osmanskoga pravnog i ekonomskog sistema i načina njihove primjene.

Dok su Trakija, Makedonija i sjeveroistočna Bugarska postali prostori toliko gusto naseljeni Turcima porijeklom iz Anadolije da

će predstavljati važna uporišta pri daljim osvajanjima, u Bosni i u Albaniji je islam široko prihvaćen među lokalnim stanovništvom, što je omogućilo sigurno učvršćivanje Osmanlija na Balkanu. Ove čvrste pozicije obezbijedit će potencijal koji će prevladati veliku krizu u Anadoliji 1402. godine i isto tako imat će važnu ulogu u budućem napredovanju Osmanlija koji će dosezati čak do Budima.

5. Nastanak i pad prve centralističke države

U vrijeme kad je Murad I poginuo na Kosovu, Osmanski je bejluk već bio stekao važnu ulogu u Anadoliji i Rumeliji i već je imao obilježja države. Dolaskom na prijestolje Bajezida I (1389) Osmanska država počela je slijediti novu politiku. Vazalska politika Murada I zamijenjena je neposrednim pripajanjem teritorija Osmanskoj državi. Vijest o smrti Murada I izazvala je određena kretanja u Anadoliji i na Balkanu. Saznavši za ustanak anadolskih bejova koji su bili u položaju vazala Bajezid se odmah uputio u Anadoliju (u zimu 1389/90) i njihovu je teritoriju direktno pripojio osmanskoj zemlji; bivši bejluci postali su osmanski sandžak kojemu su na čelo postavljeni upravitelji iz središta. Ove mjere Bajezida I svele su svu opoziciju u Anadoliji na dva glavna centra; ostali su bili još samo Konja i Sivas koji su mu svojom snagom mogli prkositi. Istovremeno ti potezi Bajezida I po kojima je dobio nadimak Jildirim (Yıldırım) (u značenju Munja, prim. prev.) predstavljaju prvu primjenu politike u pravcu stvaranja snažne centralističke države kojom upravlja jedna ruka. I u primjeni takve politike Bajezid Jildirim je u prvi plan stavljao svoje svojstvo vođe *gaze* i vlast je uspostavljao sukladno ovoj ideji. Pošto je dokinuo krajiške bejluke, on je 1397. potisnuo Karamanide iz njihova dva uporišta, a 1398. razbio je i državu Kadija Burhaneddina kojoj se sjedište nalazilo u Sivasu. Zatim je porazio bejluke u srednjoj i istočnoj crnomorskoj oblasti. Čak je Bajezid I, kojemu je središte hilafeta u Kairu dodijelilo titulu "sultana *gazijâ*", krenuo na krajeve u istočnoj Anadoliji koji su pripadali Mamelučkom sultanatu i osvojio je gradove Elbistan i Malatju. Ova nagla politika prema istoku odvela ga je na prostore koji su

bili, jedni pod Timurovim utjecajem, drugi pod vlašću Mameluka, zbog čega je došao u neposredan dodir sa ove dvije velike sile.

S druge strane, Bajezid I je istu politiku primjenjivao prema balkanskim državama i prema Bizantu želeći da objedini osmansku teritoriju. On je Istanbul stavio u blokadu, te potpuno porazio bugarsko kraljevstvo i despotovinu u Dobrudži. Pohodom na Vlašku razbio je upade Ugara na ovaj prostor. Ovako je bio u poziciji neposredne opasnosti za Veneciju i Ugarsku čime je stvorio opću napetost u Evropi. Uz papinu podršku ponovo je oživio krstaški duh, pa su otpočele velike pripreme koje su imale za cilj da se Osmanlije potpuno potisnu sa Balkana i da se Istanbul zaštiti od osvajanja. Velike krstaške snage koje su se okupile u Budimu ubrzo su poražene kod Nikopolja (1396). Ovaj posljednji poraz krstaša, koji su žarili i palili svuda kuda su prolazili i vršili nasilje nad lokalnim pravoslavnim stanovništvom, s jedne je strane učvrstio uvjerenje da osmanske snage ne mogu biti potisnute iz Rumelije, s druge je strane u islamskom svijetu veoma povećao ugled Bajezida Jildirima kao *gazije*. Bajezid je najzad mogao pojačati blokadu Istanbula. Za razliku od svojih podanika, bizantski je imperator duboko vjerovao da se Istanbul može spasiti jedino uz pomoć koja će doći izvana. Osvajanje Istanbula sada je bilo izvjesno. Međutim, Bajezidovo napredovanje u Anadoliji koje je uslijedilo nakon njegovoga uspjeha na zapadu, neposredno ga je suočilo sa Timurom; a Timur je postajao sve jači na istoku i, kao nasljednik Mongola, sebe je proglasio suverenim moćnikom u Anadoliji. Pogoršani odnosi sa Mamelucima ostavili su *gaziju* sultana samoga naspram Timura; anadolski bejovi, protjerani sa svojih prostora tek pripojenih osmanskoj zemlji, kao i svi oni koji su bili nezadovoljni snažnom centralističkom politikom, Timura su vidjeli kao svoga spasioca.

Pored vojnih uspjeha Bajezid I je provodio promjene koje će omogućiti transformaciju iz pokrajinskog bejluka u državu i tako učvrstiti osmansku vlast. On je nastojao da stvori osnove na kojima će se graditi uvjeti za tursko-islamsku centralističku državnu upravu, nastojao je da obezbijedi provođenje finansijskoga sistema koji se oslanja na ilhanidsku tradiciju i da ostvari upravljanje neposredno iz centra; organizirao je sistem sultanskih vojnika (*kap kulu*) i *gulama*. Važne vojne i upravne poslove povjerio je vojnicima *kapikulu* koji su bili neposredno njemu podređeni i dovodeći

tako pod kontrolu moćne svojeglave lokalne plemiće, turkmenske bejove i one bejove koji su u pokrajinskim oblastima postajali sve snažniji, postavio je temelje centralističkoj državi. S druge strane, nastojanje da se usvoji visoko islamsko shvatanje postepeno je potiskivalo *gazu* u njenom tradicionalnom značenju. Bajezid Jildirim nije više bio gospodar jednoga krajiškog bejluka; on je dostigao položaj sultana jedne islamske države u kojoj su se nastojale stvoriti institucije. Ovaj proces što je vodio stvaranju centralističke države uprkos negodovanjima koja su dolazila iz tekija i od derviša, zaustavljen je porazom u bitki kod Ankare.

Timur se jedno vrijeme nije mogao odlučiti da krene na Bajezida koji je pobjedom kod Nikopolja stekao veliki ugled. Timurov je cilj bio da kao nasljednik Seldžuka i Ilhanida sačuva nepromijenjeno stanje u Anadoliji i da zaustavi snage koje mu se suprotstave. Zapravo, on je Osmanlije vidio kao jedan od krajiških bejluka u zapadnoj Anadoliji koji treba njemu biti potčinjen. Kad je Bajezid Jildirim poremetio ravnotežu u Anadoliji i pokazao svoje težnje da ovdje ostvari jedinstvo, to je značilo nanošenje udarca njegovome atributu zaštitnika i gospodara ovoga prostora. I tako je 28. jula 1402. godine na polju Čubuk (kod današnje Ankare, prim. prev.) brojna Timurova vojska teško porazila Osmanlije. Ovaj je poraz imao posljedice toliko krupne da će one promijeniti tok osmanske i svjetske historije. Srušena je centralistička država Osmanlija, u Anadoliji su ponovo bejluci zagospodarili svojom zemljom a Osmanlije su pali u položaj bejluka koji priznaje Timurov suverenitet. Sukob među sinovima Bajezida Jildirima otežao je obnavljanje ranijeg stanja; na prevazilaženje krize koja je vladala u tim godinama i na ponovno uspostavljanje centralizma trebalo je čekati pola stoljeća.

6. Doba obnove

Nakon udarca što im ga je nanio Timur, Osmanlije su ostali stabilni u Rumeliji koja je zahvaljujući moćnim krajiškim bejovima uspjela sačuvati svoju cjelovitost. Zapravo, Osmanlije su zahvaljujući ovdašnjem ljudskom potencijalu i materijalnim izvorima uspjeli da se ponovo organiziraju.

Bajezidovi su sinovi najprije bili priznali vlast najstarijem bratu, princu Sulejmanu, ali je u Anadoliji sve više sijala zvijezda Mehmeda Čelebija. Borba za vlast između Sulejmana, Isaa, Musaa i Mehmeda Čelebija trajala je do 1413. godine. Jedinstvo je uspostavio Mehmed Čelebi objedinjavanjem osmanske zemlje u Anadoliji sa onom u Rumeliji. Istovremeno je obezbijedio za sebe podršku moćnih krajiških bejova, korisnika *timara* i vojnika *kapikulu*. Ovo doba unutrašnjih sukoba koje je trajalo od 1403. do 1413. godine u osmanskim se izvorima spominje kao *fetret devri*. Period od 1413. do osvajanja Istanbula predstavlja doba u kojem je uglavnom ostvarena obnova države. U ovome je procesu veliku ulogu imalo shvatanje centralističke države koju je uspostavio Bajezid I.

Pošto je pobijedio braću i okončao građanski rat, Mehmed Čelebi je, nastojeći da uspostavi jedinstvo u Anadoliji, vodio pomirljivu politiku prema bejovima u Anadoliji i Rumeliji, prema lokalnim plemićima, Bizantincima, Venecijancima koji su imali trgovačke interese u Anadoliji, prema Rodoskim vitezovima i Đenovljanima. U svim svojim djelovanjima u ovome periodu blage politike stalno je vodio računa, na jednoj strani o Timurovoj vojsci koja je i dalje upadala na prostor Anadolije, na drugoj strani o krstaškoj opasnosti koja je mogla doći iz Evrope. Osmanski prinčevi u Bizantu također su predstavljali veliku opasnost. Naime, bizantski imperatori su preko njih raspirivali borbu za vlast. Čak su i neki pogranični bejovi i vojnici *kapikulu* nastojali da ovu opasnost pretvore u vlastitu korist. Period interregnuma je državu gotovo doveo na rub propasti. Ova atmosfera straha bila je glavni razlog da se u Fatihovu kanun-namu unese tačka o bratoubilaštvu. Nakon smrti Mehmeda Čelebija (1421) Murad II se suočio sa bunom svoga amidže Mustafe. Teško je uspio poraziti amidžu koji je vladao u Rumeliji, a onda je došao u sukob sa svojim mlađim bratom Mustafom. Princ Orhan, koji se kao talac nalazio u Bizantu, predstavljao je veliku opasnost i za Murada II i za njegovoga sina Mehmeda.

Nakon vladavine Mehmeda Čelebija koja je kratko trajala ali je bila od životne važnosti, obnova Osmanske države veoma je uznapredovala sa njegovim sinom Muradom II koji je nastojao objedinjavati i očuvati teritorije. Murad II je naime nastojao riješiti probleme koje nije uspio Mehmed Čelebi. Doba Muradove vladavine predstavlja oživljavanje

Osmanske države. Pošto je s mukom uspio ukloniti svoga mlađeg brata Mustafu kojega je podržavao Bizant, prisilio je Džandaride i Karamanide da se povuku; doveo je pod svoju vlast bejluke Ajdin, Menteše i od Hamida ogranak Teke koji je u doba Mehmeda Čelebija bio prisiljen na povlačenje. Zbog utjecaja koji je na Anadoliju imao Timurov sin Šahruh, Murad II je prema Karamanidima i Džandaridima vodio srazmjerno pomirljivu politiku. S druge strane, Bizant, Srpska despotovina, zatim Grčka despotovina na Peloponezu i Vlaška iskoristile su doba pometnje u Rumeliji i vratile su dio zemlje koji su ranije bile izgubile. Jedno su vrijeme Osmanlije vodili suzdržanu politiku u Rumeliji plašeći se novoga krstaškog saveza, ali je politika *gaze* oživjela nakon što je osvojen Solun 1430. godine i napravljen ugovor sa Venecijom. Cilj je bila Ugarska pa su pripreme ubrzane posebno nakon smrti ugarskog kralja Sigismunda (1437). Ponovo su oživjeli osvajački pohodi, slomljeni su upadi Ugara u Srbiju i Vlašku, 1439. nanesen je udarac Srpskoj despotovini i pod blokadu je doveden Beograd, ključ prema Srednjoj Evropi. Međutim, poraz koji su ovdje doživjeli 1440. godine u velikoj je mjeri poremetio položaj Osmanlija na Balkanu. Sada su Osmanlije vodili odbrambeni rat da se odupru iznenadnim napadima Ugara.

U ovome teškom periodu Murad se vratio pomirljivoj politici i u Rumeliji i u Anadoliji. Iako je 1444. godine ustupio prijestolje svome sinu Mehmedu, bitka kod Varne bila je važna prekretnica koja je odredila sudbinu Osmanlija na Balkanu. Ova pobjeda, i nakon nje Druga kosovska bitka 1448. učvrstile su pozicije Osmanlija na Balkanu, a u Evropi su stvorile opće beznađe. Obje su ove pobjede približile i osvajanje Istanbula.

U početku se Murad II nije opredijelio za izrazito islamsko poimanje i centralizirani državni sistem kao što je činio Bajezid I. On je posvetio pažnju uspostavljanju određene ravnoteže između spahija, nomadskih turkmenskih plemena i vojnika *kapikulu*. Čak je oživjela stara oguska tradicija pred nastojanjem Šahruha, Timurovog sina, da nastavi sa očevom politikom prema Anadoliji. Isticanjem preimućstva plemena Kaji nastojali su se slomiti prodori Timurovog nasljednika u Anadoliju. Vezanost za ovu ogusko-turkmensku tradiciju koja je imala odraza i na osmansku historiju 15. i 16. stoljeća, i korištenje turskoga kao književnog jezika predstavljaju rezultate ovih nastojanja.

B. Stvaranje carstva

1. Od države do carstva

Nakon smrti Murada II (1451) i dolaska na prijestolje njegovoga sina Mehmeda, Osmanska država će prerasti u imperiju. Sa događajima koji su uslijedili ona se toliko uvećala da je izraz država postaje nedovoljan. S druge pak strane, treba reći da izraz imperija upotrijebljen za Osmanlije ima značenje koje nije sinonim sa istim evropskim; termin Osmanska imperija ne sadržava pojmove imperijalan i kolonijalizatorski nego podrazumijeva etničku i društvenu strukturu države, sveobuhvatnu politiku koja se vodila, centralističku upravu i sistem vladavine, odnosno nosi značenje *devlet-i aliyye* (visoka država). Izraz država je skroman da iskaže ovu ideju sveobuhvatnosti. Temelji carstva su bez sumnje postavljeni u doba Mehmeda II. Napredovanje je svoju najvišu tačku doživjelo u doba sultana Sulejmana Veličanstvenog.

Sa vladavinom Mehmeda II ponovo je oživjela osvajačka i centralistička politika i turkmenska osvajačka tradicija idealizirana je u visokim islamskim okvirima. Jedina prepreka u primjenjivanju svjetske politike Mehmeda II bio je Bizant, država predvodnica krstaške opasnosti koja je remetila cjelovitost osmanske teritorije. Stoga je najprije trebalo riješiti ovaj problem. Uprkos opiziciji na čelu sa iskusnim državnikom velikim vezirom Čandarlijem Halil-pašom koji se plašio iznenadnih opasnosti iz vremena Murada II i reagiranja zapadnog kršćanskog svijeta, mladi se sultan, pod utjecajem svoga *lale* Zaganosa, upustio u rješavanje tog problema. Istanbul je trebalo osvojiti prije eventualnih priprema i organiziranja savezništva na zapadu. Ovako značajno osvajanje mladom

će sultanu, sa atributom vladara koji je dostigao radosnu vijest što ju je donio poslanik islama, pouzdano obezbijediti izuzetno mjesto u cijelom islamskom svijetu. S druge strane, osvajanje Istanbula obezbijedit će Mehmedu II važnu poziciju u unutrašnjoj politici i povećat će njegov autoritet, pružit će mu mogućnosti da sigurnije provede reforme za centralističku upravu koju je namjeravao uspostaviti. Istovremeno, to će biti značajan korak u razbijanju snaga izvan centra.

Kad je prijestolnica Bizanta, pritiješnjena sa svih strana, odbila da se preda, prema islamskom pravu nastupila su tri dana pljačke. Obećani ratni plijen podigao je moral vojnicima i najzad je 29. maja 1453. godine ovaj prvi i posljednji veliki grad Bizanta došao pod vlast Osmanlija. Za tri dana sve je bilo svršeno; Mehmed II, koji je ušao u grad i dostigao slavu da s pravom ponese titulu *Fatiha* (Osvajača, prim. prev.), naredio je da se Istanbul brzo gradi. Gradsko se stanovništvo bilo povuklo, ali ga je vladar pozivao na povratak obećanjem da će biti oslobođeno od poreza. Davao je slobodu zarobljenicima plaćanjem otkupnine. Tako je nastojao naseliti Istanbul. U tom je cilju preduzimao i druge mjere pa je dobrovoljnim ili prisilnim nastanjivanjem oživio prijestolnicu i njenu okolinu. Tako je Mehmed II sa titulom Osvajača Rima postao njegov stvarni nasljednik. Neki su ga savremeni bizantski historičari nazivali imperatorom Rima zbog toga što je osvojio centar imperije. A sultan Mehmed Fatih je ovaj naziv vidio kao političko sredstvo za ideal "jedna država jedan vladar na svijetu" i objedinjavao ga u svojoj ličnosti sa titulama *gazije* i hana iz islamsko-turske tradicije. Ovo pak i na istoku u islamskom svijetu, i na zapadu u kršćanskom svijetu znači apsolutnu vlast. Uostalom, politika koju je primjenjivao na bivšoj bizantskoj zemlji predstavlja manifestaciju njegovoga atributa nasljednik Rima. I osmanski historičar 16. stoljeća, poznati šejhulislam Kemalpašazade, opisuje ovu njegovu politiku prema bizantskim teritorijama nakon osvajanja.

Sa gledišta unutrašnje politike osvajanje Istanbula je Fatihu pružilo priliku da savlada neke moćne porodice. Pogubljenje velikog vezira Čandarlija Halil-paše koji je svojevremeno odigrao glavnu ulogu u pokušaju njegovoga svrgavanja sa prijestolja (događaj Bučuktepe) dobro organiziranom janjičarskom bunom, pokazuje da je okončano doba

kada su ugledne porodice učestvovale u vlasti. Nakon toga je Fatih važne državničke dužnosti, pa i dužnost velikog vezira povjeravao svojim neposrednim podanicima i na taj je način svu vlast uzeo u svoje ruke. Zahvaljujući ovome on se hrabro upustio u provođenje ekonomskih, vojnih i pravnih reformi.

Sultan Mehmed Fatih, koji je nakon osvajanja Istanbula uzeo svu vlast u svoje ruke kao apsolutni gospodar, ponovo je razvio bajrak *džihada* i počeo širiti svoje teritorije. Uslijedili su brojni pohodi u Evropu i u Anadoliju. U Rumeliji su jedna po jedna očišćene sve bizantske despotovine. Pohodi prema Srbiji (1454. i 1455.), koja se uspjela oporaviti i tako otvoriti put upadima Ugara na Balkan, pokazali su snagu Osmanlija; konačno prisajedinjenje dogodilo se u vrijeme unutrašnjih nemira koji su izbili nakon smrti srpskog despota Brankovića 1458. Kraj despotovine označilo je zauzimanje Smedereva (1459). Za vrijeme ovih ratovanja 1456. godine dogodila se jedna bezuspješna blokada Beograda koji je imao ključnu poziciju na Balkanu pa prema tome i za napredovanje prema srednjoj Evropi. S druge strane, u borbama od 1458. i 1460. godine potpuno je prisajedinjen Peloponez. U ovome su važnu ulogu imali sukobi između pravoslavaca i katolika. Lokalni pravoslavni Grci pružili su podršku Osmanlijama protiv upadâ Venecijanaca na Peloponez, kako zbog vjerskih sukoba tako i zbog trgovačkih interesa; čak su 1463. godine Osmanlijama predali Argos. Tako je, nakon kopnenih napada i blokade Peloponeza od strane Venecijanaca koji su na obalama ovoga poluostrva držali važna trgovačka mjesta (Anabolu, Nauplia, Modon i Koron), započeo rat koji će trajati šesnaest godina (1463-1479). Iako je rat između Venecije i Osmanske države još jednom pokazao nemoć Osmanlija na moru, ipak je s jedne strane nanio udarac trgovačkim interesima Venecije, a s druge strane prouzrokovao uznemirenost kod Venecijanaca i uopće u zapadnom svijetu zbog prisustva Osmanlija u Egejskom moru i na Peloponezu. U potrazi za saveznicima protiv Osmanske države Venecija se otisnula na istok i napravila ugovor sa državom Akkojunlu. Tako se nakon osvajanjâ Osmanlija, koji su 1463. godine napredovali prema Bosni, savezu između Ugara, Venecije i Iskender-bega koji je u Albaniji bio na čelu bune, pridružio i jedan saveznik sa istoka, i Osmanlije su bili okruženi sa svih strana. Ovo je

savezništvo dalo novu nadu Evropi; ponovo se Evropa ponadala da će se Osmanlije moći potisnuti, čak je napravljen i plan raspodjele snaga. Ofanzivom savezničkih pomorskih snaga u blizini Galipolja prvi put su ozbiljno zauzeta utvrđenja na Bosforu i načinjene su snažne tvrđave s obje strane Dardanela. Tako se pokazalo da se osmanska prijestolnica mora braniti od Dardanela. Međutim, iako su Osmanlije povremeno dolazili u tešku situaciju, upustili su se u vrlo važnu operaciju na kopnu protiv Venecijanaca. Ponovo su uzeli Peloponez i prodirali su do pred samu Veneciju. Najzad je rat između dvije zemlje okončan mirom koji je uspostavljen 1479. godine. Okončanje ovoga rata omogućilo je jaču ofanzivu osmanskih pomorskih snaga. U vrijeme bezuspješnog osvajanja Rodosa 1480. godine vojska je iskrcana u italijanski grad Otranto i tako je uspostavljen važan most za osvajanje Italije. Međutim, smrt Mehmeda Fatiha 1481. zaustavila je Osmanlije u osvajanju "rimske crvene jabuke". Ipak, ova su događanja obezbijedila Osmanlijama da steknu kontrolu nad Anadolijom i obalama Peloponeza. Kako je to istovremeno značilo i mogućnost kontroliranja Crnoga mora, bio je ovo veoma značajan razvoj događaja.

Još prije sukoba sa Venecijom grčka država Trapezunt, koja je predstavljala posljednji ostatak Bizanta, osvojena je i uklonjena pohodima s kopna i mora (1461). Tako su istočne crnomorske obale dospjele pod osmansku vlast. Dovođenjem Krima pod protektorat (1475), osvajanjem đenovljanskih kolonija (Kefe, Azak), te dovođenjem Moldavske u položaj vazalske kneževine koja je morala plaćati *harač*, Crno more je pretvoreno u "tursko jezero" i trgovina koja se odvijala na ovome moru potpuno je došla pod kontrolu Osmanlija.

U isto su se vrijeme krupne promjene događale i u Anadoliji. Pred Osmanlijama su Karamanidi predstavljali problem koji je trebalo riješiti. Ovaj je problem Osmanlije suočio sa vladarom države Akkojunlu, Uzun Hasanom koji je gospodario Iranom. I kad su Karamanidi konačno savladani 1468., još je dugo potrajao otpor bejova na Torosu koji su bili potčinjeni Karamanidima. Ovo je stanje dovelo do sukoba između Osmanlija i Mameluka koji se dogodio u Čukurovi. Uzun Hasan je preuzeo pokroviteljstvo nad anadolskim bejovima slijedeći politiku od koje je priželjkivao da ga načini drugim Timurom; on se nalazio na

čelu konfederalne države nastale ujedinjenjem turkmenskih plemena. Ova se država sa središtem u Dijarbakru za kratko vrijeme proširila do Azerbejdžana i zauzimala je veliki prostor. Njeno savezništvo sa Zapadom, uzimanje pod svoju zaštitu i Trapezunta i Karamanida i Isfendijarida, te ofanzivna djelovanja ove države u Anadoliji koja su predstavljala opasnost za osmansku vlast, odvest će Fatiha u neizbježan rat. Godine 1472. udružena vojska Akkojunlu i Karamanida sravnila je sa zemljom Tokat i došla do Akšehira. Na to je Fatih krenuo u pohod, i u mjestu Otlukbeli porazio državu Akkojunlu koja je vodila rat klasičnom tukmenskom taktikom i oružjem.

Ovaj sukob čiji je ishod odredila upotreba vatrenoga oružja više se može okarakterizirati kao odbrana koja je imala za cilj da ukloni opasnost nego kao osvajački rat kojim se željela proširiti teritorija. Za sigurnost anadolskih teritorija od velikog je značaja bilo kontroliranje linije od Bajburta do Šebinkarahisara. Ostaci Karamanida poraženi su u pohodu na Toros 1474. godine. U to su se vrijeme pokušali pod vlast dovesti i Dulkadiridi. Naime, i oni su bili uzrok napetosti u odnosima između Osmanlija i Mameluka.

Kroz ove političke aktivnosti na prostoru Anadolije i Rumelije stvaralo se Osmansko carstvo sa središtem u Istanbulu. Jačanjem centralističkog sistema državne su institucije dobivale svoj konačan oblik a na ovaj se način razvijala i politička snaga. U Anadoliji je uspostavljeno političko jedinstvo, a krupni problemi koje je prouzrokovalo doba interregnuma u velikoj su mjeri bili prevaziđeni.

2. Doba nezadovoljstva i unutrašnji problemi

Fatihovo nastojanje da učvrsti centralistički sistem, zatim ekonomske mjere koje je preduzimao kako bi se obezbijedila materijalna potpora neophodna za buduća osvajanja, jačanje državnog monopola u trgovini, uvođenje novih poreza, pokušaji da se u državnu imovinu pretvori zemlja koja je pripadala zadužbinama (vakufima) ili je bila privatna svojina – sve je ovo bilo razlog da se pojave mnogobrojne grupe nezadovoljnika.

Preko šejhova i derviša kojima se oduzimala zemlja nezadovoljstvo se širilo u nižem sloju stanovništva, u narodu koji je morao davati sve više poreza, a preko uglednih porodica koje su gubile raniju moć i preko državnika što su se borili za vlast nezadovoljstvo se prenosilo i na viši sloj gdje se stvarala tajna opozicija. Posebno je krupnu ulogu ova grupacija imala u borbi za vlast među Fatihovim sinovima, Bajezidom i Džemom, do koje je došlo nakon Fatihove iznenadne smrti 1481. godine. Još za Fatihova života, oko njegovoga sina Bajezida okupila se jedna grupa nezadovoljnika sultanovom politikom. Borbi za vlast novu je dimenziju dalo pojavljivanje Džema kao sljedbenika Fatihove politike. Međutim, Gedik Ahmedpaša i Ishak-paša, koji nisu primijetili nezadovoljstvo u nižem sloju stanovništva nego su ovo vidjeli samo kao političke nesuglasice, stvarali su opoziciju protiv političkog i ekonomskog djelovanja Karamanija Mehmed-paše, velikog vezira posljednjih godina Fatihovog života; svoje su pristalice našli u janjičarima i u Bajezidu. Oni su svojim djelovanjem otvorili pred Bajezidom put koji ga je odveo do prijestolja. Džemov dolazak u Istanbul spriječio je Ishak-paša, pa ga je Bajezid preduhitrio i zaposjeo prijestolje (1481). Gedik Ahmed-paša, miljenik janjičara, bio je pozvan iz Otranta; on je iskorišten da se otkloni opasnost od Džema. Tako je Bajezid, sada u pravom smislu riječi, postao gospodar države. Nakon toga se riješio Gedika Ahmed-paše i Ishak-paše kako oni ne bi bili prepreka njegovim budućim akcijama koje će poduzeti pod utjecajem grupe što je bila njegov stvarni oslonac. Vladavina Bajezida, koji se još sigurnije učvrstio na prijestolju pošto je Džem pobjegao na Rodos, predstavlja doba kad su primirena osvajanja koja je Fatih munjevito vodio.

Džem je i dalje bio razlog što je Bajezid morao voditi blagu i pomirljivu vanjsku politiku. Naime, Džem je sada bio u rukama Evrope i u poziciji pijuna u međunarodnim političkim igrama. Dok su i Rodoski vitezovi i papa i Francuzi i Ugari namjeravali da ga iskoriste za različite ciljeve – nekad za materijalne, a nekad za političke interese – njegova smrt 1495. godine dala je novi pravac osmanskoj vanjskoj politici. Bajezid je još 1484. krenuo prema Moldavskoj kako bi pokazao svoju osvajačku snagu i priključio osmanskoj teritoriji Kiliju i Akkirman koji su imali važnu poziciju u trgovini sa sjevernim stepama. Tako su

Osmanlije zatvorili puteve koji se spuštaju od sjevera prema Crnom moru i nastojeći da prodru u Moldavsku došli su u neposrednu vezu sa Poljacima (1493-1496). Čak su osmanske akindžije i Tatari 1498. godine upadali na Galiciju i Podoliju.

Također su uništeni ostaci Karamanida koji su bili Džemove pristalice. Međutim, rat sa Mamelucima u Čukurovi prijetio je da će se završiti porazom Osmanlija; borba je ipak završena bez konačnog ishoda. Ako se izuzmu akcije akindžija duž granica prema Ugarskoj, pažnju privlači da je Bajezid napustio blagu politiku prema Veneciji koju je primjenjivao osobito nakon događaja sa Džemom i da se nije dvoumio upustiti se u rat kad je on postao neizbježan. Ovaj je rat predstavljao važnu prekretnicu u osmanskoj historiji; naime, ovaj je događaj usmjerio *gazu* i *džihad* prema Egejskom i Sredozemnom moru protiv Venecije i Španije, pa čak i omogućio spuštanje Osmanlija prema Crvenom moru protiv Portugalaca. Osmanska je flota toliko ojačala da se mogla mjeriti sa venecijanskom. Osim toga, akcije turskih gusara na Sredozemlju počele su predstavljati ozbiljnu opasnost. Osmanlije su uz potporu svoje flote zauzeli vrlo važne mletačke baze (Modon, Koron, Lepant). I kao što su osmansko-venecijanski ratovi predstavljali početak osmanske nadmoći u Sredozemnom moru, tako su Osmanlijama obezbijedili novu poziciju u uspostavljanju ravnoteže snaga.

Kako su Osmanlije predstavljali veliku osvajačku silu na prostoru Evrope i Sredozemlja, oni su bili raspoloženi odgovoriti na pozive u pomoć što su dolazili 1482. godine od muslimana iz Andaluzije. Međutim, zbog događaja sa Džemom svoju namjeru nisu mogli ostvariti. Neposrednu su pomoć andaluzijskim muslimanima pružali osmanski gusari u Sredozemnom moru. Godine 1492. Španjolci su Andaluziju “ponovo osvojili” i sada su predstavljali prijetnju za sjevernu Afriku. Osmanski pomorac Kemal Reis, koji se nalazio u zapadnom Sredozemlju, u više je navrata dolazio do Andaluzije i pomagao muslimanima da pređu na obale Sjeverne Afrike. Ovi prelasci odvijali su se u razmacima tokom 16. stoljeća, čak je jedan broj andaluzijskih muslimana (Mudedždžen, Morisko) doveden na južne anadolske obale i ovdje nastanjen. Osim muslimana u Osmansku su se državu doseljavali i Jevreji koji su trpili pritisak Španjolaca.

Jedan od razloga koji je u izvjesnoj mjeri doprinio sklapanju mira sa Venecijom 1503. godine bilo je pojavljivanje nove opasnosti u Anadoliji. Šah Ismail uspostavio je Safevidsku državu koju su uglavnom činila turkmenska plemena u Anadoliji; propagiranje ove nove političke i vjerske ideologije prouzrokovalo je u Anadoliji pobune širokih razmjera. Bajezid se našao u teškoj situaciji zbog ove velike opasnosti. Osim toga on je bio svjedok borbama za prijestolje među svojim sinovima. Na kraju je Selim uz podršku janjičara prisilio oca da odstupi i on je zaposjeo prijestolje.

Bajezidovo doba karakteriziraju otpor i nezadovoljstvo prema reformama iz vremena sultana Fatiha. Sada su se nastojali riješiti problemi koji su neriješeni ostali iza Fatiha, nastojalo se u potpunosti uvesti šerijatsko pravo, a to je bio povod političkim, finansijskim i društvenim promjenama; u tom su smislu preispitani porezi, a konfi- skovana privatna i zadužbinska svojina vraćena je njihovim vlasnicima. Bajezid je poduzeo još neke mjere kojima je ispunio želje svome osloncu – visokim vjerskim uglednicima, pa i krugovima opozicije. Njegovi savremenici hvale ga kao pravednog i pobožnog vladara, čak ga uzdižu do stepena izabranika (*velija*).

3. Od Čaldirana do Kaira: Rješavanje istočnjačkog problema i hilafet

Za Osmanlije koji su početkom 16. stoljeća prilično pokazivali sklonost da uvedu sunizam kao državnu politiku, od životne je važnosti bila opasnost koja se pojavila na istoku. Šah Ismail je kao državnu politiku i ideologiju uzeo šiizam i u Anadoliji je stekao mnogo pristalica. Čak je safevidska propaganda imala priličnoga odjeka među turkmenskim plemenima koja su bila nezadovoljna ekonomskim i upravnim mjerama osmanske centralističke vlasti. Šah Ismail je slobodno djelovao u Anadoliji još u vrijeme vladavine Bajezida II. On je uputio na sve strane svoje izaslanike koji su se nazivali halifama; tako je stvorio podlogu za izbijanje velikih nemira. Posebno je buna pod vođstvom Šahkulua Baba Tekelija naprosto pretvorila Anadoliju u pakao. Selim, koji je još

kao princ uočio ozbiljnost ove situacije, krenuo je da joj se suprotstavi odmah po dolasku na prijestolje (1512-1520). Istovremeno on se kanio sukobiti i sa Mamelucima koji su toliko izgubili moć da više nisu bili u stanju štititi ni sveta mjesta. Tako je Selim obustavio osvajanja prema Evropi. Pohod protiv Safevida Osmanlije su proglasili *gazom* protiv “bezbožnika” i “nevjernika”. Bespoštedno su progonili safevidske halife u Anadoliji i njihove pristalice. Ipak, nigdje u izvorima ne postoje podaci o tome da je 40.000 ljudi posječeno u godinama kad se dogodila bitka kod Čaldirana. Osim toga, sasvim je jasno da je tehnički bio nemoguć sukob ovakvih razmjera za tako kratko vrijeme u onodobnim uvjetima. Najzad su osmanske snage naoružane vatrenim oružjem u Čaldiranu u kratkom vremenu razbile i porazile safevidsku vojsku (1514). Osmanlije su bili stigli do Tebriza, ali su se vratili zbog zamora vojske i zbog teških zimskih uvjeta. Ova je pobjeda učvrstila osmansku vlast u Anadoliji. Zemlja Dulkadirida (Maraš) osvojena je u junu 1515. godine. Nakon toga su najprije Dijarbekir a onda i drugi gradovi u ovoj oblasti, jedan po jedan došli pod osmansku vlast. Posebno je Dijarbekir bio središte mnogih turskih država koje su nakon Seldžuka nastajale u istočnoj Anadoliji. Kao što se vidi na primjeru državâ Safevida i Akkojunlu, ovdje su bile uspostavljene azerbejdžanska, zatim perzijska i iračka vlast, svaka od ovih sa centrom u Dijarbekiru. Bilo je to moguće bez sumnje ponajprije zbog velikog broja turkmenskih plemena na ovome prostoru. Sada su pak istočnom i jugoistočnom Anadolijom zavladali Osmanlije. Tako su stekli dosta pogodnu poziciju da se učvrste protiv safevidske opasnosti, a i da se šire prema Azerbejdžanu i Iraku. Osim toga, preuzeli su kontrolu nad putem svile od Tebriza do Halepa. Neka su se turkmenska plemena u ovoj regiji priklonila Safevidima, neka su pak prebjegla u Perzija zbog toga što je u Anadoliji uspostavljen osmanski sistem vladanja. Oni koji su ostali na prostoru Anadolije stvorili su novu organizaciju koju su Osmanlije nazvali *Boz-ulus*. No sunijsko-šafijska plemena na ovome prostoru nazvana *Kara-ulus* bila su pokorna Osmanlijama i odigrala su važnu ulogu u ratovima sa Perzijom.

Osvojeni su mnogi gradovi koji su pripadali Mamelucima u vrijeme njihove vladavine u istočnoj Anadoliji (Antep, Maraš) i zabilježeno je napredovanje prema mamelučkim prostorima. Pohod na Egipat koji je

uslijedio nakon ovoga doveo je Osmanlije u položaj jedine snažne islamske države u prednjoj Aziji. Ovo je pak predstavljalo uporište za širenje duhovnih misija. U to su se vrijeme u Evropi zbivale važne promjene, počelo je doba geografskih otkrića. Portugalci su ploveći oko Rta dobre nade stigli do Indije; od 1502. godine počeli su nanositi težak udarac arapskim trgovcima, pa tako i trgovini u Sredozemnom moru. Oni su bili velika opasnost za Basranski zaljev, pa čak i za sveta mjesta, zbog uplovljavanja u Crveno more. Mamelučki sultan, koji je ostao prilično nemoćan pred portugalskom opasnošću, zatražio je pomoć od Osmanlija. Na to su mu Osmanlije još u doba Bajezida pružili pomoć u lađama, pa i u drugim potrebama. No to nije bilo dovoljno. Portugalci su blokirali Arapsko poluostrvo. Ova je situacija natjerala lokalno stanovništvo i vlast da traže neposrednu pomoć od Osmanlija kojima je sve više rastao ugled *gazija*. Tako su svi ovi politički, ekonomski i vjerski razlozi naveli Selima I da iznenada krene na Egipat. Samo, ovdje se javio problem zakonskoga opravdanja za pohod koji se kanio preduzeti. Pohod protiv Safevida bilo je lahko opravdati, ali na koji se način islamskom svijetu mogao objasniti pohod na jednu sunitsku islamsku zemlju? U ovoj su situaciji Osmanlije iskoristili svoje ranije iskustvo. Kao što su učinili u slučaju sa anadolskim turkmenskim bejlucima, Osmanlije su i Mameluke proglasili vladarima koji provode nasilje nad svojim podanicima. I opasnost od Portugala pomogla je da se nađe opravdanje za pohod na Egipat sa uporištem u zakonu. Isticalo se naime kako je pitanje časti otkloniti kršćansku opasnost pred Mekom, Medinom i drugim svetim mjestima. Osmanlije su bili jedina snažna država koja je to mogla učiniti.

Osmanske su topničke snage porazile Mameluke u dvije bitke koje su se dogodile 24. augusta 1516. godine u Merdžidabiku i 22. januara 1517. godine u Ridanije. Iako su ulični sukobi u Kairu potrajali još neko vrijeme, Osmanlije su u srazmjerno kratkom vremenu stekli kontrolu nad Egiptom i ovdje uveli svoju vlast; otpor Mameluka bio je slomljen. Ipak, unutrašnji su sukobi ovdje potrajali sve do vremena Sulejmana Veličanstvenog. Osvajanjem Egipta Osmanlije su preuzeli zaštitu svetih mjesta i stekli visoku poziciju u islamskom svijetu. Za Osmanlije je osvajanje Egipta i Sirije bilo veoma važno i u ekonomskom pogledu; s ovim je događajima oživjela i trgovina u Sredozemnom moru.

Osvajanjem Sirije i Egipta počela je vladavina Osmanske države nad arapskim svijetom i ona će potrajati sve do raspada Carevine. Ovaj se period i danas povremeno naziva dobom mračnjaštva, i to u velikoj mjeri pod utjecajem propagande koju su razvijale zapadne zemlje u 19. stoljeću. Uprkos nekim slabostima Osmanlija u upravljanju u posljednjem periodu njihovoga postojanja, oni su preuzeli na sebe zaštitu svetih mjesta, oni su ih odbranili u brojnim ratovima protiv zapadnoga svijeta, a upravo su ova mjesta bila prvi cilj kršćanskoga Zapada. Sve je ovo značilo zaštitu opstanka arapskoga svijeta. I sve je ovo značilo da je u to vrijeme odgovornost za sve nesreće koje su zadesile Zapad stavljena na teret Osmanlija. Osim toga, poznato je da je pod osmanskom vlašću došlo do jačanja urbanizacije na prostorima gdje su živjeli Arapi, da je u velikoj mjeri oživjela trgovina, da je trgovačka mreža sa centrom u Istanbulu omogućila povezanost arapskog svijeta sa Srednjim Istokom, Anadolijom, jugozapadnom i sjeveroistočnom Evropom.

Ukidanje mamelučke vlasti dalo je osmanskoj vladavini novi oblik. Aktuelno je postalo pitanje hilafeta koje je još od ranije bilo predmet razmišljanja. Danas se sa sigurnošću zna da je u 18. stoljeću nastala priča o tome kako je Selim I preuzeo hilafet od halife Mutevekkila kojega je doveo u Istanbul uz ceremoniju što je održana u džamiji Aja Sofija; u savremenim djelima nema nikakvih podataka o ovome. Međutim, to što se preuzimanje hilafeta nije dogodilo ovako kako se kazuje u priči ne znači da sultani poslije Selima I nisu nosili titulu halife. Kao što se navodi u novijim radovima, Osmanlije nisu preuzeli hilafet putem nasljedstva nego su smatrali da imaju prirodno pravo na to s obzirom na značenje koje ova titula ima. Uostalom, još od vremena Murada I osmanski su sultani sebe nazivali halifama, kao što su činili i vladari drugih muslimanskih zemalja. Selimovo zauzimanje Egipta za Osmanlije je značilo sticanje još jačega oslonca. Ovim je osvajanjem Selim preuzimao na sebe odbranu *hâdimu'l-Haremejn* – Meke i Medine. Upravo zbog ove pozicije zaštitnika on je u Istanbul doveo abasidskoga halifu i donio svete amanete, i tako je ojačao svoju poziciju kod muslimanskih vladara i njihovih podanika. Ova je pozicija postala još izrazitija u vrijeme sultana Sulejmana. U to su se vrijeme koristili i nazivi *hilâfet-i kubra* (veliki hilafet), *imâmet-i uzmâ* (visoko predvodništvo) i *halîfe-i*

muslimîn (halifa muslimana). One su izražavale sveobuhvatno poimanje hilafeta i u svome su značenju nosile i misiju koju Bog preporučuje. Kao što se vidi, Osmanlije su hilafet poimali unekoliko drugačije od Abasida. Kod Osmanlija je hilafet značio pružiti sigurnost na putevima kojima se odlazi na hadž, štititi sveta mjesta, braniti islam i dovesti sve muslimane pod zaštitnički svod; ovo je shvatanje hilafeta objedinjeno sa tradicijom *gaze*. Poznato je da Lutfi-paša naziva sultana Sulejmana imamom svoga doba zbog toga što je putem *gaze* vjeru širio, štitio i čuvao. Ovo je stanje bilo povod da od 16. stoljeća Osmanlije u praksi još više vode računa o principima šerijatskoga prava i da običajno pravo, kao i raspolaganje finansijama tumače u okvirima šerijatskoga prava. Kasnije, posebno u vrijeme raspada Carevine, Osmanlije su počeli naglašavati da je njihov sultan halifa svih muslimana, nastojeći da na taj način spasu autoritet u islamskom svijetu. U vezi s ovim treba podsjetiti na ugovor koji je 1727. napravio Ahmed III sa perzijskim vladarem Ešrefom Hanom i na to da su Osmanlije posebno jako isticali svoje poimanje hilafeta 1774. godine u vrijeme problema sa Krimskim kaganatom. Ovo će još više doći do izražaja u 19. stoljeću.

C. Carstvo i veleljepnost

1. Postizanje stanja "države cijeloga svijeta": Božanska odgovornost

Pošto je osmanska politička snaga dovoljno učvršćena na istoku, ponovo je mogla oživjeti *gaza* prema zapadu. Osmanlije su se sada mogli pripremati da postanu nova snaga u određivanju ravnoteže u svjetskoj politici. Ovako je započelo doba kad su Osmanlije preuzeli aktivnu ulogu ne samo u vojnim operacijama nego i u evropskoj diplomaciji. Ova je politika dovela Osmansku državu u poziciju jednoga od tri carstva u Evropi koja su se smatrala svjetskima (Habzburška imperija, Ruska carevina i Osmansko carstvo). Svakako je u ovome velikoga utjecaja imalo političko i vojno djelovanje u doba sultana Sulejmana (1520-1566) koji je među svojim podanicima stekao slavu pod imenom Zakonodavac (Kanuni). Unutrašnje reforme provedene u njegovo doba i predanost provođenju zakona, nove promjene u državnoj organizaciji i u birokraciji, nastojanja da pravo bude pouzdano i sigurno, preuzimanje liderstva i zaštite nad sunitskim svijetom, kao i preuzimanje "božanske misije" protiv Safevida na istoku i kršćanskoga svijeta na zapadu, zatim nastojanje da se običajno pravo tumači u okvirima šerijatskoga, stavljanje u prvi plan principa pravednosti, promjene u strukturi društva – sve je ovo 16. stoljeće označilo stoljećem sultana Sulejmana Zakonodavca. Proces razvoja Osmanskoga carstva je kroz stalna napredovanja prema zapadu i kroz vojne uspjehe doživio vrhunac u doba ovoga sultana. Učenjaci koji su pisali o osmanskim reformama, pa i neki državnici, prikazivali su ovaj period kao vječni ideal, i to već krajem 16. stoljeća kad su se počele primjećivati određene slabosti u sistemu; ova se državna politika vodila

kao nastavak temeljne strukture "tradicionalnih" Osmanlija sve do kraja 18. stoljeća kad će evropski utjecaji postati izraženiji.

S druge strane, problemi sa kojima se suočila Habsburška imperija - ratovi koje su vodili sa nacionalnim monarhijama kao što su Engleska i Francuska, nemiri nakon pojavljivanja protestantizma kao novoga vjerskog pitanja i veliki problemi koje je ono stvorilo unutar Habsburške imperije, predstavljali su pogodnu sredinu u kojoj će se Osmanlije lakše zainteresirati za Evropu. Postojale su dvije važne prepreke koje je trebalo svladati da bi oživjela *gaza*. Jedna je bio Beograd, ključno mjesto za osmanska osvajanja koja će se usmjeriti prema srednjoj Evropi, druga je bio Rodos, prepreka koju je svakako trebalo svladati za operacije širokih razmjera u Sredozemnom moru. Osim toga, Rodos se nalazio na takvom mjestu da je bio prepreka i za veze sa Egiptom koji je postao nova osmanska pokrajina (ejalet) značajna u ekonomskom pogledu. Isto tako, Rodoski vitezovi smješteni na ovome ostrvu predstavljali su veliku opasnost kao kršćanska jedinica najbliža anadolskim obalama. Sulejman Veličanstveni je tako još na samom početku svoje vladavine osvajački bajrak razvio protiv Beograda i Rodosa koje je svojevremeno za cilj imao još sultan Mehmed Fatih, no nije mu pošlo za rukom da ih osvoji. Ovo je bio znak da će se krenuti u veliku ofanzivu, ne samo na kopnu put srednje Evrope nego i na moru; zaživio je plan o ofanzivama na dva fronta. Stoga je zauzimanje Beograda 1521. i odmah zatim Rodosa 1522. godine predstavljalo ključ vojnih uspjeha Osmanlija na zapadu i isto tako stvaranje značajne zaleđine koja je dva-tri stoljeća omogućila osmanskoj snazi da bude utjecajna u Evropi.

2. Napredovanje osmanskih snaga na zapadu i istoku

U Evropi je sijala zvijezda Karla V iz dinastije Habsburgovaca koji je zaposjeo njemačko i španjolsko prijestolje poslije uspjeha u borbi za carstvo sa Francuzima. Rat što je započeo između Karla V koji je carsku krunu ponio 1519. godine i francuskog kralja Fransoe I koji pak nije htio da se pomiri sa ovom situacijom, stvorio je povoljne uvjete

za upliv Osmanlija u evropsku politiku. Karlo je 1525. godine zarobio Fransou, pa je ovaj zatražio pomoć od Osmanlija. Osmanlije nisu propustili ovu priliku i krenuli su put Ugarske. Uostalom, o ovome su oni već neko vrijeme razmišljali. Bitkom kod Mohača 1526. godine gdje je poginuo ugarski kralj, razbijena je u srednjoj Evropi odavno najmoćnija linija odbrane kršćanstva prema Osmanlijama. Istovremeno je ovo bio prvi korak za razbijanje ugarskih teritorija i za vojne operacije koje će otvoriti put postepenom prisajedinjenju cijele Ugarske. Iako su njihove snage ušle u Budim, Osmanlije su smatrali da Ugarsku ne treba cijelu dovesti pod vlast – izuzimajući Srijem koji je imao strategijsku važnost za čuvanje Beograda – nego da je treba učiniti tampon državom koja će imati vazalski položaj prema Osmanskoj. Ovakav je stav vjerovatno bio dio uravnotežene politike koju je sultan Sulejman namjeravao voditi u Evropi. Zapravo, politika dovođenja u podaništvo bila je jedna od osmanskih osvajačkih metoda i imala je za cilj ublažiti reakcije koje bi moglo stvoriti osvajanje; pokrajina koja se vremenom "navikne" na osmansku vlast kasnije se potpuno prisajedini. Ugarsko je prijestolje sada trebao naslijediti Janoš Zapolja kojega su za kralja izabrali ugarski plemići. Međutim, izabiranjem Zapolje za kralja stvorena je klima za jednu vrstu borbe oko nasljedstva. Jer Ferdinand, brat Karla V koji je gospodario njemačkim krilom Carstva, polagao je pravo na ugarsko prijestolje ističući svoje srodstvo za bivšim ugarskim kraljem Lajošem, pa je osvojio zapadne dijelove Ugarske. Borba koju je on vodio sa Zapoljom određivala je u glavnim crtama osmansku politiku prema Ugarima do 1541. godine. Istovremeno je poprilično zabavila i njemačko krilo Carstva, pa je tako posredno obezbijedila pomoć Francuzima; čak je ova borba protestantizmu, koji je potpuno poremetio ravnotežu u Evropi, pružila priliku da odahne. Pohod od 1529. godine imao je za cilj da se pruži zaštita Ugarskoj a ne da se opsjeda Beč. Međutim, kako naprosto nije bilo vojske protiv koje će se voditi rat, osmanska je vojska prodrla sve do Beča i opsjednula ga. Ova je opsada imala velikoga utjecaja na uspostavljanje kršćanskoga saveza u Evropi; u sklopljeni je savez morala ući i Francuska koja je svojevremeno zatražila podršku Osmanlija i zahvaljujući njima oslobodila se pritiska Habsburgovaca. Francuska je porekla svoje veze sa Osmanskim carstvom, a protestanti

su se okrenuli protiv Osmanlija. Opsada Beča je prekinuta. Bilo je za to više razloga: nedovoljna pripremljenost, nedostatak logističke potpore, klimatski uvjeti i nove prilike koje su nastale u Evropi. Za vrijeme ovoga pohoda Osmanlije su priznali Zapoljino kraljevstvo i ono je tako steklo sigurnost pred Osmanlijama. Na ovaj je način ugarska zemlja podijeljena na tri dijela: jedan je dio pripao Ferdinandu koji je nosio krunu Bohemije i Ugarske, drugi dio sa centrom u Budimu pripao je Zapolji, a treći – Srijem između Dunava i Save, pripao je Osmanlijama kao njihov sandžak.

Savezništvo koje je Francuska sklopila sa Osmanlijama za čijom je pomoći stalno osjećala potrebu (iako se povremeno držala neodlučno) predstavljalo je važno krilo ravnoteže među evropskim državama. Francuska nije uvijek bila pouzdan saveznik, ali su od ovoga savezništva Osmanlije u velikoj mjeri imali političke koristi; ono im je pružalo mogućnost da dobivaju informacije. S druge strane, za operacije koje će se voditi u Evropi posredno je veliku važnost imalo poznavanje stanja sa protestantizmom i njegovim širenjem. Iako su Osmanlije povremeno pružali pomoć protestantima, nikada to nije bilo neposredno uplitanje i neposredna pomoć. Pohod na “Alamaniju” od 1532. godine koji je za neposredan cilj imao monarha, okončan je padom Köszega. Za vrijeme ove borbe monarh je bio primoran da prizna protestantizam kao vjersku i političku instituciju i tako su se protestanti u velikoj mjeri oslobodili pritiska katolikâ Habsburgovaca sve vrijeme dok je za imperiju postojala opasnost od Osmanlija, od 1533. do 1546. godine. Čak će sredinom 16. stoljeća protestanti u Osmanlijama vidjeti svoju nadu; na osmanskoj su zemlji oni mogli slobodno manifestirati svoju vjeru što su smatrali “idealnim uvjetima” oni koji su živjeli na prostorima Habsburške imperije.

Osmanska politika prema Ugarima promijenila se 1540. godine kad je umro Zapolja. Ponovo se rasplamsalo pitanje nasljedstva Ugarskoga kraljevstva. Nakon pohoda kojemu je povod bilo Ferdinandovo opsjedanje Budima, ovaj je prostor pretvoren u osmansku pokrajinu pod upravom beglerbega i doveden je pod neposrednu vlast iz centra. Zapoljin mlađi sin Sigismund Janoš poslan je u Erdelj. Istočni i središnji dio Ugarske postao je osmanski ejalet, a sjeverni i sjeverozapadni dio bio je pod kontrolom Ferdinanda. Ovaj je drugi prostor sada predstavl-

jao glavni cilj za Osmanlije koji su željeli stvoriti sigurnosni pojas oko Budimskog ejaleta. Osvajanje Budima prouzrokovalo je veliko uznemirenje u cijeloj Njemačkoj.* Njemačko-ugarska operacija koja je imala za cilj Peštu okončana je bezuspješno. Godine 1543. Osmanlije su preduzeli novi pohod za sigurnost Budima i zauzeli su strategijski važna mjesta (Sikloš, Estergon, Stolni-Biograd). Godine 1544. je beglerbeg Budima nastavio sa ovim osvajanjima i još proširio granice. Ugovor napravljen 1547. obuhvatao je sada i habsburškog monarha a ne samo Ferdinanda kao što je bilo u ranijem ugovoru iz 1533. Tako je Ferdinand, koji je priznao nadmoć Osmanlija u srednjoj Evropi, prihvatio davanje *harača* za ugarske zemlje koje je imao u rukama. Ovo je pak značilo priznavanje osmanskih prava nad ugarskom zemljom koja je bila u Ferdinandovim rukama.

Ferdinandova politika prema Erdelju ponovo je unijela napetost, no u operaciji koju su Osmanlije preduzeli sužene su granice Erdeljske kneževine i ovdje je formirana provincija pod upravom beglerbega sa središtem u Temišvaru. Tako su dovedene pod zaštitu ugarska zemlja i oblast Erdelja koje su Habsburgovci željeli za sebe. Ferdinand je bio primoran da prihvati sve ove promjene. Međutim, sukobi na granicama i uzajamno napadanje i dalje su se nastavljali. Nakon Sigetvara, zadnjeg pohoda Sulejmana Veličanstvenog, sukobi su i dalje trajali ali nisu prerastali u ozbiljan rat. Jedan drugi pohod, koji je također imao za cilj uzimanje teritorija pod zaštitu, dogodio se 1538. godine prema Moldavskoj i osmanske granice sjeverno od Crnog mora proširene su zauzimanjem Bendera i Ozije.

Sulejman Veličanstveni koji je ponovo rasplamsao *gazu* prema zapadu, na istoku se pokazao kao zaštitnik sunizma pred šiitskim svijetom i to sa atributom najznačajnijeg predstavnika islamskoga svijeta. Iako su se aktivnosti prema istoku odvijale pod veoma teškim uvjetima, one su u prvom planu imale za cilj osujetiti safevidsku opasnost za istočnu, pa i za centralnu Anadoliju. Pobune grupâ koje su bile pod utjecajem jake safevidske propagande poprimile su opasne dimenzije (1527). Ovome je stanju doprinijelo i odsustvo odgovarajućih upravnih mjera u Anadoliji. Pobune su se javljale jedna za drugom i dovele su Sulejmana Veličanstvenog u tešku situaciju još na samome početku njegove vladavine.

Opći popisi obavljeni u to vrijeme donijeli su nove obaveze turkmenskim plemenima koja su bila navikla na srazmjerno slobodan život; njihove su velike plemenske strukture podijeljene na manje zajednice, što je zahtijevala centralistička vlast; njihova staništa – ljetna i zimska – upisana su u *deftere*; nametnute su im finansijske i upravne obaveze. Sve je ovo dovelo do političke nesigurnosti. Ove su bune narastale na podsticaj Safevida, ali su u kratkom vremenu ugušene snažnim mjerama koje je preduzela osmanska vlast. No, na istoku su problemi i dalje trajali. Najzad, sukobi na granici u kojima se lokalni gospodar Bitlisa Šeref-han priklonio Safevidima, a safevidski emir Ulama-han Osmanlijama, zatim situacija sa gospodarem Bagdada Zülfikar-hanom koji se pobunio protiv Safevida i sklopio savez sa Osmanlijama, okrenuli su Osmanlije prema istoku i poveli su ih u rat koji je već svakako postao neizbježan. Osmanlije su još prije ovih zbivanja napravili ugovor sa Habsburgovcima. U operaciji 1534. godine koja se naziva pohodom na dva Iraka, pošto je obuhvatala i perzijski i arapski Irak, zauzeti su Tebriz i Bagdad. Tako je obezbijeđena potpuna kontrola puta svile i isto tako je pod kontrolu uzet put začina Basra-Bagdad-Halep. Iako Osmanlije nisu dugo držali Tebriz, oni su se bili dobro učvrstili na srednjem istoku. Vlast nad Bagdadom se održala. Emir Basre ponudio je pokornost Osmanlijama. Stvaranjem pokrajine pod upravom beglerbega sa središtem u Bagdadu obezbijeđena je sigurnost trgovačkih puteva.

Drugi pohod na Iran 1548. godine završio se ponovnim zauzimanjem Tebriza. U ovome je pohodu važnu ulogu odigralo to što se Elkas Mirza, brat šaha Tahmasba, priklonio Osmanlijama. Iako im ni ovaj put nije pošlo za rukom da zadrže Tebriz, Osmanlije su sada mogli upadati na teritoriju Gruzije. Uspostavili su četiri sandžaka u oblastima Tortum i Agdžakale i tako obezbijedili sigurnost za ove upade. Kako bi stvorili prepreku safevidskim napadima, uspostavili su ejalet sa središtem u Vanu, koji je obuhvatao i Hakkâri, imajući za cilj da na ovaj način Safevide drže u samo određenom pograničnom prostoru.

Uprkos tome sukobi na granicama nisu prestajali. Safevidski napadi uzdrmavali su sigurnost kako istočne i jugoistočne Anadolije tako i Bagdada, pa su Osmanlije krenuli u treći pohod na Iran. Kako je osmanska vojska prodrla do Nahčivana, Safevidi su došli u tešku

situaciju pa su zatražili primirje. Godine 1555. u Amasiji je napravljen ugovor kojim su vjerski sukobi između Osmanlija i Safevida svedeni na podnošljivu mjeru. Istovremeno je ovaj ugovor predstavljao osnovu za druge koji su uslijedili. Osim toga, ovim su ugovorom Osmanlijama priznali vlast Safevidi, Bagdadska oblast, Kars i svi koji su živjeli na prostoru Atabegler. Ovaj prvi osmansko-iranski ugovor potrajao je do 1578. godine. Ratovi protiv Irana stvorili su velike neprilike u pogledu logističke potpore što je Osmalijama pokazivalo da će njihova vlast u Azerbejdžanu i u Iranu, uključujući i Tebriz, biti kratkoga vijeka. Ovo će iskustvo Osmanlije u velikoj mjeri iskoristiti 1578. godine kad su ponovo krenuli na Iran. S druge pak strane, imajući u vidu ovako teške uvjete uopće se i nije mislilo na trajno ostajanje na novoosvojenim prostorima, nije se vodila politika trajnoga osvajanja; ovi su ratovi uglavnom imali za cilj da se zastraše Safevidi i da se upusti u neke političke manevre koristeći se teškim stanjem Safevida. Ovi su ratovi proglašeni uzvišenim vjerskim zadatkom (*farz-i ajn*) a to je podrazumijevalo ukidanje nepravde koju su nad muslimanskim stanovništvom provodili "oni što su skrenuli s pravoga puta". Naime, ovi su ratovi odigrali važnu ulogu u učvršćivanju ugleda Osmanlija u islamskom svijetu i u potvrdi pozicije halife.

3. Od nadmoći na Sredozemlju do Indijskog okeana

U 16. stoljeću su uspjehe bilježile ne samo osmanske snage na kopnu nego i one na moru. Od vremena sultana Fatiha osmanska je flota postajala sve jača; velika su napredovanja ostvarena posebno zahvaljujući vještim pomorcima koji su izrasli iz gusarskih jedinica. Važnu ulogu u jačanju osmanske flote imale su osmanske pomorske *akindžije* (ovdje, gusari) koji su u 15. stoljeću, dijelom samostalno a dijelom kao regularni pripadnici osmanske flote, vodili *gazu* i *džihad* na obalama sjeverne Afrike. Dolaskom na čelo flote Barbarose Hajredin-paše započele su i na moru borbe sa Habsburgovcima, kao što su se vodile na kopnu. Dok su se na kopnu Osmanlije sukobili sa njemačkim

krilom Habsburgovaca, na moru su ušli u velike sukobe sa španjolskim krilom ove imperije koje je imalo pred sobom Atlantski okean, ali je još od ranije željelo uspostaviti vlast na Sredozemnom moru i proširiti se na obale sjeverne Afrike. U ovim je sukobima velika bila uloga Francuza; oni su pružili podršku Osmanlijama na Sredozemnom moru kako bi imperija bila pritiješnjena s dvije strane. Osmanskim osvajanjem Rodosa u značajnoj je mjeri osiguran pomorski put do Egipta, i Kipar je predstavljao jedinu prepreku za potpuno preuzimanje vlasti nad istočnim Sredozemljem. Barbarosa je 1538. godine poveo rat koji je više bio taktički nego krvava i nemilosrdna borba, i u Prevezi je porazio savezničku flotu. Tako je započela osmanska nadmoć na zapadnom Sredozemlju. Ova je nadmoć učvršćena strašnim porazom španjolske flote pred Alžirom 1541. godine, u bitki koju je vodio monarh lično, zatim zajedničkim osmansko-francuskim operacijama 1543., 1552. i 1553. god., te osvajanjem Džerbe, važne španjolske baze 1560. godine. Pokušaj malteških vitezova da prekinu gusarske akcije bio je bezuspješan. Možda je upravo ovaj neuspjeh prvi korak do njihovoga potpunog poraza koji se dogodio 1571. godine.

Godine 1538. druge su osmanske pomorske snage krenule na put prema Indijskom okeanu. Od kad su osvojili Egipat, Osmanlije su stalno nastojali da budu pravi zaštitnici svetih mjesta i da vrate staru živost trgovačkim putevima. Dok su na jednoj strani u Sredozemnom moru zadavali udarac španjolskoj operaciji na sjevernu Afriku, na drugoj su se strani upustili u sukob sa Portugalom koji je stigao do Indije, preuzeo put začina i otežavao trgovinu u Sredozemlju, i posebno je predstavljao opasnost za sveta mjesta. Za ovu je operaciju važan bio i poziv u pomoć muslimanskih zemalja na indijskom poluostrvu; za njih je Portugal, koji je ugrozio njihove trgovačke interese, predstavljao pravu opasnost. Iako pohod na Indiju pod komandom Hadima Sulejman-paše nije bio uspješan, prisustvo Osmanlija u ovim vodama prilično je unijelo nemir među Portugalce i smanjilo je mogućnost njihovoga kretanja. Osim toga, osvajanjem važnih mjesta kao što su Aden i Zebid, te zauzimanjem Jemena, ovdje je formirana pokrajina pod upravom beglerbega. Özdemir-paša je stajao na čelu snaga koje su osvojile Eritreju, pa je i ovdje osnovan ejalet. Jedna bitka protiv Portugalaca

vođena je i u Basranskom zaljevu. Sve su ove akcije nanijele udarac Portugalu koji je prenosio začine preko mora i tako sticao veliko bogatstvo. Posebno su se osmanskim osvajanjem važnih tačaka u Crvenom moru i Basranskom zaljevu od 1540. godine na stare trgovačke puteve vratile lađe i karavani natovareni robom. Tako je oživjela trgovina na Sredozemlju. Sirijske luke, Kairo i Aleksandrija vratile su se u svoje sjajne dane. Osmanlije koji su imali vlast s obje strane Crvenoga mora bili su prepreka kako za trgovačke ciljeve Portugalaca tako i za njihove vjerske misije kojima su odredište bila muslimanska sveta mjesta. U ovom su se periodu jako razvili Halep, Tripolis (Sirija), Damask, Kairo i Aleksandrija koji su predstavljali izlaze Basranskog zaljeva na Sredozemlje i ponovo su živjeli svoje zlatno doba. Neki su od ovih gradova postali tipični osmanski, razvijajući svakodnevni način života i kulturu po uzoru na Istanbul. Osmanski utjecaj u vodama Indijskoga mora počeo se smanjivati krajem 16. stoljeća kad su Portugalci potisnuti i kad su njihovo mjesto zauzeli Englezi i Holanđani.

4. Osvajanje Kipra i od Lepanta do Žitva-Toroka: vječna država

Politika stalnoga ratovanja i prema istoku i prema zapadu vođena u vrijeme sultana Sulejmana postepeno se napuštala u doba njegovih nasljednika. Sjajni projekti velikog vezira Sokullu Mehmed-paše, koje je pod onovremenim uvjetima bilo prilično teško ostvariti, ostali su samo na papiru. Projekti su bili ovi: otvoriti Suecki kanal i voditi odlučniju politiku u Indijskom moru; uspostaviti sigurnije veze sa sunitskim svijetom u srednjoj Aziji tako što bi se onemogućila namjera Moskovske kneževine – koja je na sjeveru bila osvojila Kazan (1552) i Astrahan (1556) i tako ojačala svoju poziciju – da uzme pod kontrolu historijske trgovačke i hodočasničke puteve što su išli od srednje Azije prema zapadu; povezati kanalom Don i Volgu kako bi se omogućio izlaz na Kaspijsko more; pružati konkretniju podršku andaluzijskim muslimanima. Pothvatu povezivanja kanalom Dona i Volge nije se čak ni pristupilo.

Jedan dio osmanskih snaga prodro je do Astrahana, ali je pokušaj opsade završen bez uspjeha (1569). Zapravo su Osmanlije u to vrijeme svu svoju pažnju bili usmjerili na Kipar. Kipar je bio krupna prepreka na prilično živom pomorskom trgovačkom putu Egipat-Istanbul. Ostrvo je bilo u rukama Venecijanaca i kršćanski su gusari uz podršku Venecije često napadali trgovačke i lađe sa hodočasnicima. U to se vrijeme već svakako osjećala napetost u odnosima sa Venecijom zbog nekih ozbiljnih događaja na bosanskoj granici. Tako je uprkos ugovoru iz 1567. donesena šerijatska fetva sa obrazloženjem da je Kipar nekada bio muslimanski prostor i objavljen je rat. Značajna mjesta na Kipru, Lefkoša (Nikozija) i Magosa, osvojena su u teškim okršajima; pošto je Kipar zauzet, ovdje je uspostavljen ejalet (1570-1571). Iako nije stigla na vrijeme kršćanska flota koja se počela pripremati pošto je Venecija zatražila pomoć (kršćanski savez od 20. maja 1571.), ona je kod Lepanta porazila osmansku flotu. Ovaj je poraz nanio udarac osmanskoj nadmoći koja je trajala još od 1538. No kršćanski svijet od ovoga poraza Osmanlija nije imao druge koristi osim kratkotrajne nade. Kad je ojačana osmanska flota naredne godine isplovila na Sredozemno more i savezničke snage prisilila da se povuku iz vodâ pred Modonom i Navarinom, kršćanski svijet, osobito Španjolci, pao je u veliko beznađe. Ovo je beznađe poraslo kad su Osmanlije 1574. godine osvojili Tunis. Bitka u kojoj su se neposredno susrele dvije sile – jedna na istoku, druga na zapadu – predstavljala je kraj španjolske budućnosti u sjevernoj Africi, odnosno kraj španjolske osvajačke politike prema ovome prostoru. Ugovor načinjen 1581. godine udaljio je jednu od druge ove dvije velike sile. Čak ni osmansko-englesko zbližavanje koje se dogodilo u to vrijeme nije više pokrenulo Osmanlije u operaciju širokih razmjera. Osmanske su se pomorske snage sasvim primirile, što je čak vodilo njihovome slabljenju. Pobjeda kod el-Kasru'l-Kebîra 1578. koja je okončana smrću portugalskog kralja i koja je na određeni način pripremila uvjete da Portugal dođe pod vlast Španije, istovremeno je Osmanlijama pružila mogućnost da nadiru do najzapadnijih dijelova sjeverne Afrike. Uprkos tome, Osmanlije nisu na Atlantiku ostvarili utjecajnu politiku.

U to su vrijeme Osmanlije naime bili sa svim svojim snagama na istoku u borbi sa Safevidima. Mir sklopljen još 1555. godine poremećen

je događajima na istočnim granicama, zatim pokušajem sklapanja saveza sa sunitskim Uzbecima koji su u to vrijeme stvorili snažnu državu, te unutrašnjim nemirima u Iranu. Pohod na Astrahan 1569. godine imao je za cilj otvoriti izlaz na Kaspijsko more sa kavkaske strane. Razlozi zbog kojih je vojska okrenuta u ovome pravcu bili su lakša logistička potpora i ratni plijen koji se mogao očekivati na Kavkazu gdje su se nalazili kršćani Gruzijci. U ovome su pohodu na Kavkaz, istina, osvojeni široki prostori u Širvanu i Gruziji, i osmanska je vojska stigla do Kaspijskoga mora. Koristeći se iskustvima iz ranijih operacija, ovaj put je cilj bio zaposjesti Azerbejdžan što se u velikoj mjeri i uspjelo. Uspostavljena je vlast u Revanu, Tebrizu, Gendžu, Karabagu, a osvojen je i iranski Irak. Na istoku su uspostavljeni odnosi za Uzbecima. Abdulah-han je zauzeo Herat. Ovo je dovelo u tešku situaciju Abasa I koji je tek bio došao na prijestolje i on je pristao na primirje. Ugovorom koji je potpisan 1590. godine on je priznao nadmoć Osmanlija. Ovaj je ugovor zanimljiv i zbog onih njegovih dijelova koji se odnose na vjeru. Osmanlije su njime uspjeli potisnuti *tebarrâîlik* što znači nepoštivanje trojice halifa osim hazreti Alija, zatim hazreti Aiše i ashaba. Na ovome su Osmanlije insistirali i u ugovoru iz 1555. godine i u svim će se kasnijim ugovorima ovaj vjerski momenat stalno stavljati u prvi plan. Tako su Osmanlije pružali duhovnu podršku sunitskom svijetu i pokazivali svoje svojstvo zaštitnika vjere. No bilo je nekih razloga koji su i Osmanlije naveli da potpišu ovaj ugovor.

Na jednoj strani, remetila se unutrašnja stabilnost i pod utjecajem različitih društvenih i ekonomskih razloga javljale su se određene slabosti u osmanskom unutrašnjem mehanizmu, s druge strane, nakon podužeg mira na zapadu su ponovo počeli puhati vjetrovi rata; istočno pitanje trebalo je riješiti što prije.

U srazmjerno dugom vremenu mira na evropskom tlu Osmanlije su do kraja uspijevali zadržati i nametnuti svoje političko prisustvo. Ovo se posebno moglo osjetiti u vrijeme kad se birao kralj Poljske. Krajem 16. stoljeća učestali su napadi Osmanlija na teritoriju Poljske. Zanimanje za sjever kako u doba kraljevanja Henrija, brata francuskog kralja Šarla IX, tako i u doba moldavskog vojvode Bathorija, imala je za cilj spriječiti Habsburgovce i Moskovsku kneževinu da djeluju u sjevernim

oblastima koje su za Osmanlije bile prilično važne sa gledišta trgovine i strategije. Jer Vlaška, Moldavska i prostori sjeverno od Crnoga mora predstavljali su skladište živežnih namirnica odakle se snabdijevala čak i osmanska prijestolnica.

Međutim, pogranični incidenti sa Habsburgovcima prerasli su u rat. Ugarska teritorija u rukama Habsburgovaca još je od ranije predstavljala prostor za koji su Osmanlije zainteresirani. U vrijeme mira koji je trajao od 1568. godine Habsburgovci su duž granica stvorili sistem odbrane protiv Osmanlija i podstičući Slavene i Ugare da se naseljavaju na granici prema Bosni, načinili su čvrstu liniju. Posebno su u gornjoj Ugarskoj na važnim mjestima napravili nove utvrde. Jer još je od 1550. godine bilo poznato da Osmanlije žele gradove sa velikim rudnim bogatstvima koji su se nalazili s druge strane ove linije odbrane.

Najzad, događaji iz 1587. godine na granici prema Budimskom ejaletu, te oni iz 1588. na bosanskoj granici okrenuli su ponovo osmansku politiku prema Ugarskoj. Rat je započeo 1593. i trajao je četrnaest godina.* Habsburgovci su ovaj rat iskoristili za svoju politiku prema Evropi; nastojali su ga prikazati kao borbu između muslimana i kršćana. Ovo je urodilo plodom jer su mnogi dobrovoljci, protestanti i katolici došli na ugarski front. Imperator Rudolf II svoju je vojsku proglasio štitom cijeloga kršćanskog svijeta. Prilazak Vlaške, Moldavske i Erdelja neprijateljskoj strani doveo je Osmanlije u tešku situaciju. Iz ovih je oblasti prestala pristizati hrana. Presječen je put preko Dunava koji su Osmanlije koristili za snabdijevanje municijom i drugim potrebama. Prvo vrijeme rata za Osmanlije nije bilo osobito uspješno. Estergon, sjeverno od osmanske granice pao je 1595. godine. Pohodom na Vlašku povratila se ravnoteža poremećana ovim neuspjehom. Ali, kako je rat krenuo nepovoljno, na čelo osmanske vojske stao je lično Mehmed III; Osmanlije su najprije zauzeli Eger i nakon toga su u Hačovi (Mezökeresztes) teško porazili udruženu njemačko-ugarsku vojsku koju je predvodio nadvojvoda Maksimilijan. Međutim, ova pobjeda Osmanlijama nije donijela ništa značajno. Bitke su se vodile u Rabu, Varadinu, Kaniži, Stolnom Biogradu i Budimu. Ali, na jednoj strani pobuna protestantskog Erdelja protiv Habsburgovaca, a na drugoj strani akcije šaha Abasa na istoku i unutrašnji nemiri bili su razlozi zbog

kojih su obje strane htjele sklopiti mir. Ugovor o miru koji je 1606. godine potpisan u Žitva-Toroku je, istina, osigurao osmansku vlast nad onim dijelom ugarske teritorije gdje su formirana dva važna ejaleta, Eger i Kaniža, no on je istovremeno pokazao da Osmanlije od tada više neće moći polagati prava na ugarsku zemlju koja je u habsburškim rukama. Ovaj ugovor predstavlja tačku prekretnicu u historiji osmanske diplomacije; prihvaćen je nakon susreta predstavnika dviju strana i to na teritoriji koja ne pripada nijednoj od njih, što je bila novina u odnosu na dotadašnju praksu. Osim toga, ovakav je način sklapanja mira stavio monarha u istu ravan sa osmanskim sultanom. Ovo je dugo ratovanje na kraju pokazalo i pad jednoga shvatanja: Osmanlije su napustili ideju o vladanju cijelim svijetom koje su se držali od vremena sultana Fatiha. Poljuljana je ideja o "vječnoj državi", pokazale su se slabosti u vojnoj nadmoći, okončano je klasično doba *spahija*. Pad timarskoga sistema prouzrokovao je nove promjene koje će se duboko odraziti na osmanski upravni, društveni i ekonomski sistem.

D. Poljuljana osmanska snaga: slabljenje i traganje za novim mogućnostima

1. Unutrašnji nemiri, slabosti u upravljanju i ratovi

Dugotrajni ratovi koje su Osmanlije vodili sa Safevidima i Habsburgovcima nepovoljno su se odrazili na glavne državne institucije, na društveni život, na vlast i finansijske prilike u državi. Uzroci ovim slabostima što ih onovremeni osmanski pisci nazivaju *tagayyür ve fesâd* (promjene i rastrojstvo) po njihovom su mišljenju bili: poljuljani autoritet sultana, dovođenje na važne državničke dužnosti nesposobnih pojedinaca, slabljenje u sistemu *devširme* i u janjičarskim grupama, prazna državna blagajna. Znaci slabljenja počeli su se javljati u doba sultana Sulejmana Veličanstvenog, a primjetni su postali u doba Murada III (1574-1595); izlaz je trebalo tražiti u oživljavanju i ponovnoj primjeni institucija i zakona iz vremena sultana Sulejmana. Ovo klasično mišljenje vladalo je do 18., čak i do 19. stoljeća kad je manje- više prevladala naklonost evropeizaciji. Međutim, uvjeti su ovdje umnogome bili drugačiji: Osmanlije će poprilično zakasniti u hvatanju koraka sa novim svjetskim sistemom koji se razvijao na Zapadu i sa novim shvatanjima. Naime, ovo nije ni bilo moguće s obzirom na to da je sistem u svijetu kojemu su Osmanlije pripadali bio sasvim drugačiji, kao i s obzirom na shvatanje države koje su oni razvili; nije se ni moglo očekivati da Osmanlije neposredno prihvate moralne vrijednosti okrenute materijalnome koje su omogućile brzi razvoj Evrope niti ekonomski sistem okrenut kolonijalizatorskom načinu mišljenja. Teško je očekivati da su Osmanlije mogli uhvatiti korak sa novim sistemom.

Od početka 16. stoljeća stanovništvo je naglo naraslo, što je sa sobom donijelo ozbiljne probleme. Novi naraštaj kojemu se nije moglo dodijeliti zemljište kao nadarbina našao je izlaz u obavljanju posla vojnika (*kapikulu* i *sekbani*) u službi kod begova, paša i u saraju. Ratovi sa Habsburgovcima jasno su pokazali važnost pješadije pod vatrenim oružjem zbog čega se povećao broj janjičarskih grupa i plaćeničkih jedinica opremljenih puškama, dok je smanjena potreba za *spahijama* korisnicima *timara*. Isto tako, paše su u službu uzimali plaćenike (*sekbane*) koji koriste puške. Osim toga, američko srebro koje se od 1580. godine pojavilo na osmanskom tržištu dovelo je do inflacije. Plaća državnih službenika i vojnika zadržala je istu vrijednost ali su cijene porasle, što je bio jedan od razloga za socijalne nemire. Blagajna se praznila pa su uvedeni novi porezi, čak i neki vanredni porezi. U unutrašnjosti države vlast je pojačavala pritisak na narod. Svi su ovi razlozi doveli do pojave razbojništva širokih razmjera u Anadoliji. Posebno su grupe pobunjenika nazvanih *dželali* prouzrokovale velike nemire u Anadoliji za vrijeme ratova sa Iranom. Ovim su se grupama priklanjali *sekbani* (plaćenici) i *levendi* (samostalne grupe) koji su se okupljali da bi učestvovali u ratovima, a kad se rat završi ostajali su bez službe, bez posla i zanimanja. Godine od 1595. do 1610. predstavljaju doba krupnih unutrašnjih nemira. Pobunjene vođe nekada su bili iz redova običnih *sekbana*, nekada iz redova buntovnih begova i paša. U bunama koje su predvodili Karajazidži i Kalenderoglu učestvovali su pored *sekbana* i *spahije* koji su ostali bez *timara*. U Anadoliji je u to vrijeme bilo pravo razdoblje strahote. Sela su napuštana što je dovelo do depopulacije Anadolije; u to je vrijeme vladao "veliki bijeg" (*büyük kaçgünlük*) – kazano rječnikom osmanskih službenih dokumenata. Ove su grupe naročito oštro kažnjavane u periodu od 1607. do 1610. godine. U nadvladavanju buna koje će se kasnije pretvoriti u pobune moćnih begova i paša protiv državnog autoriteta, osmanska vrhovna vlast primjenjivala je silu, ali isto tako i politiku popuštanja i ustupaka. Nekima je pobunjenim vođama dodjeljivana uprava nad sandžakom ili ejaletom. Bune Džanbolatoglua i Maanoglua u Siriji i Libanu prerasle su u pravu borbu za oslobođenje. Organizirane bune u kojima su učestvovale sređene jedinice lakše su se nadvladavale nego one koje su izazivale

neorganizirane grupe (1607); za ove se druge nikada nije znalo kada i kako mogu buknuti u Anadoliji. Osmanska je vlast ponekad koristila *sekbane* iz Anadolije protiv janjičara i vojnika *kapikulu* koji su kontrolisali centar. Ponekad je sukob između *sekbana* i vojnika *kapikulu* okrenula u svoju korist. Vrijeme ekonomskih, društvenih i političkih promjena koje su se duboko odrazile na cjelokupan osmanski državni sistem istovremeno ukazuje na doba kad slabi osmanska ideologija *gaze* i osvajanja. Ma koliko se tokom 17. stoljeća snažno osjećao utjecaj osmanske vojne sile, Osmanlije su se sada ipak morali boriti da zadrže svoje prisustvo u srednjoj Evropi. Na istoku su pak ulazili u iscrpljujuće ratove od kojih nisu imali gotovo nikakve političke koristi. Politički uspjesi iz vremena sultana Sulejmana sada su se još samo priželjkivali; izuzimajući jedan kratak period u drugoj polovini 17. stoljeća, san o vojnim uspjesima nikada se više nije ostvario za Osmanlije koji su se, uprkos slabostima, još dugo uspjeli održati. Dok su trajale borbe protiv Habsburgovaca, Osmanlije su, pored unutrašnje krize, na istoku bili suočeni sa safevidskom opasnošću. Safevidski šah Abas I prisajedinio je Uzbeke pošto je prihvatio ugovor iz 1590. godine, a onda je krenuo put osmanskih teritorija. Abas je razbio snažne turkmenske snage i doveo ih u ravnotežu prema državnom centru; tako je stvorio sistem sličan osmanskom i krenuo u pohod na Azerbejdžan. U periodu dugom trinaest godina, do 1603., Osmanlije nisu u Azerbejdžanu primjenjivali politiku sistematskog naseljavanja i učvršćivanja svoje vlasti, pa tako nisu ni mogli staviti pod svoju kontrolu šiitski narod u ovoj oblasti. Osmanska se vlast više ogledala u držanju strategijski važnih pozicija i u kontroliranju glavnih puteva. Razlozi za ovakvu politiku bila su dugotrajna ratovanja na zapadu, unutrašnja kriza i nedovoljnost fi- nansija. Iskoristivši ovu situaciju šah Abas je lahko zauzeo centre kao što su Tebriz, Revan, Gendže, Derbend, Nahičevan. On je nastojao da Osmanlije ekonomski blokira; put svile je namjeravao okrenuti u Benderabas, grad koji je tek bio podigao u Basranskom zaljevu. Također mu je plan bio da moskovski put usmjeri na ovu stranu. U tom je smislu uspostavio dobre odnose posebno sa Englezima. Nasuprot tome, Osmanska država je zabranila izvoz u Iran bakra i drugih vrijednih ruda. Zbog ovakvoga djelovanja šaha Abasa, Osmanlije su u više navrata preduzimali “pohode na istok”

protiv Irana. Međutim, ovi su pohodi završavali samo potiskivanjem *dželalija*. Kad su najzad 1607. godine ugušene pobune *dželalija* i posebno buna koju je vodio Džanbolatoglu, Kujudžu Murad-paša je krenuo na Tebriz (1610). Ugovorom koji su dvije strane postigle 1612. godine Safevidima je priznata vlast nad zemljom koju su zauzeli. Odlučeno je da Iran svake godine šalje svilu jer je ovaj artikl bio vrlo važan za osmansku ekonomiju. Stavke što se odnose na vjeru zadržale su istu važnost koju su imale u ugovorima iz 1555. i 1590. godine. Međutim, ovaj ugovor nije donio nikakvo rješenje. Osmanlije nisu pokazivali namjeru da odustanu polagati pravo na Azerbejdžan. Osmansko-iranski sukob u ovoj oblasti potrajao je i u kasnijim periodima. Za vrijeme rata što je započeo 1615. godine opkoljen je Revan i učvršćena je vlast u Karsu, ali je rat ipak završio neuspjehom Osmanlija. Godine 1618. postignut je mir s uvjetima sličnim onima u ugovoru iz 1612. Tako je završena druga etapa istočnjačkog problema; Osmanlije su se vratili na granice koje su uspostavljene u vrijeme sultana Sulejmana.

Međutim, Osmanlije su uporno nastavljali sa borbama na istoku. Za njih je to bilo važno sa stanovišta sigurnosti u Anadoliji. Treća etapa borbi sa Iranom ovaj put se vodila u Iraku. Šah Abas je osvojio Bagdad i sjeverni Irak (1624), što je Osmanlije uvelo u novi sukob. Pohodi iz 1625. i 1629-1630. imali su za cilj povratiti Bagdad, kao važno mjesto u ekonomskom pogledu, no oni nisu dali nikakvih rezultata. Osmanska država koju su potresali unutrašnji nemiri što su se neposredno odražavali na vrhovnu vlast, tek je u vrijeme Murada IV, koji je uspio obnoviti autoritet centra, sve svoje snage mogla okrenuti na istok. Ovome je doprinio i Tridesetogodišnji rat u Evropi (1618- 1648), pa Osmanlije više nisu morali svoje snage držati na zapadu. Najprije su krenuli na Azerbejdžan i 1635. godine osvojili su Revan. Međutim, nisu mogli uspostaviti vlast nad Azerbejdžanom. Godine 1638. Bagdad je ponovo došao pod vlast Osmanlija. Mirovnim ugovorom iz Kasr-i Širina sklopljenim 1639. godine određena je, može se reći, konačna granica između ove dvije zemlje. Osmanlije su se ovim ugovorom odrekli svojih ideala o Azerbejdžanu, a Safevidi su priznali osmansku vlast u Bagdadu, Šehrizoru, Vanu i Karsu. Tokom 17. stoljeća dvije su zemlje držale ravnotežu prema ovim prirodnim granicama i dugo su

vremena izbjegavale ozbiljne situacije koje su mogle dovesti do rata. No iako su Osmanlije sada mogli mirnije ostvarivati svoju politiku očuvanja zapadnih teritorija i upustiti se u borbu protiv novih snaga koje su se pojavile na zapadu i sjeveru, oni su stalno vodili računa o istočnjačkom problemu.

2. Nada za loš tok: reforme, pokušaji i neuspjesi

Odsustvo autoriteta početkom 17. stoljeća do čega su doveli ratovi i unutrašnja kriza dalo je snagu vojnicima *kapikulu* koji su kontrolirali vlast u centru, a paše koji su se borili za vlast upravo njih su iskoristili za svoje ciljeve. Od vremena Ahmeda I u osmanskom je sultanskom sistemu napušten običaj (bratoubistvo) koji se primjenjivao u doba Murada III i Mehmeda III, što je donijelo i novo shvatanje nasljedstva. Ahmed I (1603-1617) nije dirao svoga brata nego mu je čak ostavio otvorenim put do vlasti. Tako se kod Osmanlija u sistemu nasljeđivanja postepeno učvrstio običaj da na prijestolje dolazi najstariji član vladarske porodice. Međutim, borba za vlast se nastavljala u centralnom vladarskom krugu. Odsustvo autoriteta dalo je moć i mogućnost za utjecaj svima u saraju pa tako i majkama sultana. Osman II (1618-1622) koji je mlad došao na vlast želio je povratiti autoritet, postati moćan vladar kao što su bili njegovi preci, vratiti Osmanlijama moć koju su gubili, slomiti snagu vojnika *kapikulu* kojih se broj bio jako uvećao i koji su bili stalna prijetnja vlasti. Posebno je ovaj posljednji njegov cilj izašao u prvi plan. Mladi i neiskusni sultan preduzeo je mjere po nagovoru svojih neposrednih saradnika; najprije je nastojao reorganizirati janjičarske grupe koje su se bavile trgovinom i zanatima a nakon toga je, vrativši se sa pohoda na Hotin, pod izgovorom da ide na hadž namjeravao da prođe kroz Anadoliju i da formira vojsku od *sekbana*, najljućih neprijatelja vojnika *kapikulu* i od egipatskih konjanika. Međutim, ova se zamisao završila krvavom bunom (1622), jedinom u osmanskoj historiji koja je vođena protiv sultana lično. Osman II je udavljen. U centru je zavladala atmosfera terora. Ovako su janjičari neočekivano spoznali

svoju stvarnu snagu. Međutim, ovo je izazvalo veliki revolt, najprije u Istanbulu a onda i u unutrašnjosti. Većina janjičara koji su sada nazvani "ubicama sultana" uništeni su pod snagom ovoga pritiska. Namjesnik Erzuruma Abaza Mehmed-paša podigao se da navodno osveti sultanovu krv. Ovladao je srednjom i istočnom Anadolijom i borio se sa vojnicima *kapikulu*. Ova je velika pobuna nadvladana tako što je vođa poslan za namjesnika u Bosnu (1628). Međutim, ubistvo Osmana II odgodilo je stvarno sređivanje stanja čak u 19. stoljeće.

Uprkos slabostima u centru, osmanska politika nije izgubila gotovo ništa od svoje moći na zapadu. Početkom 17. stoljeća Kozaci su predstavljali prijetnju za trgovačke puteve na sjeveru, izašli su na Crno more koje je svim svojim obalama pripadalo Osmanlijama, pa su čak prodirali do Istanbula; Osmanlije su im se morali suprotstaviti. Još od ranije je Krimski hanat brinuo o Kozacima u Ukrajini, ali zbog događanja u ovoj oblasti kod Osmanlija je sada ponovo oživjela politika prema sjeveru. U vrijeme dugotrajnih ratova osmanski upadi na teritoriju Poljske znatno su oslabili. Međutim, sigurnost Moldavske sada je zahtijevala da se ponovo počnu zanimati za Poljsku i ukrajinske Kozake. Poljski je problem, nakon djelovanja Iskender-paše (1620), prouzrokovao pohod na Hotin u kojem je učestvovao lično Osman II. U ovome pohodu nije ostvaren vojni uspjeh, ali je učvršćena sigurnost Moldavske (1621).

Na sjeveru su se ukrajinski Kozaci približili Poljskoj i Rusiji, pa su upadali i na osmansku teritoriju zbog čega su predstavljali veliku opasnost. No oni su u nekoliko pohoda za jedno vrijeme bili razbijeni (1625). U mirovnom ugovoru između Osmanlija i Poljske glavna je tema bio kozački problem. Od tog su vremena Osmanlije, u cilju sigurnosti kneževina koje su im bile potčinjene (Vlaška, Moldavska, Erdelj), namjeravali prekinuti njihove veze sa susjednim zemljama. Namjeravali su naime uspostaviti odbrambeni pojas. Bio je to nastavak politike koju su već primijenili stvarajući jedan odbrambeni pojas s onu stranu crnomorskih obala kako bi mogli kontrolirati trgovinu sjeverno od Crnoga mora. Osmanlije su htjeli proširiti oblast Silistre- Akkerman tako da ona obuhvati i Bender, i kasnije osnovati ejalet u Egeru i Kamenici. Na taj bi način zaokružili odbranu. Čak se politika zaštite sjevera trebala proširiti toliko da u poslednjoj četvrtini 17. stoljeća obuhvati i Ukrajinu.

3. Pokušaj konsolidacije: porodica Köprülü

U prvoj polovini 17. stoljeća Osmanlije su uspjeli naći određeno rješenje za istočni problem, pa su se sada ponovo mogli okrenuti događanjima u Evropi. Stanje u evropskim zemljama uzdrmanim Tridesetogodišnjim ratom omogućilo je Osmanlijama da odahnu. To što Osmanlije nisu preduzimali pohode protiv Habsburške monarhije koja se nalazila u teškom stanju u ovome za cijelu Evropu teškom periodu tumačilo se kao uspjeh austrijske diplomacije. Međutim, Osmanlije su se u to vrijeme zanimali za drugu stranu. Zauzimanje Rodosa i Kipra u Sredozemnom moru osiguralo je pomorske trgovačke puteve, ali je Kreta još uvijek predstavljala čvrst bastion. Važna mjesta na Kreti kao što su Kaneja i Kandija pripadali su Mlecima. Mleci su neposredno pratili razvoj događaja na moru. Osmansko-mletački odnosi su se prilično poremetili na Sredozemlju, a gusarske su akcije ovdje igrale važnu ulogu. Osmanska mornarica do tada nije imala značajnijih operacija u vodama Sredozemnoga mora, nije se upuštala u ozbiljne sukobe nego je samo kontrolirala obale. Kad su se Osmanlije uputili prema jedinom mletačkom utvrđenju u istočnom Sredozemlju, shvatili su u kojoj su im mjeri pomorske snage oslabile. Iako su i Mleci uveliko bili izgubili svoju raniju snagu, oni su ipak pružili neočekivan otpor. Godine 1645. osvojena je Kaneja a 1646. Resmo (Retim), no stvarna je nadmoć bila na strani Venecije. Mleci su blokirali moreuze i Izmir, pa su tako presjekli put snabdijevanja, što je bilo razlog da borbe potraju duže. Opsada Kandije dogodila se tek 1648. godine. Osmanska flota koja je 1656. krenula u pomoć, uništena je na ulazu u Dardanele. Istanbul je bio blokiran, što je prouzrokovalo velike nestašice u prijestolnici. Mleci su zauzeli Limni i Bozdžaadu (Thenedos). Ovo je teško stanje izazvalo veliku paniku. Čekao se autoritativan spasilac. Budući da to nikako nije mogao biti sultan Mehmed IV, tada još dijete, očekivalo se da državu spašava veliki vezir koji će vladati umjesto sultana. I spasilac je pronađen: bio je to vezir Köprülü Mehmed-paša.

U to je vrijeme politička situacija u zemlji bila prilično nemirna. Nakon smrti Murada IV 1640. godine u centru su ponovo počeli sukobi. U sukobu su naime bili odredi vojnika *kapikulu*, ulema, veziri i saraj.

Red koji je uspostavljen u kratkom vremenu i to silom, čak gotovo terorom, ponovo se poremetio nakon smrti Murada IV. Autoritet Kösem Sultan, majke Murada IV i sultana Ibrahima, osobito je porastao u doba Ibrahimove vladavine. Kad je na prijestolje došao Mehmed IV (1648), dječak od sedam godina, borba za vlast vodila se između Kösem Sultan i sultanove majke Turhan Sultan. Sukob je završen tako što je Kösem Sultan ubijena 1651. godine. Ovo odsustvo autoriteta u centru imalo je za posljedicu još slobodnije djelovanje snaga u unutrašnjosti zemlje.

Veliki vezir Köprülü Mehmed-paša (1656), koji je imao veoma velika ovlaštenja, najprije je razbio mletačku blokadu i povratio Limni i Bozdžaadu. Nakon toga je namjeravao krenuti put Krete, ali su baš u to vrijeme u Evropi izbili novi problemi. Nakon Tridesetogodišnjeg rata učestali su osmansko-habsburški sukobi u Erdelju. U ovim je ratovima Erdelj, kao tvrđava protestanata, predstavljao ravnotežu prema Habsburgovcima. Bio je to srazmjerno veliki uspjeh za Osmanlije. Međutim, za vrijeme pohoda na Kretu, u Erdelju je izbio pokret za nezavisnost. Pokušaj ugovora sa Švedskom i samostalno djelovanje ove pokrajine izazvalo je revolt Osmanlija. Koprülü, koji je prema Evropi želio nastaviti politiku sultana Sulejmana, vrlo dobro je znao mjesto Erdelja u toj politici. Ova je regija bila jedna vrsta mosta između Ugarske i Poljske; osim toga imala je veliku važnost u politici prema sjeveru kojoj su Osmanlije odavno posvećivali veliku pažnju. Zbog djelovanja Rakocija II (1655) Köprülü je napustio plan o Kreti i 1658. godine on je krenuo prema Erdelju. Osnovao je ovdje novi ejalet (Varat) želeći tako da sačuva i zaštiti Erdelj (1660). Međutim, još prije nego što je riješen problem sa Erdeljem, u Anadoliji je buna pod vodstvom Abaze Mehmed-paše dostigla široke razmjere. Abaza Mehmed-paša podigao se sa ciljem da ovlada Anadolijom i pridobio je narod obećavši ekonomske i društvene reforme; njegov je ustanak krvavo ugušen (1659). Konsolidacija je opet uspostavljena silom i prolijevanjem krvi. Kad je Köprülü Mehmed-paša umro 1661. godine, problem Krete i Erdelja još nije bio sasvim riješen, ali je autoritet države bio uspostavljen i u centru i u unutrašnjosti. Osmanski politički život poprimio je novi oblik i finansijski su izvori ojačani. S ovim su Osmanlije ušli u novo razdoblje "obnove". No plodovi će ove obnovi potrajati samo do 1683. godine.

I doista je ponovo oživio duh *gaze* i osvajanja. Na mjesto Köprülü Mehmed-paše došao je njegov sin Ahmed-paša; i on se posvetio Erdeljskom problemu. Godine 1662. osmanska vojska ušla je u Erdelj. Ovo je pak predstavljalo početak novoga rata sa Habsburgovcima nakon dugo vremena. Godine 1663. Osmanlije su osvojili Ujvar (Novi Zamky) u Slovačkoj i dostigavši tako svoju najudaljeniju granicu na zapadu ovdje su osnovali ejalet. Naredne godine 1664. jedan je dio osmanske vojske poražen dok je prelazio rijeku Rabu u Mogersdorfu kraj Sent Gottharda. Ali, kako su i Habsburgovci imali velike gubitke i kako su se bojali francuske ekspanzije, nisu bili spremni za rat većih razmjera, pa su zatražili sklapanje mira. Tako je 1664. godine potpisan mirovni ugovor u Vasváru. Ovim su ugovorom Osmanlije postigli svoje ratne ciljeve; potvrđeno je da je Erdelj pod osmanskom vlašću. Nakon toga su se Osmanlije okrenuli Kreti koja je neko vrijeme ostala zapostavljena. Osmanske snage su se 1666. godine iskrcale na Kretu i pripojile je osmanskoj teritoriji.

Pošto su razriješili višegodišnje probleme oko Erdelja i Krete, Osmanlije su sada postavili novi cilj za osvajanje. Bila je to Ukrajina. Ukrajinski Kozaci nalazili su se pod pritiskom Rusa i Poljaka. Naime, Rusi i Poljaci su podijelili Ukrajinu i granicu je predstavljala rijeka Dnjepar. Kozaci međutim ovo nisu htjeli prihvatiti pa su se pobunili; zatražili su pomoć od Osmanlija. Tako se pred ovima otvorio novi prostor koji ih je još od ranije zanimao. Osmanlije su Kozake uzeli pod svoju zaštitu i započeli su sukob sa Poljskom i Rusijom. Osmanska je vojska nadirala prema Poljskoj i na ovome je putu osvojila Kamenicu. Ovladali su Podolijom pa se sjeverni odbrambeni pojas pomjerio još više prema sjeveru. Kako je osmanska vojska napredovala sve do Lavova, Poljska je zatražila primirje. Mirovnim ugovorima potpisanim u Bucašu (1672) i Zorawni (1676) Podolija i Kamenica ostavljene su Osmanlijama. Tako je osmanska granica sjeverno i zapadno od Crnoga mora dostigla svoju najudaljeniju liniju. Ovdje je formiran ejalet Podolija i Kamenica čime se željela postići sigurnost tog prostora. Kozaci u Ukrajini nalazili su se pod zaštitom Osmanlija. Pohodom na Čehrine u blizini Kijeva 1678. godine osvojeno je ovo važno utvrđenje na Dnjepru i sravnjeno je sa zemljom. Osmanskoruski mirovni ugovor iz 1681. godine potvrdio je da je zapadna Ukrajina pripala Osmanlijama.

E. Kraj "Osmanskoga spokoja": rastakanje

1. Povlačenje od Beča do Karlovaca: Poraz

Sva su ova zbivanja stvorila u Evropi novi strah od Turaka; oslabljeno Osmansko carstvo ponovo je pokrenulo svoje osvajačke snage. Doba stabiliziranja koje je započelo sa Köprülü Mehmed-pašom nastavljeno je i u vrijeme njegovoga sina. Nasljednik ovoga posljednjeg, veliki vezir Merzifonlu Kara Mustafa-paša koji je bio Köprülijev zet stabiliziranu je snagu pokazao u Poljskoj i Ukrajini u prvim godinama svoga službovanja i postigao je najsjeverniju liniju osmanske granice. Slijedeći je korak ovoga velikog vezira bio odrediti novi važan cilj kako bi produžio ponovo oživjelu ideologiju *gaze*. Međutim, niko nije predvidio da će ovaj san o osvajanju uskoro stvoriti novi problem i novu krizu. Pojavila se vrlo važna prilika koja je mogla pomoći u postizanju ovakvoga cilja, pa je ona iskorištena kao povod za novi pohod. Cilj je bio Beč a prilika – problem u srednjem ugarskom kraljevstvu. Srednje ugarsko kraljevstvo bio je prostor na sjeveru, u gornjoj Ugarskoj pod vlašću Habsburške monarhije. Ovaj je prostor postao novo samostalno kraljevstvo a njegov su narod bili protestanti. Pritisak izrazitih katolika Habsburgovaca naišao je na otpor kod protestanata Ugara, pa je njihov vođa Tököli Imre osnovao zasebnu državu i obratio se Istanbulu s prijedlogom da Osmanlije uzmu pod svoju zaštitu osamostaljenu pokrajinu. Na to su 1682. godine započele pripreme za pohod. Jedan je dio osmanskih snaga ušao u mjesto Kaša, centar srednje Ugarske, i Tökölija posjeo na prijestolje. Monarh Leopold koji je u to vrijeme već svakako bio zabavljen Francuskom nije želio rat na dva fronta, pa je pokušao obnoviti mirovni ugovor iz Vasvára.

Međutim, u ovome nije uspio. Veliki vezir Kara Mustafapaša bio je spreman za rat, a Habsburgovci su sebi tražili saveznike. Habsburški monarh je tražio pomoć da se zaustavi ovaj osmanski pohod koji je on proglasio pokretom protiv zapadnoga kršćanskog svijeta. Na ovakvo je savezništvo blagonaklono gledala čak i Francuska s kojom su Habsburgovci bili u neprijateljstvu.

Osmanska vojska prodrla je do Beča u julu 1683. godine i carski je grad bio okružen. No ova opsada nije dala rezultata. Dolaskom u pomoć poljskih snaga, združena njemačko-poljska sila porazila je Osmanlije pred Bečom. Osmanska vojska morala se povući u Beograd. Ovaj je poraz Evropi donio novo uzbuđenje a za Osmanlije je predstavljao kraj osvajačkih snova. Osmanlije nisu primijetili da je ovaj kratki uspjeh, koji je potrajao svega četvrt stoljeća, ostavio skrivenom slabost vojnih tehničkih mogućnosti. Period od poraza pred Bečom do 1699. sasvim je jasno pokazao ovu istinu. Godine 1684. Habzburška monarhija je napravila svetu ligu sa Poljskom i Venecijom. Osmansko carstvo moralo je voditi rat na sve strane u Evropi. Venecija je Osmanlije napala u Dalmaciji i Bosni, Habsburgovci su napali Budim a Poljaci Kamenicu. Osmanlije su se uspješno suprotstavili Veneciji i Poljskoj, ali su iz sukoba sa Habsburgovcima izašli poraženi; izgubili su najprije Ujvar a onda 1686. godine i Budim. Naredne je godine Venecija napala Peloponez. Habsburgovci su preuzeli sve ugarske teritorije do Beograda. Ovaj se tok i dalje nastavio. Izgubljen je Beograd, kapija prema srednjoj Evropi, ali je ponovo vraćen 1690. godine. No poraz u Slankamenu sasvim je ugasio nadu da će se ugarske teritorije vratiti Osmanlijama u ruke. Kad je Rusija pristupila ligi 1686. godine, krenula je sa sjevera i napala Azov. Ali, kako su Habsburgovci stupili ponovo u rat sa Francuskom, Osmanlijama se ukazala prilika da predahnu. Godine 1693. Habsburgovci su opsjedali Beograd ali im nije pošlo za rukom da ga osvoje. Osmanlije su krenuli u protunapad i okružili Varadin, no nisu ga uspjeli zauzeti. Habsburgovci su bili na kapiji Balkana. Rat se nastavio 1695. godine u Temišvaru. Osmanlije su ovdje postigli uspjeh pa ih je opet ponijela osvajačka politika. Međutim, poraz u Zenti 1697. godine predstavljao je kraj i više se nije vidio nikakav izlaz osim prihvatanja primirja. Još jedna ličnost iz porodice Köprülü, veliki vezir

Amdžazade Husejinpaša pohitao je sklopiti mir da bi vojsci umornoj od ratovanja pružio mogućnost za konsolidaciju i da bi obezbijedio unutrašnji mir. Mirovnim ugovorom postignutim u Karlovcima 1699. godine Osmanlije su priznali vlast Habsburgovaca na ugarskim teritorijama. Tako je Beograd postao pogranična oblast. Temišvar je ostao Osmanlijama, Peloponez i Dalmacija prepušteni su Veneciji, a Kamenica i Podolija Poljskoj. Tako su napuštene teritorije za koje su se Osmanlije borili još od 1526. godine. Potpuno je ukinut odbrambeni pojas oko Vlaške i Moldavske. Sada su Osmanlije nalazili spas u tome da ovim dvjema kneževinama pridaju još veću važnost.

Na drugoj su strani Rusi zauzeli Azov i tako stupili na obale Crnoga mora. Ovaj period velikih ratova poremetio je ravnotežu i na Balkanu. Srbi, Albanci i Grci podigli su opće bune ističući kao razlog teške poreze; zapravo je u ovome određenu ulogu imalo nagovaranje što je dolazilo izvana. Čak se u ove događaje uključilo i muslimansko stanovništvo. Istovremeno su se *dželalije* ponovo počeli buditi. Rat je Osmanlijama bio veoma skup i zbog pomanjkanja finansijskih izvora i u pogledu ljudske snage. Sada je počinjao period kad je Austrija u pravom smislu riječi ojačala i kad je svoj utjecaj, zbog ekonomskih koristi, usmjerila prema Balkanu. Uprkos tome, rastakanje Osmanske države koje je u srednjoj Evropi započelo 1683. godine na Balkanu će se razvijati tokom tri stoljeća, što je bilo sasvim neočekivano. Ovakav je tok prije svega bio posljedica politike trajnog i sistematskog učvršćivanja na ovome prostoru. Poraz pred Bečom Osmanlijama je pokazao njihove upravne i vojne slabosti, i isto tako primorao ih da se ipak pomire sa nadmoći Zapada. Tako su Osmanlije ušli u doba kada će izlaz tražiti ne u svojoj državi nego na Zapadu.

2. Ponovna konsolidacija nakon Karlovaca i pripreme za revanš

Ovaj veliki slom koji se dogodio u periodu od šesnaest godina i skončao mirovnim ugovorom u Karlovcima, prouzrokovao je nova potresanja u osmanskom upravnom, ekonomskom i društvenom us-

trojstvu. Posebno u Rumeliji stvarale su se vojne grupe od muslimana da bi se izmirile potrebe za ljudstvom u ratovima. Ove su grupe tokom vremena toliko osnažile da su u 18. i 19. stoljeću odigrale važnu ulogu u historiji Balkana. Bilo je to vrijeme kad je muslimanskoturskostanovništvo na Balkanu moralo ne samo da štiti svoju zemlju od napada koji su dolazili izvana nego da se bori i sa nemuslimanima sa kojima je živjelo zajedno. Iako je osmanska vrhovna vlast preduzimala određene mjere da olakša stanje naroda nakon rata i nastojala obezbijediti mir, ona je ipak bila suočena sa novom krizom. Bio je to Edirnski događaj (*Edirne Vakası*, 1703) koji je buknuo četiri godine nakon uspostavljanja mira. Ovaj je događaj završio svrgavanjem Mustafe II i pogubljenjem šejhulislama Fejzulah-efendije koji je radio na uspostavljanju mira zajedno sa državnicima kao što su Amdžazade Husejin-paša i Rami Mehmed-paša, i koji je poprilično bio stekao autoritet.

U buni što su je podigli vojnici *kapikulu* bez sumnje je bilo dubokog utjecaja promjena koje su se razvijale od 1683. godine. Naime, bunu su prouzrokovali ekonomski i društveni razlozi. Kriza će lahko pronaći povod da bukne. I ovaj su put to bile plaće. Odredi vojnika *kapikulu* postali su prilično mnogobrojni u vrijeme rata. Međutim, mjere preduzete u periodu mira izazvale su revolt ove kategorije vojnika. Osim toga, odgovornost za veliki poraz prebačena je na njih, što je poljuljalo njihov ugled. To što se sultan nalazio u Edirni u jednoj je mjeri izazvalo nespokojstvo istanbulskog stanovništva, naročito esnafa koji su poslovali za saraj. Naglo rastući ugled šejhulislama Fejzulah-efendije i njegova namjera da igra na politički autoritet, dovela je nespokojstvo do vrhunca. Čak je cilj bune u početku bio šejhulislam lično. I doista je u toku bune Fejzulah-efendi nemilosrdno ubijen. Mustafa II povukao se sa prijestolja a na njegovo je mjesto došao Ahmed III. Nije se ovo tek jednostavno odigralo. Jer u toku ove bune po prvi put su se mogli vidjeti pokušaji da se nađe alternativa Osmanlijama. Među pobunjenicima se vodila prepirka oko toga da li da se uopće više na čelo države dovede neko iz dinastije Osmanlija. Predlagalo se čak da njihovo mjesto zauzmu druge ugledne porodice kao što je ona krimskih hanova, pa čak i porodica Ibrahimhan koja je, inače, bila potomstvo Sokullu Mehmed-paše.99 Bile su to ideje koje se nikada nisu ostvarile. No i samo to što su postojale, pokazuje

kakav je bio nered koji je doveo do Edirnskog događaja. U određenom je smislu razumljivo da su odredi *kapikulu* priželjkivali model države u kojoj će oni moći neposredno uzeti učešća u vlasti. Nakon Edirnskog događaja mnogo se radilo na uspostavljanju unutrašnjega mira, no u širokim je razmjerama to postignuto tek 1718. godine.

Nakon postizanja mirovnog ugovora u Karlovcima, bilo je nekih pokušaja usmjerenih protiv habsburške vlasti, posebno u Erdelju; pobunili su se Ugari. Međutim, Osmanlije se ovim slučajem nisu mogli ozbiljno pozabaviti. U isto je vrijeme došlo do izražaja švedsko-rusko suparništvo oko Poljske. Švedska je pokušala pokrenuti Osmanlije da djeluju na njenoj strani, no ovo nije naišlo na podršku osmanskog državnog vodstva. Ipak, ova dva događaja gurnula su Osmanlije u novi rat. Švedski kralj Karlo XII sklopio je ugovor sa ukrajinskim Kozacima i napao je Ruse, ali je kraj Poltave doživio potpuni poraz. Kralj je sa svojim saveznikom kozačkim hatmanom umakao na osmansku teritoriju. Ovaj događaj, kao i ruska politika prema Crnom moru, učinili su rat neizbježnim. Car Petar I ušao je u Moldavsku i dok je napredovao duž rijeke Prut, osmanska ga je vojska natjerala da se vrati. Našavši se u takvoj situaciji ruski je car predložio mir, što je veliki vezir Baltadži Mehmed-paša i prihvatio pošto je procijenio da je u boljoj poziciji od cara (1711). Ovaj je mirovni ugovor protumačen kao pobjeda. Možda je Baltadži procijenio ovakav ishod povoljnim umjesto da krene u napad za koji nije mogao znati kako bi se završio. Jer godine porazâ još su uvijek bile svježe u sjećanju, a u onima koje su slijedile vrlo se jasno mogao sagledati položaj odreda *kapikulu*. Mirovni ugovor, potpisan 1711. godine tek je dvije godine kasnije, 1713., stupio na snagu.

Ohrabreni ovim uspjehom Osmanlije su pažnju usmjerili prema Veneciji koja je već trideset godina vladala Peloponezom. Venecija je u to vrijeme bila znatno oslabila i izgubila preimućstvo u istočnom Sredozemlju. Ističući problem Crne Gore Osmanlije su došli na Peloponez (1715) i zauzeli veliki dio ovoga poluostrva. Grčko stanovništvo na Peloponezu nije bilo zadovoljno katoličkom mletačkom vlasti ovdje; čak je nakon mletačkog zauzimanja Peloponeza jedan dio lokalnog grčkog stanovništva zajedno sa muslimanskim preselio na ostrva u Egejskom moru i na obale zapadne Anadolije. Ovo će preseljavanje tra-

jati još u 18. i 19. stoljeću čemu će doprinijeti i neki ekonomski razlozi, i tako će se brojno povećati grčko stanovništvo u zapadnoj Anadoliji.

Poraz Venecije uznemirio je i Habsburgovce, pa su 1716. godine zajedno sa svojim saveznikom Venecijom krenuli u rat. U bezuspješno završenom osmanskom pohodu koji je za cilj imao Austriju izgubljen je Temišvar. Nakon još jednog poraza u Petrovaradinu 1717. godine pao je i Beograd, u to vrijeme značajna osmanska vojna baza. Mirovnim ugovorom iz Požarevca (1718) Venecija je, istina, izgubila neke teritorije, ali su Habsburgovci dobili Temišvar, dijelove Vlaške i Beograd, i na taj su način uznapredovali u odnosu na stanje utvrđeno Karlovačkim mirom. Nakon Karlovaca Osmansko carstvo uspjelo je djelimično nadoknaditi gubitke koje su mu nanijeli Rusija i Venecija, ali je u istom tom periodu potpuno izgubilo Ugarsku koja mu je bila cilj još od 16. stoljeća. Gubitak Beograda bio je događaj koji će zaprijetiti opstanku Osmanlija na Balkanu. Poslije konsolidiranja snaga i dobre pripreme prvi će ciljevi države Osmanlija biti sigurnost Balkana – Beograd i srednja Evropa.

3. Na istoku polovične pobjede, na zapadu iscrpljujući ratovi

Zbog stalnih gubitaka u srednjoj Evropi od 1699. godine, Osmanlije su napustili osvajačku politiku; oni su sada budno pratili zbivanja u Evropi. U periodu ove pomirljive politike osjetili su potrebu da se okrenu kulturnim i tehničkim dostignućima zapadnih zemalja koje su u ovom pogledu bile nadmoćnije od njih. Tako je počeo prilično raskošan period koji se naziva Doba lala (*Lâle Devri*). Bio je to period označen novim razvojem pod utjecajem Zapada, kako na polju tehnike tako i u oblasti umjetnosti, arhitekture i književnosti. No u to je vrijeme došlo do frakcioniranja između onih koji su slijedili pomirljivu politiku i grupa kojima se ovo novo stanje nije dopadalo. Posebno se rasplamsao revolt protiv grupe okupljene oko Nevšehirli Damada Ibrahim-paše zbog njenoga rasipničkog i luksuznog načina života. Kad je konačno 1730. godine buknuo ustanak, već je bila završena prva faza osmansko-iranskih sukoba koji su trajali od 1723. godine do tada.

Rat s Iranom smatrao se neizbježnim zbog unutrašnjih nemira u ovoj zemlji. Afganci su vršili pritisak na posljednjeg safevidskog vladara; oni su ovladali istokom Irana. S druge su strane Rusi krenuli prema Derbendu i Bakuu. U takvoj su situaciji Osmanlije primijenili plan napada na Iran s tri fronta; pravci su bili Hamadan-Kirmanšah, Azerbejdžan i Južna Kavkazija. Poslednji safevidski šah Tahmasb, sin sultana Husejina, zatražio je pomoć od Osmanlija i Rusa protiv Afganaca. On je napravio ugovor sa Rusima pošto su ušli u Baku 1723. godine nakon čega su Osmanlije i Rusi međusobno pregovarali o podjeli zapadnoga Irana. Međutim, bio je to pokušaj bez rezultata.

Osmanlije su ušli u Kirmanšah, Hamadan, Revan i najzad u Tebriz, i zavladali su oblastima Gendže i Gruzija. U to je vrijeme afganski vladar Ešref-han, pozivajući se na hilafet, zatražio nazad zapadni Iran koji je bio u rukama Osmanlija. Na to su Osmanlije po prvi put hilafetu dali političko tumačenje i vrlo su jasno rekli da je hilafet jedan, te da se po šerijatu ne može dopustiti postojanje više od jednoga hilafeta. Ovaj slučaj sa hilafetom kasnije će se posebno istaknuti u Krimskom problemu.

To što je Iranom vladao Afganac Nadir-han pripremilo je teren za događaje koji će odrediti sudbinu Osmanlija na ovome prostoru. Pad Nihavenda pa i Tebriza izazvao je nemire u Istanbulu. Kad je 1730. godine sultan Ahmed III odlučio da lično predvodi pohod, dogodila se velika buna koja je sultana stajala prijestolja. U toj su buni uništavane sve promjene koje su u Istanbulu bile uvedene. Kad je Mahmud I (1730-1754) stupio na prijestolje, prvi mu je zadatak bio da ukloni pobunjenike. U to je vrijeme započeo i drugu fazu ratova protiv Irana.

U ovoj drugoj fazi osmansko-iranskih sukoba Osmanlije su uspjeli ponovo ući u Tebriz. No ubrzo su shvatili da će biti teško održati se ovdje, pa su ugovorom iz 1732. Iranu prepustili Tebriz, Kirmanšah, Hamadan i Luristan, dok su Širvan, Dagestan i Gruzija ostali pod osmanskom vladavinom. No kako je Nadir-han postajao sve moćniji, ugovor je izgubio vrijednost. Sukob Osmanlija sa Iranom rasplamsao se od 1733. godine kad je Nadir-han potpuno preuzeo vlast i proglasio se šahom (1736). Osmanlije su u početku zabilježeli uspjehe, međutim uskoro je Nadir-han obezbijedio preimućstvo. Iste su godine, 1736., Osmanlije bili suočeni sa novim problemima u srednjoj Evropi što ih je

onemogućilo da se valjano pozabave istokom. Kad je na zapadu postignut mir 1743. godine, sukobi na istoku ponovo su se rasplamsali. Nadir-han je prijetio Mosulu i Karsu. Najzad su ugovorom postignutim 1746. godine završeni ratovi što su u razmacima trajali od 1723. godine i u zadnje se vrijeme vodili na osmanskoj zemlji. Obje su se strane vratile na granice utvrđene mirovnim ugovorom iz Kasr-i Širina.

U ovom su periodu u prvi plan izbila nastojanja Nadir-šaha da sunitski svijet koji su predstavljali Osmanlije privoli da pravno prizna šiizam. Nadir-šah je htio da se kao peti *mezheb* (pravna škola) prihvati džaferijski i da se šiizam u islamskom svijetu izjednači sa sunizmom. U velikoj je mjeri razlog za ovo nastojanje bio političke prirode. On se nadao da će postati vjerski poglavar i da će se na taj način izvući iz stanja uklliještenosti između sunitskih carstava, Osmanskog i Baburovog. Želio je naime da se pojavi kao treća, ali priznata sila. Njegov pokušaj da uspostavi vezu između sunizma i šiizma i izvuče Iran iz političke usamljenosti nisu prihvatili Osmanlije koji su shvatili važnost političke snage hilafeta; isto je tako ovaj pokušaj izazvao revolt ekstremnih šiita.

Novi razvoj događaja na zapadu u vrijeme druge faze perzijskih ratova, a posebno historijsko djelovanje Rusije koja se neposredno zanimala za Crno more i sjeverni prostor, primorali su Osmanlije da se bore za vlastiti opstanak. Rusi su napali i osvojili Azov koji su ranije bili okupirali ali su ga 1713. godine prepustili Osmanlijama; oni su također zaposjeli i Krim. Uz to su i Austriju privukli na svoju stranu, pa je Austrija iznenada napala Bosnu i Vlašku. Bosanski beglerbeg Hakimoglu Ali-paša odbio je ovaj napad (1737). I na vidinskom su frontu zabilježeni određeni uspjesi. Godine 1738. zauzeta je Oršova a nova je pobjeda ostvarena pred Beogradom. Rusi su potisnuti sa Krima nakon čega su se sasvim povukli, a u ovome je udjela imao neuspjeh Habsburgovaca. Dnjepar je ponovo pripao Osmanlijama. Opkolili su i Beograd. Svi su ovi uspjesi države Osmanlija Habsburgovce prilično potresli. Dok je Osmansko carstvo sve svoje snage usmjerilo na ovaj front, Rusi su zauzeli Hotin i Jaši. No Austrija, koja se našla u teškoj situaciji, pristala je na mir i predala je Beograd. Posredovanjem Francuske ovdje je 1739. godine potpisan ugovor; Austrija je vratila mjesta koja je uzela ugovorom iz Požarevca. Potvrđene su bosanske granice, one nakon Karlovačkog mira. Tako je prestala opasnost za Moldavsku i Vlašku. I Rusi

su napustili mjesta koja su bili zauzeli. Tako su Osmanlije, neočekivano velikim uspjehom prevazišli ovo potresanje. Nakon ovih borbi uslijedit će dug period mira i "opuštanja".

4. Najduži period mira i kraj "ugodnoga opuštanja"

Osamnaesto stoljeće predstavlja doba kad se u Evropi javljaju nova politička kretanja. I Osmanlije su se sasvim držali mirovne politike i napustili su ranije shvatanje *gaze*. Ali kad su prilike zahtijevale rat, nisu ga izbjegavali. Potreba koja se osjećala za mirom i spokojem predstavljala je temeljnu politiku osobito onih državnika koji su stasali neposredno iz birokracije. U ovom je opredjeljenju ulogu imala i nezavidna pozicija koju su Osmanlije imali u odnosu na Evropu. Rusija i Austrija su lahko mogle stvoriti savez kakav bi Osmansko carstvo primorao da vodi rat na širokom frontu. Sve je ovo utjecalo na uspostavljanje dugog mirnog perioda koji je potrajao gotovo trideset godina. Nakon uspjeha iz 1739. godine Osmanlije su vrlo dobro shvatili važnost diplomacije u ravnoteži evropskih država i neposredno su se osvjedočili da ratovi ne donose uvijek konačan ishod. Oni su budno pratili hod zbivanja u Evropi. Čak nisu pokazali zanimanje za sukobe u koje ih se htjelo uvući. Posebno je Ragib Mehmed-paša, državnik obrazovan neposredno u birokraciji, uočio važnost ovoga mirnog perioda u vođenju vanjske politike. Osim toga, u ovome su se dobu zbile važne promjene na udaljenim teritorijama Carstva kao što su sjeverna Afrika, Egipat, Sirija i Bagdad. Naime, vremenom je oslabila veza ovih prostora sa centrom, pa su moćni namjesnici ili grupe mogli vladati kako su željeli. Čak su bune, u Egiptu pod vodstvom Bulutkapana Ali-beja (Ali Bej el-Kebîr) i u Siriji pod vodstvom Zahira Omera prouzrokovale velike pometnje koje su još više došle do izražaja u narednim godinama. S druge pak strane ovaj je period mira Osmanlijama dosadio uprkos nekim unutrašnjim događajima. U sjećanju je živjela bivša moćna Osmanska država. Jedan je broj državnika naprosto vrebao priliku da ponovo oživi nekadašnju moć i obnovi uspjeh iz 1739. godine. Očekivana prilika ukazala se konačno sa Poljskim problemom i odškrinula je vrata ratu. Veliki vezir Muhsinzade Mehmed-paša, koji je bio protiv rata, svrgnut je sa ovoga položaja.

Nakon smrti poljskog kralja Augusta III 1763. godine velike su se evropske sile umiješale u izbor novoga kralja, pa je udruženi ruskopruski pritisak 1764. godine za kralja nametnuo Stanislava Ponjatovskog. Time je ruski utjecaj u Poljskoj porastao. Poljski front koji se protivio ruskom utjecaju u zemlji osnovao je konfederaciju i zatražio zaštitu Osmanlija. Snage konfederacije su pred Rusima prebjegle na osmansku teritoriju. Rusi su za to vrijeme ušli u gradić Baltu i razrušili ga. Na to su Osmanlije objavili rat, a ustvari su u vojnom pogledu bili nedovoljno pripremljeni. Za državnike koji su bili opsjednuti snom o novim osvajanjima ovaj se rat pretvorio u pravu tragediju. Vojne i upravne slabosti u punom su svjetlu izašle na vidjelo. Zapravo, ni Rusija ovaj rat nije željela ali je pobrala uspjeh vodeći borbu "jednom rukom" protiv Osmanlija. Ruska je vojska napredovala od Ukrajine do Dunava, ušla je u Vlašku i Moldavsku, okupirala je Krim (1771). Rusi su sukob prenijeli i na Sredozemno more i uz podršku Engleza spalili su osmansku flotu u Češmama (1770). Osmanlije su ostali zbunjeni pitajući se kako su se to Rusi spustili do Sredozemlja. Rusi naime nisu imali ni tehničku ni vojnu sposobnost da to postignu. No Osmanlije nisu bili predvidjeli stav Engleske. Pošto nakon primirja sa Rusima 1772. godine zbog Krima nije mogao biti postignut dogovor, Rusi su napali na kavkaski front, prešli su Dunav, ušli u Hadžiolu Pazar i porazili Osmanlije na položaju Kozludža. Mirovnim ugovorom potpisanim nakon toga 1774. godine u mjestu Kučuk Kajnardža Rusi su se povukli sa osmanskih teritorija, ali su Osmanlije morali prepustiti nezavisnost Krimskom hanatu. Tada su Rusi preuzeli ulogu duhovnog zaštitnika pravoslavnog stanovništva. Možda je ovaj događaj pripremio teren novim zbivanjima čija će cijena biti gubljenje teritorija! Po prvi put je Crno more, koje se do tada smatralo osmanskom "privilegijom", otvoreno za rusku trgovinu, što predstavlja drugi važan događaj i to sa gledišta ekonomije. No Osmanlijama je više od svega drugoga važan bio Krim. Iako su sva ova zbivanja vodila potpunom gubitku Krima, ovaj je prostor još neko vrijeme predstavljao važnu tačku u vanjskoj politici Osmanskoga carstva.

S turskog *Kerima Filan*

(Izvor: Ekmeleddin Ihsanoglu, *Historija Osmanske države i civilizacije*, Sarajevo, Orijentalni institut, 2004, 1-76)

Kemal Beydilli

OD KUČUK KAJNARDŽE DO PROPASTI

A. Početak dugoga kraja: Kučuk Kajnardža i poslije

Kad je Abdulhamid I stupio na prijestolje (1774-1789), osmansko-ruski rat (1768-1774) koji je započeo u vrijeme njegovoga prethodnika Mustafe III, sada je bio u svojoj posljednjoj fazi. Država je s jedne strane bila zabavljena ovim ratom, s druge je strane morala rješavati nemire što su se pojavili u raznim pokrajinama i tražiti izlaz za rastuće ekonomske nedaće. Želja Abdulhamida I da nastavi rat protiv Rusa nije dala dobrih rezultata zbog stalnoga neuspjeha na vojnom polju. Kad su Osmanlije pretrpili posljednji poraz na Kozludži (u blizini Varne) i kad se Serdar Muhsinzade Mehmed-paša, potpuno slomljen, morao povući u Šumnu, Osmanlijama nije preostalo ništa drugo nego da prihvate teške uvjete koje su Rusi postavili. Mirovni ugovor potpisan je 21. jula 1774. godine u Kučuk Kajnardži. U ovome ratu koji je pruski kralj Fridrik II nazvao "ratom slijepih i ćoravih" dvije su strane vodile borbe sve goru od gore. Rusija je ostvarila pobjedu ne zato što je uistinu bila nadmoćnija nego zato što je Osmansko carstvo bilo u gorem stanju od nje. Ugovor iz Kučuk Kajnardže bio je za Osmansko carstvo najteži nakon onoga potpisanog u Karlovcima 1699. godine. Sada je granicu između dvije zemlje predstavljala rijeka Bug; Krim, Koban i Budžak

ostali su još samo obavezni prema hilafetu u vjerskim pitanjima, dok su se u političkom pogledu odvojili od sklopa Carstva i postali samostalni. Ovaj razvoj događaja predstavljat će prvi korak na putu pripajanja Krima ruskim teritorijama. Drugo važno obilježje ovoga ugovora bili su članovi prema kojima se Rusiji dalo pravo da štiti pravoslavno stanovništvo u Osmanskoj državi. Upravo je ovo cijeli ugovor učinilo nepovoljnim za Osmanlije zbog toga što će kasnije Rusija, pozivajući se na ove dijelove mirovnoga ugovora, davati sebi za pravo da se miješa u unutrašnje prilike u Osmanskoj državi. Uz to, osmanskim trgovačkim lađama dozvoljen je slobodan prolaz kroz moreuze. Nakon potpisivanja ovoga teškog ugovora Austrija je jedan dio Moldavske (Bukovinu) prisajedinila svojim teritorijama, a Osmanska država je to samo mirno posmatrala. Bio je to još jedan pokazatelj posustalosti u državi Osmanlija (1775).

Nakon ovoga osmansko-ruskog rata koji je potrajao gotovo šest godina Osmanska država konačno je shvatila da ne može izaći na bojno polje sa nesređenom vojskom. Ovaj poraz pred Rusima koji nisu imali vojsku ni opremljenu ni pripremljenu kao druge evropske zemlje, sasvim je jasno pokazao slabost države Osmanlija. Susjedi Poljske – Austrija, Rusija, Pruska – između 1772. i 1795. godine namjeravali su državu međusobno podijeliti. To što tada nije doživjela sudbinu da potpuno nestane sa geografske karte Evrope može zahvaliti samo velikim zemljama koje ovome poslu nisu pristupile. Prema tome, postojanje države od ovoga doba, a posebno tokom 19. stoljeća zavisilo je od snage i interesa velikih evropskih država.

1. Reforme u doba Abdulhamida I

Reforme provođene u mnogim oblastima predstavljaju važno obilježja doba Abdulhamida I. Nakon 1774. godine Osmanska država bila je zabavljena nadvladavanjem nekih buna na svojoj teritoriji (Peloponez, Egipat, Liban) koje su se dogodile nakon Kajnardže, zatim ulaskom ruske flote 1770. godine u Sredozemno more, ratom protiv Perzije što

je planuo 1775. godine i posebno Krimskim problemom; uz sve ovo u državi se pristupilo nekim reformama. Međutim u ovome pogledu nije ostvaren velik i trajan uspjeh. Reforme su uglavnom ostale ograničene na određene pokušaje u području vojne organizacije, ali nisu ostvarene nikakve korjenite promjene. Tada je uklonjena organizacija *levenda*. U doba velikih vezira Kara Vezira Mehmedpaše (1779-1781) i Halila Hamid-paše (1782-1785) iz Francuske su dovedeni vojni stručnjaci koji su radili na reformiranju tobdžijskog i minerskog korpusa. Osim toga, radilo se na povećanju postojećih "brzih topnika" koji su uspostavljeni u vrijeme Mustafe III. Da bi se spremili za rat protiv Rusije, ili koji drugi mogući, Osmanlije su napravili nova utvrđenja na obalama Rumelije i Kavkaza, i posebno na obalama moreuza. Uz pomoć Barona de Totta 1773. godine otvorena je škola pod nazivom Rijazije (*Riyaziye Mektebi*) u kojoj je važno mjesto pripadalo obrazovanju iz matematike. Nešto kasnije ova je škola premještena u brodogradilište i proširena (1776). Godine 1784. školi je dodata i jedna inženjerija. Preduzimanjem ovakvih mjera željele su se podmiriti tehničke potrebe vojske; uz to, u državi se nastojao reformisati i položaj spahija sa timarom. Međutim, nedostajalo je hrabrosti da se preduzmu bilo kakve reforme u janjičarskoj organizaciji gdje je zapravo potreba za promjenama bila najveća. Trebalo je obnoviti i osmansku mornaricu koju su Rusi spalili u Češmama 1770. godine. Na ovome je najviše radio Džezajirli Gazi Hasan-paša. Pregledana su sva brodogradilišta u Istanbulu, na Egejskom, Mramornom i Crnom moru, pa se pristupilo izgradnji lađa koje su mogle odgovarati onodobnim potrebama. U ovo se vrijeme radilo i na oživljavanju štamparije. Naime, poslije smrti Ibrahima Muteferike štamparija je radila još samo kratko vrijeme; nakon toga je prestala funkcionirati zbog odsustva zanimanja za nju. Godine 1782. štamparija je ponovo proradila zahvaljujući najviše Bejlikčiju Rašid-efendiji.

2. Pripajanje Krima Rusiji

Mirovnim ugovorom iz Kučuk Kajnardže Krim je postao nezavisan, no ovim nije bila zadovoljna ni jedna ni druga strana. Samostalsnot Krima Rusija je vidjela kao prvi korak na putu pripajanja ovoga poluostrva svojoj teritoriji; dovođenje Krima pod svoju vlast Rusija je smatrala pitanjem od životne važnosti. Mir iz Kajnardže pretvorit će se samo u primirje. Upadi Rusa na Krim i njihova tajna okupacija postali su još očigledniji u doba hana Šahina Giraja, ruskoga pristalice. Za to je vrijeme Osmanska država bila uznemirena zbog opasnosti koja će nastati pripajanjem Rusiji Krima sa muslimanskim stanovništvom. Jer prelazak Krima u ruke Rusije značio je neposrednu opasnost za Istanbul. Ova situacija pokazuje da je zabrinutost za Krim proizilazila ne samo iz vjerskih osjećanja nego još više iz brige za vlastiti opstanak. Događaji na Krimu što su ih prouzrokovali Rusi i kriza što su je stvorili unutrašnji nemiri dostigli su takve razmjere da se još samo mogao očekivati novi rat Osmanske države protiv Rusije. Međutim, država Osmanlija još se nije osjećala spremnom za ovakvu borbu. Ugovor načinjen u Ajnalikavaku 10. marta 1779. godine kao posljedica ovako bespomoćnoga stanja nije donio nikakvih značajnijih promjena osim što je potvrdio stanje Krima koje je određeno još ugovorom u Kučuk Kajnardži. Uprkos dogovoru o samostalnosti Krima, o povlačenju ruskih vojnika, o priznavanju Šahina Giraja za hana i poštivanju sultana kao halife, sporovi su se i dalje nastavili.

Ruska carica Katarina II namjeravala je vlast na Krimu uspostaviti postepeno, korak po korak; ona je svoju namjeru i ostvarila. Pod izgovorom bune što je izbila protiv Šahina Giraja ona je poslala na Krim ruske snage koje su poluostrvo sasvim okupirale i proglasile pripajanje Krima Rusiji. Osmanska država imala je u vidu nepovoljne uvjete u kojima se nalazila – odsustvo discipline među vojnicima, nedovoljnu spremnost za rat, finansijske nedaće; s druge strane računala je s tim da neće dobiti nikakvu pomoć od Engleske i Francuske koje su bile zabavljene Oslobodilačkim ratom u Americi i zbog toga i same u dugotrajnom, međusobnom sukobu. Tako Osmanskoj državi nije preostalo ništa drugo osim da prihvati svršen čin pred koji ju je Rusija dovela;

jednom vrstom "potvrde" izdate 8. januara 1784. godine Osmanska je država zvanično priznala pripajanje Krima Rusiji.

3. Osmansko-rusko-austrijski ratovi

Osmanska država je strpljivo podnijela pripajanje Krima Rusiji postupkom svršenoga čina; smatrala je ovo prisilnim privremenim rješenjem i nastavljajući s pripremama za rat, konačni je obračun odgodila za buduća vremena. Pripajanje Krima Rusiji izazvalo je preseljavanje stanovništva; na stotine hiljada muslimana napuštali su svoju domovinu i preseljavali na teritorije u granicama Osmanske države. Tako je Osmansko carstvo po prvi put bilo svjedok mučnoj selidbi svoga stanovništva, što će u narednim godinama biti još češći događaj. Ovaj gubitak je na savjesti cijeloga muslimanskog svijeta otvorio duboku ranu i bio je uzrok velikoga revolta.

Katarina II namjeravala je Krim pretvoriti u vojnu bazu koja će biti dobra zaleđina u njenoj politici širenja na račun osmanskih teritorija. No ona je zapravo gajila mnogo veće ambicije prema osmanskoj zemlji. Ove ambicije, poznate pod imenom "Grčki projekat", imale su za cilj podjelu Osmanske carevine i vraćanje u život nekadašnjega Bizanta. Koliko je ovaj plan za caricu bio važan, pokazuju slijedeće situacije: caričin unuk rođen 1779. godine dobio je ime Konstantin; carica je dala da se izrade karte koje prikazuju kako će se zemlja Osmanlija podijeliti; o ovome je čak imala vrlo ozbiljne pregovore sa austrijskim vladarem Jozefom II u gradu Mohilow. Engleska, Francuska i Pruska budno su pratile cijeli ovaj razvoj događaja zauzimajući stav na strani Osmanske države. Ambicije Katarine II postale su gotovo komične kad je svome unuku Konstantinu dovela dojilje sa ostrvâ u Egejskom moru kako bi ga hranila grčkim mlijekom. Obilazak Krima koji su pompezno obavili dva saveznička vladara i njihov prolazak ispod slavoluka na kojem je pisalo "Put za Bizant" (maj 1787) podigao je politički pritisak do najviše tačke. Ohrabrena energičnim djelovanjem velikog vezira Kodže Jusuf-paše i umorna od strpljivosti Osmanska država je predložila Rusiji pregovore oko rješavanja spornih

tačaka, što je Rusija odbila. Bio je to povod da Osmanlije Rusiji objave rat (17. august 1787). Šest mjeseci nakon ove objave rata Austrija je zbog savezništva sa Rusijom otvorila rat protiv Osmanske države (9. februara 1788.), što je izazvalo veliku zbunjenost kao neočekivan i nepredviđen događaj. Iako još uvijek neobavljenih priprema za rat, Osmanska država se upustila u borbe na oba fronta, no neprijatelj je imao dovoljno vremena za pripreme. U početku su Osmanlije zabilježili neke uspjehe, posebno protiv Austrije, ali nisu jednako uspješno mogli nastaviti rat koji će dugo potrajati. Nedovoljna uvježbanost vojske i odsusutvo svake discipline, te nastavljanje s ratnim operacijama i u zimskim mjesecima, što Osmanlijama nije odgovaralo, imalo je za posljedicu opći poraz Osmanlija u borbama na kopnu i gubljenje važnih utvrđenja kao što je Hotin. Uz to, ni sukob na Crnom moru u kojem je osmansku flotu predvodio Džezajirli Gazi Hasan-paša Osmanlijama nije donio očekivani uspjeh, a ni ruska opsada vrlo važnog utvrđenja na Dnjepru nije mogla biti zaustavljena. Vijesti o gubljenju Ozije i o pogubljenju oko 25.000 nezaštićenih civila potresle su Istanbul pokazujući zastrašujuće opasne dimenzije ovoga rata. Žalostan od ovih vijesti Abdulhamid I se razbolio i umro (7. maja 1789).

Ovaj nepovoljan tok rata nije mogla u drugom pravcu okrenuti ni nada koja se javila sa dolaskom na prijestolje Selima III. Rusija je okupirala Vlašku i Moldavsku. Austrijske su snage u novom pohodu zabilježile krupne uspjehe u Srbiji i Bosni, i najzad su zauzele Beograd (8. oktobra 1789). U zimu 1789-90. Austrija i Rusija željele su mir. Švedska je bila u ratu sa Rusijom; 11. jula 1789. godine napravila je ugovor sa Osmanskom državom i tako pojačala pritisak na Rusiju. Sada je Katarina II ostala uklIještena između dva fronta. Sličan je bio položaj Austrije. Austrija se naime morala na jednoj strani baviti bunama u Holandiji i Ugarskoj, a savez između Osmanlija i Pruske, postignut nakon dugotrajnih pregovora, predstavljao je otvaranje novoga fronta za Austriju. Francuska revolucija koja je izazvala duboki nemir u mnogim evropskim zemljama, a u Austriji posebno zbog njene geografske blizine Francuskoj, bila je važan događaj za Osmansku državu jer je donijela povoljnije uvjete za mirovne pregovore.

Pruska nije željela da Austrija širi svoje teritorije niti da izađe kao pobjednik iz rata sa Osmanlijama; ona je planirala da i sama izvuče ko-

rist od ovoga rata širenjem vlastitih terotorija (Plan Hertzbert). Nakon postizanja ugovora sa Osmanlijama Pruska je prisilila kralja Leopolda II (1790-1792) koji je tek bio stupio na prijestolje da potpiše ugovor na Rajhenbahu (Reichenbach) (27. jula 1790). Prema ovome ugovoru Austrija je prihvatila da sjedne za pregovarački sto s Osmanlijama; tako su dvije zaraćene strane postigle dogovor o prekidu sukoba (18. septembra 1790). Mirovni pregovori što su započeli povlačenjem iz rata Austrije pod prijetnjama Pruske, završili su – nakon dugotrajnoga pogađanja – potpisivanjem ugovora o miru u Sistovu (Svištov) (4. augusta 1791). Ovim je mirovnim ugovorom Osmanska država ponovo dobila svoje granice od prije rata. Austrija je napustila sva osvojena osmanska mjesta, uključujući i Beograd, samo izuzimajući neka nevažna pomjeranja granica. Rat, okončan ugovorom u Sistovu, u historiji je značajan i po tome što je to posljednji osmansko-austrijski rat. Od sada će Austrija sasvim jasno vidjeti da je muči ista bolest kao Osmansku državu i da joj prijeti isti neprijatelj kao Osmanskoj državi. Jer, ruski utjecaj na slavensko i pravoslavno stanovništvo na Balkanu, i podrška Rusije ovdašnjim nacionalnim interesima bili su prijetnja i za Austriju koja je, kao i Osmanska država, unutar svojih granica imala slavenski elemenat. Rusija se u nastojanju da koristeći Slavene proširi svoju vlast i prostor svoga utjecaja mogla spriječiti jedino zajedničkim političkim djelovanjem Austrije i Osmanske države; situacija će ostati ovakva do samoga kraja.

Kako je Austrija bila nagovorena da se povuče iz rata, Katarina II je sada morala privući na svoju stranu Švedsku koja je bila u ugovoru sa Osmanskom državom i prekinuti sukobe s ovom zemljom (Ugovor Märäle, 14. august 1790). Tako su osmanska i ruska država došle u situaciju da same nastave rat; Pruska nije imala namjeru ratovati protiv Rusije uprkos ugovoru što ga je imala sa Osmanlijama. Selim III je bio odlučan u namjeri da nastavi ratovati. On je želio vratiti Krim koji je bio povod ratu i krajnji cilj rata. Međutim, nesređenost osmanske vojske i u ovom smislu sve gora situacija, nisu davali nadu da će se rat uspješno nastaviti. Osmanska vojska čak nije uspjela spriječiti neprijateljsko osvajanje ključnih tačaka kao što su Kilija i Ismailija (oktobar-novembar 1790). Uostalom, to što se u ovim kritičnim danima veliki vezir birao

“izvlačenjem” ili “klanjanjem istihare” jasno pokazuje nemoć države Osmanlija. Najzad, poslednji poraz vojske u Mačinu (11. jula 1791) pokazao je ne samo da Osmanlije ne mogu pobijediti neprijatelja nego da se ne mogu ni održati pred njim, pa je mirovni ugovor u Kalasu postao neizbježan (11. august 1791). Delegati dviju strana potpisali su mirovni ugovor u Jašiju nakon vrlo teških pregovora (10. januar 1792). Tako je Osmanska država morala konačno odustati od svoje želje da povrati Krim; granicu je morala povući sa rijeke Bug do Dnjestra i tako Oziju i prostor oko nje prepustiti Rusiji. Na obali ovog novodobijenoga prostora uskoro je podignuta Odesa koja je postala centar ruske mornarice na Crnom moru (1796). Ugovor iz Jašija pokazao je da zapravo važe ugovori koji su ranije potpisani između dvije zemlje (1774, 1779, 1784). Rusija je vratila Vlašku, Moldavsku, Bender, Ismailiju, Kiliju, Akkerman i Budžak što ih je bila zauzela u toku ratovanja. Uz to, preciziran je osmanskoruski utjecaj u Kavkaziji i Osmanska je država ovdje morala napraviti određene ustupke.

B. Uočavanje potrebe za promjenama: novo uređenje

1. Reforme u doba Selima III

Posljednji ratovi i pretrpljeni teški porazi jasno su pokazali da država sa svojom trošnom strukturom neće moći opstati pred evropskim zemljama. Stoga je bilo neophodno uspostaviti opći red i poredak u svim institucijama na kojima je država počivala. Ovi su poslednji porazi i gubici pokazali da prije svega treba provesti vojne reforme i da vojsku treba preurediti po uzoru na evropske zemlje. Tako će se sve promjene provoditi po evropskom modelu, što je mnogo više bila stvarna potreba i životno pitanje nego slijepa zadivljenost Evropom. Temeljito reformiranje svih državnih institucija i uvođenje promjena koje odgovaraju zahtjevima i potrebama vremena nazvano je *nizam-i džedid* (*Nizâm-Cedîd*) – novo uređenje. Novo je uređenje zamišljeno sveobuhvatno i imalo je visoke ciljeve. Ovaj je proces promjena najviše bio usmjeren na vojnu oblast zbog vrlo izraženog nastojanja da se vojnici obuče i discipliniraju prema evropskom modelu, i da se stvori moderna vojska. Glavni su naime ciljevi promjena što su se uvodile bili: obrazovani i disciplinirani vojnici prema evropskim mjerilima i stvaranje moderne vojske; ukinuti janjičarski korpus od kojega više nije bilo nikakve koristi i koji je već odavno prestao biti vojna organizacija; razbiti utjecaj grupa koje su imale stavove iste kao janjičarski korpus i suprotstavljale se uvođenju svake i najmanje promjene; uhvatiti korak sa razvojem nauke, umjetnosti, trgovine i uopće “civilizacije” što se u Evropi već živjelo. Kako snažna i savršena vojska u jednoj državi treba imati

oslonac u općoj strukturi te države, u savršenom upravljanju vrhovne vlasti, u svim državnim institucijama koje moraju biti pouzdane i odgovarati potrebama vremena, i najzad u ekonomskoj moći države, novo uređenje treba posmatrati u kontekstu svih ovih zahtjeva; novo uređenje obuhvata promjene koje se odnose na sve ove oblasti života u državi. A to što se najprije pristupilo reformiranju vojske i što se prije svega drugoga važnost dala obnovi oružanih snaga, bila je potreba koju su nametnuli nedavni porazi.

Prvi korak u pripremanju reformi bio je zahtjev određenim državnicima i štovanim učenjacima da naprave projekte u kojima će iznijeti svoje prijedloge reformi. Ovi su projekti bili značajni u tom smislu što su mogli pokazati različita mišljenja o promjenama koje treba napraviti u cijeloj državi, a posebno u vojsci. Među ponuđenim mišljenjima Selim III se opredijelio za one reformatorske ideje koje su iznalazile korjenita rješenja. Tako je odlučio da se uz janjičarski korpus stvori nova vojska (*nizam-i džedid*) obrazovana i sređena prema evropskom modelu, i da se vojne tehničke jedinice osavremene. Uporedo s ovim trebalo je raditi na reformiranju postojećih vojnih korpusa, onoliko koliko su to prilike dozvoljavale. Međutim, vrlo brzo se pokazalo da se janjičari protive ne samo novom sistemu nego uopće obučavanju čak i po starom sistemu. U početku se nije naročito osjećala reakcija na odluku da se organizira *nizam-i džedid*, a razlog tome su svakako bili posljednji porazi, pa je donesena odluka da se takav korpus osnuje i u Anadoliji. U ovome je veliki uspjeh pokazao namjesnik Karamana Abdurrahman-paša.

U cilju reformiranja janjičarskog korpusa, odlučeno je da se janjičarima daje obuka u određene dane u sedmici. Posebno su preduzete mjere u pogledu janjičarskih dozvola – *esama* – koje su se koristile kao pravo na plaću što se naplaćivala jednom u tri mjeseca, koje su imale svoje tržište kao svaka roba i mogle su se kupovati i prodavati; sada je trebalo tražiti način da se spriječi njihova cirkulacija – kupoprodaja – kako ih civili, koji nisu janjičari, ne bi mogli zloupotrebljavati. No kako ova nova mjera nije odgovarala ne samo janjičarima nego ni širim masama, ona je izazvala opće nezadovoljstvo. Tako su upravo posjednici esama, koji inače nisu bili pripadnici vojske, najviše pot-

pirivali janjičare protiv *nizam-i džedida*. Propaganda protiv novoga uređenja vodila se pod parolom da je obuka nevjernička. Ovakve su pobune vrlo brzo pokazale da janjičarski korpus i sve jedinice koje su uz njega neće prihvatiti nikakve reforme; to je pak značilo da se sve planirane promjene mogu uvoditi samo u korpusu *nizam-i džedid*. Reforme su se provodile i u drugim korpusima kao što su mužarski (*humbarac*), minerski (*lag mc*) i tobdžijski (*topçu*). Na taj su način iz ovih korpusa odstranjeni svi oni od kojih nije bilo nikakve koristi i kojima je samo važno bilo primiti plaću (*ulufe*). Iz mnogih su evropskih zemalja, posebno iz Francuske, dovođeni stručnjaci koji su pomagali u unapređenju ovih korpusa. Preoblikovanje mornarice bio je posao za sebe. Novo uređenje u pomorskim snagama regulisalo je novi, detaljni zakon kojim je zavedena stroga disciplina. Iz Francuske i Švedske dovedeni su inženjeri za rad na izgradnji i održavanju lađa. Započelo se sa gradnjom laganih i brzih lađa u francuskom stilu umjesto ranijih teških i sporih, i u kratkom vremenu stvorena je nova flota u mnogo boljem stanju od bivše.

Da bi se podmirile potrebe nove mornarice, uz uvođenje određenih promjena, proširena je već postojeća Pomorska inženjerska škola koja je otvorena 1773. U ovoj se školi učilo i pomorstvo i izgradnja lađa. Pored ove, otvorena je i Kopnena tehnička škola (1795). Također je u okviru ove druge škole otvorena štamparija i ustanovljena je biblioteka kako bi se obezbijedile knjige, njihovo prevođenje i štampanje za potrebe obje škole.

Za provođenje svih ovih promjena u vojsci i mornarici, kao i za primjenu drugih programa novoga uređenja trebala je jaka finansijska potpora. Stoga je stvoren novi nezavisni "fond" pod nazivom *irad-i džedid* (*Irâd- Cedîd*) – novi prihodi. U ovaj su fond usmjereni određeni porezi što su se ubirali iz nekih kancelarija, te prihodi iz drugih novouspostavljenih vrela.

Kad je Selim III došao na prijestolje, finansijska je uprava u Osmanskoj državi bila u potpunom haosu. Vladini namještenici na čelu ejaleta i utjecajni pojedinci u regijama (ajani i razni nasilnici) zloupotrebljavali su svoja prava i kompetencije, što je imalo za posljedicu potpuno nefunkcioniranje mehanizma. Ekonomska je kriza dostigla ve-

like razmjere, čemu su svakako doprinijeli i dugotrajni ratovi. Mjere koje je u ovom smislu preduzeo Selim III nisu išle mnogo dalje od promjena u okviru staroga tradicionalnog sistema. Ipak, uspostavljeni su autoritet i disciplina, što je obezbijedilo sigurnost i mir. U isto vrijeme preuređeni su ejaleti u Anadoliji i Rumeliji. Vodilo se računa o postavljanju sposobnih i iskusnih namještenika. Ovo je stvorilo uvjete da kadije valjano obavljaju svoj posao, da od naroda ne traže novca više no što je uredbom predviđeno, da stanu na put nepravdi i da je kazne. Izdati su novi zakoni o timarima i zeametima tako da su se prihodi sa onih slobodnih (*mahlul*) usmjeravali u državnu riznicu. Međutim, sve su preduzete ekonomske mjere još uvijek bile daleko o toga da odgovore na potrebe države i vremena. Među glavnim mjerama u ovoj oblasti bila je ona što se odnosila na odjeću; preporučavalo se izbjegavanje skupih materijala i korištenje onih Ťdomaćega porijekla ť. Međutim, ova mjera štednje nije dala krupnije rezultate. I ono što je učinjeno na polju trgovine također nije otišlo dalje od nekih sitnijih promjena u okviru ranijega sistema. Iako je postojala svijest o tome da je trgovina vrelo bogatstva za jednu državu, u ovoj se oblasti nisu preduzele korjenite mjere i nije se primijenio merkantilizam koji je u Evropi već dugo bio prisutan. Učinjeni su neki naivni pokušaji koji, uostalom, i nisu bili ekonomični, kao što je kupovanje lađa od strane nekoliko državnika i poslovanje s njima.

Do vremena Selima III veze sa evropskim zemljama održavale su se preko njihovih poslanika u Istanbulu. Osmanska država nije imala svoje poslanike koji su stalno boravili u evropskim centrima. Tako su se veze Osmanske države sa vanjskim svijetom ostvarivale preko stranih poslanika i njihovih prevodilaca koji su većinom bili iz redova domaćih kršćanskih podanika. Među osmanskim državnicama bilo je zanemarljivo malo onih koji su znali bilo koji strani jezik. Za predstavljanje Osmanske države u centrima stranih država i za neposredno upoznavanje evropskih zemalja trebalo je otvoriti stalna poslanstva i postaviti stalne poslanike. Stoga su poslanici upućeni u veće evropske centre, u London (1793), Pariz (1797), Beč (1797) i Berlin (1797). Ova su poslanstva pružila mogućnost za sticanje drugačije naobrazbe osmanskih intelektualaca; oni su sada učili strane jezike i upoznavali se sa pogled-

ima koji su vladali u savremenim evropskim državama. Po povratku u zemlju ovi su intelektualci bili "prozor" otvoren prema Evropi. Na ovaj se način u Osmanskoj državi počela stvarati manjina okrenuta Zapadu. A tako se – iako teško – otvarao put promjenama u tom smislu što su u vođenju vanjske politike, osim domaćih kršćana, počeli učestvovati i Turci; vremenom će Turci potpuno preuzeti vanjsku politiku.

2. Osmansko-francuski, osmansko-ruski i engleski ratovi i sporazumi

U vrijeme kad se pristupilo reformama i kad su se one uvodile u život, državu su potresali politički problemi. Bune i ratovi u pokrajinama ometali su uvođenje predviđenih promjena u istoj mjeri koliko i nedovoljnost kadra koji je provodio reforme. Veliki broj ajana u zemlji, kako u Anadoliji tako i u Rumeliji gdje je još više bilo onih moćnih i samostalnih (Mahmud-paša u Skadru, Jilikoglu Sulejmanaga u Silistri, Pazvandoglu Osman-paša u Vidinu), nisu uvažavali autoritet centralne vlasti. Pored ovih osamostaljenih ajana, Srbi i Crnogorci su se prihvatili oružja da povedu borbu za oslobođenje. U Egiptu su u sukobu bili namjesnici i vojska sastavljena od podanika (Kölemen); njih je nadvladao Mehmet Ali i preuzeo vlast u svoje ruke. Ako svemu ovome dodamo vehabijske bune u Arabiji i nered koji su u Anadoliji stvorili razni lokalni nasilnici, mogu se sagledati teški uvjeti u kojima su se nastojale uvesti reforme.

Najveći udarac izvana koji se u ovom periodu dogodio Osmanskom carstvu bio je napad Francuske na Egipat 1798. godine i Bonapartino lahko izvedeno osvajanje Egipta. Francuska, koja je Buržoaskom revolucijom drugim narodima davala podstreka za oslobodilačku borbu, nije napuštala politiku kolonijalizacije i širenja svojih teritorija. Bonaparta je želio potisnuti iz Sredozemlja Englesku koju je smatrao velikim neprijateljem Francuske, pa je planirao Engleskoj nanijeti udarac osvajanjem Egipta, pošto je to bila najvažnija tačka na putu za Indiju. Ugovorom potpisanim 17. oktobra 1797. godine u Kampoformiu Francuska je sa Austrijom podijelila teritorije koje su pripadale Mletačkoj republici i

dospjela je na bivše mletačke prostore na Jadranskoj obali i na neka ostrva (Korfa, Zenta, Ajamavra, Kefalonija); tako je postala neposredni susjed Osmanskoj državi. Uznemirenost koju su Osmanlije osjećali prema Francuskoj zbog ideja o revoluciji, nakon ovoga napada u koji naprosto nisu željeli povjerovati, pretvorila se u otvoreno neprijateljstvo i oružani sukob.

Poduhvat potiskivanja Francuske iz Egipta nadilazio je snagu Osmanske države. Međutim, francusko osvajanje tako važnoga uporišta olakšalo je Visokoj porti da u Evropi nađe velike saveznike u "koaliciji" koja se borila protiv Francuske. Tako je protiv Francuske napravljen savez sa Rusijom 3. januara 1799. i sa Engleskom 5. januara 1799.; zahvaljujući ovome sporazumu ruska je flota po prvi put imala mogućnost da se prolaskom kroz Bosforski moreuz otisne na Sredozemno more. Od tada će jedan od glavnih ciljeva ruske politike biti da tu mogućnost, koju je ovim sporazumom stekla privremeno, pretvori u svoje trajno pravo; tako će postati aktuelno "pitanje moreuza". Osmansko-ruski sporazum značajan je stoga što predstavlja prvi primjer da snage dviju država, koje su se do tada susretale samo na bojnom polju, djeluju protiv zajedničkoga neprijatelja, makar i sa različitim ciljevima. Bonapartino prisustvo u Egiptu, njegova želja da opsjedanjem utvrđenja Akka uzme pod kontrolu nove teritorije (5. maja 1799) završila se porazom koji mu je nanio Džezzar Ahmedpaša i – zbog događanja u Francuskoj – Bonapartinim napuštanjem Egipta i prepuštanjem uprave generalima. U jednoj su vojnoj operaciji saveznikâ francuske snage poražene i uskoro su se morale povući iz Egipta, što je utvrđeno ugovorom (30. august 1801). Ali, sada je Osmanskoj državi ostalo da svede račune sa svojim saveznicima. Engleska je tražila da joj se prepusti Egipat a Rusija je kršćane na bivšim mletačkim ostrvima koja je uzela od Francuske, te na Peloponezu i na ostrvima u Egejskom moru potpirivala protiv Osmanlija. Osim toga, Rusija je željela učiniti trajnim pravo da prolazi kroz moreuze. Sve je ovo Osmansku državu zbližilo sa Francuskom; trebalo je što prije napraviti mir sa ovom zemljom. Tako je Pariskim ugovorom od 25. jula 1802. godine okončano neprijateljstvo između dvije zemlje koje je počelo zauzimanjem Egipta.

Pošto je Francuska napustila Egipat, Osmanska je država morala

preduzeti neke upravne mjere u ovoj svojoj dalekoj i važnoj pokrajini. Najprije se pristupilo uvođenju discipline među Kölemenima (vojska sastavljena od podanika), stvarnim gospodarima Egipta koji su se još od prije suprotstavljali osmanskoj vlasti. U to se vrijeme na historijskoj sceni pojavio Mehmed Ali-paša. On je u Egipat dospio sa vojskom koja je bila upućena da se bori protiv Francuza. Iskoristio je nesređenu upravu u ovoj pokrajini i u kratkom vremenu stekao politički autoritet toliko da vrhovna vlast gotovo nije imala izbora kad je njemu povjerila položaj namjesnika u Egiptu (juli 1805). Na ovaj je način pitanje Egipta riješeno, ali će upravo ovo rješenje kasnije otvoriti isto pitanja samo u još širim i opasnijim dimenzijama.

Svakako su se i na Osmansku državu odrazili ratovi koje je Francuska pod Napoleonom vodila u Evropi i veliki uspjesi koje je tada postigla. Teški porazi što ih je Francuska nanijela zemljama koje su stvorile savez protiv nje, usmjerili su Osmansku državu da se u vanjskoj politici približi Francuskoj. Dolaskom u Istanbul francuskog poslanika, generala Sebastianija (august 1806) veze između dvije zemlje postale su još čvršće. Osmanska država je smatrala da samo Francuska može nanijeti težak udarac Rusiji koju je smatrala svojim velikim neprijateljem u budućnosti, pa je tako procijenila kako je najbolji potez okrenuti se Francuskoj. Na nagovor francuskog poslanika u Istanbulu smijenjeni su kneževi u Vlaškoj i Moldavskoj, poznate pristalice Rusije, i ukinut je savez iz 1799. čime je dokinuto i pravo ruskim ratnim lađama da prolaze kroz moreuze. Ovo je do usijanja dovelo osmansko-ruske odnose i čak navelo Englesku, koja je podržavala Rusiju, da se okani svoje neutralne pozicije prema Osmanskoj državi. Sada je Osmanska država vidjela da će dopasti u veliku opasnost ako se rusko-engleske flote upute na Istanbul, pa je na proteste i zahtjeve Rusije i Engleske morala pristati da vrati svrgnute kneževe i da obnovljenim sporazumom dopusti ruskim lađama prolaz kroz moreuze. No francuske pobjede u Evropi potpuno su promijenile osmansku politiku i savez sa Rusijom je odgođen. Na to je Rusija okupirala dvije kneževine (oktobar 1806). Pošto je Engleska pružala podršku Rusiji, Osmanska država se morala suočiti sa ratom protiv obje ove zemlje.

Kratko vrijeme nakon izbijanja rata engleska mornarica je,

iskoristivši slabost utvrđenja u Dardanelima, prošla kroz ovaj moreuz, došla nadomak Istanbula i usidrila se pred Prinčevskim ostrvima (20. februar 1807). Opća panika u prijestolnici ubrzo je nadvladana vojnim mjerama koje je savjetovao francuski poslanik general Sebastiani i pretvorila se u odlučan otpor. Na obale su postavljeni topovi i tako je formirana odbrambena linija. Engleska je flota vidjela da će ostati prikliještena u Mramornom moru pa joj nije preostalo drugo nego da se vrati ne učinivši ništa osim što je jedno vrijeme unijela pometnju (1. mart 1807). Engleska je flota napala Aleksandriju ali je ovaj napad Mehmed Ali-paša odbio.

3. Kraj novoga uređenja: fijasko

U vladavini Selima III tačku prekretnicu predstavljaju 1805. i 1806. godina. Kad je vlast pokušala zavesti *nizam-i džedid* u Rumeliji, javio se snažan otpor protivnikâ tog novog uređenja. Selim III se morao povinovati pobunjenicima, pa su reforme ovdje doživjele potpuni neuspjeh (Drugi edirnski događaj, 1806). Njegovo okretanje francuskoj politici, napuštanje osmansko-rusko/engleskog saveza i najzad, izbijanje rata sa ovim dvjema zemljama (1806) – dakle, brojni unutrašnji i vanjski događaji – doveli su do vrhunca veliko nezadovoljstvo koje se osjećalo prema poduhvatu Selima III i cjelokupnoga kadra *nizam- i džedida*; sve je ovo bilo povod za opću pobunu u zemlji. Kad je vezira Köse Musa-pašu i šejhulislama Topal Ataullah-efendiju izdala opozicija kojoj su stajali na čelu, s njima zajedno propalo je i novo uređenje. Pobuna koju je u Istanbulu na Bosforu započeo manji broj vojnika u kratkom se vremenu proširila na cijeli grad i među vojnicima pripadnicima starih odreda. Selim III, iz nekoga nepotrebnog osjećaja samilosti, nije htio upotrijebiti silu. On je poništio provođenje cijeloga novoga uređenja i predao je pobunjenicima na milost i nemilost sudbinu kako reformi i reformatora tako i svoju vlastitu. Najzad je 29. maja 1807. godine sultan svrgnut i pobunjenici su postigli svoj puni uspjeh.

C. Novi poduhvati i kraj klasičnoga poretka

1. Dolazak na vlast Mahmuda II: Novi udarac

U ljeto 1807. godine izgledalo je da je poduhvat uvođenja promjena (*nizam-i džedid*) u Osmanskom carstvu ostao u prošlosti. Pristalice promjena bili su razbijeni, pogubljeni ili ponegdje skriveni. Sada su gospodari države bili oni koji nikako nisu željeli društvene i vojne promjene; to su poglavito bili janjičari i svi koji su s njima bili organski povezani. No nije trebalo mnogo vremena da se vidi kako ovakvo stanje neće dugo potrajati. Novi sultan Mustafa IV (29. maj 1807 – 28. august 1808) morao je biti na strani pristalica staroga poretka koji su ga doveli na vlast, pa je prirodna posljedica ovakve veze bila njegovo zauzimanje stava protiv reformi *nizam-i džedid*. A zapravo on će biti svrgnut s prijestolja prije nego što će imati priliku da jasno kaže svoje mišljenje i otvoreno pokaže svoj stav o reformama. I dok se u Istanbulu događala smjena vladara i uništavalo novo uređenje, na frontu se vodio rat sa Rusijom. Kad je do vojske stigla vijest da su reformatori svrgnuti, i vojnici su podigli bunu s istim ciljem; od pristalica promjena glavu je spasio samo onaj ko je uspio pobjeći. Dok su se u ovome općem metežu pristalice staroga i novoga poretka razvrstavali na suprotne frontove, u Tilsitu su se sastali Napoleon i ruski car Aleksandar I i svoje su nesporazume skončali dogovorom koji će biti na štetu Osmanske države (7. juli 1807.). U tom periodu, kad je država i u unutrašnjoj i u vanjskoj politici bila u velikim problemima, pristalicama reformi pošlo je za rukom da u ličnosti Alemdara Mustafapaše, prvaka iz Rusčuka, stvore novoga snažnog lidera. Pljačkanja i ubistva koja su

provodili janjičari brzo su pokazala koliko je Selim III bio u pravu kad je htio reforme, pa je Alemdar Mustafa-paša na nagovor reformista što su se okupili oko njega krenuo u akciju. Preporučio se kao pomoć novom sultanu, na što mu je dozvoljen dolazak u Istanbul gdje je preuzeo svu kontrolu u svoje ruke. Mustafa IV je u ovome događaju vidio volju da se na vlast ponovo dovede Selim III. Da bi sebe osigurao, on je posegnuo za dobro isprobanom metodom: izdao je dozvolu da se ubiju i njegov stric – bivši sultan, i njegov brat – Mahmud, poslednja osoba iz dinastije. Selim III je doista ubijen, dok je Mahmud, lakše povrijeđen, uspio umaći (28. jula 1808). Tako je Alemdar, kad je s mukom uspio ući u saraj, postavio na prijestolje Mahmuda.

Dolaskom na prijestolje Mahmuda II, Alemdar Mustafa-paša imenovan je velikim vezirom. Tako su se na vlasti našli pristalice promjena. U kratkom vremenu u kojem je bio veliki vezir (28. juli - 16. novembar 1808) Alemdar, koji je svojim strogim ponašanjem sijao strah oko sebe, upustio se u nekoliko važnih poslova. Najprije je ukinut odred jamaka (janjičarskih pomoćnih trupa) na Bosforu koji je odigrao važnu ulogu u pobuni protiv Selima III i kažnjene su njihove kolovođe. U redovima janjičara najprije su Köse Musa-paša i Ataullah-efendi smijenjeni, a kasnije pod nekim izgovorom potpuno uklonjeni. Nakon toga su ajani, što su se osamostalili i proglasili lokalnim autoritetima koristeći bune u Anadoliji i Rumeliji, kao i ratove na frontovima, pozvani u Istanbul kako bi se natjerali na pokornost centralnom autoritetu i na saradnju s vlašću. Sporazum koji je postignut između, na jednoj strani, ajana što su odgovorili na poziv centra i na drugoj strani državnika i uleme (29. septembar 1808) poznat je pod nazivom Dokument o saglasnosti (*Sened-i Ittifak*). Na ovome sastanku raspravljalo se o buntovnom raspoloženju u janjičarskom korpusu koje je već dugo trajalo, o pobunama i bezakonju među janjičarima; najzad je zaključeno da među janjičarima treba zavesti red, pa su ustanovljene mjere koje će se u tom cilju preduzeti. No još je važnije bilo to što je donesen zvanični dokument koji je sadržavao prava i povlastice za ajane, lokalne autoritete, njihove obaveze prema državi i stav kakav će država imati prema njima. Ovaj dokument, koji je morao potvrditi i mladi vladar, jedini je ovakav u osmanskoj historiji. Njime je ozakonjeno postojanje ajana kojih se broj stalno povećavao u Anadoliji

i Rumeliji, a nekim pravima koja su njima priznata bačena je sjenka na suverenitet vladara. Postojanje ovakvoga dokumenta bio je razlog da novi vladar, koji će se kasnije pokazati kao izrazito snažna ličnost, osjeti mržnju prema Alemdaru, koji je i sam bio ajan, i da mirno posmatra njegovo uklanjanje. Uz sve ovo treba prihvatiti kao realan postupak to da je država, koja nije raspolagala vojskom dovoljno snažnom da pokori ajane, u onovremenim uvjetima napravila ovakav dokument i da je ajanima dala određenu poziciju čak postižući sporazum s njima.

Značajan poduhvat u Alemdarovom uvođenju reformi predstavlja pokušaj da se stvori nova vojska pod nazivom Novi sekbani (*Sekban-i Džedid*, tur. *Sekban- Cedîd*). No ovaj korpus je srušen dok je još bio u osnivanju. Naime promjene koje su se namjeravale uvesti u janjičarski odred nisu ostvarene zbog protivljenja Mahmuda II; on je bio uznemiren sve većim utjecajem Alemdara, pa je procijenio da mu je korisno zadržati janjičare na svojoj strani. Doduše, uvedene su neke mjere: oduzeto je pravo na plaću, takozvane *esame*, od onoga sloja koji nije pripadao regularnoj vojsci i janjičarima je zabranjeno da se bave drugim poslovima osim vojnih. Naravno, sve je ovo stvorilo duboko neprijateljstvo janjičara prema Alemdaru. Oni su samo čekali priliku. A vjesnici pravoga trenutka za njih su bile slijedeće situacije: između Alemdara i bivšeg kadra novoga uređenja okupljenog oko njega, na jednoj strani, te sultana i saraja, na drugoj strani, vodila se borba za utjecaj koja je naprosto bila neizbježna; iako je bio oštar i surov čovjek, Alemdar se u nevjerovatno kratkom vremenu navikao na istanbulske uvjete i položaj ga je zanio; došao je u sukob sa ljudima koji su mu vjerno služili, pa je vremenom ostao usamljen i udaljen od svih. Sve je ovo bio znak dobre prilike. U noći između 15. i 16. novembra 1808. godine janjičari su se podigli na bunu i napali su Alemdara u njegovoj kući. Međutim, buna janjičara nije prestala sa Alemdarovom smrću. Kako je buna okrenuta protiv drugih državnika, pa čak i protiv saraja, Mahmud II je naredio pogubljenje svoga brata Mustafe IV osiguravši tako svoj položaj kao jedini predstavnik dinastije. Janjičari su postigli što su htjeli, pa je po njihovom računu ustanak bio uspješan. Korpus Novih sekbana je raspušten, jedan dio oficira je pogubljen, zapaljene su kasarne Levent i Selimije u kojima se nalazila vojska novoga uređenja, a štamparija na Haremu (Üsküdar) je, kao snažno oružje no-

voga uređenja, opljačkana i djelimično spaljena.

2. Mir sa Engleskom i kraj prvoga saveza sa Rusima

Dok su u državi trajali ovi nemiri – smjena sultana i krvave bune – u Evropi su se odvijali značajni događaji. Francuska pod Napoleonom uspješno se borila protiv savezâ sklopljenih protiv nje; Austriju je porazila, Prusku okupirala a Rusiju prisilila na mir. (Erfurt, 12. oktobar 1808). Engleska je ostala usamljena pred Francuskom, pa joj je najviše odgovarao mir sa Osmanskom državom. Kako se nakon događaja sa Alemdarom javnost u Istanbulu okrenula protiv Francuske, pošto je u njoj vidjela najveću podršku novom uređenju i reformama, i Osmanska je država bila spremna za mir sa Engleskom. Najzad je ratno stanje koje je između dvije zemlje trajalo od 1807. godine okončano ugovorom postignutim 5. januara 1809. godine u Kal'a-i Sultanijje. Pošto je Francuska u pregovorima sa Rusijom vođenim u Tilsitu i Erfurtu donijela odluke na štetu Osmanske države, mir sa Engleskom ubrzo se pretvorio u savez. Najvažnije je u ovome dogovoru između Osmanske države i Engleske bilo to što je Engleska prihvatila da moreuzi budu zatvoreni za strane ratne brodove. Ratno stanje sa Rusijom koje je trajalo od 1806. godine, međutim, završeno je nepovoljno po Osmansku državu, što se i moglo očekivati s obzirom na stanje u kojem se država nalazila. Ugovorom u Bukureštu postignutim 28. maja 1812. godine Osmanska država prepustila je Rusiji Besarabiju i kao granicu je prihvatila liniju rijeka Prut-ušće Dunava povlačeći se tako na račun svojih teritorija. Drugi važan član ugovora bio je priznavanje nekih privilegija Srbima.

3. Srpski ustanci

Prvi nacionalni ustanak na Balkanu dogodio se u Srbiji. Srpski ustanak započeo je kao pobuna protiv lokalnih janjičara i ajana, čak je

u tom smislu imao podršku od Visoke porte. No postepeno se pretvorio u pravi nacionalni ustanak pod vodstvom Karađorđa Petrovića (1804). Srpski ustanci što su se odvijali općenito kao rat četâ našli su podršku u Rusiji koja je Srbima pružala jaku vojnu pomoć u vrijeme osmansko-ruskog rata od 1806. do 1812. godine. Austrija je bila protiv toga da se u blizini njenih granica stvori Srbija koja je dužnik Rusiji, a Rusija je u to vrijeme ušla u veliku bitku protiv Francuske (Napoleonov pohod na Moskvu 1812). Ovo je pak dalo priliku Osmanskoj državi da ne ostvari onaj član iz Ugovora u Bukureštu koji se odnosio na Srbe i da ustanak stavi pod kontrolu (oktobar 1813). Međutim, srpski se ustanak ponovo javio kad je Miloš Obrenović izabran za "velikoga kneza" (juli 1814). Pošto je Francuska pretrpjela težak poraz od Rusije i Napoleon prestao biti opasnost za Evropu, Rusija se ponovo mogla vratiti pitanju Srbije. Osmanska država nije željela ovakvu intervenciju, čak se bojala da ovo pitanje bude tema pregovora, pa zbog toga čak nije htjela učestvovati na Bečkom kongresu. Tako je Osmanska država procijenila da treba priznati Miloša Obrenovića kao velikoga kneza i pristala je da Srbiji dadne status samostalne kneževine (1816). Samostalnost Srbije potvrđena je kasnije u ugovorima sa Rusijom načinjenim u Akkermanu (7. oktobra 1826) i u Edirni (14. augusta 1829). Jednim dokumentom izdatim u septembru 1830. godine zvanično je priznato stvaranje samostalne Srbije i nasljedno pravo porodici Miloša Obrenovića.

4. Grčko razdoblje

Poznato je da su Grci u Osmanskoj državi imali posebno mjesto. Grci su u većini živjeli na Peloponezu, na ostrvima u Egejskom moru i u Tesaliji, ali ih je općenito bilo u svim dijelovima Carstva.

Jedan dio grčkoga stanovništva bavio se trgovinom, brodoprevozom, bankarstvom i sličnim poslovima, pa je tako bilo bogatih Grka koji su stalno održavali veze sa Zapadom. Pripadnici uglednih grčkih porodica koje su živjele u istanbulskom kvartu Fener, gdje se nalazila i patrijaršija, zauzimali su visoke državničke položaje. Dugo su godina

oni držali u rukama vanjsku politiku i službu prevodilaca na Sultanskom divanu, pa su im tako sve državne tajne bile dostupne (1669-1821). Ugledni su Grci također kao kneževi/prinčevi dovođeni na čelo samostalnih kneževina poput Vlaške i Moldavske (1711/16- 1821). Tako su Grci u ovim krajevima postajali utjecajni; ženidbom su se povezali sa lokalnim uglednim porodicama, ovdje su sticali veliki imetak tako što su svoje bogatstvo prenosili u ove kneževine, daleko od centra i od očiju, i posebno su koristili ovdašnju dominaciju pravoslavne crkve. Drugim riječima kazano, oni su pljačkali i iskorištavali rumunski narod. Tako je stanje u ovim kneževinama bilo pogodno da upravo ovdje procvjeta ideja o helenizmu, ideja o životu Bizanta nakon Bizanta; ovo je opće stanje doprinijelo razvoju grčkih središta. Stoga nije čudno što je prvi grčki ustanak iz 1821. godine izbio ovdje.

Poznato je da su Rusi za vrijeme osmansko-ruskog rata potpirivali ustanak Grka i uopće svih pravoslavnih podanika. Ali opća zadivljenost helenizmom – raspoloženje koje je zahvatilo cijelu Evropu – bilo je izraženo u vrijeme humanizma i renesanse kad je naglo poraslo zanimanje za antičko doba. Evropski aristokrati i intelektualci iz reda buržoazije tokom cijeloga svoga školovanja učili su klasični grčki jezik, staru grčku književnost, filozofiju i mitologiju, pa su tako postajali dobrovoljni zagovornici helenizma i "grčkoga pitanja". Razlog za to što je grčki ustanak naišao na široko odobravanje u Evropi i izazvao veliki odjek bila je zanesenost kulturom čiji su neposredni nosioci grčki podanici – u geografskom smislu nasljednici stare i klasične civilizacije. Bilo je čak Evropljana, zanesenjaka helenizmom, koji su s osjećajem divljenja prema klasičnoj grčkoj civilizaciji što su je učili od rane mladosti kroz obrazovanje i što su je prihvatali uporedo sa svojom vlastitom, dolazili na Peloponez da se zajedno sa Grcima bore protiv Turaka. No, oni su ovdje doživljavali razočarenje. Za njih je bilo neprijatno iznenađenje to što ovdje nisu nalazili gotovo ništa od onoga što su naučili o grčkoj civilizaciji, što nisu susretali mitološke junake, što nisu zaticali klasičnu grčku kulturu, pa čak ni jezik.

Prva organizacija koja je sebi za cilj postavila "helensko pitanje" bilo je Društvo prijatelja – heterija filika (*Hetairia ton Philikon*) osnovano 1814. godine u Odesi. Društvo je djelovalo pod zaštitom

ruskog cara, a glavni su mu ciljevi bili oživjeti bivši Bizant, pokrenuti široke narodne mase na grčki ustanak i na ovaj se način izboriti za prvi cilj. Društvo je u kratkom vremenu proširilo svoje ogranke po cijeloj osmanskoj teritoriji i uključilo u svoje redove grčku patrijaršiju, kneževe Vlaške i Moldavske i bogate porodice sa Fenera. Pripreme koje su Grci već uveliko obavljali buknule su u ustanak kad je pogubljen Tepedelenli Ali-paša sa sinovima. On je u Janjini držao pod strogom kontrolom Grke i naprosto im nije dao oka otvoriti. Njegovim je pogubljenjem nestalo glavnoga autoriteta. Prvi je ustanak u Vlaškoj podigao Aleksander Ipsilanti, carev ađutant grčkoga porijekla (februar 1821). Naime, računalo se s tim da na ustanak koji se podigne u Vlaškoj i Moldavskoj Osmanska država ne može poslati svoju vojsku bez dozvole Rusije, što je bilo u skladu s ugovorom iz Bukurešta od 1812. godine. Osim toga, postojala je nada da će se ustanku priključiti Rumuni, Bugari i Srbi. Uporedo sa ovim ustankom podignut je i drugi, i to na Peloponezu pod vodstvom Demetriosa, Aleksanderovog brata (mart 1821). Međutim, ustanak podignut u dvjema kneževinama nije zahvatio šire narodne mase kako se očekivalo. Razlog ovome je što rumunski narod nije htio prolijevati krv za "helensko pitanje" i što jednostavno nije imao nikakvoga razloga da više želi grčku nego osmansku vlast. Uz to, nije se ostvarilo priželjkivano uključivanje Bugara i Srba u ustanak. Aleksanderove su snage u kratkom vremenu poražene a ni očekivana podrška od cara nije došla, što je bilo posljedica Metternichova utjecaja. Metternich je isticao kako u ovakvoj vrsti ustanaka mora postojati podrška legitimnih vladara, pa je naredio da se Aleksander uhapsi. Međutim, ustanak koji je podignut na Peloponezu našao je podršku u narodu, pa se u kratkom vremenu proširio i krajem aprila 1821. godine zahvatio je cijelu srednju i južnu Grčku. U ovome je ustanku muslimansko stanovništvo, što je već stoljećima živjelo sa Grcima na istoj zemlji, bilo izloženo strašnom genocidu; muslimani su masovno ubijani i njihovi imeci otuđivani. Grčki su ustanci u Istanbulu izazvali veliki gnjev. Grčka gospoda sa Fenera koja je sve do tada uživala štovanje, vodila ugodan i bogat život i zauzimala važne položaje u državi, sada je izgubila i vlast i ugled. Neki trgovci i gospoda sa Fenera, zatim nekoliko mitropolita i sam patrijarh Gregor V

pogubljeni su kao veliki izdajnici (23. aprila 1821) pošto je utvrđeno da su bili pripadnici Hetaireia ton Philikon i da su umiješali prste u ustanak. Istu su sudbinu doživjeli i prevodioci na Sultanskom divanu za koje se pokazalo da su imali udjela u ustanku i da su izdajnici.

Ustanak na Peloponezu potrajao je dosta dugo. Osmanskoj vojsci nije pošlo za rukom da ga u kratkom vremenu uguši. To je pak izazvalo neke reakcije u evropskim zemljama. U Evropi se povela nemilosrdna propaganda protiv Turaka. Da bi ugušila ustanak, Osmanska država je bila prinuđena zatražiti pomoć egipatskog namjesnika Mehmeda Ali-paše. Intervencijom Mehmeda Ali-paše, koji je raspolagao discipliniranom i sređenom vojskom i mornaricom po evropskom modelu, za kratko su vrijeme postignuti veliki uspjesi u gušenju ustanka. I upravo kad je grčki ustanak bio gotovo sasvim ugušen, novi je ruski car Nikola I zaprijetio Osmanskoj državi ratom. Između dvije zemlje je u Akkermanu potpisan ugovor (7. oktobra 1826) sa toliko teškim uvjetima kakvi mogu biti samo nakon teškoga poraza vojske. Iako je iz ove krize izlazila kao veliki dobitnik, Rusija još uvijek nije bila zadovoljna. Uspješno djelovanje egipatskih snaga na Peloponezu koje su rušile posljednja uporišta pobunjenika i tako privodile kraju ustanak što je trajao već nekoliko godina, bilo je razlog da pristupe sporazumu Engleska i Rusija, kojima je inače priželjkivani ishod bio nezavisna Grčka, makar to u početku bio samo status autonomije. (Protokol iz Petersburga, 4. april 1827). Pristupanjem i Francuske ovome protokolu (Protokol iz Londona, 6. juli 1827) postalo je izvjesno stvaranje nezavisne Grčke u čemu su, kako se vidi, važnu ulogu odigrale velike evropske zemlje.

5. Navarin, osmansko-ruski rat i nezavisnost Grčke

Osmanska država je odbila odluke koje su donijele tri velike zemlje u korist grčkih pobunjenika smatrajući da je to miješanje u njene unutrašnje poslove. Na to je saveznička mornarica iznenada napala združenu egipatsko-osmansku flotu koja se nalazila u Navarinu (20. novembar 1827). Nesreća što ju je prouzrokovao napad u Navarinu – taj

moderni krstaški pohod – u Evropi je primljena s radošću. Osmanska država mogla je samo protestirati zbog ovoga napada preduzetog bez objavljivanja rata. Poslanici tri zemlje napustili su Istanbul što je dovelo do daljeg zatezanja odnosa: Engleska je na sebe preuzela potiskivanje egipatskih vojnika sa Peloponeza, Francuska je također svoje trupe iskrcala na Peloponez, a Rusija je otišla još dalje, objavila je rat Osmanskoj državi (april 1828). U ovome ratu ruska je vojska okupirala istočnu Anadoliju i došla do Edirne. U isto je vrijeme englesko-francuska intervencija na Peloponezu pomogla da se grčki ustanak ipak završi na štetu Osmanlija. Mirovnim ugovorom sačinjenim u Edirni 14. septembra 1829. godine Osmanska država morala je priznati stvaranje nezavisne grčke države. Ovaj je teški ugovor značio još jedan poraz Osmanske države pred Rusijom. U toku ovoga rata po prvi put su bugarska i ermenska raja ostvarila fizičku vezu sa Rusijom. Ovakav razvoj događaja predstavlja početak vrlo krupnih problema koji će se ticati ova dva naroda. Stvaranje Grčke uskoro će aktualizirati "egejski problem" i pitanje vlasti nad ostrvima, što će također predstavljati tešku posljedicu spomenutoga poraza. Treba se sjetiti masovnoga ubijanja muslimanskog stanovništva koje je stoljećima živjelo na Peloponezu, zatim pljačkanja privatnih bogatstava i dobara koja su pripadala zadužbinama (vakufima) kao teških događaja koji su prepušteni zaboravu. Francuska je iskoristila ovu za Osmansku državu tešku situaciju, pa je smislila izgovor da okupira Alžir (5. jula 1830), što je bacilo veliku sjenu na sudbinu Carstva.

6. Egipatski problem

Stanje je za Osmansku državu postalo još teže kad je Mehmed Ali-paša u Egiptu, koristeći opću situaciju u zemlji, krenuo osnovati nezavisnu državu. Mehmed Ali-paša je u Egiptu stvorio strogu upravu u čemu mu je pomogla Francuska i prisilnim je mjerama sredio ekonomsko stanje, povećao državne prihode i stvorio vojsku i mornaricu prema savremenim kriterijima. Njegovo napredovanje prema Siriji, pa onda

i prema Anadoliji nije mogla zaustaviti osmanska vojska već svakako nesređena i više puta poražena u sukobima sa vanjskim neprijateljima. Kad su egipatske snage pred Konjom porazile vojsku kojom je komandovao veliki vezir lično (12. decembar 1832), pred njima se otvorio put do Istanbula. Egipćani su prodrli do Konje (2. februar 1833) pa su se i Istanbul i osmanska dinastija našli pred ozbiljnom opasnošću. Pošto je Francuska pružala pomoć Mehmedu Ali-paši a Engleska nije pokazala zanimanje za dogovor sa Osmanskom državom, ova nije imala izbora: prihvatila je pomoć cara Nikole I. Ruska flota uplovila je u Bosfor i iskrcala vojsku na Bejkoz (5. aprila 1833). No, miješanje Rusije izazvalo je reakciju Francuske i Engleske, i na kraju je ipak zaustavljeno dalje napredovanje egipatskih snaga. Sa egipatskim je namjesnikom u Kütahiji 14. maja 1833. godine postignut dogovor kojim je Mehmed Ali-paša postao namjesnik ne samo Egipta nego još Krete, Sirije, Džedde i Adane. Ovako je Osmanska država izgubila teritorije koje je još 1516-1517. osvojio sultan Selim Javuz. Iako je pobunjeni namjesnik kao pobjednik bio došao nadomak Istanbula i Mahmuda II, ipak nije ostvario cilj da dobije samostalnu državu. Obje su strane dogovor u Kütahiji smatrale privremenim sporazumom na osnovu kojega će se svoditi pravi računi. Ugovor napravljen 8. jula 1833. godine na Hünkar Iskelesi sa Rusima, koji su dobrovoljno pohitali u pomoć Osmanlijama i svoju uslugu pružili kao svršen čin, garantirao je da će ruske snage doći u pomoć Mahmudu II u slučaju da egipatski namjesnik ponovo krene put Istanbula. Prema tajnom članu ovoga ugovora koji je bio na snazi osam godina, moreuzi su bili otvoreni za Rusiju, dok su za druge zemlje ostali zatvoreni. Ovim uspjehom da moreuze otvori za sebe a zadrži ih zatvorene za svoje neprijatelje Rusija je zapravo dobila neku vrstu vlasti nad Osmanskom državom, što je opet stvorilo veliku zabrinutost na Zapadu. Engleska i Francuska morale su sada obznaniti da neće prihvatiti nikakve promjene u statusu moreuza. Ova je kriza zaustavljena, tačnije zamrznuta intervencijom austrijskog državnog kancelara Metternicha i pristankom Rusije da dijeli sa Austrijom privilegije koje je stekla na Hünkar İskelesi. Ugovor napravljen između Austrije i Rusije (Münhengretz, 18. septembar 1833) predviđao je zaštitu i čuvanje Osmanske države i izričito sprečavanje egipatskog

namjesnika da eventualno prenese svoju vlast na osmanske teritorije na Balkanu u slučaju da osmanska dinastija bude svrgnuta.

7. Reforme u doba Mahmuda II

Nije slučajno što su reformatorske aktivnosti u doba Mahmuda II započele ukidanjem janjičarskog korpusa. Od događaja sa Alemdarom (1808) nije napravljen nikakav značajan poduhvat u cilju reformiranja vojnih institucija. Međutim, stanje u kojem se država nalazila jasno je pokazivalo da životnu važnost ima potreba za discipliniranom i obučenom vojskom prema zapadnjačkim mjerilima. Nema sumnje da je sultan Mahmud II vojsku namjeravao reformirati primjenjujući obimne i uspješne reforme koje je Mehmed Ali-paša proveo u Egiptu. Naime, uspjesi sređene egipatske vojske *džihadijje,* dovedene na Peloponez u vrijeme grčkog ustanka, pokazali su u kojoj su mjeri janjičari i druge osmanske vojne snage nesređene i beskorisne. Uspjeh egipatskih snaga u gušenju ustanka stvorio je opće oduševljenje u javnosti prema obučenoj i discipliniranoj vojsci, što nije promaklo pažnji Mahmuda II. Tako je sultan počeo preduzimati odgovarajuće mjere. On je planirao iskonstruirati pobunu janjičara, što je trebao biti povod da se ovaj korpus potpuno ukine. Kad su 15. juna 1826. godine janjičari nesmotreno posljednji put iznijeli kazane, što je bio znak njihove pobune, za sultana to nije bilo nikakvo iznenađenje. Ovaj je događaj obilježio kraj janjičarskog korpusa, kraj onih koji su s njima bili u saradnji i posebno bektašijskih derviških tekija (17. juni 1826). Nakon ovoga događaja pristupilo se stvaranju nove i moderne vojske (*Asâkir-i Mansűre-i Muhammediyye*). Ukidanje janjičara koji su predstavljali u centru smještenu konzervativnu snagu i oružanu trupu tradicionalnoga poretka, predstavljalo je prvi korak na putu neophodnoga savremenog sređivanja državnog mehanizma. Tako će započeti provođenje reformi kroz koje će se po prvi put iskazati i primijeniti principi koji će kasnije dati pravac reformama u doba *Tanzimata*. Ovi su principi sasvim različiti od ranijih reformističkih pokušaja. Jer sve

do sada se pod reformama podrazumijevalo stvaranje novih institucija koje će živjeti uporedo sa starima, a stare će ostati netaknute. Međutim, sada su reforme značile napuštanje tradicionalne strukture, značile su stvaranje novih institucija i uporedo s njima uvjeta koji će dokinuti stare institucije. Stoga nije pogrešno smatrati da je 1826. godine, kad se pristupilo reformama u ovom smislu, pravi početak *Tanzimata*.

Stvaranje obučene i moderne vojske po evropskim kriterijima više od svega je zahtijevalo jaku finansijsku potporu. Stoga su prihodi od poreza, koji su se u najvećoj mjeri koristili ondje gdje su se prikupljali za izmirenje potreba te pokrajine, sada usmjeravani u centar kako bi se mogle podmiriti troškovi ovih veoma skupih reformi. Slijedeća je mjera bila povećavanja poreza. Od 1826. godine do proglašenja *Tanzimata* u ovom je pogledu urađeno puno novih stvari. Među najvažnijima je svakako bilo otvaranje Ministarstva vakufâ čime su bogatstva zadužbina (vakufa) stavljena pod državnu kontrolu. Težilo se naime racionalnom trošenju i korištenju imovine zadužbina kao finansijskog vrela za opće reforme, osobito za vojne potrebe (1834). Također se težilo da porezni sistem tog vremena (vremena Mahmuda II) izmiruje troškove moderne vojske; vojni su troškovi činili 70% ukupnih državnih prihoda.

Promjene u oblasti upravljanja i finansija obezbijedile su jačanje centralnoga autoriteta. Država se uspješno rješavala samostalnih vođa, ajana i drugih nasilnika. Gotovo sve pokrajine okupile su se pod upravom centralnog autoriteta izuzimajući egipatskog namjesnika Mehmeda Ali-pašu; on je bio jedini izuzetak u tom pogledu. Velike su promjene načinjene u centralnoj vlasti i u organizaciji vlade; nastojala se stvoriti kompletna organizacija i birokracija jedne "moderne" države. Sada je po prvi put vlada formirana prema evropskom uzoru. I titula velikoga vezira promijenjena je u "glavni (ili prvi) ministar" (30. marta 1838). Među reformama u doba Mahmuda II posebnu važnost ima osnivanje različitih vijeća, svakoga sa određenom zadaćom. Vijeća su sada bili organi u kojima se raspravljalo o državnim pitanjima, u kojima su se donosile odluke i pripremali zakoni. Za pravne je poslove bilo zaduženo vijeće *Meclis-i Vâlâ-y Ahkâm- Adliyye*, za upravne poslove *Dâr- Şűrâ-y Bâb- Alî*, za vojne poslove *Dâr- Şűrâ-y Askeri*. Osim ovih 1838. godine osnovano je još nekoliko vijeća koja su se bavila

poslovima poljoprivrede, trgovine, industrije i javnih radova. Tako su stare državne isntitucije svoje mjesto ustupile novima.

Na polju obrazovanja nisu napravljene velike promjene. Oživljene su neke stare ustanove i otvorene nove koje su trebale odgovarati savremenim potrebama. Tehničke škole, pomorska i kopnena, otvorene 1773. i 1795. godine, vremenom su bile sasvim zanemarene, pa su se sada nastojale ponovo oživjeti. Preseljene su na druga mjesta i promijenjen je njihov nastavni program. S druge strane, javila se potreba za obrazovnim ustanovama u kojima će se pripremati kadrovi za rad u državnim kancelarijama. I u oblasti obrazovanja prednost se davala vojnim potrebama. Tako je 1827. godine otvorena jedna medicinska škola za potrebe vojske. Bio je to prvi ozbiljan udarac učenju medicine u medresama. Mnoga su djela prevođena sa evropskih jezika na turski, iznalazili su se turski prevodni ekvivalenti za pojmove iz novih oblasti, za tehničke i naučne termine. U ovome su pogledu veliki doprinos dali Šanizade Ataullah-efendi (u. 1826) i Hodža Ishakefendi (u. 1834). U to su se vrijeme po prvi put učenici počeli slati u inostranstvo na školovanje o državnom trošku, što je predstavljalo vrlo značajan korak. Još su dvije škole otvorene 1831. i 1834. godine. Jedna je bila Muzička sultanska škola (*Muzîka-y Hümâyűn Mektebi*) u kojoj su učili muzičari koji su došli na mjesto bivšega *mehtera*. Druga je bila Vojna škola za obrazovanje oficira (*Mekteb-i Ulűm- Harbiyye*) organizirana po francuskom uzoru. Osim ovih škola koje su, prije svega, stvarane sa ciljem da se podmire potrebe vojske, otvarale su se civilne obrazovne institucije prvog i drugog stepena za školovanje državnih službenika, kao što su Škola za sudsko obrazovanje (*Mektebi Maârif-i Adlî*) i Škola za književno obrazovanje (*Mekteb-i Ulűm-i Edeb*). Međutim, ove su škole bile ograničene samo na Istanbul. Tako je njihov broj bio nedovoljan i uopće nisu dale očekivane rezultate. Godine 1831. počele su izlaziti prve osmanske novine pod nazivom *Takvîm-i Vekayi*. Kao prve novine na turskom jeziku one su zauzele mjesto uz druge koje su još ranije počele izlaziti na stranim jezicima. Üsküdarska štamparija što se od 1802. godine nalazila na Haremu i samo povremeno radila sada je ponovo prenesena u Istanbul (1824) i sastavljena sa štamparijom koja će štampati prve novine (1831). Ovako proširena počela je, osim novina,

štampati i knjige (vojne, medicinske) pa je ponovo stekla raniji značaj. Prvi popis stanovništva, uspostavljanje karantine i pošte predstavljaju važne korake u ostvarivanju reformi u doba sultana Mahmuda.

8. Rješavanje egipatskog problema i pitanje moreuzâ

Stanje dogovora između egipatskog namjesnika i Mahmuda II pretvorilo se u junu 1839. godine u oružani sukob i konačni obračun. Egipatske su snage kod Neziba ponovo porazile osmansku vojsku (24. juna 1839) i opet su sebi otvorile put do Istanbula. Kad je vijest o porazu stigla u Istanbul, Mahmud II je već bio umro. Na prijestolje je došao njegov mladi sin Abdulmedžid (1. juli 1839). Osim ovome teškom porazu, on je bio svjedok situaciji da je admiral Ahmed Fevzipaša lično otplovio s mornaricom u Aleksandriju i predao je Mehmedu Ali-paši. Zbog ovoga poraza osmanske vojske trebalo je očekivati zaštitničku intervenciju Rusije, shodno Ugovoru na Hünkar İskelesi. Međutim, Engleska nije željela da se ovakva intervencija ostvari, pa je vršila pritisak na Mehmeda Alija. Jednom notom koju su u dogovoru pripremile ostale četiri zemlje (Austrija, Pruska, Rusija i Francuska) garantirano je da će Visoka porta čekati ishod poteza koje će u ovome pogledu napraviti velike zemlje i da neće stupiti u bilateralne dogovore sa Mehmedom Alijem. Tako egipatsko pitanje više nije bilo samo stvar između pobunjenog namjesnika i Osmanske države nego problem koji zanima sve zemlje (27. juli 1839).

Rješavanje egipatskog pitanja za osmansku politiku koju je sada vodio ministar vanjskih poslova Mustafa Rešid-paša, izgledalo je moguće pritiskom na Mehmeda Alija uz pomoć Engleske koja je već ugovorom u Balti (16. septembar 1838) stekla mnoge privilegije u oblasti trgovine. Najzad je tanzimatski ferman, objavljen 3. novembra 1839. godine, nosio nadu da će doprinijeti povoljnom rješavanju ove krize. Sporazum postignut u Londonu 12. jula 1840. godine, u kojem je bila izostavljena Francuska kao saveznica Mehmeda Alija, obećana je sultanu pomoć protiv egipatskog namjesnika. Vojni pohod što je uslijedio, kao i ne-

zadovoljstvo u Siriji egipatskom upravom koje se pretvorilo u opći otpor i bunu, nisu ostavili Mehmedu Aliju nikakvu mogućnost da uspije. Na kraju se Mehmed Ali morao zadovoljiti položajem namjesnika samo u Egiptu, istina s nasljednim pravom (ferman od 24. maj 1841).

Rješavanje egipatskog problema povuklo je za sobom i rješavanje pitanja moreuzâ. Namirilo se osam godina od Ugovora u Hünkar Iskelesi i više nije bilo izgleda da se on obnovi. Tako su sve strane u Londonu potpisale novi ugovor koji precizira pravni status moreuzâ (Londonska konvencija o moreuzima od 13. jula 1841). Prihvaćeno je i zagarantirano kao opće pravilo da u vrijeme mira moreuzi ostanu zatvoreni za ratne brodove svih zemalja. Ova "internacionalizacija" u statusu moreuza donijela je sa sobom i ograničavanje osmanskoga zakona.

9. Tanzimatski ferman i Ferman o reformama (Islahat Ferman)

Tanzimatskim fermanom (*Tanzimat Ferman*) proglašenim 3. novembra 1839. godine počela je nova epoha u Osmanskom carstvu. Poznato je da su neki principi iz ovoga fermana (sigurnost života, imetka i časti, zabrana konfiskacije, pravedno oporezivanje i sređeno i pravedno regrutovanje) u doba Mahmuda II već bili provedeni ili se pak to namjeravalo. Tanzimatskim fermanom željelo se: pružiti i garantirati građanska prava u modernom smislu, dokinuti lošu vladavinu i stvoriti društvo u kojem će u pogledu ličnih prava muslimanski i nemuslimanski podanici biti izjednačeni. Uz to je objavljivanje ovoga fermana imalo neke političke ciljeve. Bila je to težnja da se Osmanska država uključi među liberalne zemlje Evrope, da se stekne blagonaklonost Engleske i Francuske, te da se na ovaj način uspostavi ravnoteža sa simpatijama koje je u Evropi stekao egipatski namjesnik kako bi se iznašlo što povoljnije rješenje za pitanje Egipta i problem moreuzâ. Kad je egipatski namjesnik Mehmed Ali, imajući sve ovo u vidu, protumačio Tanzimatski ferman kao "krupan potez" protiv njega, nije se prevario.

Ferman koji je govorio o ravnopravnosti muslimanskih i nemusli-

manskih podanika u pogledu ličnih i građanskih prava predstavljao je rušilački udarac temeljnom poretku države koja je počivala na islamskim osnovama, pa ovakva prava u njoj nisu bila zastupljena; bio je to udarac na društvenu strukturu koja je uspostavljena uporedo sa državom koja se vremenom razvijala i postigla svoj konačan oblik. Ravnopravnost što ju je donio *Tanzimat* još je više dobila na snazi priznavanjem političkih prava nemuslimanskim podanicima u Fermanu o reformama (*Islahat Ferman* , 18. februara 1856). Međutim, provođenje u život odredaba ovoga fermana nailazilo je na otpor. Krvavi sukobi između muslimanskih i nemuslimanskih podanika predstavljali su najveći unutrašnji problem u ovome periodu. Oni su otvorili put ne samo potpirivanju nego i neposrednom miješanju stranih zemalja. Tako su se u muslimansko-kršćanski sukob u Džeddi (1857) umiješali Englezi iskrcavajući svoje vojnika na kopno. Krvavi događaji u Libanu (1841-1846, 1860-1861) i Damasku (1860-1861) ne samo da su prouzrokovali politički pritisak nego su vrlo ozbiljno povukli za sobom mogućnost intervencije združene Evrope na čelu sa Francuskom. U Rumeliji (posebno u Bosni i Hercegovini i u Bugarskoj) širili su se nemiri, mjestimično je bilo i sukoba. Opće nezadovoljstvo muslimanskoga naroda pretvorilo se u ideje koje su imale za cilj stvaranje u Istanbulu tajnoga društva pod nazivom Zaštita šerijata (*Mudafâa-i Şeriat*) i svrgavanje Abdulmedžida, te vraćanje staroga poretka. U isto su se vrijeme pojačavali sporovi i opća netrpeljivost među "nacijama". Ovome je u velikoj mjeri doprinijela pravoslavna crkva koja je smatrala da su najviše ugrožene njene privilegije što ih je stekla svojim posebnim statusom u Carstvu; sada su prava među svim crkvama bila izjednačena. Sporovi i sukobi koji su se pojavili među muslimanima i kršćanima, produbili su se među samim kršćanima što je imalo za posljedicu stvaranje novih samostalnih crkava kao što su bugarska (1870), rumunska (1865), katolička ermenska (1830), protestantska ermenska (1848).

10. Događaji u Vlaškoj i Moldavskoj – problem izbjeglica i Krimski rat (1853-1856)

Nemiri iz 1848. godine izazvali su opću pometnju u Evropi, kao što je bilo i 1830. Nemiri su se pretvorili u revolucije podijeljenih nacija. Otpori mađarskih i poljskih rodoljuba ozbiljno su zaokupirali Rusiju i Austriju, a stvorili su problem i Osmanskoj državi. Borci za nacionalna pitanja, pritisnuti ruskim snagama, našli su izlaz u bježanju na osmanske teritorije. Ovo je pak Osmansku državu dovelo na sam prag rata sa Austrijom i Rusijom. Pobuna se javila i u Vlaškoj i Moldavskoj. Rumunski se narod podigao protiv ruskoga utjecaja i kontrole uspostavljene ovdje osobito nakon Ugovora u Edirni 1829. godine, protiv Organske uredbe (*Réglement Organique*) koju su Rusi silom objavili i uspostavili, i protiv kneževske vlasti koja je ovu uredbu primjenjivala. Visoka porta je kao vrhovna vlast nad ovim prostorima pratila zbivanja i bila spremna intervenirati, pa je i u ovome problemu bila suočena sa Rusijom. Rusija je zatražila da joj se izruče rodoljubi što su prebjegli na osmanske teritorije. Visoka porta je to odbila iako je ovo imalo za posljedicu prekidanje političkih veza (17. septembar 1849) i neposredno je zaprijetilo izbijanjem rata. Ovakav stav Osmanske države naišao je na opću podršku liberalnih evropskih vlada i evropske javnosti. Kasnije je i ovo bio jedan od razloga da evropske zemlje stanu uz Osmansku državu u velikom ratu protiv Rusije iz 1853. godine. Problem izbjeglica riješen je tako što je dozvoljeno onima koji su željeli da se nasele na osmanskim teritorijama, onima koji su ušli u državnu službu odobreno je pristupanje islamu i, najzad, onima koji su tako željeli dozvoljeno je da se nasele u drugim zemljama. Događaji u dvije kneževine pak riješeni su u pregovorima sa Rusijom. Međutim, u Vlaškoj i Moldavskoj je ruski utjecaj i dalje rastao dok se osmanski potpuno gubio.

Zahlađenje odnosa sa Rusijom pretvorilo se u novu krizu 1853. godine Rusija je naime otvorila pitanje prava katolika, dakle Francuza, na "sveta mjesta". Istaknuvši u prvi plan svoju poziciju zaštitnika pravoslavaca Rusija je Osmanskoj državi predložila stvaranje "vječnoga saveza" kojim je zapravo željela staviti Osmansku državu pod svoj utjecaj. S tim je ciljem u Istanbul uputila specijalnoga poslanika Menčikofa. Uprkos njegovom "agilnom" posredovanju Osmanlije su odbili ovaj prijedlog, što je za Rusiju bilo dovoljno da objavi rat. U julu 1853. godine Rusija je okupirala Vlašku i Moldavsku. Engleska i Francuska

pak nisu mogle dopustiti Rusiji da postupa na svoju ruku, pa su sklopile sporazum s Osmanskom državom (12. marta 1854) i zatražile od Rusije da napusti okupirane teritorije. Kad je Rusija odbila ovaj zahtjev, pristupile su ratu na strani Osmanske države (23. mart 1854).

Glavni je front u ovome ratu bio na Krimu. Sam je rat značajan zbog toga što se pretvorio u veliki evropski i što je na određeni način pokazao tok budućih modernih ratova. Odlazak na Krim na stotine hiljada vojnika sa svom potrebnom opremom, i to sa udaljenosti od nekoliko desetina hiljada kilometara, izgradnja željeznice u vojne svrhe, uspostavljanje telegrafskih linija, operacije mornarice sa oklopnim brodovima i parobrodima dovoljno pokazuje dimenzije ovoga rata. Osmanska prijestolnica od svoga osnivanja nije primila više i domaćih i stranih vojnika, nije primila više ranjenika i ratne opreme niti je imala življi diplomatski saobraćaj. Visoki troškovi u ovome ratu po prvi put su otvorili kapiju zaduživanju u stranim zemljama. Dugotrajni krvavi sukobi zaraćenih strana podstaknuli su saveznice da iniciraju promjenu pravne strukture, koja je zapravo davala oblik osmanskom društvu, u korist nemuslimanskih podanika. Rat je završen pobjedom iako uz teške gubitke. Na mirovnim pregovorima održanim u Parizu promjene koje su dogovorile savezničke zemlje prihvaćene su kao zvaničan dokument sadržan u Fermanu o reformama što je objavljen 18. februara 1856. godine. Tako su nemuslimanski podanici u pogledu političkih prava dobili punu i apsolutnu ravnopravnost sa muslimanskim građanstvom.

Pariški ugovor od 30. marta 1856. godine imao je za cilj da zatvori puteve napredovanja Rusije na račun Osmanlija. I time što su nemuslimanskim podanicima data politička prava željela se zapravo Rusija spriječiti da na račun "neravnopravnosti" ostvaruje svoje ciljeve. Crno more je postalo neutralno pa je onemogućen eventualni ruski napad sa ove strane. Najzad, garancije u vezi sa Vlaškom i Moldavskom osigurale su udaljavanje Rusije od ovih prostora koje je ona u svakom sukobu sa Osmanlijama koristila za svoje ciljeve. Prirodno je bilo da ovakav ugovor garantira cjelovitost Osmanske države i njeno uključivanje u evropsku zajednicu uz korištenje evropskog prava. Međutim, vrlo se brzo pokazalo da su ove garancije samo obećanja na papiru. Pariški ugovor pokazao je (ne)ravnotežu u Evropi; potrajao je dok Francuska,

kao glavna država garanter, nije doživjela teški poraz pred prusko-austrijskom vojskom (1870-1871). Ovaj je poraz Francuske potpuno promijenio ravnotežu među zemljama u Evropi. A ovaj je događaj Rusiji pružio priliku kakvu je odavno očekivala i ona je objavila ukidanje odluke o neutralnosti Crnoga mora. Ovo su prihvatile i druge zainteresirane stane na sastanku u Londonu (13. marta 1871). Tako je Rusija stekla mogućnost da se ponovo naoruža u pravcu Crnoga mora i da se pripremi za novi rat u kojem će osvetiti poraz na Krimu.

11. Poslije Krimskog rata

Dvadeset godina od Ugovora u Parizu 1856. do ruskog rata koji će buknuti 1877. godine protekle su u Osmanskoj državi u znaku ustanaka i krvavih sukoba, traženja novih autonomija ili zahtjeva da se uvećaju postojeće privilegije, dugova koji su sve više rasli i 1875. godine doveli do bankrotstva države i, najzad, u znaku svrgavanja Abdulaziza i teških događaja što su nakon ovoga uslijedili.

Status koji su kneževine Vlaška i Moldavska dobile Ugovorom iz Pariza bitno se promijenio kad je za obje kneževine izabran jedan knez (Aleksandar Kuza). Ovaj je izbor bio prvi korak do ujedinjenja. Priznala ga je i Osmanska država, i to na insistiranje Francuske (ferman od 2. decembra 1861). Novi je knez pristupio radikalnim reformama, posebno je vodio oštru borbu sa patrijaršijom oduzevši joj velika bogatstva kojima je raspolagala. Knez je najzad 1865. godine proglasio samostalnost Nacionalne rumunske crkve. Kako je u novonastaloj situaciji slabio utjecaj Rusije na ovome prostoru, uz podršku ove zemlje stvorena je opozicija koja se oštro suprotstavila reformama i na kraju je knez svrgnut (23. februara 1866). Za novog je kneza izabran Karol. Osmanska država nije podržala novoga kneza. Uprkos tome on je stupio na prijestolje, što je dovelo do napetosti između ujedinjenih kneževina i vrhovne vlasti. Međutim, izbijanje krize na Kreti olakšalo je priznavanje Karola koji je inače imao podršku Francuske, pa je knezu poslan novi ferman kojim je on zvanično priznat. Na ovaj je način vrhovna vlast pokazala da ne ulazi

u formalne detalje pravne ovisnosti koja je već svakako postojala samo na papiru. Kratko vrijeme nakon toga novi je knez došao u zvaničnu posjetu Istanbulu, što je označilo kraj napetosti.

Nemiri na prostorima gdje je zajedno živjelo muslimansko i nemuslimansko stanovništvo pretvorili su se u krvave sukobe zbog stranih utjecaja i intriga. Prave primjere ovakvih događaja predstavljaju krize u Libanu i Siriji 1860-1861. godine. Nemiri među maronitima i Druzima, odnosno među muslimanima i kršćanima podstaknutim Engleskom i Francuskom, prerasli su u sukobe i najzad se pretvorili u bunu koja je i jednu i drugu stranu stajala života na hiljade ljudi. Isto je tako sukob u Damasku dostigao velike razmjere. Oštrom intervencijom osmanske vlasti koju je predvodio Fuad-paša događaji su smireni bez neposrednog uplitanja stranih zemalja. Ipak, posljedica ovih događanja bila je nova upravna struktura u Libanu. Ovoj su pokrajini novom uredbom date nove privilegije. Vlast je prepuštena mješovitim vijećima u kojima su proporcionalno bili zastupljeni predstavnici narodâ. Uz to, prihvaćeno je da veliki dio poreza koji se ovdje ubiru ostaju za podmirivanje lokalnih potreba. Na položaj upravitelja – *mutasarifa* – povlaštenoga Libana doveden je David-efendi; bio je to prvi kršćanin sa titulom paše (juni 1861).

Nakon smrti Mehmeda Alija i njegovoga sina Ibrahim-paše (1849) u vrijeme pašâ Abasa (1849-1854) i Saida (1854-1863) nije se dogodila značajnija promjena u pravnom statusu Egipta prema Osmanskoj državi. No Ismail-paša (1863-1879) je iskoristio slabost Abdulaziza i povećao samostalnost Egipta. U vrijeme njegove vladavine otvoren je Sueski kanal (17. novembra 1869), što je doprinijelo porastu značaja Egipta. Ismail-paša je uspio da promijeni do tada važeći red nasljeđivanja i da uspostavi nasljedstvo sa oca na sina, kako je on i želio (26. maja 1866). Ovo je pak izazvalo velika neprijateljstva u vladajućoj porodici. Osim toga, on je najviše doprinio uspostavljanju finansijskih vrela za potporu, osobito u inostranstvu, grupama (Mladoturcima) koje su predstavljale opoziciju Abdulazizovoj vlasti. Povlastice kao što je titula *hediva* (podvladara) dodijeljena Ismailpaši (5. maj 1866), odobrenje da poveća kopnenu vojsku i mornaricu i, posebno, otvorena mogućnost da uzima zajmove od stranih zemlja (1873) ubrzo su odvele u propast

Egipat pod vlašću Ismail-paše koji se još upustio u ratove u Sudanu i Eritreji sa ciljem da proširi svoje teritorije. On je prodao Englezima vlasništvo nad Sueckim kanalom kojega je veliki dio bio u njegovim rukama (novembar 1875), što je kasnije dovelo cijeli Egipat pod englesku okupaciju i kontrolu. Godine 1879. Ismail-paša je smijenjen a na njegovo je mjesto postavljen Tevfik-paša (1879-1892).

Srbija, samostalna od vremena Mahmuda II, jačala je svoj položaj u svakom osmansko-ruskom ratu i vremenom je svoju pravnu vezu sa Osmanskom državom svela na najmanju mjeru. U septembru 1862. godine tvrđave Sokod i Užice prepuštene su Srbiji. Povlačenjem osmanskih garnizona iz Beograda, Šabca, Smedereva (18. aprila 1867) Srbiji su se otvorila vrata da i pravno postane neovisna država.

Grčka, osnovana 1830. godine uz intervenciju stranih zemalja, ni jednog trenutka nije potisnula svoju "veliku želju" da širi teritorije na račun osmanskih. Grčka je u tolikoj mjeri koristila prilike da je na početku Krimskog rata stala na stranu Rusije iako saveznice na to nisu gledale s odobravanjem. Fuad-paša je zbog ovoga zauzeo određeni stav prema Grčkoj. Međutim, kad je Engleska Grčkoj dala Sedam ostrva koja je preuzela 1815. godine, bio je to krupan korak naprijed na putu do Velike Grčke i bizantskog sna (1864). Želja za ujedinjenjem Krete sa Grčkom postojala je još od stvaranje Grčke. Grčka je nastojala biti potpora ostrvu u pobunama koje su izbile 1866. godine. Osim toga, sa ostrva su dolazili prigovori da je ondje slaba vlast, te se Kreti opet pri ruci našla Grčka. A pokazalo se da je, zapravo, konačni cilj bio Enosis. Intervencija velikih zemalja – što je u ovakvim situacijama već prešlo u prirodnu pojavu – pretvorila je ovaj problem u međudržavni. Počeli su dolaziti zahtjevi da se na Kreti provedu reforme širokih razmjera, od onih u upravi do reformi u posjedovanju teritorija. Općenito je zahtjev za provođenje reformi bio početak puta koji je vodio prema samostalnosti i dovodio na svome kraju do nezavisnosti. Tako je ovaj put izabran i za ujedinjenje Krete sa Grčkom. Bio je to jedini i siguran metod u cijelom procesu raspada carstva.

Pobuna na Kreti smirena je vojnom operacijom, diplomatskim aktivnostima, dolaskom velikog vezira Ali-paše lično na ostrvo i provođenjem brojnih reformi. Ferman o reformama na Kreti izdat 14.

februara 1868. godine ozvaničio je stvaranje mješovitih vijeća u kojima su proporcionalno bili zastupljeni predstavnici muslimanskog i grčkog naroda. Time je vlast na Kreti stekla samostalnost. Provedene su korjenite reforme u oblasti upravljanja i finansija. Panslavističke aktivnosti što su se razvijale pod vodstvom Rusije našle su odjeka među Slavenima na Balkanu. Posebno je mnogo pristalica bilo u bugarskom narodu gdje su djelovanja revolucionarnih komiteta i terorističkih "četa" počela uzimati velikoga maha. Ni preduzete mjere ni imenovanje Midhat-paše na položaj namjesnika Dunavske pokrajine (1864), ni svi njegovi napori nisu bili dovoljni da zaustave ovaj proces. Uspostavljanjem bugarskog egzarhata Bugari su dobili svoju nacionalnu crkvu, i granice svoje buduće samostalne države vidjeli su na mjestima koja su prihvatila autoritet nove crkve. Iste je godine Francuska poražena u prusko-njemačkom ratu što je poremetilo ravnotežu u Evropi, pa je Rusija stekla mogućnost da svoje aktivnosti razvija sistematski. Panslavistički pokret dovest će do velikog rata koji će planuti 1877. godine, a u ovome će krupnu ulogu imati general Ignatjev, ruski poslanik u Istanbulu. Sva su ova djelovanja prouzrokovala nered u Hercegovini 1875. godine u koji će se umiješati i Crna Gora. Umirivanje pobunjenika spriječio je Ignatijev svojim igrama. Pred divljanjem četa su muslimani u Bosni i Hercegovini bili primorani prihvatiti se oružja.

Politika Mahmuda Nedim-paše (1871-1876) koji je imenovan za velikog vezira nakon smrti Ali-paše (7. septembra 1871), kao i lični položaj Abdulaziza, za kratko su vrijeme uništili stabilnost u vlasti. Osmanska država bila je u teškim krizama koje su otvarale put vanjskim intervencijama. Kad se ovome dodaju nerazumne mjere u upravljanju, kao i u finansijskoj politici, jasno je koliko je država u svakom pogledu bila oslabljena; velika finansijska kriza dogodila se 1875. godine. Dvadesetogodišnja avantura uzimanja zajmova završena je finansijskim bankrotstvom, što je stvorilo ogromno nezadovoljstvo među zajmodavcima u Evropi prema Osmanskoj državi. Na prijedlog ruskog poslanika Ignatjeva donesena je odluka o odlaganju isplate dugova i kamata. Bio je to vješt manevar koji je Osmansku državu ostavio samu naspram Rusije. Ustanci i krize u Bugarskoj i Bosni i Hercegovini, zatim sastanak predstavnika velikih država u Istanbulu sa zahtjevom

za općim reformama, njihovo raspravljanje o sudbini Carstva i nastojanje da diktiraju neke važne odluke, uključujući i napuštanje teritorija (Konferencija u Istanbulu, decembar 1876), bili su vjesnici osmansko-ruskog rata. Osmanski su državnici mislili da se ovaj poguban tok događaja može zaustaviti uspostavljanjem ustavne vlasti, pa su se složili u odluci da svrgnu Abdulaziza. Godina 1876. u kojoj su se na prijestolju smijenila tri sultana završena je objavljivanjem ustava (*mešrutijeta*, tur. *meşrutiyet*) 23. decembra. Odluka o prihvatanju ili odbijanju zahtjeva koje su postavljale države učesnice Istanbulske konferencije namjeravalo se prenijeti na novo vijeće koje će se uspostaviti poslije izbora. Međutim, ovaj je potez protumačen kao "istočnjačko lukavstvo" i odbijen je. U tom je smislu Konferencija bila neuspješna, a to je značilo da je došao trenutak da Rusija objavi rat. Abdulaziz je vojnim udarom svrgnut i nekoliko dana kasnije on je izvršio samoubistvo (4. juna 1876). Na njegovo je mjesto došao Murad V liberalnih shvatanja, no on je samo tri mjeseca kasnije svrgnut pod izlikom da je duševni bolesnik. Njega je naslijedio Abdulhamid (31. augusta 1876) za kojega se mislilo da je pristalica ustavne vlasti. Ova nestabilnost u vrhovnoj vlasti dovela je državu u još teži položaj. Poznato je da je ustavna vlast oprobana prvi put u Tunisu, tom dalekom i samostalnom dijelu carstva, proglašavanjem ustava u vrijeme Muhameda Sadik-paše (29. januara 1861). Sada je ista pojava bila moguća na svim teritorijama pod upravom Visoke porte, ali ovakva je situacija bila više posljedica zabrinutosti za vanjsku politiku nego promijenjenih uvjeta u zemlji; upravo će to predstavljati jednu od najslabijih tačaka novoga doba. Novi je sultan prvom prilikom opozvao velikog vezira Midhat-pašu koji se smatrao tvorcem ustava i ustavnoga doba (5. februara 1877) i protjerao ga je iz zemlje; na samom kraju rata s Rusijom koji se završavao teškim porazom Osmanske države, raspustio je vijeće smatrajući ga najodgovornijim za poraz (13. februara 1877); ukinuo je ustav i u kratkom vremenu uspostavio čvrst režim koji se zasnivao na njegovom autoritetu. Sve je ovo doprinijelo ionako prisutnoj općoj inertnosti.

D. Carstvo u raspadu i Abdulhamid II

Ugovor u San Stefanu (3. mart 1878) kojim je završen veliki ruski rat, te Berlinski kongres i sporazum (20. juni-20. juli 1878) koji su u određenoj mjeri "preuredili" Sanstefanski ugovor tako što se sada vodilo računa i o interesima drugih zemalja i koji su spriječili opći evropski rat zbog osmanskog naslijeđa samo u rukama Rusije, kao što je bilo u Krimskom ratu, označili su gubljenje širokih prostora koji su stoljećima pripadali Osmanskoj državi. Srbija, Crna Gora i Rumunija postale su nezavisne države. Ugovor u San Stefanu stvorio je veliku Bugarsku koja se pružala od Crnoga mora do Srbije i od Rumunije do Egejskog mora. Najprije je bila podijeljena na tri dijela, Makedoniju, Istočnu Rumeliju i malu Bugarsku kneževinu. Istočna Rumelija bila je stekla samostalnost ali ju je 1885. godine Bugarska kneževina stavila pod svoju upravu. Makedonija je vraćena Osmanskoj državi, pa je na taj način ponovo mogla biti uspostavljena kopnena veza sa teritorijama u Rumeliji koje su ostale u rukama Osmanske države, kao i sa Albanijom koja je u ovome procesu raspadanja Carstva definirala svoje nacionalne ciljeve i tražila izlaz za sebe. Bosna i Hercegovina ostavljena je da je okupira i uzme pod svoju upravu Austro-Ugarska slomivši otpor lokalnoga muslimanskog stanovništva. Neke su albanske teritorije i luke trebale pripasti Crnoj Gori, što je dovelo do nove krize. Grčka je iskoristila ove prilike i svoju teritoriju proširila za Epir i Tesaliju. U istočnoj se Anadoliji nastavila ruska okupacija; Erzurum i Dogubajazit vraćeni su Osmanskoj državi ali je Kars ostao u rukama Rusije. U istočnoj Anadoliji u pokrajinama u kojima su živjeli Ermeni uvodile su se "reforme" koje su se odnosile na njihov položaj, no poznati članovi u mirovnom sporazumu koji ih je trebao zaštititi od napada Kurda i Čerkeza otvorili su "ermen-

sko pitanje" koje je posijalo sjeme velike opasnosti – podjele Anadolije. Engleska se pokazala prijateljem tako što se zauzela da se spriječi rusko napredovanje u ovome dijelu Anadolije, ali je onda zauzela Kipar (4. aprila 1878). Obaveza da plati visoku ratnu odštetu još je više otežala političku hipoteku Osmanske države naspram Rusije. A povrh svih ovih događaja bilo je masovno preseljavanje muslimanskoga stanovništva sa prvoosvojenih teritorija koje je, izloženo nemilosrdnom ubijanju od strane novih osvajača, u panici napuštalo svoj imetak i svoju zemlju i odlazilo na sigurne teritorije što su ostale u rukama Osmanske države. Ovo preseljavanje stanovništva predstavlja najznačajniji nacionalni događaj u prošlom stoljeću koji je otvorio probleme što će se morati rješavati dugi niz godina, probleme prehrane, smještaja i zdravstvene zaštite na stotine hiljada ljudi što su nagrnuli u velike gradove, u prvom redu u Istanbul.

Bugarska, znatno uvećana sa prisajedinjenom Istočnom Rumelijom, obezbijedila je na svojoj teritoriji većinsko bugarsko stanovništvo ubijanjem i protjerivanjem muslimana Turaka. Činjenica da ovaj problem, i pored tolikih ubijanja i protjerivanja postoji i danas, vjerovatno je najbolji pokazatelj koliko je u to vrijeme na prostoru Bugarske bilo mnogobrojno muslimansko-tursko stanovništvo. Djelovanja komiteta i četâ u Bugarskoj, koja je nakon pripajanja Istočne Rumelije bacila oko na Makedoniju i očekivala da vrati granice što su joj "poklonjene" u San Stefanu, prouzrokovalo je reakcije okolnih zemalja (Grčke, Srbije) zbog njihovih pretenzija na istu teritoriju, i samim tim intervenciju velikih zemalja (Engleske, Francuske, Rusije, Austro-Ugarske) koje su pružale podršku balkanskim zemljama. Pitanje Makedonije dovelo je do najviše tačke krizu na Balkanu koja je potrajala gotovo do samoga početka Prvog svjetskog rata. Opći raspad Osmanske države dostigao je vrhunac kad su Francuzi okupirali Tunis (1881) a Englezi Egipat (1882). Kad je 1875. godine Osmanska država objavila svoju finansijsku propast, radi reguliranja teških dugova uspostavljena je Uprava državnih dugova (*Düyűn- Uműmiyye*) u kojoj su bili predstavnici međunarodnih zajmodavaca. Ova je institucija uzela pod svoju kontrolu najveća državna bogatstva i stranci su sami uzimali svoja potraživanja i visoke kamate. Ta opća nesređenost i rasap Države zahtijevali su oštar

i autoritativan režim u doba Abdulhamida, kao što biva uvijek i svuda gdje se dogode ovakve nesreće.

Oštrina i autoritativnost odlike su Abdulhamidove vladavine koju su kritičari nazvali “apsolutističkom”. Ovakva je vladavina bila u neposrednoj vezi sa stvarnošću u kojoj se našlo Carstvu u raspadanju – ona je bila prirodna posljedica stanja. Slabosti koje i inače proizilaze iz situacije kad vlada jedan čovjek, u velikoj su mjeri zaklonile stvarno stanje, odnosno nužnost ovakve vladavine, i u optužbama upućenim Abdulhamidovom dobu postao je uobičajen izraz “apsolutistička vladavina”. Proces raspadanja Carstva nastavio se u cijelom periodu od kraja velikoga ruskog rata (1878) do svrgavanja Abdulhamida II (1909). I pored toga u državi su se pokušale provesti neke neophodne promjene. Posebno se pažnja posvetila obrazovnom sistemu, vojsci, saobraćaju i mreži komunikacija kao oblastima koje će održati Abdulhamidov režim, pa tako i Carstvo. Mjere preduzete u obrazovanju proizašle su iz Abdulhamidovog mišljenja da je od životne važnosti obrazovanje muslimanskoga naroda koji je on smatrao nedovoljno zrelim za ustavnu upravu. Jer, nemuslimansko stanovništvo u Carstvu dobivalo je savremenije obrazovanje u svojim školama u kojima su mogućnosti bile znatno bolje od onih što su ih pružale klasične obrazovne ustanove (lokalne škole, medrese) za muslimanski narod. Posebno je rad mnogobrojnih stranih škola, koje su bile izvan državne kontrole, pogoršao ionako slabo opće stanje u obrazovanju. Promjene koje su načinjene u oblasti obrazovanja predstavljaju najvažnije aktivnosti u ovome periodu. Značajan porast broja osnovnih i srednjih škola – *iptidaija* i *ruždija*, te *idadija* i najzad *sultanija*, koje su bile ustanove višega obrazovanja, kao i učiteljskih škola (*Dârü'l-muallimîn*), predstavljaju krupan korak u periodu kad je država raspolagala sasvim ograničenim mogućnostima. I pored toga je obrazovni program u ovim školama jako zaostajao za programima u sličnim obrazovnim ustanovama u evropskim zemljama, pa čak i za onim programima koji su se primjenjivali u nemuslimanskim i stranim školama u samoj zemlji. Kašnjenje sa otvaranjem univerziteta (*Dârü'l- fünűn*), institucije koja pruža najveći doprinos intelektualnom životu, nastojalo se nadoknaditi u doba Abdulhamida. Univerzitet je otvoren 1900. godine. Uz druge obrazovne ustanove univerzitet je imao

važnu ulogu u školovanju intelektualaca koji će djelovati u doba drugoga ustava (drugoga *mešrutijeta*) i prvoga perioda Republike.

Veliki poraz u osmansko-ruskom ratu 1877-1878. pokazao je koliko je neophodno modernizirati i dovesti u red vojsku kako bi se mogla oduprijeti mogućim, osobito ruskim napadima. Abdulhamid II nastojao je promijeniti nešto u vanjskoj politici da ne bi ostao osuđen na politiku Engleske i Francuske pošto je lično bio svjedok njihovim posljednjim okupacijama i prisvajanju teritorija. U ravnoteži među evropskim zemaljama on je Njemačku vidio kao novu utjecajnu snagu. U približavanju Njemačkoj pak vidio je ne samo način da uspostavi političku ravnotežu nego i mogućnost da preuredi svoju poraženu vojsku, pošto se uvjerio u veliku vojnu snagu Njemačke, posebno u posljednjem ratu sa Francuskom. Uz to, njemačka je vojna industrija još ranija otkrila osmansko tržište gdje je već imala značajne narudžbe oružja. Pokušaji u ovome smjeru najzad su dali pozitivne rezultate i 1882. godine njemačka vojna delegacija počela je s radom na moderniziranju osmanske vojske. Godine 1885. je delegacija na čelu sa Goltz-pašom preuzela važnu ulogu u reformiranju vojnih škola, međutim nije mogla ništa značajno učiniti u pogledu praktičnih vojnih vježbi i podučavanja rukovanju oružjem zbog toga što to sultan nije htio dozvoliti. U to se vrijeme osmanska flota sastojala od velikog broja ratnih brodova što su novcem posuđenim iz inostranstva kupljeni u vrijeme Abdulaziza. U Abdulhamidovo doba flota je potpuno zanemarena. U tom se pogledu Abdulhamid prepustio mišljenju Ali-paše i Fuad-paše koji su veliku mornaricu smatrali nepotrebnom. Modernizacija vojske namjeravala se ostvariti samo onoliko koliko će biti dovoljno da vojska pomogne održavanje režima. Međutim, poznato je da je upravo vojska bila glavni akter u rušenju istoga tog režima. I politika prema vojsci, i to što su promjene u sistemu obrazovanja pomogle školovanje onih krugova koji će biti protivnici režima, pokazuju na kako se osjetljivim temeljima gradila unutrašnja politika.

Razvoj saobraćaja i komunikacija predstavlja također značajne promjene u Abdulhamidovo doba. Saobraćaj je doprinosio da se preostale teritorije države mogu "držati na okupu"; mreža komunikacija-je imala značaja u održavanju Abdulhamidove vlasti. S druge pak strane, telegraf

je odigrao važnu ulogu u rušenju Abdulhamidovog režima. Odnos koji je država imala prema željeznici odražava prisustvo stranog kapitala i politiku utjecaja velikih država. Pored engleskog i francuskog, njemački je kapital u većoj mjeri bio zastupljen u projektu izgradnje željeznice do Bagdada, što je neposredno bilo u vezi sa novim ciljevima Njemačke u njenoj politici prema Istoku. Grupisanje među državama je inače postalo sredstvo borbe. Kad je željeznički put okrenut prema jugu i prema Bagdadu a ne prema istočnoj Anadoliji, koju je Rusija smatrala prostorom svoga utjecaja pa se usprotivila gradnji željeznice u ovome pravcu, javila se bojazan da će željeznica ugroziti engleske interese. Bio je to povod da se Kuvajt uzme pod kontrolu i da se zatvore basranski izlazi, a sve pod izlikom da se pojača sigurnost puteva koji idu prema Indiji. Za strani kapital uložen u izgradnju željeznice u Anadoliji i Rumeliji Osmanska država morala je napraviti veoma velike ustupke. Taj je strani kapital dugo godina predstavljao glavnu stavku u vanjskoj politici i u održavanju političke ravnoteže. Projekat željeznice prema Hidžazu, odnosno projekat koji je imao za cilj omogućiti da se željeznicom stigne do svetih islamskih mjesta i da se tako olakša izvršavanje vjerske obaveze hadža, iskorišten je za vraćanje povjerenja u vlast. Bio je to projekat Abdulhamidovog doba za koji je napravljena najveća propaganda. Istovremeno je izgradnja ove željeznice sasvim jasno mogla iznijeti na vidjelo koliko su se arapski šejhovi i beduini suprotstavljali vlasti u Istanbulu. Tako je ova željeznička linija, izgrađena uz veliko zalaganje Osmanske države i uz pomoć islamskoga svijeta, postala sredstvo Abdulhamidove politike koju je on htio obznaniti cijelome islamskom svijetu.

1. Abdulhamidova vladavina i reakcije

Abdulhamidovo odbacivanje ustavnosti i zatvaranje parlamenta, te uspostavljanje vladavine koja se temeljila na njegovom autoritetu izazvalo je reakciju jednoga sloja "intelektualaca", pristalica ustavnosti, no oni su bili srazmjerno malobrojna grupa. Stoga dugo vremena nisu predstavljali ozbiljnu opoziciju. Proglašavanju ustava je u doba Abdulaziza posebno

doprinio pokret Mladoturaka (*Jön Türkler*); otpočinjanjem doba ustavnog poretka (*mešrutijeta*) ovaj je pokret izvršio svoju historijsku dužnost. Stvaranje značajnije opozicije počelo je tek sa Društvom osmanskog jedinstva (*Ittihad-i Osmanî Cemiyeti*) koje je tajno osnovano 1889. godine. Kasnije je ovo društvo promijenilo ime u Jedinstvo i napredak (*Ittihat ve Terakki Cemiyeti – ITC*) (1895) i u svojim je redovima imalo predstavnike civilne i vojne široke opozicije. Kad je djelatnost Društva postala javna, država ga je stavila pod svoju kontrolu. Život slobodarskih duhova, pa i štampe, postajao je sve teži, i gotovo je sasvim blokiran uspostavljanjem cenzure. To je bio razlog da članovi Društva emigriraju i da svoju djelatnost nastave putem različitih novina i časopisa koje su izdavali. Iako je nakon nekog vremena postignut dogovor sa Abdulhamidom, pa su se neki članovi Društva vratili u zemlju (kao Mizandži Murat-bej), jedna aktivna opoziciona grupa sa Ahmedom Riza-bejom na čelu nastavila je iz Evrope napadati Abdulhamidov režim. Kad je Damad Mahmudpaša, pripadnik osmanske dinastije, emigrirao (decembar 1899), ovaj je događaj opoziciji dao novu snagu. Ideje koje je razvio njegov sin, princ Sabahattin objavljene su kao rješenje kako će se Carstvo održati u svojoj cjelovitosti i kako će ekonomski napredovati (1902). Kad je Društvo jedinstva i napretka privuklo u svoje redove i oficire, bio je to početak ozbiljne opasnosti koja će zaprijetiti Abdulhamidovoj vladavini. Svu slabost režima koji se temeljio na ličnoj i autoritativnoj vladavini jasno su odražavali: opozicija sačinjena uglavnom od intelektualaca, sve izraženiji problem Ermena, rat sa Grčkom (1897), napuštanje "samostalne" uprave na Kreti i pripajanje ovoga ostrva Grčkoj, problemi u Makedoniji i uspostavljanje samostalne uprave na ovome prostoru (1903), nemiri u arapskim pokrajinama koji su prijetili otcjepljenjem, potpadanje pod utjecaj stranih zemalja zbog kapitulacija i, najzad, kao posljedica svega ovoga, teška ekonomska kriza.

2. Ermensko pitanje

Berlinski kongres strogo je predviđao provođenje reformi u korist Ermena u šest pokrajina u istočnoj Anadoliji (Erzurum, Van, Bitlis,

Dijarbekir, Sivas, Harput) gdje su živjeli Ermeni. Onovremena je uprava u ovih šest pokrajina uključivala, prema današnjoj teritorijalnoj podjeli, slijedeće pokrajine: Erzurum, Erzindžan, Van, Agri, Hakkari, Muš, Bitlis, Siirt, Dijarbekir, Elazig, Mardin, Bingöl, Malatju, Sivas, Amasiju, Tokat i djelomično Giresun. Reforme su uvijek značile dokidanje osmanske uprave, a samostalnost je značila početak puta koji vodi odvajanju i nezavisnosti. Najznačajnija etapa na ovome putu bila je sticanje podrške velikih država i evropske javnosti. Ovaj se cilj postizao primjenom "terorističkih" metoda i prebacivanjem krivice na suprotnu stranu; naime, izazivali su se krvavi sukobi, čak i po cijenu ubijanja vlastitoga naroda. Stalni scenario po kojem se odvijala ovakva igra bili su divljački napadi na susjede muslimane i izazivanje odmazde, a onda se obostrano ubijanje Evropi predstavljalo kao "genocid nad kršćanima" čime se obezbjeđivala njena brza intervencija i pomoć. Krvave akcije ermenskih revolucionarnih komiteta dostigle su vrhunac u devedesetim godinama. Događajima izazvanim u oblasti Sasun (okolina Muša i Dijarbekira) htjela se privući pažnja i obezbijediti intervencija Evrope (1893-1894). Izazivanjem krvavih sukoba u Istanbulu (1895) i napadom na Osmansku banku (1896) ermenski je problem prenesen u samu prijestolnicu. Naredne su godine protekle u krvavim sukobima između Ermena i muslimana, i posebno Kurda u pokrajinama u kojima je živjelo mješovito stanovništvo. Najzad je za metu izabran Abdulhamid lično. Ermenski atentat pripremljen u vrijeme uobičajenoga sultanovog odlaska petkom na namaz sultan je izbjegao "za dlaku" tako što je zakasnio izaći iz džamije pošto je njegov razgovor sa šejhulislamom potrajao nekoliko minuta duže nego obično (21. juli 1905). To što je opozicija odobrila ovaj napad na ličnost sultana, što su pera tog vremena sa žalošću primila vijest o ovome "trenutku kašnjenja" i što su slavili ermenske teroriste kao "uvažene lovce" pokazuje u kojoj se mjeri osjećalo nezadovoljstvo Abdulhamidovim režimom. Zbog svih ovih događaja vlada je odlučila preduzeti mjere protiv ermenskih krvavih djelovanja, nastojala je nešto učiniti da se obezbijedi mir i sigurnost. Međutim ovi su pokušaji vlade Evropi predstavljeni kao "ubijanje" i "zločini" prema kršćanima. Sva je krivica bačena na muslimane a kršćani su predstavljeni kao bezgriješni stradalnici koji su uvijek izloženi nasilju. Zatvarale

su se oči pred mnogobrojnim muslimanskim žrtvama a bez pogovora su se kao istiniti prihvatali podaci o kršćanskim gubicima. Ovakva su zbivanja nastavila biti suština ermenskoga problema.

3. Događaji na Kreti i osmansko-grčki rat (1897)

Status koji je 1868. godine Kreti dao Ali-paša ponovo je razmatran na Bečkom kongresu i tada je donesena odluka da se pristupi novim reformama u korist Grka. Formiran je parlament sa grčkom većinom i napravljen je novi ugovor koji je davao šire slobode u vlasti (oktobar 1878, Ugovor u Halepu). Međutim, pošto je konačni cilj Grka na Kreti bio ujedinjenje sa Grčkom (enosis), nemiri su i dalje trajali; dakle, neposredni uzrok nemira nije bila slabost vladajućeg mehanizma. To je bio razlog da se na kraju ipak ograniče ovlaštenja parlamenta i da se na ostrvu nametne autoritet namjesnika (1889). Ove su mjere prizvale intervenciju Evrope na što je uslijedio zahtjev da se imenuje namjesnik kršćanin. Pritisak drugih država i pomoć koju je pružala Grčka naoružanim četama naveli su Abdulhamida na odluku da ponovo sazove parlament. Međutim, krvavi sukobi između muslimanskog i kršćanskog stanovništva i dalje su se nastavili. Deset hiljada grčkih vojnika iskrcalo se na ostrvo (februar 1897) i poubijalo muslimane. Ovaj je čin aktualizirao stav da se ostrvu dadne samostalnost, pa su otpočeli pregovori među državama. Neposredna pomoć Grčke pobunjenicima na Kreti nije ostala ograničena samo na ostrvo nego su se slične aktivnosti pojavile i na osmansko-grčkoj granici. To je stvorilo ratnu atmosferu između dvije države. Grčke bande i vojne jedinice toliko su pojačale svoje napade, potpirujući na taj način rat, da je situacija postala nepodnošljiva i za neodlučnog, bojažljivog i predostrožnog Abdulhamida; najzad je Osmanska država objavila rat Grčkoj (18. aprila 1897). Rat protiv Grčke završen je velikom pobjedom (18. decembar 1897). Uprkos tome, pod pritiskom izvana odlučeno je da se za namjesnika imenuje kršćanin. Tako se ostrvo odvojilo od Osmanske države. Ostalo mu je još da se ujedini sa Grčkom. Grčki princ Jorgi poslan je za “izvanrednog komesara” na ostrvo što je predstavljalo prvi kor-

ak do konačnoga cilja. Osmanskim vojnicima koji su se nalazili na ostrvu omogućeno je da se povuku. Nakon toga je osmanski moralni i materijalni utjecaj na ostrvu naglo slabio. Muslimansko stanovništvo napuštalo je Kretu i ostrvo je *de facto* došlo pod grčku vlast. Javnost u Osmanskoj državi nije znala gotovo ništa o ovom žalosnom događaju; sve su vijesti o Kreti cenzurirane. Tako je Kreta bila prepuštena zaboravu i bol zbog gubitka ostrva samo se još u duši nosila.

4. Makedonsko pitanje

Na Berlinskom kongresu (1878) Makedonija je vraćena Osmanskoj državi i sada je predstavljala novu pojavu u osmanskoj teritorijalnoj podjeli. Sastojala se iz "Tri pokrajine" (*Vilâyet-i selâse*), Solun- Bitola-Kosovo i uključivala je gradove Serez, Ohrid, Skoplje (Üsküp) i Bitola (Manastır). Stanovništvo je bilo mješovito, muslimansko i nemuslimansko, i različitih nacija. Za ovu su se pokrajinu, važnu i u strategijskom i u trgovačkom pogledu, zanimale ne samo susjedne države čije su manjine ovdje živjele, nego i velike zemlje koje su pratile kakvi se politički utjecaji ovdje razvijaju.

Sa Sanstefanskim ugovorom Bugarska je dobila nove želje za širenjem teritorije; jedan od njenih ciljeva bila je Makedonija. Makedonija je, naime, postala poprište sukoba grčke, bugarske i srpske politike ali i grčkih, bugarskih i srpskih bandi. Bila je to posljednja osmanska teritorija na Balkanu i svaka opasnost koja bi mogla imati za posljedicu gubljenje ovoga prostora stvarala je osjećaj užasa kod osmanskih muslimana i Jevreja. Sa osmanskim osvajanjima na ovaj se prostor proširilo i nastanilo albansko stanovništvo, ovdje se razvila albanska kultura i albanski je utjecaj postao snažan. Zbog mnogobrojnosti albanskoga stanovništva za ovaj se prostor posebno zanimao zakašnjeli albanski nacionalizam. Na međudržavnoj konferenciji održanoj krajem 1876. godine u Istanbulu (Ugovor u Tersane) Osmanska država je mogla vidjeti koliko se mnogo govori o teritoriji pod imenom Makedonija. Velike su države pripremile poseban program reformi, kako za Bosnu

i Hercegovinu tako i za ostale teritorije u Rumeliji. Prema ovome programu Rumelija se dijelila na dva dijela. Prvi dio obuhvatao je Bugarsku, drugi Makedoniju. Sve stanovništvo koje živi na ovim prostorima, bez obzira na vjeru, sektu ili naciju, učestvovat će u vlasti i formirat će se samostalna uprava koja će imati garanciju drugih država. Visoka porta odbila je ovakav program reformi, a to je, kao što je poznato, izazvalo osmansko-ruski rat 1877-1878. godine. Nakon teškoga poraza u ovom ratu održan je Bečki kongres kada su ove reforme proglašene obaveznim i tako je njihova primjena postala neizbježna. Reforme su se morale provesti ne samo u Bugarskoj i Istočnoj Rumeliji koje su dobile status samostalnosti nego i u onim oblastima koje su vraćene Osmanskoj državi, što je dokumentom ozvaničeno. Visoka porta bila je obavezana da ovdje primijeni iste one reforme koje je prihvatila za Kretu 1868. godine. Detalje o reformama trebala je odrediti međudržavna komisija.

Na konkretne intervencije 1880. godine da se ostvare odredbe velikih država o reformama, Visoka porta je morala pripremiti program reformi pod nazivom Poredak u pokrajinama u Rumeliji. Međutim, bojazan da bi se Makedonija mogla izgubiti, kao što je bio slučaj sa Kretom, predstavljala je ozbiljnu prepreku za konkretizaciju ovoga programa, pa ga Abdulhamid nije potvrdio. U cijelom su ovome procesu velike države često mijenjale smjer svojih interesa i stalno su bile u međusobnom nesporazumu, što je Visokoj porti ostavilo dovoljno prostora za manevar; nesporazumi u politici Engleske i Francuske koje su predstavljale drugu grupu zainteresiranih strana naspram austro-ugarske i ruske politike, odgodili su gubljenje ove posljednje teritorije u Rumeliji. I dalje su neprestano pristizali zahtjevi da se preduzmu "efikasne reforme". Pritisci na Visoku portu u ovom smislu pretvorili su se, zapravo, u izliku za druga mjesta u Osmanskoj državi na koja su velike zemlje "bacile oko" a svoje su ciljeve skrivale iza paravana reformi u Makedoniji; trebalo je i na drugim mjestima dobiti čitav niz raznih ustupaka i obećanja koja će voditi sticanju novih ekonomskih povlastica, a ove će biti snažan udar na osmansku blagajnu. Drugim riječima, Makedonsko pitanje bilo je sredstvo kojim se Osmanska država držala pod kontrolom, kojim se mogla eksploatirati jer je naprosto bila dovedena pod političku prijetnju i u položaj ekonomske kolonije.

Godine 1902. stanje u Makedoniji bilo je veoma nemirno i napeto. Djelovanja bandi nastavljala su se do krvavih sukoba. Visoka porta nije željela velikim državama dati ozbiljnoga povoda da obnove zahtijev za reforme, pa je iste godine formirala komisiju da utvrdi mjere koje treba preduzeti da se stanje popravi. Bugarske su revolucionarne organizacije pripremile ustanak koji je planuo u septembru 1902. godine, što je svu pažnju skrenulo na ovaj prostor. Kako Visoka porta nije željela pružiti priliku za stranu intervenciju, proširila je mjere koje je namjeravala hitno preduzeti. Početkom decembra donesena je odluka da se u ovu pokrajinu imenuje namjesnik sa širokim ovlaštenjima i sa zvanjem glavni nadzornik – *umumi mufetiš* (*uműmî müfettiş*). Za *mufetiša* je imenovan Husejin Hilmi-paša (8. decembra 1902). U isto je vrijeme Visoka porta prihvatila program reformi za Makedoniju (23. februara 1903) koji su pripremile vlade u Beču i Petersburgu što je bar na neko vrijeme dalo nadu da će se problem riješiti. Reforme su podrazumijevale promjene u finansijama, preuređivanje upravne organizacije, proširivanje vojnih mjera i žandarmerijske organizacije, kao i zaustavljanje djelovanja bandi, što međutim nije bilo dovoljno susjednim zemljama koje nisu mogle dozvoliti da na ovaj način njihove pretenzije prema Makedoniji ostanu neostvarene. Tako je vrijeme do ljeta 1903. godine prošlo u krvavim sukobima i u neprestanim napadima bandi. U noći između 2. i 3. augusta započeo je Ilindenski ustanak koji je za kratko vrijeme ugušen. Ustanak, naime, nije imao punu podršku Unutarnje makedonske revolucionarne organizacije (IMRO). Međutim, intervencija velikih država više se nije mogla spriječiti. Na Visokoj porti je nezadovoljstvo izazvala otvorena podrška bugarske vlade prema pobunjenicima; ustanak je tako potpirivan. Isto tako su u Makedoniji bugarski komiteti stali iza krvavih akcija. Sve je ovo bilo razlog da veliki vezir Ferid-paša izrazi spremnost za rat sa Bugarskom, ali ga je primirila Abdulhamidova oprezna i hladnokrvna politika, jer je sultan prezao od ruske intervencije. Izbjegavajući oružani sukob sa Bugarskom Abdulhamid je deset godina odgodio Balkanski rat koji će planuti 1912. godine. Isto je tako u jesen 1903. godine izbjegao još jedan osmansko-ruski rat.

U septembru 1903. godine vladari Austro-Ugarske i Rusije sastali su se u Mürztegu i izradili novi program reformi. Kad su ga prihvatile

Engleska, Francuska i Italija, ponuđen je Visokoj porti kao sveobuhvatan program (oktobar 1903). Zbog velikih pritisaka Visoka porta je morala prihvatiti ovaj novi program reformi koji je teško povrijedio njenu nezavisnost i prava kao vrhovne vlasti. Prihvaćeno je da se u Makedoniji provedu reforme kao što je bilo i na Kreti. Iznova je ustrojena finansijska, upravna i vojna organizacija, i to pod međudržavnom kontrolom. Međutim, krvavi sukobi bandi i unutrašnji nemiri potrajali su sve do Balkanskog rata, dakle do konačnog gubljenja ovoga prostora.

5. Događaji u arapskim pokrajinama

Stanje u pokrajinama u kojima je živjelo mješovito stanovništvo, kao što su Liban i Sirija – problemi u upravljanju i sukobi između muslimana i nemuslimana – dovelo je do proglašavanja Libana 1861. godine samostalnom oblasti (*mutasarr fl k*) u kojoj je za namjesnika postavljen nemusliman. Na taj je način spriječena konkretna intervencija stranih država. Osmanska je vlast u arapskim pokrajinama imala poteškoća zbog određenih okolnosti kao što je mješovita struktura stanovništva koju su sačinjavali različiti elementi, i sveta mjesta za koja su se zanimale strane sile. Kad je i iz ovih pokrajina sakupljena vojska i poslana u rat protiv Rusije 1877-1878. godine, među stanovništvom se razvilo neraspoloženje prema osmanskoj vlasti. Interesovanje za sveta mjesta kao što je Palestina, koje se u Evropi vodilo pod sloganom "mirovni krstaški pohod", kao i zanimanje sa kolonijalizatorskim ciljevima za istočne oblasti, vremenom su postajali sve izraženiji, čemu su doprinijele cionističke djelatnosti pojačane u doba Abdulhamida; otvaranje ovih oblasti prema zapadnjačkom kapitalu postalo je sredstvo politike koju su velike zemlje ovdje razvijale. Od kako je Egipat došao pod vlast Engleske, osmanski je utjecaj ovdje slabio takoreći iz dana u dan. Vehabije, koji su još od prvih pobuna pokazali da su protiv osmanske vlasti i protiv osmanskoga shvatanja vjere, izabrali su oblast Nedžid u Arabiji za središte svoga

djelovanja. Odavde su širili svoj utjecaj reagirajući na svaki poraz koji dožive od Osmanlija. Tako su mnoga arapska plemena i šejhovi, na čelu sa saudijskom dinastijom, u Abdulhamidovo doba otvoreno pokazivali želju da se odvoje; ove su se želje posebno razvijale pod utjecajem engleske politike.

Hidžaz se 1840. godine oslobodio okupacije egipatskog namjesnika Mehmeda Alija i ponovo je došao pod osmansku vlast. Tako su u ovu oblast i dalje postavljani osmanski namjesnici. Međutim, stvarnu su vlast ovdje imali uglednici iz Meke – njihova je riječ bila glavna. Zanimanje centra za ovu oblast jako je poraslo pred kraj stoljeća zahvaljujući unapređenju pomorskog saobraćaja i izgrađenim željezničkim putevima (kao što je željeznička pruga do Hidžaza koja je 1908. godine stigla do Medine). Sada je mnogo više vjernika dolazilo obaviti dužnost hadža i to iz različitih dijelova svijeta, a ovo je dalo novu snagu "islamskoj politici". Zanimljivo je da se baš u ovo doba počela pridavati veća pažnja zdravstvu i da je uspostavljena karantina. Ovi su potezi bez sumnje predstavljali želju da se suzbiju velike epidemije što se javljaju u doba hadža (kao što su bile epidemije kolere 1865. i 1893). No predstavljali su istovremeno i poteze "islamske politike". Zadržavanje ove oblasti pod osmanskom upravom bilo je u vezi sa "islamskim" pogledima tog vremena na liniji panislamizma. Djelovanja u ovome smislu posebno su izazvala neprijateljstvo engleske politike i jačala su arapsku želju za samostalnošću. Ustanci u Jemenu (1889) što su planuli u doba Abdulhamida ugušeni su uspješnim vojnim pohodom pod komandom namjesnika Hidžaza Ahmeda Fevzipaše koji je potpuno savladao ustanike u Sani. No ustanak se ponovo rasplamsao 1895. godine. Namjesnik u Jemenu Husejin Hilmi-paša dvije se godine borio sa ustanicima do smirivanja bune. Godine 1902. ponovo je podignut ustanak koji je sada predvodila velika organizacija na čelu sa Imamom Jahjom. U ovim je ustancima život izgubilo na hiljade osmanskih vojnika. Oni su ostavili dubokog traga na savjesti javnosti. Pretvorili su se u tešku bitku i potrajali nekoliko godina sve do kraja postojanja Carstva.

6. *Kraj Abdulhamidove vladavine*

Očekivati od Abdulhamidove vladavine da zaustavi raspad Carstva bilo bi nepravedno i suprotno prirodi stvari. Jer utjecaj koji su u rasapu i raspadu Carstva uopće mogli imali pojedinci ili državnici svodio se samo na ubrzavanje ili usporavanje ovoga procesa. Trideset godina po Abdulhamidovom dolasku na vlast Carstvo je bilo u takvom stanju da mu reforme ništa nisu mogle pomoći, upravni mehanizam bio je u raspadu iznutra, Carstvo je, naime, bilo u stanju spremnom da se raspadne i nestane sa historijske scene. U istom je tom vremenskom periodu Carstvo izdijeljeno (*de facto* i *de iure*) zbog teških gubitaka teritorija. Na različite su načine izgubljene Srbija, Crna Gora, Bosna i Hercegovina, Rumunija, Bugarska, Istočna Rumelija, Kreta, Kipar, Egipat, Tunis i neka mjesta u istočnoj Anadoliji (kao što je Kars). Sporna je bila i politička vlast u arapskim pokrajinama koje su, pravno gledajući, doista pripadale Osmanskoj državi, pa je izgledalo da joj pripadaju i u svakom drugom pogledu. Međutim, velika se snaga trošila na ustanke na rubnim dijelovima Arabijskog poluostrva (Jemen). Bilo je još samo pitanje dana kad će se Anadolija podijeliti. U istočnoj je Anadoliji prijetilo ermensko pitanja. Zemlje u Rumeliji, uključujući i Makedoniju, stekle su samostalnost i prepuštene su međudržavnoj kontroli; samo ih je jedan korak dijelio od potpunoga gubitka. Finansijska kontrola Uprave državnih dugova (*Düyűn- Uműmiyye*) doprinijela je još većem slabljenju vlasti i bržem materijalnom ali i moralnom padu muslimanskog stanovništva u Anadoliji i Rumeliji, krajevima koji su predstavljali najvažniju državnu teritoriju. Osmanska država bila je u neopisivo teškoj situaciji: uzastopne kapitulacije i poslovi finansirani stranim kapitalom upravljali su bogatstvima na teritorijama koje su joj još bile preostale; visina nacionalnog dohotka bila je za žaljenje; nemuslimanski podanici, bogati i nezainteresirani, još su samo sa zadovoljstvom gledali propadanje države i u tom su smislu nesebično pružali pomoć; ekonomske institucije i poslovanja bili su "osmanski" isto onoliko koliko je to bila "Osmanska banka" – sasvim finansirana stranim kapitalom. Bila je to država bez nade u vlastiti život koja je izlaz vidjela u čaroliji da su parlament i ustavna uprava lijek za svaku

bolest. To, pak, što je iznevjereni "osmanizam" svoje nade vezivao za "islamizam" i "turcizam" i u ovome tražio svoj spas pokazuje koliko je slab bio duhovni život u državi, pokazuje svu slabost i bespomoćnost njenoga stanja.

Djelovanje Društva "Jedinstvo i napredak" koje je predstavljalo organiziranu opoziciju Abdulhamidovom režimu, a posebno utjecaj Društva na vojsku, bili su presudni momenti da se u ljeto 1908. godine država vrati ustavnoj upravi koja se smatrala lijekom za svaku bolest. Razvoj događaja u Makedoniji utjecao je na osmanske snage stacionirane u Solunu i na ovdašnje oficire koji su bili protivnici Abdulhamidovog režima na taj način da ih je ponijelo "liberalno" i "intelektualno" raspoloženje i da su preuzeli na sebe obavezu spašavanja i oslobađanja države. Događaji kao što je atentat na oficire u Solunu koji su bili pristalice Abdulhamida i na neke šefove policije, zatim odlazak Enver-beja i Nijazi-beja sa vojnicima u planinu i njihov otvoreni ustanak protiv postojeće vlasti da bi se proslavili kao "junaci koji su domovinu spasili od tiranije", te nemilosrdno ubistvo Abdulhamidovog poslanika Šemsi-paše od strane pripadnika Društva izazvali su strašan tok zbivanja i prisilili su Abdulhamida da pređe na ustavni režim i da proglasi ustav (23. maja 1908).

E. Godine propadanja: ustav, svjetski rat i pregovori

1. Doba obnovljenoga ustava: Raspadanje Carstva

Prvih nekoliko sedmica po objavljivanju ustava prošle su u znaku prenaglašene i neiskrene prisnosti, jedinstva i zajedništva što su ih manifestirali svi, muslimani i nemuslimani. Povod za prvi udarac ustavnome poretku predstavljao je pokušaj da se na izborima za novi parlament biraju i kandidati iz onih krajeva koji su još samo pravno bili vezani za Osmansku državu a već su odavno imali svoje stvarne upravitelje. Istoga dana kad je Austro-Ugarska objavila zvanično pripajanje Bosne i Hercegovine kojom je upravljala još od 1878. godine, i Bugarska je proglasila svoju nezavisnost i "carevinu" (5. oktobra 1908), a Grčka je pripojila Kretu (6. oktobra 1908).

Nakon trideset dvije godine pauze novi parlament je sazvan 17. decembra 1908. Veći dio novoga parlamenta držalo je Društvo jedinstva i napretka. Pored muslimanskih predstavnika (Turaka 147, Arapa 60, Albanaca 27) u parlamentu su se nalazili i predstavnici Grka (26), Ermena (14), Jevreja (4) i Slavena (10). Prvu vladu formirao je Kâmil-paša (13. januara 1909). Na intervenciju Jedinstva i napretka nova je vlada uskoro dala ostavku, a za novog je velikog vezira imenovan Husejin Hilmi-paša, poznat po svojoj naklonosti Jedinstvu i napretku (14. februar 1909). U toku naredna dva mjeseca parlament je bio poprište oštre političke borbe između Jedinstva i napretka i njegovih protivnika. Dana 13. aprila 1909. (31. marta) došlo je do pokreta koji se stavio protiv ustavne vlasti i zahti-

jevao potpunu primjenu šerijata, ostavku vlade i zatvaranje parlamenta (Događaj od 31. marta). Među najvažnijim zbivanjima koja su polučila ovakav pokret treba spomenuti Društvo islamskoga jedinstva (*ttihâd-Muhammedî Cemiyeti*) koje je djelovalo protiv Jedinstva i napretka kao i njegovo glasilo *Volkan* sa oštrim perom Dervišem Vahdetîjem, zatim stavove i jedne i druge strane koji su otkrivali nespremnost za parlamentarni sistem, ubistvo Hasana Fehmija, pisca-novinara u opozicionom listu *Serbestî*, za koje je optuživano Jedinstvo i napredak, opću uznemirenost što su je u vojsci i civilnoj birokraciji stvorile reforme i, najzad, nezadovoljstvo konzervativnih vjerskih krugova koji su bili pod različitim utjecajima, te njihovo prenošenje nezadovoljstva na ulice, što je izazvalo krvavu reakciju. Husejin Hilmi-paša dao je ostavku, a njegovo je mjesto zauzeo Tevfik-paša. Objavio je da će kao veliki vezir poštovati i Ustav i šerijat. Iako je obećao pomilovanje pobunjenicima, događaji se više nisu mogli zaustaviti.

Neredi u Istanbulu i gušenje reakcionarnog pokreta – *irtidža* – koji je bio dostigao takve dimenzije da je prijetio ustavu, izazvali su reakciju modernista koji su odigrali glavnu ulogu u objavljivanju ustava i oficira rumelijskog korpusa sa centrom u Solunu. Pripremljene su specijalne snage – Operaciona vojska (*Hareket Ordusu*) – da uguše pobune u Istanbulu. Operaciona vojska krenula je u Istanbul pod komandom Husejina Husni-paše, komandanta Solunske divizije, a u Ješilköju se stavila pod komandu Mahmuda Ševket-paše, komandanta vojske (22. aprila 1909). Po dolasku Operacione vojske u Ješilköj, poslanici u Istanbulu održali su zasjedanje kojemu je predsjedavao Said-paša, predsjednik Gornjeg doma u parlamentu i pozdravili su vojnu operaciju. Abdulhamid je u početku svjesno ostao po strani ne miješajući se i ne zauzimajući nikakav stav, pošto je sebe sada smatrao "vladarem ustavnoga poretka". Međutim, on je nemiješanje, zapravo, pobrkao sa pozicijom pasivnoga posmatrača teških događanja; uskoro je vidio da su događaji poprimili dimenzije koje prijete njegovoj vladavini. Kad su pobune u Istanbulu ugušene i Operaciona vojska preuzela kontrolu, poslanici u Istanbulu održali su novi sastanak, sada kao Narodna skupština (*Meclis-i Uműmî-i Millî*) (27. aprila 1909). Ova je skupština na čelu sa predsjednikom Said-pašom donijela odluku o svrgavanju sultana. O

odluci je sultan obaviješten putem specijalno izabrane delegacije od četiri člana i *fetve* u kojoj su bile iznesene sve optužbe protiv njega. Abdulhamid je sa užom porodicom “protjeran” u Solun gdje je ostao do Balkanskih ratova 1912. godine Novi sultan Mehmed V Rešad (27. april 1903 - 3. jula 1918) uskoro je preuzeo vlast, stvorio jednopartijsku diktaturu i postao samo igračka u rukama Društva jedinstva i napretka. Svoju slabost da je “zadovoljan” svim što Vlada uradi nastojao je prikriti iza paravana vladara ustavnoga poretka. Privremeno ushićenje i zavaravajuće zajedništvo što ih je stvorilo objavljivanje ustava ponovo su potisnuti krupnim unutrašnjim i vanjskim problemima. U zemlji su se nastavili sukobi između opozicije i vlasti (Jedinstva i napretka). Politika koja je imala za cilj da se različiti elementi Jedinstva i napretka – iz svih vjera i svih nacija u Državi – objedine oko ideje “turcizma” i oko centralnoga autoriteta, kao i sva djelovanja u ovom pravcu kako u parlamentu tako i u lokalnoj vlasti, samo su povećali postojeće nemire. Na istoku je došlo do pobune Kurda, a u Adani do pobune Ermena (1909). U Rumeliji se nezadovoljstvo Albanaca, izražavano kroz pojačana nacionalna djelovanja sa zahtjevom za samostalnost ili nezavisnost, pretvorilo u otvoreni ustanak (1910). Gušenje silom albanskog ustanka i posjeta sultana Rešada Skoplju, Kosovu, Prištini i Bitolji gdje je u velikom broju živjelo albansko stanovništvo, nisu pomogli da se popravi postojeće stanje i da se uspostavi mir između Albanaca i vlasti, odnosno Jedinstva i napretka.

2. Osmansko-italijanski rat i balkanski ratovi: gubljenje posljednjih teritorija u Africi i na Balkanu

Posljednje osmanske teritorije u sjevernoj Africi, Tripoli i Bengazi napali su Italijani koji su još od ranije pokazivali pretenzije prema ovome prostoru (1911). Porta je bila sasvim zatečena ovim napadom. Ne samo da u toj dalekoj pokrajini nije na vrijeme preduzela odgovarajuće mjere nego je ovdašnje vojne jedinice poslala na jemenski front. Italijanskom su napadu otpor mogle pružiti samo snage formi-

rane od lokalnoga stanovništva (*sunusije*) pod komandom osmanskih oficira dobrovoljaca kao što su bili Enver-paša i Mustafa Kemal-paša. Napad Italijana nastavljen je bombardiranjem nekih osmanskih gradova na obali Sredozemnog mora (Bejrut, 24. februara 1911), okupiranjem nekih ostrva (Rodosa i ostrvâ Dodekaneza) i napadom na Dardanele (18. aprila 1912). Ovaj je napad u zemlji prouzrokovao čitav niz sukoba i oštrih polemika koje su čak dovele do raspuštanja parlamenta (18. januara 1912). Grupe koje su predstavljale opoziciju Jedinstvu i napretku, i osobito oficiri u vojsci koji su bili na strani opozicije (*Halâskârân-Zâbitân*) nisu dopustili da se vojska umiješa u politiku, pa je tako ostala izvan kontrole Jedinstva i napretka. Raskol u vojsci i promjene u vladi pokazale su svu političku nestabilnost. "Veliki kabinet", formiran pod rukovodstvom Gazi Ahmeda Muhtar-paše koji je tako dugo čekao ovu priliku, (22. jula 1912) nije donio ni mir u unutrašnjoj politici ni rješenje za italijanski rat. I isto tako nije zaustavio izbijanje rata koji su započele balkanske zemlje u dogovoru sa ciljem da podijele posljednje osmanske teritorije u Rumeliji.

Savezu balkanskih zemalja (Grčke, Srbije, Crne Gore i Bugarske) dosta je doprinio rat sa Italijom ali isto toliko i pogrešna politika koju su vodile vlade Jedinstva i napretka. Oštar stav uz primjenu sile prema Albancima prouzrokovao je njihov novi ustanak 1912. godine. "Konflikt oko crkve", koji je predstavljao jedan od razloga neslaganja među balkanskim zemljama i već dugo trajao u Makedoniji između Srpske i Bugarske nacionalne crkve na jednoj strani i Grčke patrijaršije na drugoj strani, riješen je jednim zakonom koji je donijelo Društvo jedinstva i napretka (9. jula 1910, Zakon o crkvama). I to je olakšalo postizanje dogovora među ovim zemljama protiv Osmanske države. Koliko je Osmanska država, sa svojim krajnje nestabilnim političkim životom, i diplomatski i vojno bila nespremna za rat pokazuje to što je, uprkos svim vjesnicima opasnosti, usred italijanskoga rata otpušten veliki dio vojske u Rumeliji, da bi vojnici ponovo bili pozvani na oružje kad su balkanske zemlje objavile mobilizaciju, što je imalo za posljedicu nesređenost i oslabljenost vojske. Tek će se kasnije vidjeti da izjave velikih država o tome kako su protiv rata i kako se stanje na Balkanu neće promijeniti bez obzira na ishod rata koji bi uprkos njihovome stavu

izbio, uopće neće važiti u slučaju teškoga poraza Osmanske države; ove bi izjave ostale na snazi samo da se balkanskim državama dogodio poraz. Kako su sve prilike pokazivale da će na Balkanu izbiti rat, Porta je morala okončati sukob sa Italijom prihvatajući sve gubitke. Tripoli i Bengazi prepušteni su Italiji (sporazumom u Ouchyju 15. oktobra 1912). Okupacija Rodosa i ostrva Dodekaneza nastavljena je pod izlikom rata sa Grčkom. Tako je Osmanska država izgubila i posljednje teritorije u sjevernoj Africi.

Balkanski rat što se vodio u Albaniji, Makedoniji i Trakiji (septembar- oktobar 1912) završen je teškim porazom. Bugari su zauzeli Edirne i napredovali sve do Čataldže. Bitolu su zauzeli Srbi, a Solun Grci. Osmanska država izgubila je posljednje teritorije na Balkanu – prve koje je osvojila u Rumeliji. Posljedica poraza bile su migracije velikih razmjera. Ponovo se preživljavao događaj iz "devedeset treće" i na stotine hiljada rumelijskih muslimana napuštali su svoju zemlju ili su bili izloženi nemilosrdnom uništavanju od strane neprijatelja. Nakon ovoga teškog poraza Ahmed Muhtar-paša je sa svojim "velikim kabinetom" dao ostavku a na njegovo je mjesto došao jedan drugi starac, Kâmil-paša (29. oktobra 1912).

Uz posredovanje velikih država započela je mirovna konferencija u Londonu (16. decembra 1912). Otpočinjanjem mirovne konferencije izgubljene su Edirne gdje se još uvijek pružao otpor pod komandom Šukri-paše, izgubljena je cijela Rumelija uključujući i istočnu Trakiju, te ostrva u Egejskom moru. Albanija je 29. novembra proglasila nezavisnost i velike su države ovo stanje priznale (17. decembra 1912). Kâmil-paša nije pristao da njegova vlada preuzme odgovornost za ove teške događaje, pa je konferencija prekinuta (6. januara 1913), a velike su sile pojačale pritisak na Osmansku državu da prihvati ishod rata. U Istanbulu je Društvo jedinstva i napretka izvršilo udar pod vodstvom Talata i Envera (pohod na Visoku portu, 23. januara 1913), i na položaj velikog vezira doveden je Mahmud Ševket-paša. Međutim, stanje se nije promijenilo; vlada je zvanično prihvatila sve uvjete pobjednikâ prepuštajući Edirne Bugarima i prihvatajući granicu na liniji Enos-Midia (30. maj 1913, Ugovor u Londonu). Kad je veliki vezir Mahmud Ševket-paša ubijen u atentatu (11. juna 1913), na njegovo je mjesto

došao Said Halim-paša, predstavnik Jedinstva i napretka. A stvarna je vlast bila u rukama liderâ Društva, Talata, Envera i Džemala.

Dok su u Istanbulu trajali ovi nemiri, savez među balkanskim zemljama pretvorio se u oružani sukob zbog djelidbe osmanskih teritorija. Bugarska, koja je uzela najveći dio u ovoj djelidbi, upustila se u rat protiv druga tri saveznika (29. juni 1913) među kojima je bila i Rumunija, nezadovoljna ovim stanjem. Novi rat na Balkanu bio je dobra prilika da se spase Edirne. Osmanske su snage krenule u rat uprkos upozorenjima i prijetnjama Engleske i okupirale su Edirne i Krklareli ne naišavši na ozbiljan otpor (21. jula 1913). Drugi balkanski rat završen je Ugovorom u Bukureštu 10. augusta (1913). Dobar dio osmanske zemlje oduzet je od Bugarske. Osmansko-bugarski mirovni ugovor potpisan je 29. septembra 1913. u Istanbulu. Rat na Balkanu završen je drugim mirovnim ugovorima napravljenim sa Grčkom (Ugovor u Atini, 14. novembra 1913) i Srbijom (Ugovor u Istanbulu, 14. marta 1914).

3. Početak kraja: svjetski rat

Rat sa Italijom, a osobito balkanski ratovi, jasno su pokazali i političku i vojnu slabost u državi. Politička usamljenost se kao velika opasnost pokazala sa ponovnim buđenjem "ermenskog pitanja" neposredno poslije balkanskih ratova. Ovo je pak značilo da je red došao na dijeljenje Anadolije. Pritisak Rusije uz podršku Engleske i Francuske ponovo je aktualizirao 16. tačku Sanstefanskog ugovora. Šest pokrajina u kojima su živjeli Ermeni podijeljene su na dvije grupe (u prvoj su grupi bili Erzurum, Trabzon i Sivas, a u drugoj Van, Bitlis, Harput i Dijarbekir) i na njihovo su čelo postavljena dva stranca za inspektore s ovlastima da imenuju i smjenjuju sve službenike uključujući i namjesnike. Ukinuti su kurdski odredi Hamidije, a ermenski jezik koristio se naporedo sa kurdskim i turskim. Na taj su način u istoj mjeri i pod međunarodnom garancijom priznata prava Ermenima koji su predstavljali malobrojno stanovništvo u odnosu na većinsko muslimansko koje su sačinjavali Turci i Kurdi. A sve ovo značilo je da ova oblast nije više pod kontrolom

države. Shodno sporazumu koji je napravljen sa Rusijom (Muamele, 8. februara 1914) ovo je stanje priznato i ozvaničeno državnim dokumentom punopravnim u međunarodnom pravu. “Ermenske reforme” najzad su uspješno provedene i tako su realizirane odredbe Sanstefanskog ugovora koji je dugo vremena bio odložen, a onda i odredbe Berlinskog ugovora. Kad su se “ermenske reforme” konkretno počele primjenjivati, planuo je svjetski rat. Sasvim je sigurno da je u približavanju Osmanske države Njemačkoj u toku 1914. godine i u njenom slijepom ulasku u rat na strani Njemačke određeno mjesto imalo i “ermensko pitanje”. Kad je Osmanska država izgubila nadu da će se približiti Engleskoj i Francuskoj i da će dobiti hitni zajam, politička joj usamljenost nije ostavila drugoga izbora; jedini je izlaz bio približiti se Njemačkoj koja je u politici “širenja prema Istoku” slijedila put vlastitih koristi. Ponovo se željela reformirati poražena vojska uz pomoć njemačkih delegacija, kao što je bilo nakon “događaja iz devedeset treće”. Uskoro je stigla njemačka vojna delegacija na čelu sa generalom Limanom von Sandersom (14. decembra 1913), a nakon kratkoga vremena delegaciji se pridružio i Goltz-paša. Rusija se usprotivila postavljanju Von Sandersa za komandanta Prvoga korpusa koji se nalazio u Istanbulu. I druge su dvije zemlje izrazile svoje nezadovoljstvo ovim potezom. Zbog ovih pritisaka Von Sanders je smijenjen sa ove i imenovan na dužnost “glavnoga nadzornika”. Osim toga, jedan je engleski general zadužen za reformu mornarice i jedan francuski za reformu žandarmerije. Ova su angažiranja stranaca primirila krizu koja je bila na pomolu, ali nisu ublažila političku napetost. Kad je ubrzo nakon toga izbio svjetski rat (objavljivanjem rata Rusiji od strane Njemačke, 1. augusta 1914), pokazalo se koliko je Društvo jedinstva i napretka napravilo pogrešan korak približavajući se Njemačkoj. Lideri Društva su mislili da bi se budućnost države mogla osigurati pobjedom Njemačke, a da bi pobjeda saveznica imala za posljedicu ne samo gubljenje preostalih arapskih teritorija nego i podjelu Anadolije, pa su jedno vrijeme ostali po strani prateći razvoj događanja. I umjesto da su izabrali najpovoljniju mogućnost, požurili su ući u rat vjerujući, pod utjecajem njemačke propagande, da će ova zemlja vrlo brzo završiti rat kao pobjednica. Nisu dali pravo riječi onima koji su drugačije mislili niti su poslušali njihove prijedloge da se još malo sačeka.

Prva etapa puta koji je državu odveo u rat ostvarena je tajnim ugovorom sklopljenim sa Njemačkom. Pregovori za sporazum koji je potpisan dan nakon što je Njemačka objavila rat Rusiji, 2. augusta 1914. godine, započeli su 26. jula. Sporazum su pripremili veliki vezir i ministar vanjskih poslova Said Halim-paša, ministar rata Enverpaša, ministar unutrašnjih poslova Talat-bej i predsjednik skupštine Halil-bej. Ovaj se događaj držao u tajnosti od Džemal-paše koji nije podržavao ovakav savez, ali i od drugih poslanika, pa i od samoga sultana. Druga tačka sporazuma predviđala je ulazak u rat Osmanske države u slučaju da Njemačka i Rusija zarate. A ustvari je rat između ove dvije države već bio počeo prethodnoga dana. Treći član sporazuma predviđao je komandovanje njemačke vojne delegacije osmanskom vojskom. U sporazumu uopće nije naznačeno šta će Osmanska država dobiti ako se rat završi pobjedom. Dva njemačka broda, Göben i Breslau, koji su se nalazili u Sredozemnom moru, uputili su se prema Dardanelima pod izlikom da se sklanjaju od Engleza. Ovim je brodovima dozvoljeno da uplove u moreuz (11. augusta 1914), što je Osmansku državu neposredno uvlačilo u rat. Ovaj je događaj stvorio krizu koja se nastojala prevazići tako što su brodovi otkupljeni i što su im imena promijenjena. Međutim, kako je na brodovima ostao njemački oficirski kadar i sva posada, saveznice nisu bile nimalo umirene ovim razvojem događaja.

Drugi značajan korak koji je Porta učinila koristeći ratno stanje bio je poništavanje kapitulacija (9. septembra 1914, sa važenjem od 1. oktobra). Sve zemlje kojih se ova odluka ticala morale su je prihvatiti. Međutim, najoštrija reakcija došla je od saveznice Njemačke, što je izazvalo začuđenost, ali i pored toga nije shvaćeno kao opomena.

Rat se vodio na njemačko-francuskom fontu, a kad je zaustavljeno napredovanje Njemačke, prenio se na ruski front. Brze i sjajne pobjede pružale su veliku nadu Društvu jedinstva i napretka, njegovi su se članovi zanosili u snovima: zamišljali su kako će panturanskom politikom vratiti turske krajeve što su tada bili u rukama Rusije – a ova je zemlja već pokazivala znake rasapa – i kako će srušeno carstvo oživjeti na drugim geografskim prostorima. Osmanska flota u koju su bili uključeni i brodovi Javuz (Yavuz) i Midilli (bivši njemački brodovi) otisnula se u vode Crnoga mora pod komandom njemačkog admirala, i prema

planu koji je zajedno sa njemačkom vrhovnom komandom pripremila "Trojka" – Enver, Talat i Džemal – ruske su luke iznenada napadnute i bombardirane (29. oktobar 1914). Ovaj je pak događaj bio svršen čin; Osmanska država bila je sada uvučena u rat. Sve se ovo odvijalo bez znanja vlade, čak bez znanja sultana i velikog vezira; stoga je izazvalo veliko iznenađenje. Saveznice su na ovaj napad odgovorile objavljivanjem rata Osmanskoj državi (Rusija 3. novembra, Engleska i Francuska 5. novembra). Osmanska država je 11. novembra uzvratila objavom rata ovim zemljama, a 14. novembra proglasila je "veliki džihad" i pozvala sve muslimane na vjerski rat. Međutim, ne samo da se nije mogao zbiti veliki događaj da se dignu na pobunu milioni muslimana koji su živjeli pod vlašću saveznica, nego ni vjerski osjećaji arapskog stanovništva koje je još bilo u sastavu Osmanske države nisu bili nimalo dirnuti; na njihova je vjerska osjećanja Engleska još ranije izvršila presudan politički utjecaj. Engleska je Arape podsticala na ustanak i potpirivala njihove želje za slobodom. Prekinula je pravne veze između Osmanske države i Egipta, koji je već svakako bio pod njenom kontrolom i ovdje je proglasila kraljevinu pod svojom dominacijom (18. decembar 1914).

U svjetskom je ratu osmanska vojska morala ratovati u Rusiji, Iraku, Palestini, Siriji, Egiptu, Arabiji, na Dardanelima i na Galiciji. Njene su snage korištene uglavnom prema želji Njemačke – da se ostvare njemački ciljevi i podmire njemačke potrebe na frontu. Tako je ruski front otvoren samo da bi se rasteretio njemački front, iako nisu bile napravljene odgovarajuće pripreme. Slabo opremljene osmanske snage pod komandom Enver-paše doživjele su teški poraz kod Sarikamiša u kojem je poginulo 90.000 vojnika (novembar-decembar 1914). Pohod na Suecki kanal pod komandom Džemal-paše pretvorio se u avanturu koja neće ništa doprinijeti "nacionalnim" ratnim ciljevima, pretvorio se u fijasko sa veoma velikim gubicima (kao što će se desiti i sa drugim pohodom na Suecki kanal pod komandom pukovnika Von Kresa 27. jula 1916). U isto su vrijeme saveznice uplovile u Dardanele i zauzele Istanbul. Njihov je cilj bio pristizanje u pomoć Rusiji i potpuno potiskivanje Osmanlija (januar 1915). Kako je osmanska mornarica doživjela poraz (18. marta 1915), rat se prenio na kopno gdje su nastavljeni teški sukobi; na desetine hiljada vojnika izgubilo je život. Uz

velike napore i velike žrtve saveznice su ovdje ipak poražene. No rat u Dardanelima (Galipolje) pokazao je sve slabosti koje su postale još dublje nakon nesreće u Sarikamišu na ruskom frontu, pokazao je odsustvo povjerenja prema ermenskom stanovništvu. Još pred osmansko-ruski rat 1828-1829. godine Ermeni su sarađivali sa neprijateljem. Da bi se ovakva situacija spriječila i da bi se stvorila sigurnost, kao prinudna mjera postalo je aktualno pitanje preseljavanja Ermena dublje u unutrašnjost zemlje (27. maja 1915). U oblastima koje su Rusi okupirali ermensko je stanovništvo zajedno sa miješanim rusko-ermenskim snagama provodilo genocid, što se onda pretvorilo u "civilni rat" sa muslimanskim stanovništvom koje je ovdje živjelo. U ovoj borbi između muslimana i Ermena ubijeno je mnogo više muslimana nego Ermena, što se i danas namjerno prešućuje i izbjegava vidjeti, dok se u svrhu propagande i danas navode preuveličane brojke poginulih Ermena.

Emiri Hidžaza i Nedžda stali su na stranu Engleza i podigli se na ustanak izazivajući oružane sukobe; tada su izgubljeni Hidžaz i Meka (1916). Samo je do kraja rata (januar 1919) Medinu branio Fahri-paša i od Engleza i od Arapa. Na frontovima u Iraku i Siriji formirana je vojska Jildirim (Yıldırım, maj 1917) koja je bila potpomognuta njemačkim jedinicama. No kako je postalo jasno da se neće moći nadoknaditi gubici u Iraku, Siriji i Palestini, i da se ne može zaustaviti propadanje, prihvaćena je ostavka velikog vezira Saida Halim-paše a na njegovo je mjesto došao Talat-paša (3. februar 1917). Godinu 1917. označila su dva događaja koja su imala velikog utjecaja na dalji tok svjetskoga rata. U Rusiji se dogodila komunistička revolucija i Sjedinjene Američke Države ušle su u rat na strani saveznica (Njemačkoj su objavile rat 6. aprila 1917). Velika ruska revolucija unijela je još više pometnje na front. Kad je sa komunistima, spremnima na mir, napravljen Ugovor u Brestlitovsku (3. marta 1918), rat je za Rusiju bio završen. Ali na frontu u istočnoj Anadoliji postalo je aktualno zauzimanje Batuma, Ardahana i Karsa, oblasti koje su u "porazu iz devedeset treće" bile izgubljene. Ovdje su borbe nastavljene uglavnom sa Ermenima i najzad su spomenute oblasti osvojene. Na Kavkazu su nastale tri republike, Ermenija, Gruzija i Azerbejdžan. Međutim, uskoro su sve tri pale pod komunističku vlast i postale su dio "sovjetskoga carstva".

4. Primirje i mir: godine raspada

Nakon smrti sultana Rešada (3. jula 1918) u vrlo je nesretno doba na prijestolje došao Mehmed VI Vahdeddin (1918-1922), posljednji osmanski sultan. Bilo je to vrijeme kad su istanbulskim nebom mogli letjeti neprijateljski avioni i kad su mogli grad zasipati bombama. Frontovi u Palestini, Siriji i Iraku potpuno su propali; Englezi su zauzeli Bagdad (11. mart 1917), Jerusalim (18. decembra 1917), Damask (1. oktobra 1918) i Halep, a Francuzi Bejrut (6. oktobra 1917), Tripoli i Iskenderun (14. oktobra 1917). Vojne akcije što su nastavljene i tokom 1918. godine stvorile su još veće beznađe i potpuno su srušile upravnu i ekonomsku strukturu. Opće je propadanje ubrzalo povlačenje Bugara iz rata. Teški porazi na zapadnom frontu i nagovještaji unutrašnjih nemira prisilili su Njemačku i Austro-Ugarsku, koja je već svakako bila u rasapu, da pristanu na primirje (3-4. novembra 1918). Veliki vezir Talat-paša dao je ostavku kako bi mogao Osmanskoj državi otvoriti put za pregovore (8. oktobra 1918); na njegovo je mjesto došao Ahmed Izzet-paša koji je svojevremeno bio protiv ulaska u svjetski rat (19. oktobar 1918). Tako je završeno doba vlasti Društva jedinstva i napretka. Primirje koje je postignuto nakon kratkotrajnih pregovora potvrdilo je potpuni poraz Osmanske države. Ovo je primirje pokazalo da Osmanska država neće moći opstati kao samostalna i da će mir imati teške uvjete, uvjete koji će odgovarati svim dogovorima i planovima o podjeli što su ih saveznice napravile još dok je rat trajao (sporazum Sajks-Piko (Sykes-Picot) 1916).

Odredbe Ugovora iz Mondorosa značile su samo jedno: da će se sve što postoji u državi predati pobjednicima. Njemački će oficiri i vojnici biti demobilizirani. Predat će se sve utvrđene pozicije. Vojska će se raspustiti. Liman von Sanders napustit će vojsku Jildirim kojom je komandovao i predati je Mustafi Kemal-paši čije se ime pročulo u bitki na Dardanelima (Galipolje) i u pobjedama na istoku protiv Rusa. Mustafa Kemal-paša, koji je sve vrijeme kritički pratio tok rata, prvi je stavio otvorene primjedbe na teške odredbe primirja i u tom je smislu upozorio velikog vezira Ahmeda Izzet-pašu. Pošto je raspuštena vojska Jildirim, on je na poziv Izzet-paše došao u Istanbul. Istog se dana velika neprijateljska mornarica usidrila pred sarajem Dolmabahče i okupira-

la grad (13. novembra 1918). Izzet-paša je dao ostavku (8. novembra 1918) i svoje je mjesto ustupio Tevfik-paši. Politički nemiri što su se javili u zemlji zbog postignutoga primirja bili su izraz nezadovoljstva prema Društvu jedinstva i napretka. Žestoko se diskutovalo o krivici i odgovornosti za rat, a to je povuklo za sobom ukazivanje na različita bezakonja. Preispitivalo se i analiziralo "preseljavanje Ermena", ali se sa optužujućim dokazima nije došlo ni do kakvoga rezultata. Partija slobode i saveza (*Hürriyet ve tilâf Partisi*) koja je predstavljala novu političku snagu, konačno je došla na vlast kad je Damad Ferid-paša imenovan velikim vezirom (4. marta 1919). S druge pak strane, u raznim dijelovima Anadolije i Rumelije koji su se nalazili pod neprijateljskom okupacijom, ili su bili suočeni sa ovakvom opasnošću, pristupilo se formiranju lokalnih grupacija koje su se nazvale Odbrana prava (*Müdâfaa-i Hukűk*). Ermeni su okupirali Kars (19. aprila 1919), Italijani Antaliju (29. aprila 1919) i Kušadasi (13. maja), a Grci Fethije (11. april). Nakon ovih uslijedile su francuska i engleska okupacija Urfe, Antepa i Adane. No veliko je negodovanje narod pokazao kad su Grci zauzeli Izmir 15. maja 1919. godine i krenuli dublje u Anadoliju. Netrpeljivost, proizašla iz historije, podstaknula je nacionalni otpor protiv ove okupacije. Otpor će se proširiti po cijeloj Anadoliji. Saveznice nisu ni slutile da podržavajući grčku invaziju čine dobro djelo; javit će se "revolucija u Anadoliji" koja će stvoriti novu Tursku. Buđenjem nacionalne svijesti u Anadoliji pojavili su se i autoriteti u Samsunu, Sivasu, Erzurumu i Trabzonu, te u susjednim regijama. Mustafa Kemal-paša imenovan je za "nadzornika vojske". Stavljeno mu je u zadatak da uvede mir i sigurnost u oblastima gdje je to bilo potrebno, jer su se zemlje pobjednice žalile na nesigurnost, naloženo mu je da raspusti vojsku i da prikupi sve oružje. Kad se Kemal-paša pojavio u Samsunu (19. maja 1919), nacionalno buđenje dobilo je priliku da se pretvori u organizirani otpor. Aktivnosti Mustafe Kemala odmah su izazvale zabrinutost kod saveznica, pa su zatražile da se on opozove sa dužnosti na kojoj se nalazio, što je Porta i učinila. Mustafa Kemal-paša ponudio je ostavku u vojsci zbog velikih pritisaka iz Istanbula i objavivši da se okreće "sudbini naroda" nastavio je organizirati nacionalni otpor. Održani su kongresi u Erzurumu (23. jula 1919) i Sivasu (4. septembru 1919). Donesene

su i objavljene važne odluke: da je domovina cjelovita i nedjeljiva u svojim nacionalnim granicama, da narod ima pravo na odbranu protiv strane okupacije i strane agresije, da će se, u slučaju slabosti i nemoći centralne vlade, formirati privremena vlada u Anadoliji. Lokalne grupacije narodnog otpora objedinjene su u Organizaciju za odbranu prava u Anadoliji i Rumeliji. Mustafa Kemal izabran je za predsjednika ove Organizacije. Nacionalni pokret što se razvijao u Anadoliji namjeravao se ugušiti Snagama vojne policije (*Kuvâ-y nzibâtiyye*) pod komandom Anzavur-paše. Anzavur-pašu je na historijsku scenu izvela vlada u Istanbulu koja se nalazila pod kontrolom zemalja pobjednica. Ovaj neuspjeli pokušaj završio je ostavkom vlade Damada Ferid-paše pa je novu vladu formirao Ali Riza-paša (2. oktobra 1919). Nova je vlada smatrala da treba uspostaviti kontakt sa nacionalnim otporom, pa je održan sastanak sa Mustafom Kemal-pašom u Amasiji. U toku ovoga susreta donesene su neke odluke posebno u vezi sa novim izborima (Sastanak u Amasiji, 22. oktobra 1919). No zaključeno je kako nije bezbjedno da se nova skupština saziva u Istanbulu. Ovaj je momenat važan zbog toga što pokazuje koliko se razmišljalo unaprijed. Na jednom sastanku koji je održan u Sivasu odlučeno je da Predstavnička delegacija (*Heyet-i Temsiliyye*) koja je vodila nacionalni pokret, ubuduće djeluje u Ankari (29. oktobra 1919). Pripremljen je i objavljen jedan dokument (*Misak-ı Milli*) u kojem su definirani nacionalni ciljevi i nacionalne granice. Skupština, koja je ipak sazvana u Istanbulu (12. januara 1920) prihvatila je i objavila ovaj dokument. Bio je to historijski događaj (17. februara 1920), cijelom je svijetu objavljena volja turskoga naroda. Na to su grčke snage na zapadu prešle u napad s namjerom da prošire okupirane teritorije, a na istoku su Ermeni pojačali svoje krvave nasrtaje. Okupacione su snage u Istanbulu silom ušle u državne institucije i pojačale svoju kontrolu nad gradom (16. mart 1920). Skupština je raspuštena, a poslanici su prebjegli u Ankaru. Ponovo je na položaj velikog vezira doveden Damad Ferid-paša (5. aprila 1920) i pritisci su prestali. Nova je vlada svu svoju nemoć pokazala osuđivanjem na smrt Mustafe Kemal-paše (11. maja 1920).

Pregovori za mirovni sporazum održavali su se u Parizu. Mir koji su saveznice bile pripremile predviđao je potpuno rasparčavanje

Osmanske države; Turcima nisu namjeravale ostaviti čak ni ono malo teritorije na koju se svela Osmanska država. U zapadnoj Anadoliji grčka je okupacija trebala poprimiti široke dimenzije, tako velike da se ostvari san o Bizantu; cijela je Trakija bila predviđena za Grčku. Na istoku se planiralo osnivanje Ermenije, a jug i jugozapad planirani su za francuski i italijanski utjecaj. Oblast moreuzâ trebala je biti pod posebnom i samostalnom upravom. Odlučeno je da se Kurdima na istoku dadne pravo da osnuju posebnu državu, ako oni za to izraze želju godinu dana nakon potpisivanja ugovora, s tim da će takva država biti pod kontrolom Engleske. Mirovni sporazum sa ovakvim uvjetima nije bio ništa drugo do smrtna presuda; razmatran je 22. jula 1922. godine na Sultanskom divanu. U općem beznađu i pod prijetnjom da će saveznice Istanbul prepustiti grčkim snagama, osmanska je strana pristala da njeni delegati potpišu mirovni sporazum (10. augusta 1920, Sporazum Pariz/Sevr). Međutim, sultan ovo nije htio potvrditi. Naime, sporazum je potvrdio samo grčki parlament. Međutim, uprkos mirovnom sporazumu Grci su nastavili sa krvavom okupacijom u zapadnoj Anadoliji. Dvadeset trećeg aprila 1920. godine u Ankari je formirana Velika narodna skupština (*Büyük Millet Meclisi*). Na svome historijskom zasjedanju 19. augusta skupština je proglasila "izdajnicima domovine" članove Sultanskoga divana koji su prihvatili Sevreski sporazum i delegate koji su stavili svoj potpis na sporazum; skupština je cijelom svijetu objavila da sporazum ne priznaje. Napadi Ermena na istoku nastojali su se zaustaviti snagama pod komandom Kâzima Karabekir-paše, a napredovanje Grka na zapadu formiranjem Komande zapadnog fronta (Ali Fuad Džebesoj, Ismet Inöni) koja će predstavljati sređenu vojsku sastavljenu iz pojedinačnih grupacija nacionalnoga otpora. Borba protiv Ermena najzad je okončana pobjedom. Ugovorom sačinjenim u Gümrü (2/3. decembar 1920) vraćeno je sve što je bilo izgubljeno u ratu iz devedeset treće i tako su završili ermenski snovi. Sporazumom o prijateljstvu sačinjenim sa Sovjetima (16. marta 1921) vlada u Ankari je učvrstila svoju poziciju. Saveznice su davale znake spremnosti da se ublaže uvjeti mira. S tom je namjerom održana Londonska konferencija (februar 1921) koja se smatra važnim korakom na putu priznavanja vlade u Ankari. Ovoj je vladi, naime, priznato pravo da zastupa

Anadoliju. U to je vrijeme postignuta druga Inönijeva pobjeda protiv grčkih snaga, što je bio krupan znak da će se promijeniti "zla sudbina" naroda (31. mart 1921). Sada se već naslućivalo da put koji Anadoliju vodi do slobode ide prema moru; ovim se putem moraju potisnuti grčke snage. Bitka kod Sakarje pod vodstvo Mustafe Kemal-paše (3. septembra 1921) predstavljala je težak udarac grčkim snagama koje su se nalazile nadomak Ankare. Ova je pobjeda bila povod da se sa Francuskom napravi mirovni sporazum (20. septembra 1921). Sevreski sporazum sada se mogao pocijepati. Nacionalne snage, koje je spremio Mustafa Kemal-paša kao glavni komandant, najzad su započele veliku ofanzivu (27. augusta 1922). Tridesetog augusta grčke su snage teško poražene i razbijene, a glavni komandant grčke vojske zarobljen. Turske snage ostvarile su veliku pobjedu; potpuno su potisnule grčke okupatorske snage i oslobodile zapadnu Anadoliju. U Izmir su ušle 9. septembra 1922. U Istanbulu se sa zanimanjem pratila velika pobjeda; mnogi su bili iznenađeni ovim neočekivanim razvojem događaja. Poraz grčkih snaga "pokrenuo je" Englesku koja je zapravo bila potpora Grčkoj; jedan za drugim pristizali su zahtjevi za prekid vatre. Na pregovorima u Mudanji bez velikoga je napora postignuta odluka o povlačenje neprijateljskih vojnika iz Anadolije i Trakije (11. oktobra 1922).

Posljednji osmanski veliki vezir Tevfik-paša nije prihvatao pokušaje pomirenja sa vladom u Ankari. Na mirovnu konferenciju koja se trebala održati u Lozani saveznice su pozvale i vladu iz Istanbula; Tevfik-paša je poziv prihvatio. U Ankari je veliko nezadovoljstvo izazvao i ovaj poziv saveznica i odaziv Tevfik-paše. Bio je to povod da se donesu neke hitne historijske odluke. Polemika o ovoj situaciji koncentrirala se na pitanje opstanka institucije sultanata. Dana 1. novembra 1922. proglašeno je ukidanje sultanata. Tevfik-paša je podnio ostavku (4. novembra 1922). Vahdeddin nije postavio novoga velikog vezira i na taj je način prihvatio odluku vlade u Ankari. Zabrinut za vlastiti život napustio je Istanbul i prebjegao u Englesku (16. novembra 1922). Vahdeddinov odlazak iz domovine izazvao je duboko nezadovoljstvo patriota. Velika turska nacionalna skupština odmah ga je svrgnula a za halifu je imenovala Abdulmedžid-efendiju (16. novembra 1922). Mirovni ugovor u Lozani (25. juli 1923) riješen je povoljno i Oslobodilački je rat završen pobje-

dom. Objavljivanjem republike (29. oktobra 1923) i izborom Mustafe Kemal-paše za predsjednika stvorena je nova država, Republika Turska sa centrom u Ankari (13. novembar 1923). Predstojale su korjenite reforme; jedna od njih bila je ukidanje institucije hilafeta (3. maja 1924). Posljednji halifa Abdulmedžid-efendi i svi pripadnici osmanske dinastije morali su napustiti zemlju.

S turskog *Kerima Filan*

(Izvor: Ekmeleddin Ihsanoglu, *Historija Osmanske države i civilizacije*, Sarajevo, Orijentalni institut, 2004, 77-158)

Halil Inalcik

UNUTRAŠNJE UREĐENJE

A. Država

Osmansko poimanje države i klasnog sistema

Kako se Carstvo razvijalo, tako se mijenjalo i osmansko poimanje države. Već smo pokazali kako su Osmanlije proširili shvatanje pograničnog rata u ime islama *(gaza)* - temeljnog i nepromjenljivog načela Carstva, pa je prirodno da se država, koja je smatrala odbranu i širenje islama svojom najvažnijom djelatnošću, strogo pridržavala Šerijata. Dok je Carstvo još bilo pogranična kneževina, administrativni i zakonodavni poslovi bili su u rukama uleme koja je došla iz razvijenijih središta zaleđa. Prvi osmanski veziri bili su pripadnici uleme, a osmanski dokumenti iz prve polovine četrnaestog stoljeća pokazuju kako su već u ovo vrijeme činovničke tradicije bliskoistočnih država našle svoje mjesto u osmanskoj upravi, te su kasnije postajale sve dominantnije. U ranom je petnaestom stoljeću anonimna kronika, pisana u suglasju s tradicijama krajišta, oštro kritizirala razvoj činovničke prakse u doba Bajazida I - primjenu sistema knjiženja i popisivanja, potom provođenje finansijske politike u svrhu povećanja prihoda državne riznice i usvajanje osmanskoga robovskog sistema. U ovom razdoblju činovnici su dolazili iz seldžučkih središta u Anadoliji, iz Irana i Egipta, te su čvrsto usadili blis-

koistočno shvatanje državništva i uprave u novom carstvu koje se brzo razvijalo. Takvo shvatanje države razvilo se u predislamskom razdoblju te je prešlo u abasijski hilafet preko unajmljenih perzijskih i kršćanskih pisara. Izmijenjeno je između jedanaestog i trinaestog stoljeća te je pod utjecajem turkijsko-mongolskih tradicija srednje Azije prešlo Osmanlijama.

Prema arapskom povjesničaru Taberiju, sasanijski vladar Peroz je (459-484.), na optužbu da je osiromašio narod porezima, odgovorio: “Nakon Boga bogatstvo i vojska daju potporu vladaru i osiguravaju njegovu snagu”. Hosroe I (531-579.) izrazio je drugačije mišljenje: “Pod pravednom i umjerenom vlašću narod će više proizvoditi, porezni će prihodi narasti, a država će se obogatiti i osnažiti. Pravda je temelj moćne države.” U djelu pod naslovom *Kutadgu Bilig* čije je pisanje dovršeno 1069. za jednog vladara turkijske dinastije Karahanija u srednjoj Aziji, izražava se isto poimanje države koje će se naći u svim islamskim djelima o političkoj teoriji: “Nadziranje države zahtijeva veliku vojsku. Izdržavanje vojske zahtijeva veliko bogatstvo. Da bi se pribavilo to bogatstvo, ljudi moraju biti bogati. Da bi ljudi bili bogati, zakoni moraju biti pravedni. Ako se zanemari bilo koja od ovih postavki, država će propasti.”

Pravda u ovoj teoriji države znači zaštitu podanika od zlostavljanja predstavnika vlasti, a posebno od nezakonitih poreza. Osiguranje te zaštite bila je najvažnija dužnost vladara. Temeljni cilj takve politike bio je održati i ojačati moć i ugled vladara S obzirom da je vladareva moć smatrana temeljem cjelokupnog ustrojstva društva.

Potreba za povećanjem državnih prihoda i snage zahtijevala je vladavinu pravde, koju su sasanijski vladari i muslimanske halife ostvarivali na više načina. Vladar je mogao u utvrđeno vrijeme sazvati carsko vijeće na kojem bi, okružen svojim visokim službenicima, saslušavao pritužbe naroda protiv vlasti i neposredno ih rješavao. Ako bi vladar bio u lovu ili na vojnom pohodu, mogao je primiti pismene žalbe podanika. Znao je poslati uhode u pokrajine da istraže slučajeve ugnjetavanja. Svaka istočnjačka država zadržala je razvijenu tajnu službu kao jednu od svojih temeljnih ustanova. Da bi što dramatičnije prikazali takav oblik pravde, sasanijski vladari su običavali dva

dana svake godine stajati kao obične osobe pred velikim magom - vjerskim vođom - i saslušati svaku pritužbu protiv svoje vladavine. Hiljadu godina kasnije istu ustanovu primjenjuju i seldžučki sultani u Anadoliji, koji bi se jednom u godini pojavili na kadijinom sudištu u prijestolnici. Ako bi se pojavio tužitelj protiv sultana, on bi odgovarao pred kadijom.

Ranoosmanski narodni ep u gazijskoj tradiciji govori o istovjetnom poimanju države. Derviš Sari Saltuk savjetuje Osmana Gazija: „Budi pravedan i nepristran, ne izazivaj kletve siromašnih, ne kinji svoje podanike... budno pazi na svoje kadije i namjesnike. Djeluj pravedno, tako da uzmogneš ostati na vlasti i zadržati pokornost svojih podanika". Osmanlije su primili ovo poimanje države u obliku mijenjanom od jedanaestog stoljeća turkijsko-mongolskim tradicijama seldžučkih i ilhanijskih carstava.

Perzijske tradicije o državi smatrale su pravdu milošću i naklonošću vladareve apsolutne vlasti, dok je pravičnost vlasti, prema istima, ovisila o vladarevim etičkim kvalitetima. Turkijske tradicije srednje Azije, s druge strane, u pravdi vide nepristranu primjenu *tőrű* ili *yasa* - zbornika zakona koje je uveo osnivač države. Suverenitet i *tőrű* su dva nerazdvojna načela. Prema natpisima Gők-Turaka, nastalima 735. godine, idealna je vladavina ona koja se provodi u skladu s *tőrű.* Nakon prelaska na islam mongolski hanovi u Iranu s poštovanjem su čuvali na posebnom mjestu Džingiskanov *yasa* (zakonik) i u njemu tražili upute za vođenje države.

Stare turkijske tradicije o državi, prilagođene životu u stepama, imale su također drugačiji stav prema finansijama i porezima. *Kutadgu Bilig* daje savjet vladaru: "Otvori svoju riznicu i razdijeli svoje bogatstvo. Neka se tvoji podanici raduju. Kada budeš imao mnogo sljedbenika, započni sveti rat i napuni riznicu", a S obzirom da "interes običnog naroda uvijek leži u njegovom trbuhu... nemoj im uskraćivati hranu i piće". Natpisi Gok-Turaka iz osmog stoljeća izražavaju isti pogled, te su turkijski vladari smatrali svojom dužnošću prirediti svojim podanicima, kao simboličnu gestu, velike gozbe na otvorenom. Vladari koji nisu priređivali ovakva slavlja nisu bili cijenjeni. Stari osmanski izvori kazuju da je na osmanskom dvoru "u popodnevno vrijeme svirala

muzika da bi narod mogao doći i jesti". Carska kuhinja dijelila je hranu svakome ko bi došao u dvor. Navodi se da je veliki vezir Mehmeda Osvajača rekao da "država mora skupljati bogatstvo, ali da vladar mora djelovati po zakonu da ne bi izazivao svoje vojne jedinice uskraćivanjem novca". Tako je osmansko poimanje države, premda je u osnovi bilo bliskoistočno, zadržalo neke stare turkijske tradicije.

Staro indoperzijsko djelo *Zrcalo za prinčeve* obično uporeduje vladara s pastirom, a njegove podanike sa stadom. Bog povjerava podanike pastiru da bi ih on zaštitio i vodio pravim putem, pa je potpuna pokornost vladaru dužnost podanika.

Osmanski sultani su, poput svih islamskih vladara, svoje podanike, i muslimane i nemuslimane, smatrali rajom - što znači "stadom". Njihovi fermani neprestano ponavljaju da im je Bog povjerio raju. Sultanova dužnost kao poglavara islamske zajednice bila je da vodi raju putem Šerijata, putem Božije volje. Teorija hilafeta, kakvu su iznijeli islamski pravnici, po mnogo čemu je istovjetna sa starom bliskoistočnom teorijom države. No, S obzirom da je pridržavanje Šerijata postalo prvenstvena dužnost vladara, došlo je do temeljite promjene u bliskoistočnim shvatanjima države. Cilj vlasti od tada je ostvarenje ideala islama, a vlast je prestala biti sama sebi svrha. U praksi su se, ipak, islamske države pridržavale starijih tradicija bliskoistočne države, koju su uvijek čuvali činovnici koji su ih učinkovito nadzirali. U drugoj polovini petnaestog stoljeća osmanski činovnik i povjesničar Dursun-beg napisao je:

> Vladavina utemeljena samo na razumu zove se sultanski yasak; vladavina utemeljena na načelima koja osiguravaju sreću na ovom i budućem svijetu zove se božanska politika ili Šerijat. Poslanik je propovijedao Šerijat. No, samo vlast vladara može zavesti takvu politiku. Bez vladara ljudi ne mogu živjeti u skladu i mogli bi posve propasti. Bog je dodijelio ovu vlast samo jednoj osobi i ta osoba, radi održavanja dobrog uređenja, zahtijeva potpunu pokornost.

Dursun-beg izjednačava državu s apsolutnom vlašću vladara i smatra pravdu najvažnijim svojstvom za njezin opstanak. Temelji države

i društva su zakon i pravda, koje Dursun-beg definira kao poštovanje umjerenosti u svim stvarima i završetak ugnjetavanja. Društvo bez pravde ne može preživjeti.

Temeljna načela bliskoistočne teorije države ostala su tako nepromijenjena sve do osmanskih vremena, unatoč utjecaju Šerijata i grčke političke misli. Osmanska uprava temeljila se na tim načelima, koja su vidljiva u svim njezinim tijelima vlasti i u svim državnim djelatnostima.

Šest načela, pripisanih sasanijskom kralju Hosroeu I, sažimaju načela pravedne vladavine: određivanje poreza prema seljakovoj sposobnosti plaćanja i sprečavanje zloupotrebe pri njihovom prikupljanju, sprečavanje privilegiranih da ugnjetavaju slabe i miješaju se u živote i imovinu naroda, zaštita glavnih javnih cesta, gradnja karavan-saraja i mostova te poticanje navodnjavanja, ustrojavanje vojske, imenovanje pravednih namjesnika i sudaca u pokrajinama, te, napokon, sprečavanje napada vanjskog neprijatelja.

Radi ispunjavanja tih dužnosti Sasanije su uspostavili četiri grane uprave: politički odjel, sudstvo, riznicu i kancelariju, ali je najvažniji dio vlasti pripadao Carskom vijeću, koje je vladar sazivao kako bi čuo žalbe protiv vlasti i ispravio nepravde. Te osnovne zadaće bliskoistočne države ostale su nepromijenjene sve do postanka Osmanskog carstva.

Ista poimanja upravljala su klasnim sistemom u bliskoistočnoj državi. Društvo se dijelilo u dva zasebna sloja: prvi –vladar, te ministri i upravitelji kojima je prenio svoju vlast, i drugi - porezni obveznici, raja. Nasiruddin iz Tusa (1201.-1274.) je u skladu sa starim perzijskim tradicijama dalje podijelio vladareve sluge u dvije grupe: vojnički sloj, koji je imao političku moć, i činovnike. Te grupe nisu plaćale poreze. Porezni obveznici bili su podijeljeni, prema svojim privrednim djelatnostima, na zemljoradnike, trgovce i stočare. Toj su grupi neki dodavali i gradske zanatlije. U djelu indijskog porijekla *Kelila i Dimna* navodilo se da će, ako ova podjela ne bude strogo održavana, uslijediti propast i bezakonje. Prema Nizamulmulkovom priručniku državništva iz dvanaestog stoljeća pod naslovom *Sijasetname,* vlasti su mogle spriječiti bezakonje samo zadržavanjem svake osobe u njezinom društvenom sloju i prema onome što je zabilježeno u službenim popisima. Potkrijepivši

svoje gledište navodima iz Kur'ana i Muhamedovim predajama, islamski pravnik Ibn Tejmijje (1263.-1328.) je pokušao to gledište o društvenoj stratifikaciji učiniti dijelom Šerijata.

Osmanlije su se pridržavali iste podjele na slojeve, pa su podijelili narode novoosvojenih područja, i muslimane i nemuslimane, u vojnički sloj i raju. Na Balkanu u petnaestom stoljeću prihvatili su hiljade kršćanskih konjanika u vojnički sloj unatoč njihovoj vjeri. Vojničke grupe u anadolskim kneževinama koje su pripojene Carstvu dobile su povlastice osmanskoga vojničkog sloja. Podanici koji su se bavili trgovinom i zemljoradnjom, bilo muslimani bilo kršćani, na Balkanu ili u Anadoliji, smatrani su rajom i plaćali su poreze.

Vojnički sloj činili su svi koji su bili direktno u sultanovoj službi, sve vojničke skupine koje nisu bile uključene u proizvodnju, vjerski službenici i činovnici te njihove porodice, srodnici, sluge i robovi. Sloj poznat kao „izuzeta raja" dobio je određena izuzeća od plaćanja poreza i neke povlastice u zamjenu za posebne službe državi.

Oslobađanje iz položaja pripadnika raje i ulazak u vojnički sloj zahtijevali su poseban ukaz sultana, koji je rijetko dodjeljivan. Da bi seljački sin ušao u vojnički sloj, u uobičajenim okolnostima, morao je imati određene veze s tim slojem ili se dobrovoljno boriti na granici ili u sultanovim pohodima. Kao nagradu za službu sultan je mogao izdati povelju kojom mu je darivao status pripadnika vojničkog sloja. Ipak, Sulejman I opozvao je porezna izuzeća koja su ranije dodijeljena onima koji su ušli u vojnički sloj na taj način, a ne kao potomci vojničkih predaka. Smatralo se kako prelazak iz položaja pripadnika raje u položaj pripadnika vojničkog sloja predstavlja kršenje temeljnih državnih načela jer je raja bila neophodna za proizvodnju i plaćanje poreza. Osmanski pisci ranoga sedamnaestog stoljeća smatrali su napuštanje toga načela glavnim uzrokom propadanja Carstva.

B. Dvor

U bliskoistočnoj državi je stepen blizine vladaru određivao važnost pokrajina i pojedinih osoba. Pokrajine su bile suverenove „dobro zaštićene zemlje", a grad iz kojeg je vladao bio je „podnožje njegova prijestolja" ili „prebivalište njegova sultanata". Njegov dvor bio je izvor svake moći, koristi i sreće. Državom se upravljalo pred njegovim vratima, a dužnosnici uprave bili su njegovi robovi.

Osmanski dvor u Istanbulu, poput carske palače u Ktesifonu i Bagdadu prije njega, odlično je izražavao ovu ideju. Turci, kao i Bizantinci, nikada nisu smatrali pretendenta na carsko prijestolje zakonitim vladarem sve dok ne bi zavladao prijestolnicom ili područjem za koje se vjerovalo da je mjesto gdje se nalazi sveta moć. Tek nakon zauzimanja Carigrada - sjedišta bizantskih careva - Mehmed Osvajač smatrao se zakonitim nasljednikom vladara Rimskog Carstva. Stoga je, čim je ušao u grad, objavio: „Odsad je moja prijestolnica Istanbul". Zapovijedio je da se odmah priđe izgradnji dvora u središtu grada na mjestu foruma Tauri. Osmanske prijestolnice su do tada bili gradovi Bursa u Aziji (1326.-1402.) i Edirne u Evropi (1402.-1453.). Nova prijestolnica je spojila dva kontinenta.

Mehmedov dvor je dovršen 1455. godine, ali mu se uskoro više nije sviđao S obzirom da se usred grada sultan osjećao nesigurnim. Stoga je 1459. zapovijedio da se izgradi novi dvor na uzvišenju s kojeg se mogao nadgledati Bosfor i Mramorno more. Veći dio dvora bio je gotov do 1464., a zidine koje su ga okruživale do 1478. godine. Novi dvor činio je gotovo odvojen grad s vrtovima, lovištima i paviljonima te je četiri stoljeća ostao rezidencija osmanskih sultana.

Po svome planu dvor je podsjećao na staru vladarsku rezidenciju u Edirnama jer se, poput nje, sastojao od Unutrašnjeg *(enderun)* i Vanjskog *(birun)* dijela. Iznad prostorije za sastanke Carskog vijeća podignut je

toranj nazvan „Kuća pravde" kako bi simbolizirao ideju da vladar treba vidjeti sve nepravde nanesene podanicima.

Sultan je provodio svoj privatni život u Unutrašnjem dvoru, širokom dvorištu koje je sa svih strana bilo okruženo haremom i drugim zgradama. Sve službe i odjeli koji su regulirali sultanove veze s vanjskim svijetom zauzimale su drugo dvorište. Vrata poznata kao „Vrata sreće", koja su povezivala dva dvorišta, bila su mjesto gdje je sultan primao podanike, dijelio pravdu, vršio vlast i prisustvovao svečanostima s prijestolja koje je postavljano u takvim prilikama. S desne strane „Vrata sreće" nalazila se prostorija s kupolom u kojoj se okupljalo Carsko vijeće. Iza te prostorije bila je prijestolna odaja gdje je sultan primao državne velikodostojnike i strane veleposlanike.

Sultanov dvor bio je stvarno središte vlasti. Namjesnici, vojni zapovjednici i svi koji su vršili vlast u vladarevo ime dolazili su iz dvora i bili su sultanovi robovi - sluge. Stoga je dvor bio i više od puke vladarske rezidencije. U njemu su sultanovi robovi dobivali posebno obrazovanje nakon kojeg su postavljani na visoke državne položaje. Sistem koji je poznat kao robovski *(kul)* sistem bio je temelj Osmanske države. P. Giovio napisao je 1537. da je *kul* „onaj ko se slijepo i bespogovorno pokorava sultanovoj volji i naredbama".

Kao u Abasijskom carstvu i islamskim sultanatima u Egiptu i Iranu, Osmanlije su također stvorili robovsku vojsku i povjerili upravne položaje posebno školovanim robovima. Tako je sultan, povjerivši vlast samo onima koji su mu bili dužni bespogovornu odanost, osiguravao svoju apsolutnu vladavinu. „On, sultan, može ih uzdići i uništiti bez ikakve opasnosti."

U starom Iranu vladajući ahemenijski rodovi posjedovali su velike robovske vojske, a turkijski i mongolski vladari srednje Azije uzimali su poglavare poraženih plemena u svoje osobne svite.

Osmanlije su usvojili robovski sistem na inteligentan i dosljedan način. Već je u trećem desetljeću petnaestog stoljeća učenjak Yazicioğlu mogao napisati da sultan može osigurati svoj položaj samo ako posjeduje državnu riznicu i robove. Na početku sljedećeg stoljeća Ibn Kemal zabilježio je da nijedan rob ne može dominirati nad drugima ili poželjeti sultansku vlast jer su svi robovi u sultanovoj službi jednaki.

U Evropi je Makijaveli tačno primijetio da je Osmansko carstvo bilo apsolutna monarhija utemeljena na ropstvu.

Predosmanske islamske države koristile su robove uglavnom za vojnu službu. Činovništvo, iz čijih su redova birani veziri, ostalo je u rukama domaćih muslimana, posebno uleme. Osmanlije su slijedili isto takvo načelo do sredine petnaestog stoljeća kada je Mehmed Osvajač započeo prenositi svoje vladarske ovlasti prije svega robovima. Njegovi veliki veziri bili su svi robovskog porijekla sve do imenovanja Nişanci Mehmeda, činovnika iz stare porodice iz Konje, koji je na vezirske dužnosti postavljao činovnike i pripadnike uleme. Nakon Osvajačeve smrti janjičari su, na poticaj starih paša robovskog porijekla, ubili Nişanci Mehmeda i vukli njegovo mrtvo tijelo istanbulskim ulicama. Novoga sultana su prisilili da prihvati da će od tad na položaj velikog vezira uzdizati samo osobe robovskog statusa.

U četrnaestom stoljeću većina robova bili su ratni zarobljenici, S obzirom da je po Šerijatu petina svih ratnih zarobljenika bila vlasništvo sultana. Istovremeno, djeca plemenitih porodica u novoosvojenim područjima bila su ponekad odvođena u dvor kao taoci. Tržište robova bilo je drugi izvor robovske snage. Prema jednoj procjeni, u sedamnaestom stoljeću dvadeset hiljada zarobljenika dolazilo je godišnje samo u Istanbul. Ipak, u petnaestom i šesnaestom stoljeću „dankom u krvi” -*devşirme* - pribavljana je većina robova, a zapisi pokazuju da je taj sistem funkcionirao već potkraj četrnaestog stoljeća.

Kada je u šesnaestom stoljeću trebalo prikupiti danak u krvi, sultan bi fermanom postavio povjerenika i janjičarskog oficira za svaki okrug. Pod nadzorom lokalnog kadije i spahije povjerenstvo u svakom selu je pozivalo svu mušku djecu između osam i dvadeset godina i njihove očeve, te je biralo samo one dječake koji su im se činili sposobnima. Danak u krvi je uključivao samo djecu kršćanskih seljaka koji su se bavili poljoprivredom i nije obuhvaćao gradsku djecu niti sinove jedince. Povjerenstvo je bilježilo ime svakog djeteta i njegov opis u registar te je slalo dječake u grupama od stotinu do stotinu i pedeset janjičarskom agi u Istanbul.

Jedan osmanski izvor iz ranog sedamnaestog stoljeća opisuje izuzeće muslimana Turaka od danka u krvi: „Ako postanu sultanovi

robovi, zloupotrijebit će ovu povlasticu. Njihovi rođaci u pokrajinama tlačit će raju i neće plaćati poreze. Suprotstavljat će se sandžakbegovima i postati pobunjenici. No, ako kršćanska djeca prime islam, oni postaju revni vjernici i neprijatelji svojih rođaka." Jedino su u Bosni porodice koje su prešle na islam davale dječake u danak u krvi.

Vlasti su danak u krvi smatrale izvanrednim nametom koji je plaćala raja, a ne porobljavanjem svojih vlastitih podanika. To je bila doista okrutna mjera i, premda su neke porodice, osobito u siromašnim planinskim područjima, dobrovoljno davale djecu, izvori ukazuju na to da je narod obično pokušavao izbjeći ovaj danak koji se prikupljao svakih tri do sedam godina, prema potrebi. Jedan izvor procjenjuje broj dječaka koji su godišnje uzimani dankom u krvi u šesnaestom stoljeću na hiljadu, dok drugi navodi broj od tri hiljade.

Kada bi ovi mladići stigli u Istanbul, najbolji od njih birani su za paževe *(iç oğlan)* na dvoru, a izboru je ponekad predsjedao i sam sultan. Paževi su potom odlazili na dvor u Istanbulu i Edirnama gdje su bili posebno obučavani, dok su ostali, prije nego što bi bili raspoređeni u janjičarski korpus, iznajmljivani za jedan ili dva dukata turskim seljacima u Anadoliji. Prema osmanskim izvorima, Mehmed Osvajač uveo je taj postupak da bi dječaci naučili turski jezik i turske običaje. Pod strogom stegom evnuha paževe su dvije do sedam godina poučavali njihovi dvorski odgojitelji, a potom su prolazili drugi odabir koji se zvao *çikma.* Najsposobniji su ulazili u službu dviju komora sultanova dvora - Velike i Male komore - dok se ostatak upućivao u konjičke odrede pod zapovjedništvom centralnih vlasti *(kapikulu).* U šesnaestom stoljeću bilo je sedam stotina paževa u dvije dvorske komore. Oni su nastavljali svoje obrazovanje i istovremeno vježbali jahanje, gađanje lukom, mačevanje, hrvanje i bacanje koplja. Svaki je također učio neku posebnu vještinu ili umijeće za koje je imao dara.

Evropski posmatrači bilježe da su temperament i sposobnosti svakog dječaka pažljivo razmatrane. Dječaci koji su pokazivali smisao za vjerske znanosti, pripremali su se za vjerske pozive; oni koji su bili vješti u pisarskom umijeću, pripremali su se za karijeru u činovništvu. Sultani su pokazivali veliko zanimanje za njihov odgoj, posebno Bajazid II koji ih je ponekad dolazio lično ispitivati.

Prema Menavinu, koji je i sam bio paž, dvorsko je obrazovanje imalo za cilj proizvesti „ratnika-državnika i odanog muslimana koji će istovremeno biti učen i vrstan govornik, uglađen te duboko ljubazan i pošten." No, temeljni cilj toga obrazovanja bio je usaditi učenicima potpunu pokornost i odanost sultanu. Putopisac Rycaut zabilježio je da su se koristila sva sredstva da bi se mladićima, koji su stjecali obrazovanje u dvorskoj školi i koji su bili predodređeni za vršenje najviših dužnosti u Carstvu, usadio taj ideal. Oni su učili da je smrt u sultanovoj službi najveći blagoslov.

Bijeli evnusi na dvoru *(ak aga)* strogo su nadgledali i disciplinirali paževe. Svaki trenutak njihovog vremena bio je određen. Ustajali su, spavali, jeli, odmarali i igrali se u određeno vrijeme. Nisu mogli razgovarati gdje god i kad god su htjeli, bio im je zabranjen pristup u svijet izvan dvora. Vodili su život neženja, a na dvoru su ostajali obično sve dok nisu imali dvadeset i pet ili trideset godina života. Svaki njihov postupak bio je nadziran. Kršenje pravila kažnjavano je odmjeravanjem kazni prema prijestupu - javnim ukorom, batinanjem po tabanima, istjerivanjem ili smrtnom kaznom.

U doba Selima I bilo je četrdeset bijelih evnuha kojima je zapovijedao glavni bijeli evnuh *(kap agas),* nadglednik cijelog dvora i sultanov apsolutni zamjenik u dvoru. Davao je preporuke sultanu za sva dvorska imenovanja i unapređenja te je bio osoba njegova potpunog povjerenja u državnim poslovima. Ipak, s porastom utjecaja žena na dvoru, haremski crni evnuh *(harem agas)* postao je neovisan i povremeno moćniji od glavnog bijelog evnuha.

Paževi su obično dobivali četverogodišnje obrazovanje u jednoj od Komora. Nakon još jednog odabira najsposobniji su odlazili u odaje rezervirane za osobnu službu sultanu, a ostali u sultanovu konjicu.

Postojale su četiri odaje u privatnoj sultanovoj službi: Osobna odaja *(has oda),* Riznica *(hazine),* Ostava *(kiler)* i Ratna odaja *(seferli oda).* Nakon službe u Velikoj i Maloj komori paževi su služili u tri posljednje odaje te su mogli, nakon još jednog odabira, dospjeti u Osobnu odaju. Četrdeset paževa Osobne odaje posluživali su direktno sultana. Brinuli su se za njegovo dotjerivanje, odjeću i oružje, a noću su držali stražu. Upravitelj Osobne odaje *(has oda bas)* bio je najbliža osoba sultanu i nikada ga nije napuštao. Nakon glavnog bijelog evnuha on je bio

najvažniji velikodostojnik na dvoru. Sulejman I je 1522. godine uzdigao svoga upravitelja Osobne odaje Ibrahima na čast velikog vezira.

Pod upraviteljem Osobne odaje bili su još silahdar *(silahdar),* koji je pratio sultana s njegovim mačem, potom rikabdar *(rikdbddr)* - sultanov držač stremena, čohadar *(çuhadar)* koji je održavao sultanovu odjeću, dilbend-oglan *(dűlbend oglan),* koji je održavao njegovo rublje i sir-katib *(s r katibi),* sultanov povjerljivi sekretar.

Šezdeset paževa obično je služilo u odaji Riznice, koja je čuvala sultanove dragocjenosti. U Ostavi je služilo trideset paževa, a nakon 1679. njihov se broj povećao na trideset i pet. Oni su pripremali i posluživali jelo sultanu. Ratna odaja uvedena je u ranom sedamnaestom stoljeću sjedinjavanjem perača rublja, poslužitelja kupelji, brijača, muzičara, pjevača i drugih u jednu odaju. Ta je odaja oko 1679. godine brojala ukupno 134 čovjeka. Nakon službe u ovim odajama najsposobniji paževi odlazili su u Osobnu odaju, dok su se drugi pridruživali sultanovoj konjici.

Paževi koji su dovršili službu, Ťdiplomiravšiť u Osobnoj odaji kao viši zapovjednici – starije age, postavljani su na položaje pokrajinskih namjesnika, u upravu odjela za službu Vanjskog dvora ili na zapovjednička mjesta u janjičarskom korpusu ili sultanovoj konjici. U ovim je odajama 1475. godine bilo osamdeset paževa, 1568. četiri stotine osamdeset i osam, a 1612. devet stotina.

Bez obzira na to jesu li bili grčkog, srpskog, bugarskog, albanskog, ugarskog ili ruskog porijekla mladići su raskidali sve veze sa svojom prošlošću. Na dvoru su dobivali potpunu muslimansku i tursku naobrazbu s obzirom da su im svi učitelji bili turski muslimani. Iznad svega, bili su sultanovi robovi. Činili su sultanovu svitu i bili su potpuno ovisni o njemu u svim stvarima. Anadolske Turke niti bilo koju drugu grupu nisu smatrali sebi jednakima. Za njih, kao i za dinastiju, sveti je rat bio najviši ideal, vrsta ujedinjavajuće ideologije.

Vanjska služba obuhvaćala je sve odjele koji su se brinuli o sultanovim vezama s vanjskim svijetom. U nju su ulazile upravne i ceremonijalne službe te sultanova stajaća vojska. Zapovjednici različitih grupa bili su miralem (*mir alem*), kapidžibaša (*kap c bas*), kapidžilarćehaja (*kap c lar kethűdas*), mirahor (*mirahur*), čakirdžibaša (*çak rc baş*), čašnigirbaša (*çaşnigir baş*) i čaušbaša

(*çavuş baş*). Uz njih su postojali i vojni zapovjednici – janjičarski aga, zapovjednici sultanovih konjaničkih odreda (*sipahi bőlűkleri agalari*), glavni oružar (*cebeci baş*) i glavni topnik (*topçu baş*). O ostalima će biti govora poslije.

Miralem je bio čuvar simbola sultanove vlasti: zastava, konjskih repova, šatora i vojne glazbe. On je novoimenovanim namjesnicima svečano predavao zastavu i konjske repove – simbole sultanove vlasti. Početkom sedamnaestog stoljeća upravljao je odjelom sa 1063 sluga, od kojih su 835 bili šatorske sluge.

Kabidžibaša – glavni vratar – bio je zapovjednik vratara koji su čuvali vanjske ulaze u dvor. Ta grupa, organizirana kao vojna jedinica, sastojala se 1510. od pet stotina momaka, a 1660. imala ih je već 2007. Njegov zamjenik, kapidžilarćehaja, te čaušbaša ima li su dužnost održavati red i protokol na sastancima Carskog vijeća. Kapidžilarćehaja okupljao je i najavljivao tužitelje na Carskom vijeću te bio odgovoran za izvođenje kazne batinjanjem po tabanima. Pod njim su se nalazili zapovjednici jedinica, također poznati kao kapidžibaše, koji su bili upotrebljavani za poslanstva, za prenošenje zapovijedi pokrajinskim namjesnicima, te kao inspektori i nadglednici izvršenja kazni.

Mirahor i njegov pomoćnik, niži mirahor, bili su odgovorni za životinje, štale, kočije i nosiljke, bilo unutar bilo izvan dvora. Njegov odjel je 1540. godine brojao 2080 ljudi, a do početka sedamnaestog stoljeća popeo se na 4233. Među ostalim uključivao je konjušare, sedlare, kovače, veterinare i mazgare. Godine 1547. postojao je sestrinski odjel u pokrajinama koji je zapošljavao hiljade ljudi i bio odgovoran za održavanje pašnjaka i uzgoj rasplodnih i prijevoznih životinja.

Čekirdžibaša – glavni sokolar – bio je na čelu odjela odgovornog za carske ptice za lov. Uz tri pododjela na dvoru postojala je velika pridružena organizacija u pokrajinama. Raja koja je radila za ovaj odjel bila je izuzeta od poreza u zamjenu za lovljenje i dresiranje sokolova, a 1564. godine bilo je oko 3500 pripadnika raje koji su se bavili tim poslom.

Čašnigirbaša – glavni kušač – i ljudi pod njegovim vodstvom posluživala su jelo članovima Carskog vijeća, koji su doručkovali i ručavali u sobi za sjednice vijeća, te dvorili goste na gozbama u čast stranih veleposlanika, koje su održavane u istoj prostoriji.

Čaušbaša zapovijedao je čaušima (*cavuş*), kojih je u šesnaestom stoljeću bilo 300, a 1670. godine – 686. Oni su se brinuli o disciplini i protokolu na sastancima Carskog vijeća i dvorskim ceremonijama, nadzirali su vojnu disciplinu na ratnim pohodima, a služili su također kao izaslanici i glasnici. Prenosili su zapovijedi u pokrajine te uručivali nagrade i razrješenja.

TABLICA 1.

Enderun (Unutrašnja služba)	Birun (Vanjska služba)	Ejalet (pokrajinska uprava)
a) Age	a) Age	
aga kapije (aga Porte) →	→	beglerbeg
	janjičarski aga	beglerbeg
aga saraja (dvorski aga) →	→	beglerbeg ili sandžakbeg
bijeli evnusi		
has-odabaša (upravitelj osobnih odaja) →	→	beglerbeg ili sandžakbeg
silahdar (mačonoša)	miralem (zastavnik)	beglerbeg ili sandžakbeg
čohadar →	kapidžibaša (upravitelj vratara)	
rikabdar	(držač stremena)	mirahor (carski konjušar)
dulbend oglan (posteljinar)	čakirdžibaša (glavni sokolar)	sandžakbeg ili subaša
	čašnigirbaša (glavni kušač)	
	age sultanove konjice	
	čaušbaša (glavni čauš)	
	muteferike (elita) →	subaša
	bostandžibaša (glavni vrtlar) →	sandžakbeg
b) više odaje	kapidžijski ćehaja	
has oda (osobna odaja)	džebedžibaša (glavni oružar)	subaša
hazina (riznica)	tobdžibaša	
kiler	arabadžibaša (glavni kolar)	
seferli oda (odaja za pohode)		
	↑ b) centralna vojska	
c) niže odaje	spahije (šest konjičkih odreda) →	subaša ili spahija s timarom
bujuk oda (velika odaja)	džebedžije (oružari)	
kučuk oda (mala odaja) →	tobdžije (topnici) →	spahija s timarom
	arabadžije (kolari)	
	janjičari	
d) adžemije (novaci u školi za paževe)	↑ c) dvorski službenici	
	kapidžije (vratari)	
	sluge u carskim stajama →	spahije s timarom
	aščije (kuhari)	
	bostandžije (vrtlari)	
	↑ d) adžemi oglani (janjičarski novaci)	
robovi i dječaci prikupljeni devširomom →	e) turk oglani (novaci iznajmljeni turkim seljacima)	

Sinovi paša i vazalnih gospodara činili su poseban odjel muteferika u Vanjskoj službi *(műteferrika)*. Primali su dnevnice i sudjelovali na svečanostima u svojim blistavim odorama.

Tih šest oficira, zajedno s janjičarskim agom i zapovjednicima sultanovih odreda konjice, uživali su povlasticu da na ratnim pohodima mogu jahati pored sultana, pa su stoga nazivani „agama stremena". Kada su imenovani na položaj izvan dvora, postajali su sandžakbegovi ili beglerbegovi, dok su pripadnici njihove pratnje dobivali timare u pokrajinama.

Odjeli drugog reda u Vanjskoj službi uključivali su vrtlare koji su njegovali dvorske vrtove u Istanbulu, kuhare koji su radili u dvorskim kuhinjama, krojače i druge zanatlije. Tablice 1 i 2 prikazuju relativnu važnost ovih različitih odjela.

TABLICA 2.
USPOREDBA UREĐENJA OSMANSKOG DVORA U RAZLIČITIM GODINAMA

GODINA	1480.	1568.	1609.	1670.
janjičari	10.000 ljudi	12.789 ljudi	37.627 ljudi	53.849 ljudi
adžemi oglani (janjičarski novaci)	?	7745	9406	4372
bostandžije(vrtlari)	?	?	?	5003
džebedžije (oružari)	?	789	5730	4789
tobdžije (topnici)	100	1204	1552	2793
top arabadžije (vozači zaprega s topovima)	?	678	684	432
sluge u carskim stajama	800	4341	4322	3633
aščije (kuhari)	120-160	629	1129	1372
ehl-i hiref (zanatlije)	?	647	947	737
terzije (krojači)	200	396	319	212
čador mehteri (postavljači šatora)	200	620	871	1078
alem mehteri	100	620	228	102
sipah (konjica)	3 000	11 044	20 896	14 070
kapidžije (vratari)	400 (?)	?	2 451	2 146
kapidžibaše (glavni vratari)	4	?	?	83
muteferike (elita)	?	40	?	813
čauši	400	?	?	686
tersane neferi (radnici u Arsenalu)	?	?	2364	1003
sikar halk (sokolari)	200	?	592	?
čašnigiri	20	?	?	21
sake (vodonoše)	?	25	?	30

Službenici različitih odjela mogli su nakon određenog vremena, u sklopu odabira *(çikma),* biti unaprijeđeni ili premješteni na nove dužnosti. U šesnaestom stoljeću ta su se unapređenja i zamjene odvijali svakih dvije do osam godina. Prilikom dolaska na prijestolje svakoga novog sultana provodila se ç*ikma* u koju je bila uključena većina službenika dvora. Kada je 1649. na prijestolje došao Mehmed IV, premješteno je oko tri hiljade paževa. Tablica 1 je grafički prikaz premještaja u vrijeme provođenja reizbora *(çikma).*

Detaljno razrađen sistem protokola i unapređenja određivao je mjesto svakog pojedinca unutar dvorske organizacije. Starost osobe bila je općenito pravilo za unapređenja, ali su pojedinci izvanrednih sposobnosti mogli napredovati brže. Svaka je osoba primala dnevnu plaću prema svom činu. U šesnaestom stoljeću novak u Odaji primao je osam akči dnevno, dok je upravitelj Osobne odaje dobivao sedamdeset i pet. Odjeća se dijelila četiri puta godišnje. Viši službenici *(aga)* odlazili su u mirovinu nakon što su napunili određen broj godina starosti.

Viši dvorski službenici koji su služili kao namjesnici stjecali su iskustvo i vještinu u upravnim i vojnim poslovima. Najistaknutiji od njih mogli su postati beglerbegovi Rumelije, što je bilo najviše namjesničko mjesto, nakon čega su mogli biti unaprijeđeni za vezira u Carskom vijeću u Istanbulu.

Lutfi-paša, jedan od velikih vezira Sulejmana I, opisao je u autobiografskoj crtici život u dvorskim ustanovama:

> Pisac ove rasprave najslabiji je od Božijih robova, Lutfi-paša, Abdulmuinov sin. Zahvaljujući darežljivosti sultana, ovaj ponizni čovjek odgojen je u Unutrašnjem dvoru od vremena rahmetli sultana Bajazida (čije je boravište raj). Na pragu osmanske dinastije bio sam dobro raspoložen prema njima Boga radi, i dok sam bio u Unutrašnjem dvoru, proučavao sam mnoge vrste znanja. Nakon uspona na prijestolje Njegova veličanstva sultana Selima I napustio sam dužnost čohadara, te ušao u službu Vanjske službe kao muteferika s prihodom od pedeset akči dnevno. Potom su mi povjereni položaji kapidžibaše, miralema i sandžakbega Kastamona, beglerbega Karamana i Ankare, te napokon, u vrijeme našeg sultana Sulejmana, dužnosti vezira i velikog vezira. Kada sam, ponizan i

nesavršen, napustio dvor, družio sam se s mnogim pripadnicima uleme, pjesnicima i ljudima kulture, te sam pokušavao do krajnjih granica oplemeniti svoju osobnost proučavanjem znanosti.

Odanost Lutfi-paše bila je tipična. Sve do sedamnaestog stoljeća nepokorni paša bio je rijedak izuzetak. Ukoliko bi kapidžibaša donio naredbu za njegovo pogubljenje, on bi obavio svoje molitve i, pomiren sa smrću, predao svoj vrat krvniku znajući da niti lokalno stanovništvo, niti sultanovi robovi u njegovoj sviti ne bi ništa riskirali za njega.

Robovski sistem zahtijevao je od svih, uključujući sultana, da potpuno poštuju njegova pravila i tradicije. Poput paževa, i sam je sultan učio s nastavnicima u određene dane u tjednu. Morao je brižno provoditi ceremonijal i postupati prema običajima koji su određivali čak i riječi što ih je morao upotrebljavati u određenim prilikama. Ni u haremu sultan nije bio slobodan. S izuzetkom tako snažnih ličnosti poput Mehmeda Osvajača, Selima I ili Murata IV, osmanski sultani nisu bili više od pukih kotačića u mehanizmu.

U tom pretjerano uređenom sistemu paževi su se pokušavali istaknuti svojom inteligencijom i sposobnostima među sebi jednakima, podnoseći takav život u nadi da će jednog dana pobrati velike nagrade. Odgojeni u vjeri da rade na Božijem putu, osjećali su svojom dužnošću uspostavu vladavine Božije riječi u svijetu. Ta su vjerovanja davala smisao njihovim životima.

Dvorski službenici pratili su sultana na pohodu, ali ni tada nije bilo nikakvih promjena u ustrojstvu dvora. Paževi su dobivali oružje i konje, a svaki dvorski odjel u Vanjskoj službi ionako je bio ustrojen kao vojni. U bici i kod Mezőkeresztesa 1596. godine intervencija dvorskog odreda od deset hiljada ljudi u posljednji je tren odlučila ishod.

Od vremena Makijavelija evropske autokracije su se počele zanimati za osmanski robovski sistem. M. Baudier je 1624. godine napisao da su „red i način na koji su ovi mladići obučeni dokaz da Turci nisu zadržali od barbarstva ništa osim imena." U opisivanju osmanskog robovskog sistema 1688. godine Rycaut je napisao da je taj sistem „ako se dobro promisli i odvaže, jedno od najboljih političkih uređenja u svijetu, i nipošto najslabiji stup Osmanskog carstva". Lybyerovo mišljenje da se

ovaj sistem možda razvio pod utjecajem Platonove *Države* potpuno je bez temelja.

Harem - dio dvora potpuno rezerviran za sultanove žene i obitelj - činio je dvor unutar dvora te je bio, kao i u svakom drugom turskom kućanstvu, privatno mjesto u koje je strancima zabranjen pristup. Njegovo uređenje bilo je dopuna robovskog sistema i bilo je slično uređenju organizacije paževa. Taj je vid njegove posebnosti često zaboravljan zbog širenja neobičnih priča.

Žene za sultanov dvor bile su pažljivo birane između ratnih zarobljenica ili su pronalažene na tržištima robova. Doduše, žene nisu bile podvrgnute danku u krvi. Godine 1475. bilo je 400 robinja u Topkapi dvoru i 250 u Starom dvoru. Te su djevojke, poput paževa, prolazile kroz dugo razdoblje obrazovanja i obuke. Nakon dolaska na dvor živjele su zajedno u dvije velike sobe - Velikoj i Maloj odaji, i bile su poznate kao novakinje (adžemi; *acemi).* Pod strogim nadzorom nadglednice ćaja-kadune *(kahya kadin)* one su odrastale u profinjene i vješte žene. Učile su sva načela islama, istovremeno stjecale vještine šivanja, vezenja, plesa, pjevanja, sviranja, lutkarstva ili pripovijedanja, svaka prema svojim sposobnostima. Novakinje su s vremenom postizale činove džarija *(cariye),* šagrid *(şagird),* gediklija *(gedikli)* i usta *(usta).* (Valja primijetiti da su ova hijerarhija i posljednja tri naziva isti kao i u ustrojstvu cehova, a bili su korišteni i u činovništvu. Osmanski je običaj bio da su se svaka vještina ili zanat trebali naučiti kroz sistem šegrt-majstor.) Na isti način na koji su paževi promicani iz Ostave u Osobnu odaju, uste su birane iz redova gediklija da bi obavljale posebnu službu za sultana. Žene najvišeg ranga - *uste,* koje bi sultan odabrao za svoju ložnicu odlikovale su se naslovom has-odalik *(has odalik)* ili hasekija *(haseki).*

Sve do vremena Sulejmana I osmanski su sultani uzimali i kćeri stranih vladara za svoje zakonite žene. Sulejman je sklopio vjerski brak s ruskom robinjom Rokselanom, poznatom kao Hurrem Sultan. U razdoblju između 1574. i 1687. godine, kada će na dvoru prevladavati utjecaj sultanove majke *(valide sultan),* sultani nisu sklapali zakonite vjerske brakove. Same sultanove majke nisu bile zakonite žene prema Šerijatu. U sedamnaestom stoljeću Osman II i Ibrahim I bili su izuzeci

u tome jer su oni sklopili vjerske brakove. Ipak, četiri sultanove odabranice *(haseki),* četiri je broj zakonitih žena u islamu, odlikovale su se naslovom kaduna *(kadin)* i dobivale su poseban položaj.

Haseki koja je rodila sultanu dijete, imala je posebne povlastice. Svečano ovjenčana i odjevena u samurovinu, prilazila je poljubiti sultanovu ruku. Dobivala je i poseban apartman u haremu za svoju vlastitu upotrebu. Žena koja je prva rodila sina, imala je prednost pred svim drugima i naslov baš-kadune *(baş-kad n).* Službenice harema, kao i paževi, primale su dnevnu plaću i dodatak u odjeći, s tim da je svaki odjel imao posebnu odoru. Žene iznad čina usta ukrašavale su svoju odjeću krznom.

Sultanova majka je bila apsolutni autoritet u haremu, dok je glavni crni evnuh - aga harema *(harem agas* ili *darussaade agas)* - stajao u istom odnosu prema njoj kao i glavni bijeli evnuh - kapu-aga *(kap agas)* - prema sultanu. Kako je rastao utjecaj sultanove majke nakon 1574., tako je rasla i moć glavnog crnog evnuha, koji je napokon postao najmoćniji službenik dvora.

Pripovijeda se da su se žene harema, čim bi čule sultanove srebrom optočene papuče, smjesta skrivale od pogleda jer je bila uvreda susresti sultana licem u lice. Svaka žena koja je prekršila pravila hijerarhije harema bila je kažnjena, jer ako je neka novakinja osvojila sultanovo srce, to je umanjivalo prava žena višeg ranga *(usta)* i utjecaj sultanove majke, koja je sama pažljivo birala žene koje će spojiti s vladarem. Prema predaji, najdraža Sulejmanova žena Rokselana preselila je 1536. godine harem iz Starog u Novi dvor, te je tako zadobila snažan utjecaj nad sultanom i državnim poslovima.

Želeći osigurati prijestolje svojoj djeci, Rokselana je postigla da Mustafa, sin njezine suparnice, bude pogubljen. Neka od pisama koje je napisala Sulejmanu sačuvala su se u arhivima dvora, i u jednom od njih stoji:

> Moj gospodaru, tvoje odsustvo raspalilo je u meni vatru koja se ne da ublažiti. Smiluj se ovoj napaćenoj duši i požuri s odgovorom da bih u njemu uzmogla naći barem malo utjehe. Moj gospodaru, kada budeš čitao moje pismo, poželjet ćeš da si napisao više da bi iskazao svoju žudnju. Kada sam čitala tvoje pismo, tvoj sin

> Mehmed i tvoja kćer Mihrimah bili su pored mene, a suze su tekle iz njihovih očiju. Njihove suze su me izludile ... Pitaš se zašto sam ljuta na Ibrahim-pašu. Kada, uz Božiju pomoć, budemo ponovno zajedno, objasnit ću ti i saznat ćeš uzrok.

Većina dvorskih djevojaka udavala se za paževe kada su oni napuštali dvor zbog odlaska na službe izvan njega.

Napokon, trebalo bi istaknuti da su robovski sistem prihvatili ne samo sultan, nego i svi nivoi vojnog sloja. Sultanov dvor bio je primjer za rezidencije vezira i državnika u prijestolnici te namjesnika u pokrajinama. Zakon je tražio da u pokrajinama beglerbegovi, sandžakbegovi i subaše *(subaş),* pa čak i spahije na selu, imaju pratnju razmjernu prihodu koji primaju od nadarbina. Da bi uvećali svoj utjecaj, neke paše su držale veći broj robova u kućanstvu nego što je bilo propisano. Naprimjer, Rustem-paša je u vrijeme svoje smrti imao 1700 robova.

Nakon svakog ratnog pohoda paše su sultanu predlagali da dodijeli timare njihovim robovima koji su se istaknuli nekim posebnim zaslugama. Rob je tako napuštao pašinu pratnju i postajao spahija. Paževi nekih vezira prešli su nakon smrti njihovih gospodara direktno na sultanov dvor. Robovi koji su pripadali osobama vojne klase također su imali vojni status.

Biti sultanov rob u osmanskom je društvu bila čast i povlastica, pa zapravo prijevod riječi *kul* kao „rob" navodi na krivi zaključak. Islamski su zakoni obično smatrali slobodu temeljnim, a ropstvo prolaznim stanjem. Oslobođenje robova od ropstva smatralo se hvalevrijednim činom koji je vjera poticala. Bio je moguć zakonit islamski brak s robinjom. Premda su turske obiteljske tradicije i plemenske veze oblikovale osmansko društvo u njegovom formativnom razdoblju, robovi su postupno dobivali na važnosti. Majke i odgojitelji osmanskih sultana obično su imali robovsko porijeklo, a povjesničar Dukas napisao je da se Murat II odnosio prema robovima kao prema braći. Nekadašnji vlasnici su ipak još posjedovali određena prava nad osobođenicima, od kojih je važno spomenuti nasljedno pravo, što je bio važan faktor u širenju robovskog sistema.

Trgovci su davali prednost stvarnim ili oslobođenim robovima kao poslovnim zastupnicima, pa kadijski registri pokazuju da su

oslobođenici činili najbogatiju i najutjecajniju skupinu u velikim osmanskim gradovima.

Robovski sistem je bio važan u kulturnom, kao i političkom te ekonomskom životu. Dvorska škola obrazovala je umjetnike i učenjake, baš kao i muzičare i činovnike te zanatlije, koji su radili za sultana i stvorili neke od najboljih i najizvornijih djela osmanske civilizacije. Dvor je bio glavno stvaralačko središte u osmanskoj kulturi. Naprimjer, veliki arhitekt Sinan (1490?-1588.) izvorno je bio dječak koji je putem danka u krvi došao iz Kajserija. Profesionalno obrazovanje stekao je tokom svoga dugogodišnjeg rada u vojsci i graditeljskom uredu na dvoru, postavši napokon sultanov glavni arhitekt i autor mnogih djela diljem Carstva, uključujući džamije Sulejmanije i Selimije u Istanbulu i Edirnama. Na dvoru su se razvili osmanski umjetnički stil i aristokratski način života koji su sultanovi robovi rasprostranili posvuda po Carstvu.

Klasična osmanska književnost i graditeljstvo razvili su se kao dvorske umjetnosti. Od petnaestog stoljeća dvorski arhitekti podigli su građevine u prepoznatljivom osmanskom stilu diljem Carstva, od Konje do Sarajeva. Većina pjesnika i pisaca imala je neki oblik veza s dvorom. Bajazidove knjige računa pokazuju da je oko dvadeset pjesnika redovno primalo sultanov novac. Slične su poticaje primali i povjesničari. Pored narodnih pripovjedaka, pisanih u ranom razdoblju na jednostavnom turskom, dvorski pjesnici i pisci u službi Mehmeda Osvajača stvarali su djela na visokom, književnom perzijskom. Nije trebalo dugo da se pojavi dvorska povijest, pisana na turskom uz imitiranje kićenog perzijskog stila. S vremenom je nastala posebna osmanska škola historiografije. Osmanska je kultura ostala u suštini dvorska kultura, pa je zbog toga postala sterilna. U šesnaestom stoljeću dosegla je klasičnu savršenost, ali, ograničena na službu dvoru i zatvorena za vanjske utjecaje, postupno je izgubila svoju životnost.

C. Centralna uprava

Carsko vijeće (Divan-i humayun) i njegovi članovi

U bliskoistočnoj državi pravosuđe je smatrano najvažnijom djelatnošću vlasti. Premda je veliki divan, prethodnik osmanskog divana *(divan-i humayuna),* koji se sastajao u određeno vrijeme da bi saslušao pritužbe ljudi i ispravljao nepravde, izvorno bio vrhovni sud, istovremeno je bio i najviši organ vlasti. Ta je ustanova odgovarala bliskoistočnom poimanju države i zadržala je svoju važnost još od sasanijskih vremena. U seldžučkoj Anadoliji, koja može poslužiti kao primjer najbliži osmanskoj praksi, sultan je dolazio dvaput sedmično na veliki divan poslušati pritužbe potlačenih. Slučajevi koji su se mogli riješiti u okviru Šerijata, predavani su kadiji, dok su upravna pitanja predavana članovima divana. Egipćanin Šemsuddin, ljekar Bajazida I, napisao je:

> Osmanski vladar sjeo bi rano ujutro na široku, uzdignutu sofu. Narod je stajao ponešto udaljen, na mjestu s kojeg je mogao vidjeti sultana, a svako ko je pretrpio nepravdu mogao je doći k njemu i izreći svoju žalbu. O slučaju se odmah presuđivalo. Sigurnost u zemlji je tolika da niko ni u kojem dijelu Carstva ne bi dodirnuo potpuno natovarenu devu koju je njezin vlasnik ostavio i nekamo otišao.

Bertrandon de la Brocquiere posjetio je dvor Murata II u Edirnama i opisao kako se divan sastajao u to vrijeme:

> Prošli smo kroz prva vrata koja su se otvorila prema unutra, a koja su čuvala trideseterica robova naoružanih toljagama. Ako bi bilo ko

pokušao ući bez dopuštenja, prvo bi ga opomenuli da se povuče, no ako bi bio uporan, odbili bi ga svojim kolcima... Kada je spomenuti izaslanik (Milana) ušao, dali su mu da sjedne pored ulaznih vrata. Kada god dolazi neki izaslanik, što se događa gotovo svakodnevno, "il fait porte". "Faire porte" u Francuskoj bi značilo "biti primljen od strane kralja". Ono što mi nazivamo "Court du Roy", Turci nazivaju "Porte du Seigneur". Kada bi sultan ušao, pošao bi do galerije koja je bila po strani, gdje mu je bilo pripremljeno prijestolje. To je bila neka vrsta ležaja podstavljena baršunom i povišena za četiri-pet stepenica. Sultan bi sjeo na ležaj, prema njihovom običaju, kao što sjede krojači dok su na poslu. Tada su paše, koji su čekali na drugom mjestu pokraj galerije, došli pred sultana. Kada su ušli u galeriju, svako ko je po običaju prisustvovao divanu, zauzeo je svoje mjesto. Smještali su se uzduž zidova što je moguće dalje od sultana.

Pojam kapu *(kapi)* ili *dergah-i ali* - Visoka Porta - odnosio se izvorno na mjesto na kojem je sultan saslušavao molbe i vodio državne poslove te eventualno došao predstavljati osmansku vladu.

Oko 1475. godine Mehmed Osvajač je prestao osobno predsjedavati sastancima Carskog vijeća. Ipak, S obzirom da nije mogao zanemariti temeljnu dužnost da osobno sasluša pritužbe, dao je da se u "Kući pravde" načini prozor s kojeg će imati pogled na prostoriju za sastanke. Kroz taj prozor mogao je pratiti pritužbe i rasprave.

Jedan zapadni izvor opisao je taj prozor na sljedeći način:

Na kraju tajne galerije nalazi se mali četvrtasti prozor koji služi kao mjesto za slušanje. To je rešetka ispletena od vrbovih šiba sa zastorom od krepa ili crnog tafta, a naziva se i "opasnim prozorom" zbog toga što bi vladar mogao kad god zaželi vidjeti i čuti sve, a da ga niko ne vidi ili zna je li uopće ondje ili nije. Bilo bi vrlo opasno sakriti ili prešutjeti nešto, jer se na ovim sjednicama raspravljalo o svim vrstama poslova, javnih i privatnih.

Kada bi velikodostojnici zauzeli svoja mjesta na Carskom vijeću, tužitelji su dobivali dopuštenje da uđu i zasjedanje bi započinjalo. Carsko vijeće nikada nije izgubilo svoje izvorne značajke vrhovnog suda. Murat III jedne prilike je napustio "mjesto za slušanje" da bi

se pridružio sjednici Vijeća čim je vidio da se zanemaruju podanička pitanja. Time je osigurao da dobiju punu pažnju. Ahmed I uredio je da se rasprave Vijeća u određenim prilikama održavaju u njegovom prisustvu, a naredio je višoj ulemi da prisustvuje sudskom procesu u Carskom vijeću protiv Kasim-paše pod optužbom da je tlačio narod.

U osamnaestom stoljeću Carsko vijeće prestalo se sastajati na dvoru, te je prenijelo sve poslove uprave u rezidenciju velikog vezira. Mustafa III je ipak 1766. godine naredio da se ono sastaje na dvoru najmanje jednom sedmično jer "Carsko vijeće je prvotno osnovano da bi sultan mogao čuti žalbe onih koji su pretrpjeli nepravdu."

Kada bi otišli na molitvu petkom, odjahali u lov ili pošli u ratni pohod, osmanski bi sultani osobno saslušavali pritužbe podanika S obzirom da "narod mora osjetiti da se sultan brine za njegovu dobrobit." Na dan proljetne ravnodnevnice *(nevruz)* 1591. godine, dok je Murat III stolovao u svojoj ljetnoj palači na obali mora, skupina stanovnika Galate prišla je čamcima i predstavila svoju tužbu protiv galatskog kadije. Sultan je odmah razriješio kadiju. (U starom Iranu vladari su održavali veliko vijeće na *nevruz,* sveti dan, da bi saslušali pritužbe naroda.)

Bez obzira na svoj društveni položaj svako se mogao direktno obratiti Vijeću, a pripadnici raje slali su izaslanstva u Istanbul radi rješavanja važnih pitanja. To je imalo za posljedicu da su pravda i sigurnost bile najveće u područjima najbližima prijestolnici. U udaljenijim područjima pritužbe su išle na sudove lokalnih kadija koji su bilježili prigovore u svoj registar i upućivali formalnu pismenu pritužbu ili, ako je slučaj bio neodložan, slali svoga predstavnika u Istanbul. Istraga o pritužbama i ispravljanje prigovora smatrani su najvažnijom dužnošću Carskog vijeća. Pritužbe su se obično odnosile na težak teret oporezivanja, zloupotrebe u prikupljanju poreza ili ugnjetavanje stanovništva od strane lokalnih vlasti. Sultan je ponekad pokušavao zadovoljiti narod velikim gestama, pa je pritom uklanjao zakonske formalnosti i zanemarivao interese državne riznice. Stoga je narod, bez obzira radi li se o anadolskim Turcima ili balkanskim kršćanima, upućivao svoje poglede prema sultanu kao najvišem predstavniku pravde i simbolu milosti, koji je mogao ukloniti sve nepravde.

Grupa ljudi iz Denizlija je 1661. godine poslala izaslanstvo da se prituži na ugnjetavanje jednog lokalnog uglednika. No, članovi Carskog vijeća, pod utjecajem optuženog, nisu se obazirali na optužbe sve dok tužitelji nisu zavapili: “Ako ovdje nema pravde, kamo da onda idemo?” Čuvši to, sultan, koji se nalazio iza zastora, naredio je poseban sastanak Carskog vijeća za sljedeći dan. Uspostavilo se da su tužitelji bili u pravu, pa je optuženi odmah pogubljen.

Stranci su također koristili sultana kao posljednje pribježište. Naprimjer, kada su se Englezi 1648. godine željeli požaliti na povećanje carina, a veziri im uskratili direktan pristup sultanu, zapalili su katran u bakrenim vedrima pričvršćenima na jarbole sedam engleskih brodova tako da je vatra bila vidljiva iz dvora. Vladar je primijetio vatru i poslao svoga glavnog čauša da sasluša pritužbu.

Također, bilo je moguće uputiti žalbu Carskom vijeću protiv presude lokalnog kadije. U tome slučaju, ovisno o prirodi slučaja, tužba se predavala istom sudu na ponovno saslušanje ili se prenosila na novi sud u istom području. Carsko vijeće direktno je saslušavalo pritužbe protiv dužnosnika državne uprave.

Prilikom vršenja pravde sultan je često pribjegavao drugim načinima koji su bili tipični za bliskoistočnu državu, uključujući odašiljanje istražitelja i doušnika te objavljivanje adalet-nama *(adaletname).*

Ponekad bi se sultan prerušio i osobno vršio preglede. Sulejman I običavao se prerušavati u spahiju, a Ahmed II u mevlevijskog derviša, pa bi se tako maskirani miješali s podanicima. Murat IV je na svojim tajnim obilascima naredio nemilosrdno pogubljenje mnogih smutljivaca, nadajući se da će tako osnažiti povjerenje naroda u vladarsku i svoju osobnu vlast.

Osnovna dužnost velikog vezira bila je s vremena na vrijeme provjeriti sigurnost prijestolnice i nadzirati tržišne cijene, te o stanju toga izvještavati sultana. Vladar je držao vojsku i pokrajine pod nadzorom tako što je potajno slao dvorske robove da skupljaju obavijesti. U pokrajinama su lokalni kadije bili opunomoćeni vršiti službene inspekcije, a od njih su zahtijevani i izvještaji.

Adalet-nama, drugo sredstvo pravde, bila je općenita sultanova objava koja je pobrojavala i zabranjivala, pod prijetnjom stroge kazne,

zloupotrebe koje su počinile vlasti u nekom određenom području ili diljem Carstva, a bila je objavljivana narodu te je svako, ko bi zaželio, mogao dobiti njezinu kopiju od kadije.

Ista prava na žalbe imali su i janjičari i spahije, koji su se okupljali pred dvorom da bi izrazili svoje pritužbe protiv državnih službenika. Ti protestni skupovi su ponekad čak prijetili sultanovoj vlasti. Kada su 1588. godine spahije plaćeni novcem čija se vrijednost smanjila za pola, dobili su od šejh-ul-islama fetvu kojom se dokazivalo da je to bila nepravda. Potom su otišli na dvor zatražiti smrt Mehmed-paše, autora finansijske reforme. Čuvši na svome prikrivenom prozoru njihove žalbe, sultan ih je želio zanemariti. No, kada su ga članovi Vijeća upozorili da bi to bilo preopasno, naredio je da se Mehmed-paša i glavni defterdar *(defterdar)* pogube.

Upotrebom sile za postizanje pravde postavljen je opasan presedan. Robovska centralna vojska *(kap kulu)* pobunila se 1632. godine i ušla u dvor. Prijestolje je bilo postavljeno pred Vratima sreće odakle je sultan mogao čuti pritužbe pripadnika svoje vojske. Svi državni dostojanstvenici, ulema i vojni zapovjednici stajali su oko sultanova prijestolja da bi raspravili uzroke pobune, ali su vojnici objavili da je veliki vezir izdajica sultana i države, te su ga pred vladarevim očima sasjekli na komade. Taj je čin bio povreda sultanove vlasti jer je samo njemu pripadala moć izvršenja više pravde.

Nakon što je Mehmed II prestao osobno predsjedavati raspravama na Carskom vijeću, dužnost ispitivanja žalbi i saslušavanja slučajeva prelazila je obično na velikog vezira, kojem su vojni suci (*kadiasker)* Rumelije i Anadolije, kao i članovi Carskog vijeća, pomagali u slučajevima koji su bili u okvirima Šerijata. Nakon sastanaka Carskog vijeća sultan bi primao njegove članove u odaji iza Vrata sreće da odobri i potvrdi njihove odluke. Pristupali su mu prema utvrđenom redu. Prvi koji bi ulazio, bio je janjičarski aga, a nakon njegova odlaska ulazili bi kadiaskeri. Potom su dolazili veliki vezir i ostali veziri, defterdari i nišandžije *(nişanc).* Defterdari su odlazili nakon izvještaja o finansijskim pitanjima i prepuštali velikom veziru da preda izvještaj o dnevnim djelatnostima i primi sultanove potvrde posebno važnih imenovanja i odluka.

U istoj je prostoriji sultan primao strane veleposlanike i novoimenovane namjesnike, vojne zapovjednike i kadije. Inače,

kad god bi poželio pročitati neku zapovijed direktno, napisao bi je vlastitom rukom i poslao je velikom veziru preko glavnog bijelog evnuha. Prije donošenja važnih odluka sultan bi pozivao velikog vezira ili šejh-ul-islama na dvor da bi raspravljali sami ili zajedno s drugima kojima je vjerovao. Naprimjer, nakon što se Vijeće 1597. godine razišlo, Mehmed III je pozvao velikog vezira i još jednog vezira u paviljon pored mora gdje su raspravljali o ratu s Austrijom. Osim ovih tajnih savjetovanja sultan je mogao, prije donošenja važnih odluka, sazvati savjetodavno vijeće kojim bi predsjedavao on ili veliki vezir. Na vijećanje bi pozvao šejh-ul-islama, važnije vezire i vojne zapovjednike te druge savjetnike, koji bi svi slobodno izražavali svoja mišljenja. Prije napada na Memeluke Selim I održao je takav sastanak na kojem je donesena odluka o ratu. Ako bi veliki vezir poželio održati takav sastanak, morao je prvo dobiti sultanovo dopuštenje. Ipak, neka izvanredna savjetodavna vijeća donijela su odluku o svrgavanju sultana i uspostavi prijelazne vlasti.

S obzirom da je najvažnija dužnost vlasti bilo vršenje pravde, Carsko je vijeće u suštini bilo vrhovni sud. No, u osmanskoj je državi služilo i kao neka vrsta kabineta koji je raspravljao i donosio odluke o svim državnim pitanjima i imenovanjima.

U skladu s tradicionalnim bliskoistočnim poimanjem države, glavne djelatnosti vlasti sastojale su se od tri odvojena dijela: političkog, pravosudnog i finansijskog. Očuvanje državne moći, održanje unutrašnje sigurnosti i odbrana države od stranih neprijatelja bili su, u osnovi, politička pitanja i nalazili su se u odgovornosti vezira. Dvojica kadiaskera predstavljali su pravosudnu, a defterdari finansijsku vlast. Osim njih tu je bio i nišandžija, koji je predstavljao državnu kancelariju. On je ovjeravao da su naredbe i pisma, što ih je objavljivalo Carsko vijeće, u skladu s ustanovljenom praksom i državnim propisima. Također, stavljao je na dokumente sultanov službeni monogram, tugru *(tugra),* potvrđujući njihovu zakonitost. Nositelji tih četiriju službi, koje su poznate kao “stupovi države”, predstavljali su vladarevu vlast na Carskom vijeću i imali su pravo osobnog pristupa sultanu. Bili su odgovorni samo njemu, a moglo im se suditi pred kadijom samo u građanskim parnicama. Jedino je sultan mogao donijeti presudu

u vezi s njihovim obavljanjem javnih dužnosti. Prijedlog da se sudi glavnom defterdaru zbog uzimanja mita bio je 1596. godine odbijen jer "glavni defterdar djeluje na temelju sultanovog ovlaštenja i upravitelj je državne riznice u sultanovo ime. Dosad nije bilo istrage o njegovom službovanju."

Rumelijski beglerbeg, izvorno zapovjednik svih spahija-timarnika u pokrajinama, oduvijek je imao povlasticu sjediti s vezirima na Carskom vijeću i sudjelovati u raspravama. Sulejman I potvrdio je tu povlasticu. Ponekad je ovu službu obavljao veliki vezir.

S porastom važnosti mornarice, u drugoj polovini šesnaestog stoljeća veliki admiral *(kapudan-i derya)* bio je biran iz redova vezira, pa je tako stekao pravo da sjedi na Carskom vijeću. Janjičarski aga i drugi vojni zapovjednici te šejh-ul-islam sudjelovali su na vanrednim zasjedanjima.

Šejh-ul-islam nije imao političku vlast. Jednom je, tokom vladavine Selima I, šejh-ul-islam Ali Cemali svojevoljno došao na sjednicu Carskog vijeća na kojoj se raspravljalo o smrtnoj kazni za stotinu i pedeset službenika državne riznice. Proglasivši presudu protivnom Šerijatu, zatražio je audijenciju kod sultana. Šejh-ul-islamovo miješanje razbjesnilo je autoritativnog Selima I. Sultan mu je rekao da su njegove riječi bile "povreda sultanove vlasti" te da "niko nema pravo ili nadležnost preispitivati ono što sultan zapovijeda ili zabranjuje".

Sultan je u klasičnom razdoblju Carstva prenosio svoju političku i izvršnu vlast samo na vezire. Dok je vladar bio u pokrajinama ili na pohodu, jedino su oni imali pravo sazvati prema vlastitoj volji vanredno vijeće da bi saslušali tužbe. Mogli su donositi presude, uključujući i smrtnu kaznu. Na Carskom su vijeću koristili svoje ovlasti uz znanje ili na nalog velikog vezira. Velikom veziru sultan je prepustio pravo da djeluje kao njegov potpuni zamjenik u primjeni političke i izvršne vlasti.

Kanun-nama Mehmeda Osvajača ovako opisuje velikog vezira:

> Znajte da je veliki vezir, prije svega, glava svih vezira i zapovjednika. Veći je od svih ostalih ljudi. On je u svim stvarima sultanov apsolutni zamjenik. Defterdar je zamjenik u državnoj riznici, ali pod nadzorom velikog vezira. Na svim sastancima i na svim svečanostima veliki vezir zauzima mjesto prije svih drugih.

Veziri, ulema, namjesnici, vojska i raja predavali su svoje molbe i zahtjeve velikom veziru koji ih je, ako je smatrao potrebnim, prenosio sultanu da osigura njegovo odobrenje. Potom je izdavao naredbu koja je nosila sultanov pečat. Sva imenovanja prvo su se predočavala velikom veziru. Kao sultanov potpuni zamjenik mogao je poduzimati i određene mjere bez savjetovanja s vladarem: "Niko, čak ni ostali veziri, ne smije se miješati u odnose velikog vezira sa sultanom niti u njegove tajne odluke." Vladar mu je povjeravao vlastiti pečat kao simbol službe apsolutnog zamjenika, a vraćanje pečata značilo je njegovo razrješenje. Kada bi veliki vezir preuzeo glavno zapovjedništvo na ratnom pohodu, njegova bi moć dosegla vrhunac S obzirom da je tada mogao donositi odluke bez savjetovanja sa sultanom te obavljati imenovanja i razrješenja po svojoj volji.

Položaj velikog vezira kao vojnog zapovjednika i sultanova apsolutnog zamjenika u upravljanju zemljom, koji bi bio nezamisliv u ranijim islamskim državama, bio je posve uobičajen u Osmanskom carstvu. Prvi veliki vezir koji je imao ovakvu moć, bio je Çandarli Hajreddin za vrijeme vladavine Murata I. Mehmed II stvorio je prototip klasičnog osmanskog vezira postavljanjem svojih robova na to mjesto. Njima je povjeravao, kao vlastitim zamjenicima, potpunu vlast i centralni položaj u državi. Prvi je takav primjer bio Mahmud-paša, koji je obnašao dužnost velikog vezira bez prekida od 1455. do 1468. godine. Tokom vladavine Murata II postojalo je suparništvo između Halil-paše, činovnika iz redova uleme, i rumelijskog beglerbega koji je zapovijedao pokrajinskom vojskom. Mehmed Osvajač za neko je vrijeme objedinio položaje velikog vezira i rumelijskog beglerbega u osobi Mahmud-paše.

Ipak, neka su ograničenja u ovlastima velikog vezira osiguravala položaj sultana. Dva su velika vezira bila pogubljena zbog navodnog priželjkivanja sultanske vlasti, Ibrahim-paša 1536. i Nasuh-paša 1614. godine, ali su neki moćni veziri ipak uspijevali prouzrokovati smjenu sultana. No, vlast velikog vezira nije bila neograničena. Prije donošenja bilo koje važne odluke veliki vezir morao se bezuvjetno posavjetovati s ostalim članovima Carskog vijeća. Razlog za kažnjavanje Ibrahim-paše bio je njegov običaj da djeluje bez savjetovanja s ostalim vezirima. Prema tome, čelni ljudi finansijskih i pravosudnih grana vlasti bili su

na svojim područjima direktni predstavnici sultana koji je imao potpuni nadzor nad imenovanjem na te položaje. Murat II je imenovao jednog od svojih bliskih suaradnika, Uvejs-pašu, na položaj defterdara, da bi se suprotstavio prevelikom utjecaju velikog vezira Sokollua (Sokolovića). Veliki je vezir imao pravo nadgledati defterdara, ali, prema riječima Kanun-name Mehmeda Osvajača: "bez defterdarove naredbe niti jedna akča neće ući ili izaći iz državne riznice". Defterdar je, s druge strane, morao predavati mjesečne izvještaje velikom veziru. Zahtjev za defterdarovim razrješenjem morao se uputiti direktno sultanu.

Istoga popodneva nakon zasjedanja Carskog vijeća na dvoru veliki vezir, defterdar i kadiaskeri održavali su vijećanja u svojim rezidencijama da bi raspravili poslove službi kojima su upravljali. Veliki vezir nije zapovijedao janjičarima, najvažnijim vojnim korpusom. Janjičarski aga, kojeg je sultan direktno imenovao, održavao je odvojeno vijećanje u svojoj rezidenciji, gdje se bavio pitanjima janjičara i saslušavao tužbe koje su se ticale njegovih vojnih jedinica. Morao je, s druge strane, obavijestiti velikog vezira prije bilo kakve molbe koju bi htio uputiti sultanu. K tome, veliki je vezir birao činovnika zaduženog za janjičare, koji je djelovao kao oficir za osoblje u janjičarskom korpusu što mu je davalo određeni upravni nadzor. Kada sultan ne bi osobno išao na vojni pohod, jedan je dio janjičara ostajao u pozadini. Vrlo su rijetko svi janjičari stavljani pod zapovjedništvo velikog vezira.

Od druge polovine šesnaestog stoljeća veliki admiral predsjedavao je odvojenim vijećem koje se bavilo pomorskim pitanjima i tužbama koje su nastajale u mornarici, te predlagao i vršio imenovanja i razrješenja. Veliki je vezir imao pravo posjećivati i s vremena na vrijeme pregledavati Arsenal.

Glavni bijeli evnuh nadgledao je službenike dvora i upravu nezavisno od velikog vezira, a utjecao je na sva imenovanja i unapređenja na dvoru direktnim molbama sultanu. Veliki je vezir mogao pak uputiti sultanu zahtjev za razrješenje glavnog evnuha i postavljanje vlastitog kandidata.

Ulema je predstavljala najsnažnije središte moći u državi, neovisno od velikog vezira. Kadiaskeri Anadolije i Rumelije bili su upravni službenici odgovorni za primjenu vjerskog zakona. Imali su ovlasti imenovati i razrješavati kadije i vjerske dostojanstvenike. Oni su davali konačnu odluku o tužbama u okviru Šerijata. Šejh-ul-islam, istanbulski

muftija i poglavar uleme, nije smatran pripadnikom vrhova vlasti, ali je ipak s vremenom zadobio snažan utjecaj na državne poslove. Radi imenovanja novog šejh-ul-islama veliki je vezir upućivao molbu sultanu, koji pak nije morao prihvatiti njegov prijedlog. Tako je 1598. godine, unatoč snažnom pritisku velikog vezira Yemişçi Hasan-paše da se prihvati njegov kandidat, sultan na taj položaj postavio svoga odgojitelja. Hasan-paša je bio u neprekidnom sukobu sa šejh-ul-islamima, uspješno ishodivši razrješenje jednog od njih, Sun'ullaha. S druge strane, veliki vezir Cerrah Mehmed se, u pokušaju da očuva sklad, savjetovao s velikim vezirom? (šejh-ul-islamom) o svim važnim državnim pitanjima. Optužbe u šejh-ul-islamovoj fetvi mogle su uzrokovati svrgavanje sultana i, podjednako, propast mnogih velikih vezira.

Šejh-ul-islam bio je poglavar uleme. Upućivao je molbe za imenovanja, unapređenja i razrješenja osoblja medresa velikom veziru, a od šesnaestog stoljeća dobio je ovlasti po kojima je predlagao imenovanja i razrješenja kadija važnih područja, stekavši tako učinkovit nadzor nad cijelom ulemom. Kao što je veliki vezir bio apsolutni predstavnik sultanove izvršne vlasti, tako je šejh-ul-islam postao apsolutni predstavnik sultanove vjerske vlasti.

Ta različita ograničenja onemogućavala su velikom veziru da stekne moć jednaku sultanovoj, ali je on u svojstvu vladareva apsolutnog zamjenika imao pravo nadgledati i ispitivati sve odjele državne uprave, te je tako očuvao neovisnost svoje uprave i jedinstvo svoga nadzora. Nijedno imenovanje ili razrješenje nije moglo biti obavljeno, niti je ijedna sultanova zapovijed mogla biti objavljena bez potvrde velikog vezira. Postalo je uobičajeno da sultan ne bi trebalo da odbije niti jednu odluku Carskog vijeća čije bi potvrđivanje veliki vezir predložio. Neovisnost velikog vezira bila je nepromjenljivo načelo bliskoistočne države.

U vlastoručno napisanom ukazu kojim se Murad-paša imenuje na položaj velikog vezira, Ahmed I je ustvrdio: "Ne prihvativši ničije preporuke i zahtjeve, prenio sam na tebe položaj velikog vezira i poslao ti svoj pečat". Navodi se da je 1656. godine Kőprűlű Mehmed prihvatio položaj velikog vezira pod uvjetom da sultan neće odbiti niti jedan prijedlog koji bi on predložio; da će samo on odlučivati o svim imenovanjima i razrješenjima; da sultan neće imati drugog savjetnika o

državnim poslovima osim velikog vezira; da dvor neće štititi nikoga od njegovih suparnika te da će sve klevete protiv njega biti zanemarene.

Kandidat za položaj velikog vezira obično je bio drugi vezir, ali su glavni bijeli evnuh, sultanova majka ili sultanov odgojitelj često igrali važnu ulogu u stvarnom odabiru. Novi se veliki vezir, ne mogavši sačuvati svoju neovisnost, obično oslanjao na podršku janjičara i uleme ili je pak pokušavao produžiti mandat dodvoravanjem nekoj od dvorskih klika.

Veliki veziri autokratskih sultana kao što je bio Selim I ostajali su u sjeni, dok su drugi, poput Gedik Ahmeda (veliki vezir 1474., vezir 1481.-1482.) ili Kopruli Mehmeda (1656.-1661.) imali diktatorske ovlasti. Izvor moći Gedik Ahmeta bio je janjičarski korpus, a Kőprűlű Mehmeda dvor. Do uvođenja sistema *kaveza* novi je sultan dolazio u prijestolnicu s ljudima koji su služili na njegovu dvoru dok je obavljao službu pokrajinskog namjesnika. Njihovi pokušaji da prebace političku vlast u svoje ruke snažno su utjecali na osmansku unutrašnju politiku. Odgojitelj Mehmeda Osvajača, Zaganos, snažno se protivio velikom veziru Çandarlı Halilu i ohrabrivao novog vladara da započne opsadu Carigrada. Nakon osvajanja Carigrada Zaganos je naredio pogubljenje svoga suparnika i zamijenio ga na mjestu velikog vezira. Kada je Selim II došao na prijestolje, doveo je u nepriliku ostarjeloga velikog vezira Sokolovića djelujući po savjetima svoga nekadašnjeg odgojitelja. Između 1579. i 1599. godine odgojitelj Murata III i Mehmeda III Sa'deddin vodio je glavnu riječ u upravljanju domaćom i vanjskom politikom države, što je službeni dvorski povjesničar prokomentirao riječima da su "poslovi sultanata bili potpuno ovisni o njegovom mišljenju." Pojavom ustanove *kaveza* mišljenje vladareve majke postalo je glavni faktor u imenovanju vezira. Ibrahim je 1596. godine postao veliki vezir tek nakon insistiranja majke Mehmeda III Safije Sultan. No, niti jedna od majki sultana nije bila tako utjecajna kao žena Ahmeda I, Košem Sultan, koja je u savezu s janjičarima odigrala važnu ulogu u svim promjenama velikih vezira i svim promjenama na prijestolju do dolaska Mehmeda IV na vlast. Nadzirala je cjelokupnu državnu politiku sve dok 1651. godine majka Mehmeda IV, Turhan Sultan, nije naredila da je zadave.

Sultanov šejh bio je još jedan skriveni faktor koji je utjecao na odluke vlasti. Svaki je sultan imao šejha koji je služio kao njegov duhovni

mentor i koji je mogao, vjerovalo se, proreći budućnost i osigurati Božiju pomoć, poput šamana koji su služili paganskim turkijskim vladarima srednje Azije. Tokom opsade Carigrada Mehmed II stalno je tražio duhovno vođstvo svoga šejha Akşemseddina. S obzirom da nije mogao predvidjeti dan pada Carigrada, šejh je napisao da vojnicima nedostaje vjere i pozvao da im se hitno imenuje nemilosrdni i strogi zapovjednik. Duhovni savjetnik Murata III šejh Sűcca, pripadnik helvetijskog derviškog reda, bio je toliko utjecajan da je svako, ko bi tražio neko visoko mjesto, morao obavezno njega prvog posjetiti.

Najpoznatiji od ovih ljudi bio je šejh Ahmeda I. Hűdai Efendi, koji je ne samo poticao sultanovu vjersku gorljivost, nego se miješao i u politiku. Preporučio je, naprimjer, prihvaćanje mirovnog sporazuma s ruskim izaslanikom pod uvjetom da Rusi napuste utvrde Terek, Astrahan i Kazan, potom je požurivao da se puste utamničeni kadije, te savjetovao da se Ahmed-paša postavi za namjesnika Egipta.

Javno je mnijenje također imalo veći utjecaj na određivanje osmanske politike, nego se to općenito priznavalo. Već u drugoj polovini šesnaestog stoljeća postojao je savez između brojnih pripadnika vojske centralnih vlasti *(kap kulu)* i zanatlija. Mnogi od njih su i sami postali zanatlije ili trgovci, dok su ostali ulagali svoj novac u trgovačke pothvate i lihvarstvo. Stanovništvo Istanbula uvijek je bilo spremno sudjelovati u nemirima koji su se obično događali tokom razdoblja finansijskih i ekonomskih neprilika. Javno mnijenje obično bi podržavalo te ustanke, a šejh-ul-islamova fetva bi davala pravni izraz podršci naroda. Tipičan primjer takvih pobuna bili su neredi koji su doveli do svrgavanja sultana Ibrahima 1648., Mehmeda IV 1687., Mustafe II 1703., Ahmeda III 1730. i Selima III 1807. godine.

Narodni ustanak mogao je obično biti uspješan samo u suradnji s vojnim jedinicama centralnih vlasti. Ipak, 1651. narod Istanbula ustao je protiv vlasti janjičarske hunte. Sve do sedamnaestog stoljeća seljački ustanci u pokrajinama bili su rijetki S obzirom da je zakon zabranjivao raji nošenje oružja. No, bijeg seljaka sa zemlje bio je oblik pasivnog otpora koji je kod vlasti izazivao isto toliko nemira kao i ustanci jer je lišavanje države njezinih prihoda i posjednika timara njihovih izvora dohotka potkopavalo vojnu snagu Carstva. Ugrožene bježanjem seljaka sa zemlje, vlasti su počele poduzimati mjere u korist raje, ponekad provodeći i smanjivanje poreza.

Želja osmanskih sultana da pridobiju naklonost javnog mnijenja prisiljavala ih je na pravično postupanje. Ako je vladar bio nepopularan, u narodu bi se proširile glasine da nije poštivao Šerijat ili da je pio vino ili činio druge protuzakonite stvari. Tiranin Murat IV redovno je pio, a istovremeno je bio najnemilosrdniji zagovornik zabrane alkohola. U namjeri da se prikažu privrženima Šerijatu, sultani su s vremena na vrijeme izdavali opće naredbe da se kažnjavaju oni koji su zanemarivali molitve ili kršili ramazanski post te da se zatvaraju krčme i javne kuće. Nikada nisu propuštali zajedničku molitvu petkom u džamiji i često su dijelili milodare siromašnima i dervišima. Prilikom godišnje Svetkovine žrtve (Kurban-bajram) hiljade ovaca, samo u Istanbulu tri hiljade, bile su obredno klane i dijeljene siromašnima. Sultan je u Meku i Medinu slao godišnji dar vrijedan desetine hiljada dukata, a polazak te povorke i njezin prolazak putem do svetih mjesta pratile su velike svečanosti i parade.

Sultani su se oduvijek plašili vjerskih vođa, posebno narodnihih šejhova i derviša koje su pokušavali učiniti ovisnima ili ih pokoriti strogim mjerama. Ti šejhovi i derviši obično su bili glavni promotori opozicionih pokreta. Naprimjer, tokom vladavine Mehmeda III propovijedi jednog šejha u Istanbulu toliko su uzbunile narod, da su ga vlasti protjerale iz grada, ali su zbog protesta naroda bili prisiljeni dopustiti njegov povratak. Murat IV pogubio je 1639. godine šejha nakšibendijskog derviškog reda, zvanog Mahmud, koji je postao pretjerano utjecajan, a u Ilgınu šejha iz Sakarye koji je privukao oko sedam do osam hiljada sljedbenika.

Gubljenje nezavisnosti velikog vezira bio je glavni uzrok političke krize u prvoj polovini sedamnaestog stoljeća. Kőprűlű Mehmed imenovan je 1656. godine velikim vezirom s diktatorskim ovlastima, a njegov ga je sin Ahmed naslijedio na tom položaju (1661.-1676.). Pod upravom dvojice velikih vezira Kőprűlű državni su poslovi vođeni u rezidenciji velikog vezira, dok su sjednice Carskog vijeća izgubile svoju staru važnost. Sultan je bio obavještavan pisanim izvještajima. On bi ih potom vraćao nakon vlastoručnog dodavanja svojih zapovijedi i želja.

Nakon što je vlast prenijeta u rezidenciju velikog vezira, veziri, članovi Carskog vijeća, pali su u sjenu, dok su tri službenika koji su bili direktno u službi velikog vezira dobili na važnosti. To su bili ćehaja-beg *(kethűda bey),* vezirov pouzdanik za politička i vojna pitanja; čaušbaša *(çavuş başi),*

koji je primao žalbe i tužbe na Carskom vijeću, te reisulkutab *(reisűlkűtab),* koji je dugo vremena bio glavni sekretar Carskog vijeća i čuvar državnih sporazuma i propisa. Na sastancima u rezidenciji velikog vezira svaki je od tih službenika zapravo predstavljao člana vlade, a nakon 1720. godine dodijeljen im je čin vezira. U devetnaestom stoljeću te su službe postale ministarstva unutrašnjih poslova, pravosuđa i vanjskih poslova.

Istovremeno se defterdarova rezidencija razvila u velik, neovisan odjel. U određene dane u tjednu defterdar je prisustvovao sastancima u rezidenciji velikog vezira. Prije donošenja važnih odluka veliki vezir je održavao općenita savjetodavna vijećanja.

Činovništvo

Osmanska praksa u upravi i činovništvu bila je rezultat i produžetak stare tradicije predislamskih bliskoistočnih država. Podjela zaduženja unutar uprave bila je u skladu s tim tradicijama. Islamska politička teorija priznavala je "ljude pera" pored "ljudi mača" i "ljudi vjere" kao stupove uprave, a u predosmanskim muslimanskim državama čelni je položaj u vlasti, s naslovom vezira, zauzimao onaj ko bi se istaknuo u državnoj kancelariji ili riznici.

Pisarsko umijeće smatralo se jednom od praktičnih znanosti. Unutar toga poziva postojala su dva glavna ogranka: dopisivanje i finansije, svaka sa svojim specijaliziranim vještinama za koje je bila potrebna obuka. Činovnik je stjecao obrazovanje u samim uredima, koji su bili ustrojeni prema sistemu šegrt-majstor kao i svaki zanatlijski ceh. Iz sigurnosnih razloga pisarsko je umijeće bilo u mnogim razdobljima tajno znanje. U emevijsko i abasijsko doba samo su lokalni kršćanski i perzijski pisari imali dovoljno iskustva u tehnici vođenja finansija i uprave, te su dugo monopolizirali javne poslove hilafeta.

Kalkašendi (1355.-1418.) je razlikovao tri vrste pisara: one koji su pisali naredbe što su se slale namjesnicima i službenicima, one koji su skupljali državne prihode i utvrđivali njegove izvore, te one koji su nadgledali imenovanja i plaće ljudi koji su bili zaduženi za odbranu zemlje i društvenog reda. Te vrste činovnika odgovarale su osmanskoj

praksi. Prva skupina činovnika služila je pod *reisulkutabom* i njegovom pratnjom, druga je radila u državnoj riznici, a treća pod nišandžijom.

Načelnik državne kancelarije, nišandžija, često je dolazio iz redova uleme. Mnogi činovnici Carskog vijeća stekli su obrazovanje kao paževi na dvoru, ali su osmanski pisci šesnaestog stoljeća kritizirali tu praksu jer su smatrali da je uvođenje robova u činovništvo protivno tradiciji i propisima. Obično su rođaci i sluge činovnika ulazili u urede kao naučnici (*şagird),* gdje su dugo služili pod vođstvom višeg sekretara, kalfe (*kalfa*). Sticali su potrebne vještine i znanje te su razvijali određene specijalnosti. Postojali su i profesionalni priručnici za poslove sekretara, a najstarije od njih napisali su perzijski sekretari u abasijskoj službi. Sekretari su upotpunjavali svoje obrazovanje u vjerskim i pravnim znanostima odlascima na predavanja u džamije.

Načelnici odjela *(hacegan)* nadgledali su rad kalfi i pomagali im razviti vlastite vještine. Kao i u cehu, šegrt je postajao sekretar nakon što je prošao ispit i dobio odobrenje svojih nadređenih, koji su potom unosili njegovo ime u popis kandidata *(műlazim).* Postojao je određen broj sekretara u svakom uredu. Naprimjer, propis iz 1732. određuje broj sekretara u Carskom vijeću na pedeset - dvadeset šegrta i trideset kandidata. Ako bi sekretar umro, njegov bi sin, ako je bio primjeren, zauzimao njegovo mjesto, inače bi jedan od kandidata dolazio na taj položaj. Najvažniji je uvjet bio pokazivanje profesionalne sposobnosti višim sekretarima ureda. Potom bi oni predložili ime svoga kandidata velikom veziru, koji bi ga predložio sultanu. Kada je odobrenje prihvaćeno, izdavanjem vladarske povelje zaključivane su formalnosti imenovanja. Godine 1537. bilo je osamnaest sekretara direktno uključenih u oblikovanje carskih ukaza, od kojih su se jedanaesterica specijalizirala za političke i upravne naredbe, a sedmerica za finansijske ukaze. Uredi su zapošljavali sekretare i šegrte. Godine 1568. bilo je 222 sekretara u odjelima državne riznice, dok ih je potkraj osamnaestog stoljeća bilo više od sedam stotina.

Osim centralnih vlasti, jedan je broj povjerenstava, poput povjerenstava državne kovnice, carina i žitarica, uz neke vojne organizacije, poput janjičarskog korpusa, ljevaonice topova ili arsenala, imao vlastite urede. U pokrajinama su namjesnici, kadijski sudovi i brojni važniji vakufi imali svoje osoblje za poslove sekretara, a u svakoj je utvrdi postojao činovnik koji

se brinuo za račune posade i personalna pitanja. Odgovorni povjerenik, uz sekretara-pomoćnika, imenovao se prilikom svakog državnog poduhvata, bilo da se radilo o gradnji, rudarstvu, manufakturi ili poljoprivredi. Stoga je konačni broj sekretara bio mnogo veći od ograničenog broja osoblja koje je radilo u uredima centralnih vlasti. Na kraju šesnaestog stoljeća Ali Efendi je napisao da je jedan broj sekretara povremeno zarađivao za život pisanjem molbi i kopiranjem rukopisa. Hiljade popisa i doslovno milioni dokumenata koji se još čuvaju u turskim arhivima dokaz su da je Osmansko carstvo bilo činovnička država.

Kao u svim islamskim državama sekretari su i u Osmanskom carstvu bili osnovni element uprave. Oni su oblikovali vladarske ukaze, predlagali upravne mjere, pripremali zakone i propise te nadzirali njihovu primjenu. Načelnik državne kancelarije uvijek je bio i član Carskog vijeća, a postoji nekoliko primjera da su se neki od nišandžija uspinjali i na položaj velikog vezira. Kada je Osmansko carstvo nakon 1699. provodilo miroljubivu, reformističku politiku i pridavalo veću važnost diplomaciji, sve je veći broj velikih vezira dolazio iz činovničkog sloja. Prije toga razdoblja većina je velikih vezira bila iz redova vojničke klase.

Karijera nišandžije obično je slijedila poseban obrazac. Nakon dugotrajne službe kao teskeredžija *(tezkerecy),* jedan od sekretara koji su pisali ukaze Carskog vijeća, i stjecanja iskustva čitanjem molbi, praćenjem rasprava i pisanjem nacrta fermana, ulazio bi u ured *reisulkutaba,* koji je bio načelnik ureda vezanih uz položaj velikog vezira. Potom bi postajao načelnikom državne kancelarije.

U službi vezira bili su povjerljivi sekretari, dobro upućeni u tradicionalna načela državništva, a upravo su oni bili odgovorni za uspjeh nekolicine velikih osmanskih državnika. Za vrijeme vladavine Sulejmana I, naprimjer, glasoviti Celalzade iz redova sekretara, postao je tajni savjetnik velikog vezira Ibrahim-paše. Potom je kao nišandžija od 1525. do 1557. bio vrlo aktivan u upravi i izradi nacrta zakona. Slavni veliki vezir Mehmed-paša Sokolović (1564.-1579.) nije donosio niti jednu odluku o državnim pitanjima prije nego se savjetovao sa svojim povjerljivim sekretarom Feridunom, koji je služio kao načelnik državne kancelarije između 1573. i 1581. godine. Sekretar po imenu Samizade Mehmed savjetovao je velike vezire iz porodice Kőprűlű. Sultanovi

povjerljivi sekretari nisu, ipak, postali tako utjecajni kao što su bili u mamelučkom Egiptu S obzirom da je osnovno načelo osmanske države bilo da ne smije biti posrednika između sultana i velikog vezira.

Sekretari su općenito odgovorni za uvođenje tradicionalnih bliskoistočnih načela u upravljanje Osmanskim carstvom. Predstavljali su političke i svjetovne interese države nasuprot ulemi koja je predstavljala Šerijat. Glavna im je briga bila održavanje neovisnosti političke vlasti i učvršćivanje centralne vlasti, a potom povećanje prihoda i zaštita raje. U razdoblju propadanja Carstva oni su, unatoč suprotstavljanju uleme, uveli reforme i smatrali prihvaćanje evropskih ideja u upravi i na drugim područjima jedinim načinom da se spasi Osmansko carstvo. Reformatorski veliki veziri Koca Ragib, Halil Hamid i Mustafa Rešid bili su svi profesionalni činovnici.

U Osmanskom carstvu, kao i u svim islamskim državama od vremena Emevija i Abasija, od činovnika se zahtijevalo posjedovanje enciklopedijskog znanja, pa su stoga oni pokazivali zanimanje na svim poljima praktičnog i korisnog znanja, za književnost, jezik, kaligrafiju, pravo, povijest i filozofiju ili geografiju, temelje kalendara, mjerništvo i poljoprivredu. Ulema nije imala direktnog interesa na ovim poljima, pa su stoga najbolja djela na tim poljima rad profesionalnih sekretara. Najveći osmanski enciklopedist Katib Çelebi (1608.-1657.) bio je sekretar Carskog vijeća. Povijesna i politička djela koja su sastavili pripadnici činovništva najbolje izražavaju bliskoistočne tradicije o državi, a upravo su ovi ljudi, zajedno s robovima koji su obrazovani na vladarevu dvoru, odigrali važnu ulogu u stvaranju osmanske kulture.

Ipak, činovnici nisu uvijek djelovali u najboljem interesu države. Od sredine šesnaestog stoljeća mito je postalo raširena pojava, čak i u vrhu uprave. Krivotvorenje fermana postalo je kažnjivo odsijecanjem ruke ili smrću, ali je unatoč strogim kaznama jedan od glavnih uzroka nereda u sistemu bilo davanje nekoliko povelja za jednu nadarbinu od strane sekretara. Istovremeno, stalno je opadanje vrijednosti akče, bez odgovarajućeg porasta plaća, poticalo mito. Dvojica su činovnika državne riznice obješena, a šesterica otpuštena 1595. godine jer su primili mito. Veliki je vezir 1598. kaznio sekretare, rekavši pri tome: "Svojim brojnim podmuklostima imate za cilj potkopati red u državi".

Halil Inalcik

D. Pokrajinska uprava i timarski sistem

Pokrajinska uprava

Od najranijeg razdoblja osmanski su sultani imenovali po dva predstavnika vlasti za upravljanje nekim područjem: bega, koji je dolazio iz vojničkog sloja i predstavljao sultanovu izvršnu vlast, te kadiju iz redova uleme, koji je predstavljao sultanovu sudsku vlast. Beg nije mogao kazniti nikoga bez kadijine presude, a kadija nije mogao osobno izvršiti nijednu od svojih presuda. U donošenju odluka i primjeni Šerijata i kanuna kadija je bio neovisan od bega. Zapovijedi je primao direktno od sultana, kojem se također mogao osobno obratiti molbom. Osmanlije su takvu podjelu vlasti u pokrajinskoj upravi smatrali važnom za njezin uspješan rad.

Dok je još bila samo pogranična kneževina, osmanska je država bila podijeljena na "vladarev sandžak" i sandžake koje je sultan povjeravao na upravljanje svojim sinovima. Sandžak je bio upravna jedinica pod vojnim upraviteljem - sandžakbegom *(sancak beyi)* - koji je od vladara primao "sandžak" (zastavu) kao simbol vlasti. S brzim širenjem područja pod osmanskom vlašću na Balkanu nakon 1361. godine postalo je nužno - kako bi se održao nadzor - da se imenuje beglerbeg, koji je bio nadređen svim sandžakbegovima. Murat I postavio je svoga odgojitelja Šahina na to mjesto, stvorivši u Rumeliji prvi beglerbegluk *(beylerbeyilik).*

Murat I postavio je kasnije svoga sina Bajazida za namjesnika novoosvojenih oblasti na istoku sa sjedištem u Kutahji. Kada je Bajazid I 1393. godine prešao u Rumeliju, osjetio je potrebu za stvaranjem

anadolskog beglerbegluka s prijestolnicom u Kutahji, koji bi uključivao cijelu zapadnu Malu Aziju. Stvorio je i treći beglerbegluk s glavnim gradom u Amasji, koja je također bila sjedište jednog osmanskog princa. Sve do sredine petnaestog stoljeća bila su to jedina tri beglerbegluka u Osmanskom carstvu. Do kraja su predstavljala jezgru Carstva.

Vidjeli smo da je uspostava osmanske uprave u evropskim oblastima tokom razdoblja osvajanja bila postupan proces. Između područja koja su organizirana kao sandžaci pod direktnom osmanskom vlašću i područja otvorenih za sveti rat, postojala je neka vrsta tampon zone, bilo kao pogranično područje, bilo kao vazalna država. Begovi na granici bili su nezavisniji od centralne vlasti nego begovi bliži prijestolnici, a dolazili su iz porodica kao što su Evrenuzoğlu ili Mihaloğlu, koje su držale svoje namjesničke položaje na nasljednoj osnovi. Položaj tih begova unutar Osmanskog carstva bio je sličan položaju Osman Gazija u doba seldžučke vladavine. Na njihovim su područjima spahije obično bili njihovi robovi ili sluge. U vazalnim su državama Osmanlije obično ostavljali autonomiju u domaćim poslovima, ali su prisiljavali vazalne vladare da daju pomoćne jedinice za ratne pohode. Neka područja radije su stavljali pod upravu begova, dok su u drugima osnivane vazalne kneževine.

Ipak, u petnaestom i šesnaestom stoljeću vlasti su obično stavljale novoosvojena područja pod izravnu upravu sandžak-begova, nad kojima su ponekad potom imenovali beglerbegove. Tako su nastajali novi beglerbegluci. Nastanak novih beglerbegluka bio je gotovo uvijek dugotrajan proces, često određen vojnim razlozima. Naprimjer, bilo je potrebno da prođe razdoblje između 1463. i 1580. godine prije nego što je pokrajina Bosna, prvobitno u sklopu Rumelije, postala poseban beglerbegluk, ustrojen radi suprotstavljanja Austriji. Beglerbegluk Ozu nastao je potkraj šesnaestog stoljeća od sandžaka zapadne crnomorske oblasti kao bedem protiv Kozaka. Godine 1520. postojalo je samo šest beglerbegluka u Carstvu, a do kraja vladavine Sulejmana I bilo ih je šesnaest. Alžirski beglerbegluk stvoren je i povjeren Hajreddinu Barbarossi 1533. godine u pokušaju da se ujedine sve pomorske snage protiv Karla V. Veliki admiral Barbarossa ujedinio je pod svojom upravom Alžir, koji je sam osvojio, i trinaest sandžaka na obalama i otocima Sredozemnog mora. Nakon posljednjeg desetljeća šesnaestog stoljeća beglerbegluci, poznati sada kao ejaleti *(eyalet),* bili su ograničeni

u svojoj veličini. Oko 1610. godine u Carstvu su postojala trideset i dva ejaleta. Oni su prikazani na tabeli 3.

TABLICA 3.
POPIS BEGLERBEGLUKA

BEGLERBEGLUK	GLAVNI GRAD	VRIJEME OSVAJANJA	VRIJEME OSNIVANJA
Rumelija	Edirne; kasnije Sofija i Bitola	1361.-1385.	oko 1362.
Anadolija (zapadnaMala Azija)	Ankara i Kutahja	1354.-1391.	1393.
Rum	Amasja i Sivas	1392.-1397.	1413.
Trabzon (Trebizond)	Trabzon	1461.	oko 1578.
Bosna	Sarajevo	1463.	1580.
Karaman	Konja	1468.-1474.	1468.-1512.
Kefe	Kaffa	1475.	1568.
Dulkadir (Zulkadirijje)	Maras	1515.	1522.
Erzurum	Erzurum	1514.	1533.
Dijarbekir	Dijarbekir	1515.	1515.
Musul (Mosul)	Mosul	oko 1516.	1535.
Haleb (sjeverna Sirija)	Halep	1516.	1516.
Šam (Damask; južna Sirija)	Damask	1516.	1517-1520.
Trablus-Šam	Tripoli (Libanon)	1516.	oko 1570.
Misir (Egipat)	Kairo	1517.	1517.-1522.
Jemen (s Adenom)	Zabid, San'a	1517.-1538.	1540.
Džezair-i bahr-i sefid (Egejsko otočje)	Galipolje	1354.-1522.	1533.
Džezair-Garb (Alžir)	Alžir	1516.	1533.
Kars	Kars	1534.	1580.
Bagdad	Bagdad	1534.	1535.
Van	Van	1533.	1548.
Tunis	Tunis	1534.	oko 1573.
Basra	Basra	1538.-1546.	1546.
Lahsa (el-Hasa)	el-Katif	oko 1550-	1555.
Budim	Budim	1526.-1541.	1541.
Trablus-Garb	Tripoli (Libija)	1551.	1556.
Temišvar	Temišvar	1552.	1552.
Šehrizor	Šehrizor	1554.	?
Habeš (Abesinija)	Suakin i Džida	1555--1557.	1557.
Kibris (Cipar)	Nikozija	1570.	1570.
Čildir	Čildir	1578.	1578.
Rakka	Ruha	1571.	oko 1600.

Vlasti su mogle uvesti timarski poredak samo u onim područjima gdje je postojao sistem sandžaka, a osmanski pravni poredak i osmanska uprava čvrsto uspostavljeni. Timarski sistem nije bio na snazi u pokrajinama Egipat, Bagdad, Abesinija, Basra i Lahsa, koje su stoga sačuvale određenu lokalnu samoupravu. Sultan je smjestio janjičarske posade u svaku od tih pokrajina i imenovao namjesnika, defterdara i kadiju. Pokrajinski prihodi nisu bili podijeljeni spahijama kao timari, nego je namjesnik - nakon plaćanja svih vojnih i upravnih troškova pokrajine - morao poslati u prijestolnicu utvrđenu godišnju svotu, poznatu kao salijana *(salyane).* Te su pokrajine stoga postale poznate kao *salyan*e-pokrajine.

Uprava nasljednih sandžaka koji su pripadali plemenskim poglavarima u nekim područjima istočne Anadolije bila je, pak, drugačija. U tim sandžacima, poznatim kao *hukumet*-sandžaci (vladini sandžaci), svi su prihodi pripadali nasljednom plemenskom begu, od kojeg se, pak, zahtijevalo da - na sultanovu zapovijed - sudjeluje na pohodu s određenim brojem vojnika. U važnim gradovima toga područja sultan je običavao postavljati kadiju i stacionirati janjičarsku posadu.

Tako je postojao određen broj autonomnih pokrajina koje su bile izuzete od direktne osmanske vlasti. Postojale su *salyane-* i *hukumet-pokrajine,* kršćanske vazalne kneževine Moldavska, Vlaška, Transilvanija, Gruzija, Čerkezija, a u sedamnaestom stoljeću i kozački hetman, dok su se među podložne muslimanske kneževine ubrajali i Krimski hanat, Mekanski Šerifat i, privremeno, Gilan. Pokrajine Tripoli, Tunis i Alžir sačuvale su svoj izvorni karakter pograničnih pokrajina.

U šesnaestom stoljeću osmanske su vlasti polagale pravo na teoretsko vrhovništvo nad Mletačkom republikom, Poljskom i Habsburškom monarhijom, državama koje su im plaćale danak, kao i nad Francuskom kada je Franjo I zatražio osmansku pomoć i sklopio savez s Osmanlijama.

No, tipična osmanska pokrajina bila je ona u kojoj je na snazi bio timarski sistem. Potreba za izdržavanjem velike carske vojske na osnovama srednjovjekovne ekonomije potakla je uspon tog sistema, koji će oblikovati pokrajinsku upravu Carstva i njegovu finansijsku, društvenu i agrarnu politiku. Sve je to nastalo kao odgovor na vojne potrebe države.

Nestašica kovanog novca bio je temeljni problem bliskoistočnih carstava. Zlato i - što je još važnije - srebro bili su temelj novčanog sistema, pa je država, suočena s nestašicom tih metala, imala poteškoća u finansiranju svojih velikih pothvata, a posebno u održavanju velike stajaće vojske. Seljaku je pod tim uvjetima bilo nemoguće plaćati glavni porez - desetinu (ušur) - u gotovini, pa ga je plaćao u naturi. No, srednjovjekovna država nije praktično imala nikakvog načina skupljanja i pretvaranja u novac poreza koji su se plaćali u naturi, pa je stoga obično prodavala izvore prihoda zakupnicima poreza. Na taj način je država gubila dio prihoda i nije skupljala dovoljno sredstava potrebnih za vojničke plaće. Stoga je postalo uobičajenom praksom da se državni poljoprivredni prihodi dodjeljuju vojnicima, koji su ih prikupljali direktno, umjesto plaće. Taj sistem raspodjele prihoda sa zemlje bio je uobičajena praksa u bliskoistočnim islamskim carstvima. Slične vojne nadarbine u Bizantskom carstvu bile su poznate kao pronije, a njihovi su perzijski ekvivalenti bili timari.

Prema tom sistemu konjanik-spahija stanovao je u selu koje je ujedno bilo i izvor njegovih prihoda, te mu je bilo lahko skupljati desetinu - porez na prinose plativ u naravi. Tako je vojnik zamijenio zakupnika poreza, pa je na njeg prešla odgovornost pretvaranja desetine u novac. Jedna je od prednosti toga sistema ležala u činjenici da je konjanik, glavni element srednjovjekovne vojske, mogao lahko održavati svoga konja u selu u kojem je živio.

U Bizantskom carstvu i njegovim državama-nasljednicama od seljaka se zahtijevalo da posjedniku nadarbine daje godišnje po jedna kola drva i krmiva te pola kola sijena. Uz to je bio dužan odrađivati tlaku na zemlji posjednika nadarbine i prijevozne služnosti. To je bio sistem koji su Osmanlije našli kada su osvojili Balkan, pa je bilo jednostavno pretvoriti pronije u timare. S vremenom su na isti način pretvorili u timare velika privatna imanja, koja su posjedovali kršćanski velikaši, te neka zemljišta koja su pripadala samostanima. Timarski sistem bio je od najranijih vremena posebnost osmanskog poretka.

U klasičnom razdoblju Carstva spahije, posjednici timara, činili su veći dio osmanske vojske. Spahija je bio tipični srednjovjekovni konjanik koji je koristio uobičajeno hladno oružje. U osmanskoj vojsci vatrenim oružjem koristili su se uglavnom janjičari. Prema jednoj

procjeni, oko 1475. godine - kada je konjica pod zapovjedništvom centralnih vlasti brojala tri hiljade pripadnika, a janjičari šest hiljada, bilo je dvadeset dvije hiljade spahija u Rumeliji i sedamnaest hiljada u Anadoliji. Stoljeće kasnije, tokom vladavine Sulejmana I, procjenjivalo se da je bilo šest hiljada pripadnika konjice centralnih vlasti, dvanaest hiljada janjičara i četrdeset hiljada spahija u pokrajinama.

U namjeri da uspostavi timarski sistem i održava stalni i centralizirani nadzor, vlada je do pojedinosti morala odrediti sve izvore prihoda u pokrajinama i načiniti popise koji će pokazati raspodjelu ovih izvora. Neposredno nakon osvajanja nekog područja, a potom svakih dvadeset ili trideset godina kada bi promjene u poreznom dohotku postale očite, povjerenik nazvan il-jazidži *(il yazicisi)* odlazio je u to područje da bi odredio izvore prihoda. U detaljnom popisu popisivao bi ime svake glave porodice u svakom selu i približnu veličinu zemlje koju je posjedovao. Kod svakog sela navodio je punu svotu novca koji je trebalo ostvariti od desetine, potom poreza na poljoprivredno dobro u novcu, koji su muslimani plaćali pod imenom resmi-čift *(çift resmi)* a kršćani ispendža *(ispence),* te drugih prigodnih poreza, poput globi ili poreza na vjenčanje. Povjerenik je na taj način određivao veličinu prihoda koji je trebalo dati svako selo. Kada je popis bio gotov, prikupljao bi se prihod od sela koji je bio rezerviran za sultana (tj. za centralnu državnu riznicu), vezire i begove, a ostatak bi se razdijelio među spahije kao timari i zeameti *(zeamet).* Zeamet je formalno bio subašina *(subasi)* nadarbina, s godišnjom vrijednošću između dvadeset i stotinu hiljada akči. Nadarbina s godišnjim prihodom od više od stotinu hiljada akči nazivala se has *(has).*

Potom bi se priređivao drugi - sumarni popis - koji je sadržavao prikaz prihoda hasova, zeameta ili timara, dok je kanunnama na početku prvog - detaljnog popisa pokazivala visinu prihoda i načine na koji će ih spahije dotičnog sandžaka prikupljati. Seljak je plaćao svoje poreze u skladu s tim propisima i nije mogao mijenjati položaj sve do novog katastarskog popisa. U slučaju nesporazuma, ti su popisi služili kadiji pri donošenju presuda. Timar je bio nedjeljiva i nepromjenljiva jedinica.

Centralne su vlasti zadržavale kopiju svakoga od tih popisa u uredu načelnika kancelarije, koji je odgovarao za popise. Beglerbeg pokrajine dobivao je drugu kopiju.

Površno rečeno, timarski sistem podsjeća na evropski srednjovjekovni feudalizam, ali postoje i bitne razlike među njima. Da bi uspostavila timarski poredak, država je morala uspostaviti apsolutni nadzor nad zemljom koji neće ometati nikakva privatna vlasnička prava. Slijedeći primjer ranijih muslimanskih država, osmanske su vlasti objavile da je sva obradiva poljoprivredna zemlja vladareva mirija *(miri),* tj. da pripada državi. Jedini izuzetak bila je zemlja u privatnom vlasništvu - mulkovi *(mulk)* te posjedi pod upravom vakufa *(vakf),* čiji se položaj mogao promijeniti sultanovom voljom.

Prema postavkama toga sistema, poljoprivredna zemlja pripadala je državi. Seljak koji je radio na njoj, imao je status nasljednog zakupca koji je u zamjenu za svoj rad dobivao zemlju na uživanje. Seljakova prava na zemlju prelazila su s oca na sina, ali seljak nije mogao prodati zemlju, darovati je ili prenijeti na nekoga drugog bez dopuštenja. Ipak, utjecajne osobe su stalno pokušavale zadobiti privatno vlasništvo nad zemljom. Kao u Abasijskom hilafetu i Bizantskom carstvu, i u Osmanskom je carstvu borba između države i pojedinaca za posjedovanje zemlje bila jedan od najvažnijih problema njegove društvene povijesti. Kada bi država oslabila, dolazilo bi do iznenadnog povećanja veličine zemljišta u privatnom vlasništvu ili pod upravom vakufa, ali kada bi vladar uspostavio snažnu centralnu vlast, dokidao bi privatna vlasnička prava i vakufe te ponovno uspostavljao državnu upravu nad zemljom. Bajazid I i, posebno, Mehmed Osvajač slavni su zbog takve vrste reformi.

Kada je Mehmed Osvajač provjeravao sve zemljoposjede diljem Carstva oko 1470. godine, ustanovljeno je načelo da se svi vakufi, koji nisu dobili sultanovu potvrdu ili čije zgrade ili namjena više nisu postojali, vrate pod državni nadzor. Na taj je način više od dvadeset hiljada sela i imanja postalo državnom zemljom. Mehmed je proveo tu reformu da bi povećao broj konjanika, posjednika timara. U Anadoliji je ostavio nešto zemlje u posjedu zemljovlasnika i derviša iz nekadašnjih islamskih država, ali je od svakog od njih zahtijevao da pošalje potpuno naoružanog konjanika u vojsku. Tokom vladavine njegova nasljednika Bajazida II došlo je do odbacivanja tih reformi. Njihovi protivnici tvrdili su da reforme nisu u skladu sa Šerijatom, pa se većina zemlje u privatnom vlasništvu i većina vakufa vratila ranijim vlasnicima. Selim

I i Sulejman I, čiji su vojni pothvati zahtijevali sve više i više spahija, vratili su se Mehmedovoj politici.

Oko 87 % zemlje 1528. godine imalo je status mirije i pripadalo je državi. S porastom broja spahija u tom razdoblju širio se i opseg mirijske zemlje na uštrb starih zemljoposjedničkih porodica i uleme. S obzirom da je sve više pripadnika vojničkog sloja očekivalo timare, država je prisvajala sve više zemlje, ali je od kraja šesnaestog stoljeća ponovno počela gubiti nadzor nad državnom zemljom, što su osmanski autori smatrali glavnim razlogom propadanja Carstva.

Timarski sistem bio je sistem fragmenitranog posjedovanja gdje su država, spahija i seljak istovremeno imali prava na istu zemlju. Spahija, koji je držao timar, imao je neka prava nadzora nad zemljom, te je u tom svojstvu nazivan “vlasnikom zemlje”. Ustvari, ono što je spahija dobivao od države nije bila sama zemlja nego ovlast da prikuplja utvrđenu količinu prihoda od stanovnika na određenom zemljištu. Država mu je dala prava na zemlju kako bi mu zajamčila prihod.

Spahija je imao još neka prava. Provodio je državne zemljišne zakone i mogao je ugovorno dati u zakup neobrađenu zemlju zainteresiranim seljacima nakon što primi unaprijed plaćene zakupnine. Seljak je pak, sa svoje strane, preuzimao dužnost da stalno radi na zemlji i plaća propisane daće. Nije mogao promijeniti upotrebu zemlje, bilo da je u pitanju oranica, vrt ili livada. Ako bi bez razloga zemlju ostavio neobrađenu tri godine, spahija ju je mogao dati drugome.

Ako bi se bilo ko naselio na neobrađenu zemlju unutar granica timara, spahija bi primao od njega zakonski utvrđene daće. Da bi proširila područje obradive zemlje, država je nagrađivala svakog spahiju koji bi naseljavanjem seljaka na svojem timaru povećao veličinu obrađenog zemljišta.

Za svoje vlastite i potrebe održavanja stoke, spahija je dobivao jedan čift *(çift)* zemlje, jedinicu koja je prema mjestu varirala od 60 do 150 dunuma *(dőnűm),* a ponekad i vinograd ili voćnjak. Ni spahija niti bilo koji njegov srodnik nisu mogli zaposjesti zemlju koju je držala raja, a u drugoj polovini šesnaestog stoljeća spahijska imanja u cijelosti su davana seljacima. Prema tome, spahije-timarnici su imali položaj službenika vlasti koji su provodili državne zemljišne zakone.

Glava porodice iz redova raje mogla je držati čift koji je bio dovoljan za izdržavanje jedne porodice, ali nije mogao dobiti više. Nakon njegove smrti sinovi su obrađivali imanje zajednički, ali se čift nije moglo dijeliti. Osim desetine, seljak u posjedu čifta plaćao je spahiji tzv. *çift resmi,* godišnji porez od dvadeset i dvije akče. Ta daća, koja se isprva plaćala umjesto radnih službi, bila je ekvivalent sijena, krme, drva i radnih usluga koje je seljak bio dužan davati posjedniku nadarbine u bizantsko vrijeme. Kao što smo vidjeli, Osmanlije su pokušavali što je više moguće mijenjati radne službe plaćanjem utvrđene daće u novcu.

Raja i Timar

Isto tako, u namjeri da mu zajamči njegove prihode, država je spahiji dala neka prava nad rajom. U najširem smislu riječi u raju *(reaya)* - bilo da je riječ o muslimanima ili kršćanima - su ulazili proizvođači, podanici Carstva koji su imali porezne obaveze, za razliku od vojničkog sloja. U užem smislu riječi raja su bili poljoprivrednici, za razliku od stanovnika gradova i nomada, koji su imali drugačiji položaj.

Spahija je uz timar dobivao također zemlju i seljake na njoj. U petnaestom stoljeću raja je bila osnovni element u svim poljoprivrednim poduhvatima jer je bilo više dostupne obradive zemlje nego radne snage koja bi je obrađivala. Malobrojnost seoskog pučanstva i obilje neobrađene zemlje na timarima doveli su do stalne borbe između posjednika timara da namame raju jedan od drugoga. Spahija čija bi raja pobjegla, izgubio bi prihode, pa je stoga zakon zabranjivao raji napuštati svoja naselja i odlaziti na druga područja. Spahija je imao rok od petnaest godina tokom kojeg je mogao natjerati odbjeglog seljaka da se vrati na njegovu zemlju. No, da bi to uradio, bila mu je potrebna kadijina presuda. Ako bi neko drugi, ko je plaćao desetinu, došao i radio na napuštenoj zemlji, spahija više nije mogao prisiliti odbjeglog seljaka na povratak, nego je samo mogao tražiti od njega *çift resmi.* Ako bi se seljak počeo baviti zanatom u gradu, morao je platiti naknadu poznatu kao *çift bozan akçesi* - "naknada za prekidanje čifta" - koja je iznosila

malo više od jednog zlatnog dukata godišnje. Nakon toga spahija ga više nije mogao natjerati na povratak na zemlju.

Čini se da su se u šesnaestom stoljeću prilike promijenile. Sve ukazuje kako je stanovništvo Carstva brzo raslo jer se povećala veličina obrađene zemlje. Zemljišni popisni defteri iz vremena Sulejmana I pokazuju znatno veća područja obrađene zemlje nego raniji defteri. Vrijednost zemlje i zemljišnih prihoda povećala se. Zakoni protiv odbjeglih seljaka postali su manje strogi i poticali su odljev stanovništva iz sela u gradove. Čini se da je u ovom razdoblju obrađena zemlja dosegla svoju gornju granicu koju je postavila tehnologija toga doba.

Država je spahiji dala i druge ovlasti, učinivši ga također odgovornim za red u selu. Polovina novca od globa koje su plaćali seljaci za manje prijestupe, pripadala je spahiji, a polovina sandžakbegu. Ipak, globe je mogao određivati samo lokalni kadija. Spahija je mogao uhapsiti prijestupnika, ali nije imao punomoć dosuditi globu. Spahija je živio na selu, koje je bilo sastavni dio njegovog timara, i obavljao svoje vojne dužnosti, ali se nije bavio poljoprivrednom proizvodnjom. Kako bi spahiji omogućile život na selu, osmanske kanunname obavezivale su seljake na manje radne obveze. Morali su spahiji sagraditi staju, ali ne i kuću. Morali su dopremiti desetinu na spahijino imanje ili na tržnicu, ali ne i ako je tržnica bila udaljena više od dana puta. Morali su pomoći u kosidbi spahijine njive, ali ne i dopremiti sijeno u njegov štagalj. Ako bi spahija došao u selo, seljak mu je morao pružati gostoprimstvo tri dana izdržavanjem i njega i njegova konja. Zakoni su također prihvatili običaj da seljaci spahiji daju darove na blagdane. U nekim oblastima ostao je običaj da seljaci rade jedan do tri dana na spahijinom imanju.

Kanunnama svakog sandžaka nabrajala je poreze i radne obaveze koje su trebali davati seljaci, a spahije nisu mogli nametnuti neke druge. Vlasti su pridavale veliku važnost tome, pa su zapravo glavni stavci u kanunnamama bili oni koji su uređivali odnose između spahije i raje. Spahija je mogao izgubiti timar ako bi se ponašao suprotno propisima. Na taj način raja je bila u nesumnjivo sretnijem položaju nego kmetovi srednjovjekovne Evrope, s tim da je glavna razlika bila u tome što se osmanski seljak nalazio pod zaštitom centralizirane države i njezina nezavisnog pravnog sistema. Ipak, sultanovi ukazi o stanju raje, koji

su se pojavili već u petnaestom stoljeću, pokazuju da su spahije i begovi zloupotrebljavali svoje povlastice. Pokušaj spahija da nastave s nekadašnjim feudalnim običajima bio je glavni uzrok zloupotreba. Seljaci su se žalili na nezakonite i pretjerane globe, a posebno su se žalili na naviku sandžakbegova i kadija da ostaju u njihovim kućama pod isprikom održavanja reda i potrage za osumnjičenima, te pritom prisiljavaju seljake da besplatno hrane njih, njihovu brojnu pratnju i životinje. Seljaci su se također žalili na to kako su spahije pokušavali prikupiti novac preko nezakonitih nameta i uzimanjem desetine u novcu, umjesto u naravi. Sulejman I izdao je veći broj ukaza kojima je zabranjivao takve postupke.

Većina raje u Osmanskom carstvu bili su zemljoradnici vezani uz timare i hasove. No, unutar toga sloja bilo je i socijalnih razlika. Osmansko, kao i bizantsko, pravo dijelilo je seljaštvo prema tome drži li jedan čift ili pola čifta, dok je bezemljaše klasificiralo prema njihovom bračnom statusu i prema tome im određivalo poreze. U nekadašnjim bizantskim i balkanskim zemljama Osmanlije su zatekli nepopisane grupe bezemljaša, poznate kao *elefteroi* - slobodni. U osmanskom su razdoblju pripadnici raje koji su pobjegli sa zemlje ili nisu zabilježeni u defterima, sinovi koji su pobjegli iz očinskog doma i nepopisani nomadi, bili tretirani kao jedan sloj. Bezemljaši su radili kao privremena poljoprivredna radna snaga ili stalni zemljoradnici na timarskoj zemlji, pri čemu su posjednici timara primali od potonjih desetinu i poreze za raju, koji su bili prikupljani po dunumu zemlje. Ako bi bezemljaši ostali tri godine na istom mjestu, postajali bi raja dotičnog spahije. Država je stalno pokušavala naseliti bezemljaše i nomade.

Robovi-napoličari činili su drugi sloj, čiji je položaj blisko podsjećao na položaj zapadnoevropskih kmetova. Oni su obično bili ratni zarobljenici ili kupljeni robovi koje su sultan i utjecajni pripadnici vladajućeg sloja zapošljavali na svojim posjedima i vakufima. S obzirom da oni koji su došli u posjed takve zemlje nisu mogli koristiti rad raje koja je bila popisana u defterima, pokušavali su privući nepopisanu raju ili naseliti robove na zemlju kao zemljoradnike. Tako je osnovana većina imanja koja su pripadala vladajućem sloju. Taj sistem korišten je od najranijih godina Osmanskog carstva, ali se proširio tek potkraj šesnaestog stoljeća.

Država je također koristila napoličare za uzgoj riže i druge poljoprivredne poduhvate koji su podmirivali potrebe dvora i vojske. U namjeri da oživi prazna sela oko Istanbula, Mehmed Osvajač je u njih naseljavao ratne zarobljenike dajući im položaj nadničara. Oni nisu mogli sklapati brak izvan svoje zajednice i morali su davati državi polovinu svoje žetve. Ipak, u šesnaestom stoljeću nadničari su stekli položaj raje.

Engleski putnik Henry Blount primijetio je oko 1634. godine da je timarski sistem imao za cilj Ťzastrašiti stanovništvo u pokrajinama i osigurati da zemlja bude dobro obrađenať. Jedan od glavnih ciljeva te ustanove bio je, zapravo, osiguravanje javnog reda. Sigurnosni sistem, koji je dopirao sve do sela, omogućavao je zaštitu raje od razbojništva te progon i kažnjavanje zločinaca. Subaše i sandžakbegovi bili su odgovorni za red u svojoj oblasti, te su povremeno obilazili sandžak i hvatali razbojnike. Sandžakbeg je imao isključivu dužnost izvršavati tjelesne kazne koje je odredio kadija.

Spahijska konjica

Prije svega, timarski sistem je imao za cilj osiguravati vojnike za sultanove vojne jedinice, tj. održavati velike konjaničke snage koje su bile pod nadzorom centralnih vlasti. Spahija koji je držao timar imao je vlastitog konja, bio je naoružan lukom, sabljom, štitom, kopljem i buzdovanom, te je - ako bi prihodi s njegova timara prelazili određenu svotu - nosio oklop. Na svakih tri hiljade akči timarskog prihoda spahija je morao opremiti jednog potpuno naoružanog konjanika - džebeliju *(cebelű)*. Begovi su opremali takvog konjanika na svakih pet hiljada akči prihoda. Na početku šesnaestog stoljeća spahija koji je uživao timar u vrijednosti od devet hiljada akči nosio je oklop i sa sobom vodio tri konjanika i nosio šator. Sandžakbegovi su tako okupljali veliki broj konjanika u svojoj pratnji. Što je bio veći broj konjanika, to je sandžakbeg uživao više poštovanja. Stoga je vrlo teško odrediti veličinu spahijske vojske, uključujući sve konjanike.

Kada bi sultan zapovijedio odlazak na ratni pohod, spahije bi se pod zapovjedništvom subaše okupljali pod sandžakbegovu zastavu. Sandžakbegovi su se okupljali pod beglerbegovu zastavu, a svaki se beglerbeg priključivao sultanovoj vojsci u vrijeme i na mjestu kako je bilo naređeno. Sultan bi tada izvršio pregled svoje vojske. Posjednici timara činili su lahku konjicu, te su u bici zauzimali položaj na krilu, gdje su oblikovali polumjesec koji im je omogućavao brzo okruživanje neprijatelja. S obzirom da ove vojne jedinice nisu plaćane iz centralne državne riznice i da su njihovi konji bili izmoreni potkraj ljeta, pokušavali su se vratiti kući do početka jeseni. Razdoblje za vođenje ratnog pohoda trajalo je od marta do oktobra, pa je osmanska vojska bila najslabija uoči jeseni. Uočivši tu činjenicu, neki su evropski vojskovođe, poput Hunyadija, uvijek napadali Osmanlije u to vrijeme.

Timari su dodjeljivani na molbu viših oficira. Sultan je na temelju te molbe izdavao ukaz, ovlastivši primatelja na timar određene vrijednosti. Kada bi se u nekom sandžaku ispraznio timar tolike vrijednosti, beglerbeg bi novom posjedniku davao potvrdu - teskeru *(tezkere)*. Novi je posjednik od centralnih vlasti na temelju te potvrde dobivao sultanovu povelju o primanju timara. To je bila nužna procedura prilikom dodjele timara prvi put, ali su poslije beglerbegovi mogli, zakonskom snagom vlastitih povelja, davati timare do vrijednosti od 5999 akči u Rumeliji i 2999 akči u Anadoliji. U petnaestom stoljeću, posebno u pograničnim područjima, mnogi su spahije držali timare samo na temelju sandžakbegove ili čak subašine potvrde. U šesnaestom stoljeću centralne su vlasti pooštrile nadzor nad dodjeljivanjem timara. Isto tako, posjednik timara nije mogao biti lišen posjeda bez sultanove naredbe. Strogi centralni nadzor razlikuje osmanski timarski sistem od evropskog feudalizma. Osim toga, ovdje nije bilo hijerarhije ili vazalnog odnosa na evropski način.

Da bi neko uopće bio kandidat za timar, morao je biti iz vojnog sloja. Bilo je apsolutno zabranjeno davati timare raji. Sin je nasljeđivao vojni status samo ako je njegov otac bio pripadnik vojnog sloja ili sultanov ili begov rob. Osmanlije su kao vojni sloj prihvaćali i pripadnike ekvivalentnog sloja u novoosvojenim državama, pa su tako mnogi kršćanski feudalci postali spahije, posjednici timara. S vremenom su oni ili njihovi sinovi prelazili na islam. U petnaestom i šesnaestom stoljeću

velik dio spahijske konjice bio je, poput janjičarskog korpusa, sastavljen od robova. Samo oni muslimani, Turci, koji su se dobrovoljno borili i istaknuli se posebnim zaslugama tokom vojnog pohoda ili na granici, ili su pak bili sljedbenici pograničnih begova, mogli su dobiti timare. Statistički podaci iz 1431. godine iz pogranične oblasti u Albaniji pokazuju da su 16% spahija bili nekadašnji kršćanski feudalci, 30% Turci iz Anadolije, a 50% su bili robovi sultana ili begova. Kadije, episkopi i dvorski miljenici dobili su preostalih četiri posto timara. Kasnije je udio spahija turskog porijekla postupno opadao. Sinovi umrlih spahija dobivali su timare u odnosu prema vrijednosti timara koji je posjedovao njihov otac. Ako je, naprimjer, umrli imao timar vrijedan između deset i dvadeset hiljada akči, prvi je sin dobivao timar vrijedan četiri hiljade, a drugi timar vrijedan tri hiljade akči. Ako je očev timar bio vrijedan između dvadeset i pedeset hiljada akči, prva tri sina dobivali su timare vrijedne šest, pet i četiri hiljade akči. Očevi nisu mogli oporučno ostavljati svoje nadarbine kao u zapadnom feudalizmu. Ako spahija ne bi obavljao svoje vojne dužnosti tokom sedam godina, izgubio bi svoj spahijski status te bi bio upisan u defter kao pripadnik raje i davao poreze. Nije bilo spomena o plemstvu po krvi u timarskom sistemu. Ako bi spahija, koji je bio lišen posjeda, otišao u roku od sedam godina na ratni pohod, mogao je na zapovjednikovu molbu ponovno dobiti timar.

Postojale su velike razlike unutar timarskog sloja. Begovi, koji su dobivali hasove i zeamete, obično su dolazili iz dvorskih službi. Beglerbegovi su dobivali godišnje od šest stotina hiljada do milijun akči prihoda. Sandžakbegovi su imali hasove vrijedne od dvije stotine do šest stotina hiljada akči. Subaše su posjedovali hasove ili zeamete vrijedne od dvadeset do dvije stotine hiljada akči. U petnaestom stoljeću spahije su prosječno primali po dvije hiljade akči prihoda godišnje. U šesnaestom stoljeću prihodi su im se povećali na tri hiljade akči.

U prvom desetljeću šesnaestog stoljeća sandžakbegov godišnji prihod iznosio je četiri do dvanaest hiljada zlatnih dukata, dok je u istom razdoblju bogatstvo najbogatijih mjenjača novca i trgovaca u Bursi rijetko prelazilo četiri hiljade. Begovi i posjednici zeameta činili su najbogatiju skupinu osmanskog društva. Nasuprot tome, godišnji prihod prosječnog spahije bio je u petnaestom stoljeću od trideset do

četrdeset zlatnih dukata, dok je janjičar i graditeljski majstor zarađivao otprilike isto. Za posebne zasluge spahija je mogao dobiti povišicu od 10% vrijednosti njegovog timara, te tako povećati svoj godišnji prihod do stotinu zlatnih dukata. No, za dobivanje zeameta trebalo je da se istakne doista posebnim djelima jer su ti posjedi bili rezervirani gotovo isključivo za robove sultana ili za djecu begova.

Kasnije su begovi zloupotrebljavali svoju vlast prepuštanjem timara nekvalificiranim ljudima u zamjenu za mito. U šesnaestom stoljeću mnoge osobe su, izvorno sa statusom raje, postali spahije. Sulejman I nije imao izbora, pa je legalizirao takav priliv spahija, ali je kasnije poduzeo stroge mjere kako bi spriječio one koji nisu sinovi spahija u tome da nadalje dobivaju timare. Stalna potražnja za timarima bila je važan faktor u unutrašnjoj politici Osmanskog carstva tokom klasičnog razdoblja. Spahije kojima su bili oduzeti posjedi, pripadnici centralne vojske i dobrovoljci u pograničnim oblastima vršili su stalni pritisak kako bi dobili timare.

Potreba za zemljom koja bi se raspodijelila kao timari, prisiljavala je državu da poduzima nova osvajanja. Pripadnici centralne vojske su, osim toga, priželjkivali rat kao sredstvo dobivanja posjeda S obzirom da su janjičari, koji su pokazali junaštvo u borbi, dobivali timare i zeamete. Potreba za timarima je stoga bila pokretačka sila u osmanskom širenju. Postojalo je i veliko suparništvo između anadolijskih dobrovoljaca i pripadnika pljačkaških jedinica, koji su očekivali timare, i spahija iz zaleđa koji su ih već držali. Te napetosti objašnjavaju zašto su u prvoj polovini petnaestog stoljeća pogranične snage u Rumeliji često zauzimale nepomirljivo stajalište prema centralnim vlastima.

Problem timara objašnjava antipatiju između starih spahija u nekadašnjim anadolskim kneževinama i nedavno uspostavljenog osmanskog poretka. Osmanlije su ostavili neke od nekadašnjih spahija u posjedu njihovih imanja, umirovivši one kojima nisu vjerovali, ali neprijateljstvo između lokalnih spahija i onih koje je imenovao sultan nastavilo se. U pobunama u Izmiru i Saruhanu 1416. godine, te ustanku u Karamanu 1468.-1511. godine lokalni su spahije djelovali kao vođe.

Slično tome, tokom pobune prinčeva za vrijeme vladavine Sulejmana I siromašni ili posjeda lišeni spahije i drugi koji su tražili timare ili stalne prihode okupili su se oko pobunjenih prinčeva.

Samo je dio državnih prihoda bio raspodijeljen kao timari. Državni su prihodi 1528. godine porasli na 9.650.000 zlatnih dukata, od čega je samo 37% bilo raspodijeljeno kao timari. Oko 50% pripadalo je direktno sultanu, tj. državnoj riznici. Velik dio toga prihoda dolazio je sa zemlje rezervirane za vladareve hasove, dok je ostatak dolazio od poreza koje su plaćali trgovci u gradovima, carina i rudnika. Samo je centralna državna riznica imala ovlaštenje prikupljati džizju (porez koji su plaćali nemuslimani), koja je 1528. godine iznosila 750.000 zlatnih dukata. Sultan je dijelio veći dio prihoda riznice janjičarima i konjici centralne vojske kao plaće u gotovini. Ostatak se trošio na odrede koji su čuvali utvrde, na troškove dvora te izgradnju i popravku javnih građevina.

Timari se nisu dodjeljivali samo vojsci, nego i dvorjanima i činovnicima, kao oblik plaće ili stalnog prihoda. Naprimjer, čauši, muteferike i sekretari u državnim uredima mogli su dobiti timare ili zeamete, a sultan je čak mogao dodijeliti svojim miljenicima prihode timara i hasova pod nazivima kao što su "novac za cipele" ili "novac za krmivo". U drugoj polovini šesnaestog stoljeća dodjeljivanje timara za nevojne svrhe poraslo je i postalo važan faktor u slomu timarskog sistema.

Uprava i timarski sistem

Kao upravna organizacija timarski je sistem - od beglerbega do spahije - predstavljao sultanovu izvršnu vlast. U pokrajinama su spahije imali nekoliko upravnih dužnosti. Činili su neku vrstu policijskih snaga zaduženih za zaštitu raje na selu te su istovremeno imali važne dužnosti u skupljanju poreza i primjeni zemljišnih zakona. Na čelu pokrajinske uprave stajao je beglerbeg koji je predstavljao sultanovu vlast u pokrajini. Saslušavao je i presuđivao sporove koji su se odnosili na spahije i provodio sultanove ukaze. Beglerbegovi važnih pokrajina, poput Egipta, imali su čin vezira i mogli su upotrebljavati svoju vlast na posve nezavisan način, uz pravo da razrješavaju kadije i kažnjavaju smrću.

Beglerbegu su bili podložni timarski defterdar *(timar defterdari)* i defterski ćehaja *(defter kethűdasi),* koji su regulirali pitanja u vezi

s timarima, te defterdar riznice *(hazine defterdari),* koji je upravljao izvorima prihoda što su pripadali centralnoj državnoj riznici. Svaki je službenik imao vlastiti ured. Činovnici i njihovi uredi koji su bili podložni beglerbegu, bili su ustrojeni po uzoru na prijestolnicu, pa se begler-begovo vijeće sastojalo od ćehaje *(kethuda)* - upravitelja - koji je djelovao kao njegov zamjenik, sekretara - teskeredžije *(teskereci),* koji se brinuo za dopisivanje, te gore spomenutih službenika koje je imenovao sultan. Beglerbegovo vijeće bavilo se uglavnom poslovima u vezi s timarima, tužbama protiv spahija i žalbama naroda. Kada je bilo potrebno, gradski je kadija sudjelovao u raspravi.

Neki su beglerbegluci bili finansijski autonomni. Pod nadzorom beglerbega defterdar riznice podmirivao je sve troškove od pokrajinskih prihoda, a potkraj godine sastavljao je završni račun i slao eventualne viškove u državnu riznicu.

Od samog je početka sandžak bio glavna upravna jedinica Carstva. Veći broj sandžaka činio je beglerbegluk ili ejalet *(eyalet).* Jedan od sandžaka bio je poznat kao "pašin sandžak" i nalazio se pod direktnom upravom beglerbega. Nekoliko manjih jedinica - subašiluka *(subş l k)* - činilo je sandžak, a sami subaše živjeli su u gradovima i zapovijedali spahijama koji su živjeli u selima u njihovim oblastima. U većim selima svakog subašiluka nalazio se službenik poznat kao čeribaša, koji je organizirao spahije za vojni pohod i okupljao ih pod subašinom zastavom.

Beglerbegovi hasovi bili su raspršeni po raznim sandžacima, a hasovi sandžakbegova po subašilucima. Slično tome, udjeli u nekoliko sela činili su zeamete subaša i timare spahija. Sistem je imao za cilj proširiti područje pod nadzorom beglerbega i spriječiti bilo koga da ondje dominira.

Druga podjela u pokrajinama bila je organizirana prema kadilucima *(kadilik)* - područjima pod sudskom i upravnom vlašću kadije. Kadija je živio u gradu, odakle je svoje zastupnike slao u različite zajednice u kadiluku i otvarao sudove. On je ponajprije bio sudac koji je izvršavao Šerijat i kanun, ali je istovremeno imao i zadaću nadzora provođenja sultanovih upravnih i finansijskih ukaza. U tom je svojstvu bio nadzornik finansijskih poslova, koji je imao zadatak odmah obavijestiti vlasti o bilo kakvim nezakonitim djelatnostima državnih službenika. Na temelju sultanovih naredbi ponekad bi kadija provodio osobnu inspekciju u pokrajini.

Kadije su činili kičmu osmanske uprave. U petnaestom stoljeću kadija je mogao postati sandžakbeg ili beglerbeg. Velik je broj kadija zloupotrbljavao svoje široke ovlasti. S obzirom da je broj kadija bio ograničen, postojalo je veliko suparništvo za te položaje, kao što je postojalo i suparništvo za timare. Budući kadije mogli su čekati godinama na kandidatskoj listi, pa su se odmah nakon imenovanja nastojali obogatiti. Kasnije su kadije imenovani na vrijeme od samo jedne godine. Sredinom šesnaestog stoljeća u stotinama medresa širom Anadolije toliko se mnogo učenika pripremalo za zvanje kadije, da su postali veliki teret za državu. Organizirali su se u bande i započinjali ometati život u gradovima i pljačkati sela.

Treći stup pokrajinske uprave bio je defterdar riznice, koji je - poput svoga ekvivalenta u centralnoj upravi - predstavljao interese centralne državne riznice. Kao i kadija, i defterdar je bio neovisan. Mogao je direktno komunicirati s prijestolnicom i mogao je podići žalbe protiv beglerbega i drugih dužnosnika uprave. S druge strane, beglerbeg je mogao razriješiti kadiju ili defterdara riznice koji bi zloupotrijebili svoj položaj, ali je o tome prvo morao obavijestiti prijestolnicu. Prema tome, postojao je istinski sistem međusobnog nadzora i provjere u pokrajinskoj upravi. Centralizacija vlasti imala je za cilj sprečavanje pretjeranog jačanja paša u pokrajinama.

Janjičarske posade, koje su bile osnovane u važnim gradovima, bile su još jedna sila koja je sprečavala lokalne vlasti da djeluju samovoljno. Veličina tih posada varirala je od tri stotine do hiljadu i pet stotina ljudi, ovisno o veličini grada. Posade su djelovale samo po sultanovim naredbama, a beglerbegovi nisu imali vlasti nad tim vojnicima koji su nastupali u ime sultanove vlasti protiv vanjskih i unutrašnjih neprijatelja. Sprečavali su sukobe između muslimana i kršćana, pratili veleposlanike na njihovim putovanjima i čuvali karavane i novac kada se prenosio u centralnu državnu riznicu.

S povećanjem nemira u pokrajinama u drugoj polovini šesnaestog stoljeća svi su gradovi - veliki ili mali - počeli dobivati janjičarske posade. Kako je slabila centralna vlast, u sedamnaestom stoljeću stvarna je moć u prijestolnicama udaljenih pokrajina, poput Alžira, Egipta ili Bagdada, prešla u njihove ruke, otvorivši put za oblikovanje novog vladajućeg sloja u pokrajinama.

Halil Inalcik

PRIVREDNI I DRUŠTVENI ŽIVOT

Osmanski gradovi i mreža cesta, gradsko stanovništvo, cehovi i trgovci

Sistem imareta, razvoj Istanbula i njegov uspon kao ekonomskog središta

U tradicionalnom bliskoistočnom carstvu država je poduzimala javne radove poput izgradnje i održavanja kanala, nasipa, cesta, mostova i karavan-saraja jer je promoviranje trgovine i poljoprivrede bogatilo vladarevu riznicu. Muslimanski povjesničar Et-Taberi (umro 923.) zapisao je da su Sasanije smatrali gradnju gradova, sela, cesta i mostova osnovnom vladarevom dužnošću. U islamskom razdoblju shvatanje javnih radova kao pobožnih ili milosrdnih djela istisnulo je tu tradiciju i stoga su takva djela, makar ih izvodio vladar, smatrana neovisnim ustanovama izvan područja državnih djelatnosti.

Oslanjajući se na bliskoistočnu tradiciju, Osmanlije su pokušavali preoblikovati svoje prijestolnice Bursu, Edirne i Istanbul u velike gradove povećavanjem njihovog stanovništva i

poticanjem njihovog razvoja kao trgovačkih središta. To najbolje ilustrira primjer Istanbula.

Prije osmanskog osvajanja stanovništvo Istanbula palo je na između trideset i četrdeset hiljada duša. Nakon osvajanja Mehmed II nije mogao, prema islamskom pravu, onemogućiti svojim vojnicima da pljačkaju grad, S obzirom da se nije dobrovoljno predao. No, sultan je svoju buduću prijestolnicu htio zaposjesti što je moguće manje oštećenu. U godinama koje su uslijedile nakon osvajanja poduzeo je mjere kojima je želio preoblikovati Istanbul u najveću prijestolnicu svijeta.

Prvo, pokušao je navesti izbjeglice da se vrate uz obećanje da će im njihova imovina biti vraćena, a sloboda vjere i rada poštivana. Pustio je na slobodu one zarobljenike koji su mu pripali kao dio plijena i naselio ih je u četvrti Fener, te ih je čak na neko vrijeme oslobodio plaćanja poreza. Drugo, naredio je pokrajinskim upraviteljima da pošalju četiri hiljade porodica iz Rumelije i Anadolije da se nasele u Istanbulu, objavivši kako će tim pridošlicama podariti napuštene kuće u gradu. Nisu morali biti muslimani, ali su barem neki od njih morali biti bogati ljudi, trgovci i zanatlije. Te zapovijedi nisu nikada potpuno izvršene. Mehmed Osvajač potom je izabrao i doveo u Istanbul trgovce, imućne ljude i zanatlije iz važnijih gradova koje je osvojio, naselivši tako kršćane iz Amasre (1459), Stare i Nove Fokeje (1460.), Trapezunta (1461.), Korinta i Arga u Moreji (1458. i 1463.), Karamana (u 1470-im), Eubeje (1473.) i Kaffe (1475.). Prema savremeniku J. M. Angiolellu, "u kratkom vremenu ovi su došljaci izgradili izvanredne domove i crkve." Osobe koje su prisilno naseljene u grad, nisu ga mogle napustiti, ali su bile izuzete od nekih poreza i službi.

Mehmed Osvajač pokušao je učiniti Istanbul univerzalnom metropolom službeno priznavši duhovne vođe grčke pravoslavne, armenske i jevrejske zajednice te omogućivši njihovu prisutnost u gradu. Nakon osvajanja Egipta Selim I ukinuo je položaj nagida kako bi onemogućio da postane suparnik glavnom rabinu u Istanbulu.

Tokom petnaestog i šesnaestog stoljeća Osmanlije su poticali useljavanje Jevreja iz Evrope, kao elementa koji je donosio trgovinu

i bogatstvo. Tokom vladavine Mehmeda Osvajača toliko se mnogo Jevreja naselilo u Istanbulu da su do 1477. činili treću po veličini skupinu u gradskom stanovništvu, nakon muslimana i Grka. Radi proizvodnje hrane koja je bila potrebna gradu i dvoru, Mehmed Osvajač je naselio tridesetak hiljada seljaka zarobljenih tokom pohoda na Srbiju i Moreju u trideset i pet nenastanjenih sela nedaleko od Istanbula. Kako bi ih spriječio da ne napuštaju zemlju, zadržao ih je u ropskom položaju što nije odgovaralo uobičajenoj osmanskoj praksi.

Popis stanovništva Istanbula i Galate iz 1477. pokazuje u tabeli 5 kako je izgledao sastav njihova stanovništva.

TABLICA 5.

ZAJEDNICA	BROJ PORODICA
Muslimani	9.486
Pravoslavni Grci	3.743
Jevreji	1.647
Armenci	434
Grci iz Karamana	384
Evropljani, svi u Galati	332
Nemuslimani iz Kaffe	267
Romi	31
UKUPNO	16.324

U popis vjerovatno nisu ušli pripadnici vojnog sloja. Ukupan broj stanovnika Istanbula bio je između osamdeset i stotinu hiljada.

Izgradnja imareta *(imaret)* - javnih zgrada koje su izdržavali vakufi - omogućila je da Istanbul dobije niz javnih službi i tržnica. To je igralo važnu ulogu u rastu grada. Imaret je bila stara bliskoistočna ustanova koju su Osmanlije usvojili tokom izgradnje Burse, Edirnea i drugih gradova. Bio je to skup ustanova - džamija, medresa, bolnica, putničkih prenoćišta, vodovodnih instalacija, cesta i mostova osnovanih s pobožnom ili dobrotvornom namjerom, te ustanova koje su davale prihod za njihovo održavanje poput svratišta, tržnica, karavan-saraja,

kupaonica (hamama), mlinova, bojadisaonica, klaonica ili narodnih kuhinja. Vjerske i dobrotvorne ustanove bile su obično grupisane oko džamije, dok su se trgovački sadržaji nalazili u blizini ili na nekom prikladno živahnom mjestu. Ovi imareti bili su važan dio u planovima svih osmanskih gradova. Davali su im poseban karakter i sve su donedavno dominirali obzorjem većih i manjih gradova Anadolije i Balkana.

Osnivači imareta obično su ih organizirali kao vakufe. Povelja o darivanju (vakfijje) sastavljala se pred kadijom, uvodila u njegove spise, a potvrđivao ju je sultan. Ustvari, u islamskom društvu dobrotvorne ustanove su gotovo uvijek osnivane kao vakufi. To je osiguravalo kontinuirano postojanje javne službe ili ustanove, S obzirom da je vakuf zauvijek određivao prihode iz nekog izvora za neke dobrotvorne svrhe, bez umanjenja kapitala. Na temelju pravne fikcije tvrdilo se da od vremena darivanja samo Bog ima vlasnička prava nad vakufom, tako da se - bez obzira na promjene vlada ili država - osiguravala opstojnost javne službe. U vakufskoj povelji, zapisanoj u kadijinom popisu, osnivač vakufa je određivao njegovu svrhu, uvjete i oblike upravljanja, te je imenovao njegovog muteveliju *(mutevelli)* - glavnog upravitelja. Ipak, u Osmanskom carstvu država je nadzirala i potvrđivala sve vakufe S obzirom da su imali osobinu neograničenog vlasništva. Vakuf je bio finansijski i upravno autonomna fondacija. Darovatelj je imenovao muteveliju i, u velikim vakufima, obično i nadzornika - nazira *(nazir).* Mutevelija je bio odgovoran za sve poslove u vezi s vakufom i poduzimao je mjere za prikupljanje i povećanje njegovih prihoda. Ta je sredstva koristio da ispuni uvjete darivanja, plati zaposlenike fondacije te za troškove održavanja i popravaka. Nazir je ispitivao ispunjavaju li se uvjeti darivanja, a jednom godišnje najvažniji službenici i zaposlenici sastajali su se da rasprave jesu li ostvarene obaveze koje određuje povelja fondacije. Na tom skupu moglo se postaviti pitanje otpuštanja mutevelije. Država je preko lokalnog kadije i posebno postavljenog nadzornika službeno kontrolirala račune svih vakufa. Cilj tih mjera opreza bio je osigurati da te ustanove ispunjavaju svoje funkcije.

Sistem vakufa stvorio je kulturne i trgovačke komplekse građevina u Istanbulu. Svaki važniji osmanski grad imao je veliku džamiju i

bezistan. Mehmed Osvajač je, pretvorivši crkvu Aja Sofiju *(Hagia Sophia)* u Veliku džamiju, naredio da se izgradi bezistan kao dio njegove zadužbine. Sa svojim kamenim kupolama i željeznim vratima koja su odolijevala požarima i pljački, bezistan je bio monumentalna građevina u službi zaštite ne samo vrijedne robe za tržište, nego također novca i nakita gradskih bogataša. Njegovi vratari, noćni čuvari i trgovački posrednici bili su pod nadzorom vlasti. Dućani su građeni oko vanjske strane bezistana, a svaka je skupina dućana prostirući se na obje strane ulice činila jednu tržnicu koju su zauzimali zanatlije, koji su se bavili istim zanatom, ili trgovci koji su prodavali istu vrstu robe. Te tržnice bile su obično natkrivene kamenim svodovima, poput tržnice u Istanbulu, ili bi pak ostajale formirane kao uličice pune otvorenih dućana koji su se nalazili u sjeni drveća.

U bezistanu Mehmeda Osvajača bilo je 118 dućana sa skladišnim prostorima, a izgrađena su i 984 dućana na obližnjim tržnicama. To će područje postati glavno poslovno središte Istanbula, danas poznato kao Natkrivena tržnica (Kapali čaršija). Izgradnja bezistana, gdje su se mogli skupljati trgovci i gdje se mogla prikupljati roba, obično je igrala važnu ulogu u razvoju osmanskih gradova. Orhan je još 1340. sagradio bezistan u Bursi koji je do danas ostao poslovno središte grada. Trgovačka središta nastajala su oko bezistana u svim većim osmanskim gradovima na Balkanu, poput Tatar-Pazardžika, Plovdiva, Sarajeva, Sofije, Skoplja, Bitole (Monastira), Sera i Soluna. U sedamnaestom stoljeću putopisac Evlija Čelebija dijelio je osmanske gradove u dvije vrste, one koji imaju i one koji nemaju bezistan.

Mehmed Osvajač okupio je 1459. vodeće ljude Carstva i zatražio od svakoga od njih da izgradi imaret u kojem dijelu grada želi. Veliki vezir Mahmud-paša i, kasnije, drugi veziri izgradili su lijepe imarete u središtu grada i oko Zlatnog roga. Građevine posvećene javnom dobru podizane su oko džamije koja je nosila darovateljevo ime, te su se ljudi ubrzo naselili oko tih imareta i osnovali nove četvrti. Istanbul je tako zadobio svoj karakterističan turski izgled.

Između 1463. i 1470. godine Mehmed Osvajač sagradio je Veliku džamiju i oko nje osam medresa, školu za djecu, biblioteku, bolnicu, dva prenoćišta za putnike i javnu kuhinju. U blizini je izgrađena velika

tržnica s 318 dućana da bi se te javne ustanove mogle izdržavati. Šest stotina učenika pohađalo je nastavu u tim medresama, dok su prenoćišta svakog dana ugošćavala stotinu i šezdeset putnika. Putnici, učenici, vakufski službenici i siromasi iz susjedstva dobivali su hranu iz javnih kuhinja. Dva ljekara, stručnjak za očne bolesti, bolničar i apotekar služili su u bolnici kojom su upravljali povjerenik i njegov pomoćnik. Dva bolnička kuhara pripravljali su hranu pod ljekarovim nadzorom, a postojala su i dva poslužitelja kojima je vakufska povelja nalagala da s bolesnicima postupaju ljubazno. Bolnica je prihvaćala pacijente koji nisu mogli priuštiti pozivanje ljekara kući ili kupovinu lijekova. Još dvije bolnice, jedna za žene i jedna za nemuslimane, utemeljene su kasnije. Jednom na tjedan ljekar je posjećivao siromašne bolesnike kod kuće i dijelio im lijekove. Svi dnevni troškovi bolnice, koji su se penjali na pet zlatnih dukata, podmirivani su iz prihoda fondacije.

Mehmed Osvajač osnovao je i druge imarete u Istanbulu. Doseljenici iz Burse i drugih anadolskih gradova naselili su se oko njegove fondacije izvan gradskih zidina u Ejupu, koji je poslije izrastao u velik i poseban grad čiji su vakufi uključivali devet džamija i odgovarajuće ustanove. Da bi se podmirili troškovi tih fondacija, Mehmed je u Istanbulu sagradio tržnice (bilo je 260 dućana u Galati i 783 u Istanbulu, ne uključujući one u i oko bezistana), trinaest kupaonica, po nekoliko bojadisaonica, pekara, skladišta, radionica svijeća, preša za ulje te četrdeset i četiri mlina. Samo su vakufi s prihodima koji su dodijeljeni održavanju džamije, nekadašnje crkve sv. Sofije, godišnje davali prihod od trinaest hiljada zlatnih dukata.

"Sultan Mehmed", prema riječima savremenika povjesničara Nesrija, "stvorio je Istanbul." Njegovi nasljednici, Bajazid II i Sulejman I, žene iz osmanske dinastije, državnici, ulema i trgovci iz toga razdoblja pomogli su brzom rastu Istanbula osnivanjem imareta u drugim područjima grada. Prema službenom popisu iz 1546. godine postojalo je 2517 vakufa čiji osnivači nisu pripadali osmanskoj dinastiji, a taj je broj povećan za još 1600 novih vakufa tokom sljedećih pola stoljeća. Osmanski sultani su uspjeli razviti Istanbul u veliku carsku metropolu. Sa stanovništvom od četiri stotine hiljada duša Istanbul je bio najveći grad u Evropi u prvoj polovini šesnaestog stoljeća. Pretpostavlja se da

je u drugoj polovini toga stoljeća broj stanovnika porastao na osam stotina hiljada.

Podmirenje gradskih potreba za hranom i vodom postao je veliki problem. Vlasti su stoga poduzimale mjere da se zaustavi priliv novih doseljenika, pa se u sedamnaestom stoljeću broj stanovnika nije mijenjao. U to vrijeme 40% stanovništva su bili nemuslimani. Galata, u kojoj je bilo dopušteno naseljavanje Evropljana, postala je središte međunarodne trgovine. Sredinom sedamnaestog stoljeća u Istanbulu su bile 152 džamije, 126 medresa, 100 karavan-saraja i oko hiljadu blokova stambenih zgrada koje su podigli sultani, paše i niži uglednici. Redovna opskrba grada, dvora i vojske hranom te opskrbljivanje zanatlija sirovinama bio je jedan od glavnih faktora koji su određivali rigidno monopolistički karakter osmanske ekonomije sa strogim državnim nadzorom nad trgovinom. Država je regulirala i nadzirala sve, od udaljenog proizvođača do trgovca na malo. Cijene hrane bile su utvrđene već tokom proizvodnje. Jedino su trgovci s državnim odobrenjem kupovali proizvode te su provođene stroge mjere kako bi se spriječilo krijumčarenje. Zalihe su prenošene u posebno označena mjesta za vaganje, odakle su dijeljene predstavnicima trgovačkih gildi. Velikim trgovcima i brodovlasnicima konfiskovala se njihova roba ili brodovi ako bi bili uhapšeni u krijumčarenju ili profiterstvu. Trgovci koji su dobili povlastice da u određenim područjima kupuju ovce ili pšenicu za Istanbul, preuzimali su zadaću dopremanja određene količine tih proizvoda svake godine i imenovali su svoga jamca.

Potreba za opskrbljivanjem Istanbula hranom povezivala je različita područja proizvodnje u Carstvu s jednim središtem i bila je jedan od glavnih faktora u stvaranju integrirane ekonomije. Činjenica da su sredinom sedamnaestog stoljeća gradske pekare trebale 250 tona pšenice dnevno ukazuje na veličinu potreba ovog grada. Važne prehrambene namirnice poput žita, ulja, soli ili ovaca mogle su lako dospjeti u Istanbul morem, pa je do druge polovine sedamnaestog stoljeća broj brodova koji su prevozili hranu dolazeći svake godine na istanbulske dokove dosegao dvije hiljade. U Istanbul su neprestano pritjecali pšenica, riža, šećer i začini iz Egipta; stoka, žitarice, jestive masti, med, riba i krzno iz područja sjeverno od Crnog mora; žitarice

i krzno iz Tesalije i Makedonije; vino i drugi sredozemni proizvodi iz Moreje i egejskih otoka. Područja blizu prijestolnice bila su također zavisna o istanbulskom tržištu. Iz Tekirdaga je dolazila tračka pšenica, iz Konstance i Mangalije pšenica iz Dobrudže. Drvo se uvozilo iz Izmita. Dobrudža, ničija zemlja u srednjem vijeku, postala je žitnica Istanbula nakon što je tamo osnovano na stotine sela i izgrađeni državni žitni silosi u lukama. Riža iz doline Marice i zapadne Trakije bile su osnovna roba za dvor i vojsku. S ravnica Bugarske, Makedonije i istočne Trakije trgovci su u istanbulske klaonice redovno slali ovce i goveda.

Kao središte tranzitne trgovine i centar za daljnji izvoz, te kao izvoznik manufakturnih proizvoda, Istanbul je činio ekonomsko čvorište između regija. Čini se da je izvoz pamučne robe iz Merzifona, Tosve, Tire, Bergama, Denizlija, Larende, Bora i Nigde u Anadoliji, u zamjenu za prehrambene proizvode za Istanbul iz Rumelije i sa sjevera, stimulirao proizvodnju pamučne tekstilne robe u tim mjestima. Istovremeno se u Istanbulu razvila proizvodnja odjeće, svilenih i vunenih predmeta. U trgovačkom trokutu između sjevernog crnomorskog područja, Istanbula i Anadolije mnogo je novca dolazilo i odlazilo iz Istanbula. Država je trošila puno svojih prihoda na dvor i vojsku u Istanbulu, dok je veliki dio toga novca odlazio u Anadoliju i na Balkan.

Mreža carskih cesta, karavan-saraja i konačišta

Istanbul je bio krajnji cilj karavanskih puteva, baš kao što je to bio za pomorske trgovačke pravce. Prema jednom opisu, sredinom sedamnaestog stoljeća šest do deset karavana dolazilo je svake godine iz Irana, dvije iz Basre te tri do četiri iz Halepa. Svaka tri mjeseca karavane su odlazile prema Iranu i srednjoj Aziji. Jedna je karavana godišnje dolazila iz Dubrovnika, jednom mjesečno iz Poljske i jedna svakih osam dana iz Izmira.

Postojala su tri važna glavna puta koji su spajali Balkan i Istanbul. Antička *Via Egnatia* iz albanskih luka preko Ohrida, Bitole i Soluna; veliki vojni put kroz Beograd, Sofiju i Plovdiv, te put od područja

donjeg Dunava preko doline Tundže i Edirnea. Karavanski put iz Irana i Anadolije vodio je u Istanbul preko Bolua, Izmita i Gebze, a on se kod Izmita spajao s cestom iz Ankare. Hodočasnički put iz Arabije i Halepa spajao se s glavnim putem iz Irana kod Gebze, nakon prelaska Izmitskog zaljeva kod Dila, s one strane Iznika. U petnaestom i šesnaestom stoljeću uobičajeni put iz Istanbula za Bursu išao je morem preko Mudanve, ali se čini da je u sedamnaestom stoljeću put iz Gebze preko pristaništa Dil za Bursu postao važniji. Istanbul je na taj način povezan preko Burse s Foča Česme, Hiosom i Izmirom.

Premda je Istanbul postao najveće tržište u Carstvu, Edirne i Bursa nisu opadali. Ustvari, izrasli su u najveće gradove i trgovačka središta Balkana i Anadolije.

Konstantin Jireček napisao je o osmanskom prometu da "još od pada Rimskog carstva niti jedna država u Evropi nije posvetila toliku pažnju sistemu cesta". Osmanlije su održavali u dobrom stanju rimsku cestu između Istanbula i Beograda te su poboljšavali i popravljali oštećene dionice sve do Beograda s grubo tesanim kamenjem. Također su sagradili potpuno nove ceste uzduž ovog puta. Neka sela uz glavne puteve imala su zadaću graditi i održavati ceste, te su zbog obavljanja tih službi njihovi stanovnici izuzeti od plaćanja izvanrednih poreza. Teretna kola mogla su proći cestom od Beograda do Istanbula za mjesec dana. Selim II prešao je 1566. godine istu razdaljinu za samo petnaest dana.

U Rumeliji i sjevernom crnomorskom području teška se roba prevozila teretnim kolima; u planinskim krajevima mazge su bile normalno sredstvo prijevoza. Tokom pohoda na Beograd 1521. država je unajmila trideset hiljada deva iz Anadolije i Arabije da bi se prevezao teški vojni teret. Oko deset hiljada teretnih kola prevozilo je brašno i ječam iz podunavskih regija. I država i pojedini trgovci unajmljivali su od nomada deve, konje i mazge. Perzijske karavane sastojale su se obično od tri ili četiri stotine životinja, ali su ih neke imale i po hiljadu ili više. Te su životinje obično unajmljivali i vodili turkmenski nomadi. U kasnom petnaestom stoljeću moglo se za oko devet zlatnih dukata unajmiti konja za put od Tabriza do Burse i natrag.

Kako bi se osigurala lahkoća i sigurnost putovanja na glavnim putevima, sultani su na njima gradili građevine koje su potpomagali

vakufi te su dodjeljivanjem velikih posjeda poticali državne i dvorske službenike da čine isto. Neke od njih bile su velike građevine, poput imareta u gradovima, samo što bi ovdje glavne građevine bile svratišta, karavan-saraji i, možda, mostovi. Džamije i prateće dobrotvorne ustanove bile su manje važne. Naprimjer, Murat II je 1443. preko rijeke Ergene pokraj Edirnea sagradio veliki kameni most dug 392 metra sa 174 luka. Na početku mosta sagradio je prenoćište koje je pružalo zaštitu i hranu putnicima, džamiju i medresu. Podmirivao je troškove prenoćišta i održavanja mosta prihodom prodavaonice boze, kupaonice i dućana. Te prihode upotpunio je prihodima karavan-saraja, kupaonica i dućana koji su bili izgrađeni u Edirneu. U blizini je naselio ljude, uglavnom nomadske Turkmene, da bi čuvali i održavali most, zbog čega su bili oslobođeni plaćanja poreza. Na drugoj obali rijeke naselio je ratare-vojnike *(yaya).* S vremenom je stanovništvo oko ove jezgre poraslo, te je nastao grad Uzunkőprű. Tamo je 1456. godine živjela 431 porodica. Drugi primjer je imaret koji je izgradio Ahmed-paša Hercegović (Hersek Ahmed-paša; umro 1517.) na cesti Istanbul-Damask, kod prvog odmorišta nakon Izmitskog zaljeva i koji je poslije prerastao u grad Hersek.

U četrnaestom i petnaestom stoljeću pogranični velikaši su osnivali slične ustanove na zemlji koju su osvojili, pa su te jezgre poslije postale osmanska kulturna i upravna središta. Grad Sarajevo izrastao je oko imareta koji je osnovao pogranični velikaš Isa-beg, a imaret koji je osnovao Minnet-beg na cesti Sofija-Edirne bio je jezgra Tatar Pazardžika, jednog od najvažnijih trgovačkih gradova Bugarske. Veliki vezir Ibrahim-paša sagradio je u istom gradu, na glavnom vojnom putu prema srednjoj Evropi, još jedan karavan-saraj koji je prema izvještaju Evlije Čelebije dominirao gradom kao utvrda. Imao je dvije stotine soba i osamdeset stanova gdje su ugledni ljudi mogli odsjesti sa svojim porodicama. Sobe su okruživale dvorište koje se nalazilo u sjeni velikog drveta, dok je vanjsko dvorište s ribnjakom u sredini moglo primiti pet do šest hiljada konja. Sluge su danju i noću primali putnike muslimane i nemuslimane. Nakon sumraka donosili su svakom gostu zdjelu čorbe, štrucu hljeba i svijeću, a svaki je konj dobivao po vreću zobi. Nakon večernje molitve zasvirala bi muzika u karavan-saraju i

vrata bi se zatvorila. Svakog jutra, prije nego što bi vrata ponovno bila otvorena, gostioničar bi upitao ljude koji su ondje proveli noć jesu li štogod izgubili. Ako bi otvorio vrata ne učinivši to, bio bi odgovoran za bilo koji gubitak i morao ga je platiti.

Izaslanik cara Svetoga Rimskog carstva Busbecq putovao je u Istanbul 1555. godine u konjskoj zaprezi i ostavio opis karavan-saraja u Nišu. Žalio se da "u njemu se ništa ne čini u tajnosti, sve je na otvorenom i svako može vidjeti šta drugi radi". No, dopali su mu se stanovi u karavan-saraju: "Imaju nekoliko odvojenih stanova za smještaj. Niko ne može zabraniti njihovu upotrebu, oni su otvoreni svima, bilo kršćaninu bilo jevreju, bilo bogatom bilo siromašnom. Čak ih koriste *bashaws* (paše) i *sanziacs* (sandžakbegovi) kada putuju. Dok sam bio u njima, mislio sam da sam ugošćen na dvoru nekog princa."

U povelji svoga vakufa Mehmed Osvajač tražio je da se prema svim putnicima koji su odsjedali u prenoćištu čiji je on bio osnivač dobro odnosi i da se podmiruju sve njihove potrebe. Hanovi su nudili tri dana besplatne hrane i smještaja nakon čega je putnik morao otići.

Te građevine, građene u pravilnim razmacima duž glavnih puteva, pokazivale su rasprostranjenost osmanske civilizacije. U osmanskom razdoblju samo u Bosni i Hercegovini sagrađena su 232 svratišta, osamnaest karavan-saraja, trideset i dva prenoćišta (hana), deset bezistana te četrdeset i dva mosta, među kojima se nalaze i takva remek-djela poput mostarskog mosta izgrađenog 1566., sarajevske Kozije ćuprije iz polovine šesnaestog stoljeća i trebinjskog mosta.

Skromnije građevine od prenoćišta, poput izvora, fontana, molitvenih prostora i malih gostionica, također su građene uzduž glavne ceste. Lokalni dobročinitelji obično su ih gradili kao pobožne fondacije. Time su podmirivane sve potrebe putnika na cestama iz Istanbula za Damask, Erzurum i Beograd, obično besplatno.

Neke paše bili su prerevni u osnivanju takvih ustanova. Kada je veliki vezir Mahmud-paša 1637. godine smijenjen, bio je optužen za gradnju nepotrebnih svratišta koja su bila teret za stanovništvo.

Važan faktor pri osnivanju ovih vakufa bila je ustanova *temlika* - vladarskog darovanja vlasničkih prava. Državnici i dvorske žene mogli su se obratiti sultanu s planom za dobrotvorni poduhvat i dobiti u

vlasništvo komad zemlje koji je u nekim slučajevima mogao uključivati i po nekoliko sela. Oni bi ga potom oporučno darovali za dobrotvorni poduhvat koji su osnovali, osiguravši time ne samo vlastiti spas na budućem svijetu, nego i stalan i siguran prihod za svoje porodice i potomke koji su bili imenovani za mutevelije pobožnih fondacija. Druga i treća generacija potomaka osmanskih uglednika često je uživala ugodne mirovine obavljajući dužnost vakufskih mutevelija, čime je nastao poseban sloj zemljoposjednika.

Karavan-saraji i bezistani bili su snažno utvrđeni protiv razbojnika. Busbecq nije putovao cestom između Budima i Beograda zbog straha od razbojnika zvanih "hajduci", a bilo je mnogo primjera da je otiman novac koji je pripadao državi. U šesnaestom stoljeću stanje je bilo bolje od stanja u sedamnaestom stoljeću kada vojska često nije uspijevala suzbiti velike bande pljačkaša naoružanih puškama. Razbojnik po imenu Kara Haydaroğlu djelovao je oko 1647. godine u planinskim predjelima nedaleko od Eskišehira, napadajući karavane koje su išle za Istanbul iz Irana, Damaska i Izmira. Svladan je uz velike poteškoće. Sredinom sedamnaestog stoljeća kršćanski je razbojnik s pet stotina ljudi izveo noćni prepad na bezistan u Bitolj i nije naišao ni na kakav otpor.

Vlasti su stoga poduzimale mjere da bi se održala sigurnost na cestama, osnivajući zavije *(zaviye)* i smještajući derbendžije *(derbenci)* - čuvare prolaza - blizu gorskih prijevoja, gazova i mostova. Često je cijelo stanovništvo nekog sela bilo odgovorno za javnu sigurnost i održavanje određene ceste ili mosta za što su bili izuzeti od davanja nekih poreza. Ako bi derbendžije napustili svoja mjesta, bili bi dovođeni natrag silom. Sredinom šesnaestog stoljeća država je postavila 2288 seoskih porodica u Anadoliji i 1906 u istočnom Balkanu za derbendžije. Ustanove koje su se posebno brinule za sigurnost putnika na cesti nazivale su se zavije.

Zavije su igrale važnu ulogu u Osmanskom carstvu, posebno u vrlo ranom razdoblju, i bile su prototip kasnijih imareta. Zavija je bila pobožna fondacija koju je osnivao šejh ili derviš da bi ugostio putnike u gradovima ili, češće, duž udaljenih i osamljenih cesta i prijevoja. Šejh ili derviš koji je osnovao zaviju, primio bi od vladara komadić zemlje

u vlasništvo te bi ga darovao svojoj fondaciji. On i derviši koji su se okupljali oko njega, radili bi na zemlji, čime su osiguravali dovoljno sredstava za život i podmirivali troškove zavije čiji su nasljedni upravitelji, poput mutevelija drugih pobožnih fondacija, bili šejh i njegovi potomci.

U ranoosmanskom razdoblju zavije su igrale važnu ulogu u naseljavanju turskih useljenika na granici i u područjima koja su osvojili Osmanlije. Derviši ili siromašni useljenici koji su se predstavljali kao derviši dolazili su iz Anadolije u novoosvojeno područje, birali česticu zemlje i organizirali zaviju, osiguravši od sultana dokument kojim se potvrđivalo da je dotični zemljišni posjed vakuf za zaviju. S obzirom da su pripadnici zavije bili oslobođeni od nekih poreza, novi su se useljenici gomilali na njihovim zemljama i tvorili jezgre novih turskih sela. Na taj je način nastala većina turskih sela osnovanih u četrnaestom stoljeću. Ta konačista služila su istovremeno kao skloništa za novopridošle useljenike, a čak i za gazije.

Šejhovi koji su osnivali zavije, pripadali su različitim vjerskim redovima, ali mnogi su nosili naslov ahija *(ahi).* U novoosvojenim područjima Trakije ahije su osnovali stotine zavija. Pokret ahija bio je više društvena organizacija nego vjerski red. O njemu je Ibn Battuta, koji je 1333. posjetio Anadoliju, ostavio sljedeći živ opis:

> Oni postoje u svim zemljama Turkmena Er-Ruma, u svakom području, gradu i selu. Nigdje na svijetu ne postoji niko ko bi se mogao uporediti s njima u brižnosti prema strancima i gorljivosti u posluživanju hrane i zadovoljavanju potreba, u sprečavanju ruku nasilnika i ubijanju službenika redarstva i onih nitkova koji im se pridružuju. Ahija je, u njihovom govoru, čovjek kojega su okupljeni članovi, zajedno s drugim mladim neoženjenim muškarcima i onima koji su prigrlili beženstvo, izabrali za svoga vođu. Ahija gradi konačište i opskrbljuje ga tepisima, svjetiljkama i drugom potrebnom opremom. Njegovi saradnici rade tokom dana da zarade za život te nakon podnevnog namaza donose mu svoju cjelokupnu zaradu i njome kupuju voće, hranu i druge stvari potrebne u konačištu. Ako tokom dana neki putnik dođe u grad, daju mu smještaj.

Kako se Osmansko carstvo razvijalo u snažnu centraliziranu državu, vlasti su ukidale većinu zavija jer su do početka šesnaestog stoljeća mnoge od njih izgubile svoju pravu funkciju, a istovremeno su još uživale oslobođenje od poreza. Vlasti ih nisu mogle koristiti za finansijske i vojne svrhe sve dok su imale status vakufa. Stoga je država ukinula one zavije koje nisu bile smještene na cestama i nisu služile putnicima, te one koje nisu trošile svoje prihode na dobrotvorne djelatnosti zbog kojih su bile osnovane. Država je željela ukinuti vakufe i prisvojiti zemlju. Sredinom šesnaestog stoljeća bilo je 1100 konačista u Maloj Aziji. Sulejman I dopustio je osnivanje zavija na cesti za Erzurum kako bi se oživjela sela uništena u perzijskim ratovima.

Gradsko stanovništvo, cehovi i trgovci

Tradicionalno bliskoistočno poimanje društva priznavalo je ratare, trgovce i zanatlije kao tri proizvođačka sloja. Posljednje dvije skupine činile su gradsko stanovništvo, s zanatlijama na nižim stepenicama na društvenoj ljestvici. Sultan je zapovijedio pripadnicima svakog sloja da nose odjeću koja će ukazivati na njihov položaj u društvu. Zanatlijama i vlasnicima dućana bilo je zabranjeno oblačiti luksuzne odjevne predmete koji su bili rezervirani za više društvene slojeve.

Gradsko stanovništvo Carstva, poput seoskog stanovništva, bilo je podijeljeno u dvije vrste: muslimani i nemuslimani, ali je to bila klasifikacija koju je nametnuo Šerijat i koja nije odgovarala stvarnim društvenim i ekonomskim podjelama u društvu. Trgovci i zanatlije, kako muslimani tako i nemuslimani, pripadali su istom sloju i uživali ista prava, dok su se bogati jevrejski, grčki i armenski trgovci oblačili i ponašali kao muslimani. S vremena na vrijeme sultani su pokušavali ispuniti zahtjeve Šerijata izdavanjem zakona koji su zabranjivali nemuslimanima da se odijevaju kao muslimani, da posjeduju robove i jašu konje, ali ti ukazi nisu bili učinkoviti. Cehovi su također ponekad pokušavali diskriminirati nemuslimane prema Šerijatu, ali je to obično bilo motivirano poslovnim suparništvom.

Kada nisu radili, pripadnici različitih vjera živjeli su u odvojenim četvrtima grada. Imali su svoje vlastite vjerske vođe. Osmanski gradovi su uvijek imali odvojene muslimanske, kršćanske i jevrejske četvrti, a i Romi su imali vlastite četvrti bez obzira na vjeru. U svakoj muslimanskoj četvrti nalazio se imam, kao vjerski poglavar zajednice, i ćehaja *(kethuda)* kao njen svjetovni predstavnik. Svećenici i rabini vršili su istu funkciju u nemuslimanskim četvrtima predstavljajući svoje zajednice pred vlastima. Takvo stanje nije sprečavalo dobre odnose između muslimana i nemuslimana. Muslimani su se često ženili nemuslimankama koje nisu morale promijeniti svoju vjeru, ali su njihova djeca morala biti muslimani.

U osmanskim gradovima zanatlijski cehovi davali su glavni poticaj ekonomskom životu, a članovi cehova imali su velik udio u stanovništvu. Korijeni cehova u islamskom svijetu nisu jasni, ali se čini da postoje velike sličnosti između islamskog i evropskog srednjovjekovnog cehovskog sistema. Prema općenito prihvaćenoj teoriji, korporacije grčko-rimskog svijeta nastavile su postojati i pod islamskom upravom, a do desetog su stoljeća zadobile potpuno islamski karakter. U tome su stoljeću Karamatijci / Karamiti, koji su se pojavili kao predstavnici vjerskog, društvenog i političkog pokreta protiv vlasti abasijskih halifa, organizirali cehove u ovoj borbi. Islamski cehovi postali su karamatijska bratstva, baš kao i strukovna udruženja. Nakon mongolskih provala u trinaestom stoljeću sufijski su redovi i, posebno, etika *futuvveta* izvršili velik utjecaj na cehove. Društva *futuvveta,* koja su osnivali mladi neoženjeni radnici u velikim gradovima, podsjećaju na bratovštine u Rimskom carstvu. Prema etici *futuvveta* savršena osoba je onaj ko je velikodušan, požrtvovan, samodiscipliniran, pokoran svojim nadređenima i trijezan. Prijem u takvo udruženje zahtijevao je simboličnu svečanost, nakon koje je etika *futuvveta* usađena novaku. Taj je pokret, poznat kao pokret ahija, tokom trinaestog i četrnaestog stoljeća prevladavao u anadolskom društvu. U gradovima je svaka zanatlijska skupina bila organizirana prema načelima *futuvveta,* pod vođstvom ahija kojeg bi majstori izabrali iz svojih redova. S obzirom da tokom toga razdoblja nije bilo snažno centralizirane vlasti, ahije su vršili neke javne funkcije i postali politička snaga u gradovima. Ustvari, od svoga nastanka

islamski su cehovi predstavljali narodnu opoziciju protiv vladajućeg vojnog i upravnog sloja.

U ranom razdoblju ahije su igrali važnu ulogu u osmanskoj državi i društvu, ali ih je država s rastom apsolutizma i jačanjem centralne vlasti sve više i više stavljala pod nadzor. U gradovima je pokret ahija jednostavno postao cehovsko udruženje, ali etika *futuvveta* ipak je nastavila postojati u okviru zanatlijskih cehova.

Pretjerano je reći da je država stvorila i nadzirala osmanske cehove ili da su oni činili društveno nediferenciranu zajednicu. U bliskoistočnom društvu skupine sa zajedničkim idealima i interesima udruživale su se prema određenom obrascu, a isti su se obrazac i, obično, isti nazivi mogli naći na dvoru, u vojsci, medresama, vjerskim redovima i cehovima. Najvažniji član tako ustrojene skupine bio je obično čovjek koji ju je predstavljao vanjskom svijetu i vodio njezine vanjske poslove. Osmanlije su ga nazivali ćehaja, Arapi šejh, dok je u trinaestom stoljeću u Anadoliji bio poznat kao ahi. U cehovima su majstori zanatlije birali za ćehaju jednog od vlastitih članova koji je mogao provoditi cehovske propise i uspješno u njihovo ime upućivao molbe vlastima. Ovaj je izbor bio od najveće važnosti S obzirom da se ceh bez ćehaje nije smatrao nezavisnim. Kada bi se skupina zanatlija unutar ceha željela osamostaliti, izabrala bi ćehaju i registrirala se kod kadije kao nezavisan ceh. Majstori zanatlije mogli su, ako su željeli, ukloniti ćehaju i suprotstaviti se miješanju vlasti u izbor novoga. Postoji određen broj dokumenata o odbijanju ćehaja od strane cehova jer su ih namjesnik ili kadija željeli nametnuti, pa su vlasti, ustvari, bile primorane poštovati autonomiju cehova.

U srednjovjekovnom društvu te su zajednice tražile vjersko i moralno opravdanje za svoje postojanje i svoje propise, pa je stoga na čelu svakog ceha bio šejh koji je predstavljao moralni i vjerski autoritet. Premda je šejh u arapskim zemljama postao glavni upravitelj ceha, on je u središtu Osmanskog carstva - Rumeliji i Anadoliji, ostao na položaju vjerskog vođe. Šejh je igrao važnu ulogu u cehovima: predvodio je svečanosti primanja za cehovskog šegrta i majstora, izricao i provodio kazne unutar ceha. Bio je biran iz redova iskusnih cehovskih majstora koji su bili dobro upoznati s etikom *futuvveta.* U bliskoj vezi sa šejhom

bio je službenik koji je vodio svečanosti. Vlasti su komunicirale s cehovima preko ćehaja koji su također skupljali i dostavljali vlastima poreze koje su cehovi bili dužni.

Nad cehovskim ćehajama nalazio se gradski ćehaja od kojeg su se tražile upute u vezi s pitanjima koja su bila zajednička svim cehovima i koji je s ostalim uglednicima predstavljao grad pred vlastima. Važan član ceha bio je i jigitbaša, službenik koji je upravljao unutrašnjim poslovima ceha. On je također biran iz redova starih i iskusnih majstora te je, svaki put kada bi ćehaja bio odsutan, preuzimao njegovu dužnost. Kupovao je sirovine na tržnici i raspodjeljivao ih majstorima, provjeravao jesu li gotovi proizvodi sukladni cehovskim odredbama i dostavljao ih drugim cehovima i dućanima. Njegova je dužnost također bila obavijestiti šejha ako je neko prekršio cehovske propise te obavijestiti njega i ćehaju o svakoj osobi koja je tražila unapređenje u majstorsko zvanje. U nekim je cehovima jigitbašin pomoćnik obavljao iste dužnosti. Svaki je ceh također birao jednog ili dva *ehl-i hibre,* stručnjake iz redova majstora s dobrim poznavanjem zakučastih pitanja dotičnog zanata. Oni su davali mišljenja o kvalitetu robe, rješavali razmirice, pomagali pri određivanju tržišne cijene i birali radnike. Izbor tih stručnjaka bio je od posebne važnosti u cehovima finih zanata poput svilarstva. U nekim su cehovima k tome *ehl-i hibre* vršili neke od dužnosti ćehaje i jigitbaše.

U većim i razvijenijim cehovima tih je šest ljudi činilo odbor poznat kao "šesterica", no u mnogim cehovima spominju se samo šejh, ćehaja ili jigitbaša. Ti su službenici dolazili iz redova majstora, ali način njihova izbora nije jasan. Čini se da su kandidati na ove položaje imenovani konsenzusom i da su se nakon izbora, ako nije bilo protivljenja kandidatu, svi majstori pojavljivali pred kadijom kako bi ubilježili izbor u njegove popise.

Osmanski cehovi pridržavali su se utvrđenih pravila i propisa. Opći zakoni, načela i ceremonije razvili su se tokom stoljeća, s tim da su mnogi od njih bili utvrđeni u priručnicima *futuvveta,* potvrdnim poveljama i fermanima. Članovi ceha raspravljali su i odlučivali o svakom novom propisu koji je potom unošen u kadijine spise. Nakon upisivanja smatralo ih se zakonski valjanima. Tome bi trebalo dodati propise poznate kao *ihitisab,* kojima su se utvrđivale cijene i kvalitet

i oko kojih su se sporazumijevali cehovski majstori i predstavnici vlasti, te ih na kraju potvrđivao sultan. Država se miješala u ustrojstvo cehovskih udruženja uglavnom s ciljem da osigura porezne prihode iz toga izvora i primjenu *ihitisaba.*

Ihitisab je bio stara islamska ustanova. Bliskoistočna država smatrala je svojom najvažnijom dužnošću zaštititi stanovništvo od nepravde i ukloniti uzroke pritužbi podanika. Kur'an nalaže da radi dobrobiti islamske zajednice vlast treba aktivno podržavati općeprihvaćene društvene standarde i zabrane. To je postalo dio vjerskog zakona pod nazivom *hisba* i *ihitisab,* a njihova primjena bila je jedna od halifinih dužnosti. U praksi su se propisi *hisbe* uglavnom odnosili na trgovinu, a cilj im je bio sprečavanje prevara i špekulacija, određivanje prikladnih cijena na tržnicama te nadziranje ispravne težine utega i kvaliteta robe. Tako su načini nadziranja cijena te vaganja i mjerenja, koji su se koristili u starim bliskoistočnim državama, uključeni u okvir Šerijata pod nazivom *hisba.*

Osmanska je država striktno primjenjivala *ihitisab,* ponovno ispitujući prilikom uspona na prijestolje svakoga novog sultana njegove zakone koji su se odnosili na cehove. Nadzirala je sve utege i mjere te je *muhtesib* - službenik koji je provodio *ihitisab* - stalno patrolirao tržnicama kako bi osigurao provođenje tih zakona. Odvodio je njihove prekršitelje pred lokalnog kadiju, bičujući ih i globeći prema kadijinim odlukama. Označavao je određene materijale, poput drva, crijepa ili sukna, prema njihovom kvalitetu i zabranjivao prodaju neoznačene robe. Lokalni kadija i muhtesib imali su ovlasti da prilagode cijene na tržnici koje su se određivale prema utvrđenom postupku. Istaknuti članovi zajednice i cehovski *ehl-i hibre* sastajali bi se u kadijinom prisustvu. Utvrđivali bi količinu i kvalitet sirovina, pridodavali troškove rada i određivali tržišnu cijenu uz uračunatih oko 10% ili, ako bi se upošljavala stručna radna snaga, najviše 20% profita. Ponekad je sam sultan provjeravao popise istanbulskih tržišnih cijena.

Država je postavila određen broj uvjeta za prodaju sirovina i gotove robe na tržnicama da bi se nadzirale cijene, spriječilo špekuliranje i prikupljali dugovi. Roba za gradsko tržište morala je ući u grad kroz posebna vrata, odakle je bila prevožena kroz određene ulice do tačno utvrđenih tržnica ili karavan-saraja. Tamo je prodavana pod nadzorom

dežurnih službenika. Vrijedna roba morala se u potpunosti prodavati preko posebnih posrednika pod državnim nadzorom. Nakon vaganja robe u prisutnosti cehovskih predstavnika i oporezivanja prema količini davano je dopuštenje za njezinu prodaju. Cehovski predstavnici - ćehaja i jigitbaše - kupovali su ondje njihovu robu ili sirovine te su ih dijelili među cehovskim majstorima. Država je od cehovskih majstora prikupljala porez koji se ubirao od svakog dućana te porez na određenu proizvedenu robu. Postojao je također porez na prodaju, plaćan po težini ili po komadu, koji se ubirao od proizvoda prodanih na tržnici. Posebne kanunname određivale su visinu ovih poreza za gradove i tržnice svake pokrajine. Koncentracija cehova na određenim tržnicama i prodaja njihove robe u određeno vrijeme pomagale su državi u prikupljanju dugovanja. Ako bi se zanatlije raspršili da izbjegnu njihovo plaćanje, država bi ih prisilila da se vrate na tržnicu.

Država se uplitala u ustrojstvo cehovskih udruženja samo radi zaštite interesa centralne riznice ili uopće javnosti, ali se nije miješala u njihova unutrašnja pitanja. Ipak, cehovski propisi priznavali su višu državnu vlast. Kadija je bilježio sve izbore i odluke nekog ceha. Ako članovi ceha ne bi mogli riješiti sporove među sobom ili kazniti prijestupnike protiv cehovskih propisa, prepuštali bi slučaj državnim vlastima, prethodno se posavjetovavši s lokalnim kadijom. Tek su se potom pojavljivali pred Carskim vijećem u prijestolnici.

Država je obično pridavala važnost čuvanju tradicionalnih cehovskih propisa. Prije nastanka centraliziranog Osmanskog carstva cehovi su bili mnogo slobodniji i jači. Potkraj trinaestog i na početku četrnaestog stoljeća nije bilo snažne centralne vlasti u Anadoliji te su ahije na čelu utjecajnih cehova, kao što je primijetio Ibn Bettuta, posjedovali veliku moć i utjecaj. U to su vrijeme članovi cehova nosili oružje i kažnjavali prijestupnike. Također, ceh nije bio samo ekonomska organizacija, nego i skupina povezana iznutra snažnim društvenim sponama, prožeta vjerskom i mističnom atmosferom *futuvveta* i poštivanjem sveca zaštitnika s kojim ga je povezivala tradicija. U osmanskom je razdoblju, nakon što je ćehaja zauzeo ahijino mjesto, oslabio vjerski karakter ceha. Cehovski službenici započeli su pozivati državu da sve više sudjeluje u unutrašnjim poslovima ceha da bi sačuvali vlastiti utjecaj. Postalo je

uobičajeno da nakon izbora dobivaju povelju od carskog namjesnika, čime su jačali vlastiti autoritet unutar ceha. Uz pomoć države uspjeli su se suprotstaviti novim strujanjima koja su prijetila cehovskom sistemu i o kojem su obično ovisili njihovi materijalni interesi.

Poput Memluka, Osmanlije su gotovo uvijek pružali potporu starijim cehovskim majstorima i pokušavali sačuvati tradicionalni cehovski sistem. Njihova konzervativna politika proizilazila je iz mišljenja da bi svaka inovacija uvukla društvo u nered i bezakonje te bi stoga državna riznica mogla izgubiti izvore prihoda. Kada god bi željeli da država djeluje u njihovom interesu, cehovski majstori bi se uvijek pobrinuli istaknuti to državnim predstavnicima. Napokon, interesi uprave i vojske zahtijevali su stabilnost cijena i kvalitet robe. Ta konzervativna politika nastavila se sve do devetnaestog stoljeća, kada su osmanski reformatorski državnici usvojili evropske liberalne ideje, što je spriječilo bliskoistočnu ekonomiju da se oslobodi ograničenja cehovskog sistema i onemogućilo razvoj snažnog osmanskog građanskog sloja. U devetnaestom stoljeću uvoz evropskih tvorničkih proizvoda onemogućio je djelovanje cehova te su cehovi nakon 1840. godine, suočeni s evropskim industrijskim kapitalizmom, ekonomski uništeni.

Ekonomskim rječnikom kazano, cehovski je sistem bio pokušaj da se zadovolji zakon ponude i potražnje pri sučeljavanju s nekim teškoćama. Cehovski predstavnici kupovali su sirovine na tržištu, određivali prodajnu cijenu na veliko i raspoređivali ih majstorima S obzirom da su do modernih vremena zbog primitivnog prometnog sistema materijali bili dostupni samo u ograničenim količinama. Sirovine su morale doprijeti do cehova kojima je bilo stalo do poštene cijene, a nisu smjele pasti u ruke drugih zainteresiranih ili špekulanata. Morali su se razdijeliti cehovskim majstorima tako da niko od njih ne ostane nezaposlen, što je bio glavni razlog postojanja cehovske organizacije. Nestašica sirovina često je u osmanskim gradovima izazivala skupoću i nezaposlenost te predstavljala ozbiljan ekonomski problem. Nestašice su mogle nastati zbog zgrtanja zaliha i špekuliranja, zbog pokušaja nekih zanatlija da kupe previše sirovina, zbog interesa drugog ceha za isti materijal ili zbog toga što su materijal kupili trgovci iz drugog područja druge zemlje, koji su nudili veće cijene. Cehovi su tražili državni nadzor

da bi se zaštitili od prvog do posljednjeg slučaja, pa je sultan izdavao ukaze kojima se određivalo kažnjavanje profiterstva i dopuštalo stranim trgovcima kupovanje robe na tržnicama tek kada bi lokalno stanovništvo zadovoljilo svoje potrebe. Ponekad je država u potpunosti zabranjivala izvoz nekih važnih sirovina. Drugi i treći slučaj, koji su nastajali zbog konkurencije među cehovima, mogao se spriječiti samo zajedničkom kupovinom sirovina na veliko i njihovom pravednom podjelom. Ceh bi dobio sultanovu povelju kojom se sprečavalo da sirovine padnu u tuđe ruke te dobivao monopol na proizvodnju.

Bilo je nužno ograničiti broj dućana i radionica zbog ograničene količine dostupnih sirovina. S obzirom da je postojala slična nestašica radne snage, posebno stručnih zanatlija, službenici cehova su također nadzirali raspodjelu radne snage. Naprimjer, u Bursi bi se tkalci baršuna okupljali točno određenog dana u sedmici na posebnom mjestu na kojem bi ih cehovski *ehl-i hibre* dodjeljivali različitim majstorima. Svrha takvog sistema bila je pronaći kvalificirane radnike i spriječiti konkurenciju među majstorima u tome.

Drugi ekonomski faktor koji je određivao postojanje cehovskog sistema bila je ograničenost tržišta. Ekonomski sistem u začetku i primitivan promet doveli su do toga da je većina gradskih cehova radila samo za ograničeno lokalno tržište koje se sastojalo od grada i okolnih sela. Nadalje, u petnaestom je stoljeću većina osmanskih gradova bila mala.

Bilo je potrebno regulirati proizvodnju u uvjetima ograničenog tržišta, što je također određivalo neke posebnosti ovih cehova. Prvo, nužna ograničenja dovela su do ograničavanja broja dućana i radionica koje su pripadale nekom cehu i, drugo, bilo je potrebno zaštititi tržište od vanjske konkurencije. Država je stoga davala svakom cehu monopol unutar grada ili jasno određenog područja, te nije smjelo biti konkurencije unutar ceha jer je svaki majstor zanatlija morao imati mogućnost prodavanja vlastitih proizvoda unutar toga ograničenog područja. Proizvedena roba morala se uskladiti s jasno utvrđenim standardima. Bili su određivani način proizvodnje, vrste sirovina, alat i posebni sadržaji radionica. *Ehl-i hibre* i jigitbaše stalno su nadzirali proizvodnju, a gotovi proizvodi bili su pregledavani još jednom prije

prodaje. Proizvodi su mogli biti prodavani samo na posebnim tržnicama ili dućanima, a u nekim su cehovima jigitbaše i ćehaja prodavali naveliko gotovu robu.

U cilju održavanja ravnoteže između proizvodnje i tržišta samo su kvalificirani majstori imali pravo otvoriti vlastite dućane što se provodilo djelimično zahvaljujući tradiciji cehova, a djelimično zbog interesa priznatih majstora. Bilo je krajnje teško postati majstor i, povrh toga, otvoriti vlastiti dućan. Kandidat je mogao dobiti naslov majstora nakon tri do pet godina provedenih u stjecanju iskustva i vještina, nakon čega je prolazio ispitivanje i svečanost tokom koje mu je šejh pripasavao pregaču, simbol stupnja majstora. Njegovo naukovanje bilo je razdoblje stroge stege i odricanja, prožeto nejasnom simbolikom i retorikom pokreta *futuvveta.* Njihova etika usađivala je u šegrta potpunu poslušnost, skromnost i prezir prema bogatstvu te ga poučavala da pohlepu i konkurenciju smatra najgorim moralnim nedostacima. Novoprimljeni majstori dobivali su alat i radionicu pod nadzorom starijih majstora. Mnogi su novi cehovski majstori, u nedostatku kapitala za otvaranje dućana, radili za starije članove kao kalfe, plaćeni poslovođe, ili ulazili u ortačke odnose.

Ipak, unatoč rigidnoj strukturi, već su u petnaestom stoljeću postojale društvene i ekonomske razlike u osmanskim cehovima. Naprimjer, među tkalcima baršuna u Bursi postojala je razlika između majstora koji su posjedovali razboje i dućane, i majstora koje su ovi prvi zapošljavali. Neki od vlasnika radionica imali su i po pedeset razboja, što je predstavljalo ulaganje u glavnicu od 2500 do 3000 zlatnih dukata. Tkalci baršuna su ipak činili razvijen ceh koji je proizvodio vrijednu tkaninu za vanjsko tržište. Ako se neki majstor u nekom od tradicionalnijih cehova, poput kožara, dovoljno obogatio i osamostalio, morao je napustiti ceh, te je smatran trgovcem.

U mnogim cehovima u velikim osmanskim gradovima poput Istanbula, Burse, Soluna ili Edirnea, posebno u onima koji su proizvodili za vanjsko tržište, sve je više rasla društvena i ekonomska razlika između članova cehova, koji su postali kapitalistički poduzetnici, i onih koji su bili njihovi zaposlenici. U tim se gradovima brzo povećavala proizvodnja u cehovima. Naprimjer, u Istanbulu je broj radionica brokata, koji je

bio službeno određen na stotinu, narastao 1564. godine na 317 te ga ni sultanovi ukazi nisu mogli spustiti na službenu veličinu. Tokom šesnaestog stoljeća gradsko stanovništvo Osmanskog carstva poraslo je za oko 80%, pa je to za posljedicu imalo rast tržišta za cehove i stvorilo povoljno stanje za majstore koji su radili za plaću i kalfe u cehovima, ohrabrivši ih da se upuste u samostalne poslovne poduhvate. Mnogi od njih otvarali su dućane u različitim gradskim četvrtima i započinjali proizvodnju. Cehovski poglavari nisu im se mogli uspješno suprotstaviti kao nekad, te su otpadnici ne samo uspijevali dijeliti povećanu dobit cehovskih majstora, nego su istovremeno i potkopavali cehovske propise i nadzor. Promijenili su uobičajene obrasce proizvodnje, smanjili kvalitet proizvoda i prodavali ih jeftinije. Uveli su nove trendove i poticali potražnju. U pokušaju da se očuva monopol na tržištu koje se širilo, stariji su majstori poticali vlasti da poduzimaju mjere protiv konkurenata, tvrdeći ustrajno kako se radi o nevještim početnicima koji nisu ni potpuno ovladali svojom vještinom niti dobili majstorsku svjedodžbu, te su smanjivanjem kvaliteta i povećanjem cijena štetili narodu i potkopavali državne propise *ihitisaba.* Kada su njihovi suparnici uveli modu šiljatih vrhova cipela, obućarski ceh Istanbula optužio ih je pred vlastima za navođenje ljudi na put ispraznosti i nemorala. Stariji majstori borili su se do kraja da se zatvore dućani onih koji su uvodili tehničke inovacije. Snažna podrška osmanskih vlasti tradicionalnom cehovskom sistemu sprečavala je razvoj odvojenih udruženja radnika i poslovođa te kapitalističkih majstora kao u Evropi.

Konzervativna politika vlasti jačala je monopol starijih cehovskih majstora. Majstori koji su posjedovali radionice, započeli su ostavljati razboje u nasljedstvo svojim sinovima, zetovima ili rođacima, a u to su vrijeme naslovi majstora, ćehaje i jigitbaše postali nasljedni i prelazili su s oca na sina ili, vrlo često, starijem poslovođi. Napokon, do početka osamnaestog stoljeća ta imovina i naslovi izgubili su svaku vezu s zanatom i zanatstvom. Počeli su jednostavno označavati zakonito vlasništvo.

Ulazak pripadnika vojske centralnih vlasti *(kapikulu)* u gradske cehove bio je još jedan faktor u propadanju osmanskoga cehovskog sistema. Njihove vojne povlastice oslobađale su ih od nadzora muhtesiba ili kadije, omogućivši im izmjene cehovskog ustroja u vlastitu korist. Često su zanemarivali službeno određene tržišne cijene, smanjivali

kvalitet proizvoda i otvarali dućane gdje god su htjeli, bez prethodnog primanja majstorske svjedodžbe. Često su prisiljavali ugledne majstore da stupaju u ortačke odnose i dijele dobit, te je, što je najgore od svega, njihovo špekuliranje sirovinama prolazilo nekažnjeno. Svi ti faktori igrali su veliku ulogu u opadanju tradicionalnog cehovskog ustroja i propasti osmanskih zanata općenito.

U bogatim gradovima novi su cehovi osnivani kao ogranci starih da bi proizvodili nove vrste roba i izvodili pojedine etape proizvodnje. Naprimjer, kožari koji su izrađivali kožu u različitim bojama činili su posebne cehove, poput sukača i tkalaca svile u tekstilnoj industriji. U velikim su gradovima ljudi koji su radili u istom zanatu, ali na dvije različite tržnice, mogli formirati posebne cehove. Ako je skupina koja je radila u specijaliziranoj grani zanata postala dovoljno velika, birali su ćehaju i pojavljivali su se pred kadijom kako bi ga obavijestili da žele postati ceh. Glavni cehovi često su se protivili tome odbijajući priznati izabranog ćehaju i tvrdeći da su majstori novog ceha nekvalificirani. U takvom slučaju odobrenje vlasti bilo je od velike važnosti za osnivanje ceha. Vlasti bi potvrdile postojanje ceha ako to ne bi bilo protivno propisima *hisbe* ili bi štetilo interesima stanovništva.

Povezani cehovi su se često međusobno borili, dok su cehovi u položaju poduzetnika mogli dovesti druge u ovisan položaj. Ovisni ceh nazivao se jamak *(yamak)*. Naprimjer, u visokorazvijenoj industriji svile u Bursi, trgovci svilom činili su ceh čiji su članovi djelovali poduzetnički. Kupovali su uvezenu sirovu svilu u bezistanu i davali su je cehu sukača da od nje izrade pređu, potom cehu bojadisača da je oboje te napokon prodavali pripremljenu svilu tkalcima. Jamaci su ponekad pokušavali zbaciti prevlast većih cehova odbijanjem rada. No, S obzirom da su takvi postupci izazivali nezaposlenost i pad poreznih prihoda, vlasti su obično podržavale vodeće cehove. Stvaranje novih skupina bio je ipak dinamički aspekt cehovskog sistema i njihov je broj varirao prema veličini i bogatstvu grada. U Istanbulu je bilo oko stotinu i pedeset važnih cehova. U petnaestom stoljeću u Bursi je bilo oko šezdeset, a u sedamnaestom stoljeću u Manisi oko pedeset cehova. (Procjenjuje se da je u starom Rimu bilo stotinu i pedeset zanatlijskih udruga, a u srednjovjekovnom Kairu dvije stotine i deset.)

Osmanski su se cehovi razlikovali po stupnjevima razvoja prema bogatstvu gradova i potražnji vanjskih tržišta, ali je postojala opća tendencija prema neograničenom sistemu proizvodnje u velikim gradovima. Domaća industrija razvila se izvan cehovskog sistema. U Anadoliji se, naprimjer, tkalačka kućna radinost koja je opskrbljivala trgovce pamučnim suknom širila iz gradova u sela i većina njezine proizvodnje bila je namijenjena stranim tržištima. U industrijskoj proizvodnji koja je redovno opskrbljivala državu materijalima velikog obima postoje naznake kapitalističkog načina proizvodnje. Naprimjer, industrija vune u Solunu koja je svake godine proizvodila hiljade bala običnog vunenog sukna za dvor i janjičare, razvila se pod državnim nadzorom i zapošljavala hiljade jevrejskih porodica. Proizvodila je vunene proizvode za cijelo Carstvo i strana tržišta. Godine 1664. određeno je da se sve radionice koje su proizvodile fino crno sukno za državu koncentriraju na jednom mjestu.

Kako bi zadovoljila vlastite potrebe za vatrenim oružjem i barutom, država je u Istanbulu otvorila vlastite tvornice sa stotinama radnika. Bile su finansirane državnim kapitalom, a njima su upravljali državni povjerenici. Tokom Kiparskog rata 1571. godine tvornica baruta u istanbulskoj četvrti Kagithane proizvodila je sedamnaest tona baruta mjesečno. Privatnici ipak nisu slijedili taj obrazac. Premda je u Istanbulu i Bursi postojao određen broj mjesta gdje su radnici radili zajedno, osmanska se industrija općenito nije nikada razvila iznad nivoa sistema opskrbe.

Naučnici, nadničari i robovi predstavljali su većinu radne snage u cehovima. U tkalačkoj industriji Burse robovi vični zanatu bili su glavni izvor radne snage, a svoju su slobodu osiguravali nakon tkanja dogovorene količine sukna. Slobodni radnici koji su se iznajmljivali bili su obično kalfe koji nisu imali kapitala i koji su obično bili unajmljivani na sedmičnoj osnovi. Naučnici su najčešće bili djeca ili mladići koje su roditelji poslali majstoru da nauče zanat. Prema ugovoru majstor bi se obavezao poučiti šegrta zanatu tokom određenog vremena, obično za 1001 dan. Roditelj bi iznajmljivao svoje dijete i primao paušalnu svotu od majstora tokom trajanja ugovora. Nakon toga šegrt bi radio bez nadnice ili za malu sedmičnu svotu, te bi se - prema cehovskoj etici - majstoru morao u svemu pokoravati. Majstor se sa svoje strane morao

prema njemu odnositi kao prema vlastitom sinu. Najveća briga majstora bila je da su radnici mogli otići usred tjedna ili da su naučnici mogli mijenjati majstore. Da bi to spriječili, tražili su intervenciju države.

Neki su cehovi zapošljavali žene. U osmanskim gradovima sukanje svile i predenje pamuka bili su obično prepušteni ženama i djeci. Tako su i siromašne gradske žene mogle zaraditi za život. Cehovi za predenje pamuka su s vremena na vrijeme pokušavali nagovoriti vlasti da spriječe trgovce u kupovanju pamuka na tržnicama jer je to onemogućavalo zapošljavanje žena.

U bliskoistočnom društvu zanatlije su igrali važniju ulogu u politici nego se dosad često mislilo. U knjizi *Ogledalo za prinčeve* naučava se da će vladar koji ne brani gradske trgovce i zanatlije napokon pasti, što su povijesni događaji i potvrdili. Snaga svake vlasti koja bi izgubila potporu gradskog stanovništva bila je oslabljena, a gradski podanici bi u slučaju napada strane sile bježali neprijatelju. Vladajući vojni sloj stoga je nastojao zadobiti naklonost lokalnih prvaka i uglednika koji su bili predstavnici svojih područja. U gradovima su ulema, bogati trgovci i službenici cehova preuzimali na sebe predstavljanje gradskog stanovništva. Oni su se, naprimjer, pojavljivali pred kadijom da bi se potužili na nekog državnog službenika ili tražili ukidanje nezakonitog poreza, a oni su također slali izaslanstva pred Carsko vijeće u Istanbul. Vlasti su obično smatrale prikladnim prihvatiti njihove zahtjeve. Prije vladavine Mehmeda II i od kraja šesnaestog stoljeća, kada su centralne vlasti bile slabe, ovi su prvaci, koji su zajednički predstavljali interese grada, postali vrlo utjecajni. Mogli su prisiliti svakog namjesnika koji im se nije sviđao da napusti svoj položaj, tako da niti jedan službenik državne uprave nije mogao obavljati dužnost bez njihovog odobrenja i posredovanja. Neki su gradovi, poput Kajserija i Sarajeva, dobili važne povlastice, uključujući oslobođenje od poreza i zabranu ulaska vojske u grad. Te su povlastice bile tako široke da su neki savremeni pisci smatrali ova mjesta slobodnim gradovima i čak gradovima republikama.

Najučinkovitiji način na koji su se zanatlije mogli suprotstaviti vlastima bio je zatvaranje dućana i prestanak proizvodnje, što je ekvivalent bijegu seljaka sa zemlje. Tipičan primjer je ustanak zanatlija u Istanbulu 1651. godine. Kada je država pokušala prisiliti zanatlije da

kupe neku zaplijenjenu robu po previsokim cijenama i povući iz opticaja zlatni novac otkupom po trećini stvarne cijene, velika se gomila uputila pred Carsko vijeće zatražiti pravdu od velikog vezira. Bili su otjerani, pa su sljedeći dan zatvorili dućane i okupili se pod svojim barjacima. Prema jednom očevicu, okupilo se oko 150.000 ljudi, od kojih su mnogi nosili oružje, uspijevajući napokon prisiliti sultana da otpusti velikog vezira. To je bio prvi događaj koji je doveo u pitanje moć janjičarske klike koja je u to vrijeme tiranizirala državu.

Kao i u drugim bliskoistočnim državama niži slojevi gradskih zanatlija uvijek su se protivili vladajućem vojnom sloju. Tokom vojnih pobuna sultan bi tražio potporu cehova, dok su janjičari, tražeći osvetu, pljačkali i palili dućane u Istanbulu. Potkraj šesnaestog stoljeća stanje se ipak promijenilo. Sve je više janjičara počelo ulaziti u cehove te su vojne pobune zadobile sve izraženiji narodni karakter.

Trgovci su, kao i zanatlije, u osmanskim gradovima i diljem cijelog Bliskog istoka osnivali cehove. Postojale su dvije vrste trgovaca, oni koji su trgovali lokalnom i cehovskom proizvodnjom i koji su imali niži status, te oni koji su vodili karavansku i prekomorsku trgovinu. Prva je skupina bila poznata kao esnaf *(esnaf),* naziv koji se koristio i za vlasnike dućana i zanatlije, a druga se skupina obično nazivala tudžar *(tuccar)* i bazirdžan *(bazirgan)* - trgovci. Vlasnici esnafskih dućana bili su podložni propisima *ihitisaba* i organizirani prema cehovskom sistemu, dok *ihitisab* nije važio za velike trgovce, koji su predstavljali istinske kapitaliste u bliskoistočnom društvu. Nije bilo ničega što je moglo spriječiti njihove poduhvate i onemogućiti neograničeni rast njihovih bogatstava. Ustvari, država je poticala njihove poduhvate. Viši upravni sloj - paše, begovi, dvorski službenici i bogati vakufi - čiji su pripadnici mogli prikupiti dovoljno bogatstva u gotovini, ulagali su svoj novac preko tih trgovaca. Ustanova pod nazivom *mudareba,* oblik poslovne operacije u kojoj bi ulagač ulagao novac u trgovački poduhvat karavanom ili brodom, bila je raširena u Osmanskom carstvu.

Luksuzna roba poput dragulja, skupih tkanina, začina, boja i miomirisa, predstavljala je većinu prekomorske trgovine. Veliki trgovci su stoga najviše radili s takvom robom, a većina njih vodila je svoje poslove u bezistanu. Iz sloja bogatih trgovaca, koji su činili utjecajnu

skupinu u gradovima, dolazili su zakupnici poreza. Neki su bili izrazito bogati, poput dvojice trgovaca iz Burse koji su 1480. godine kao partneri zajednički uložili jedanaest hiljada zlatnih dukata u trgovinu s Egiptom. Za usporedbu, talijanski trgovac Andrea Barbarigo imao je sredinom petnaestog stoljeća ukupni kapital od samo petnaest hiljada zlatnih dukata.

Dokumenti kadija bilježe bogatstvo ljudi koji su umirali u velikom osmanskom gradu Bursi u drugoj polovini petnaestog stoljeća. Oni pokazuju da je 26% umrlih posjedovalo manje od dvadeset zlatnih dukata, 58% između dvadeset i dvije stotine, a 16% iznad dvije stotine. Prema tome, šestina stanovništva bila je dobrostojeća, dok je vrlo bogatih - s imovinom više od dvije hiljade dukata - bilo 1,3%. To su bili trgovci, novčari, draguljari i svilari. Njihovo bogatstvo činili su novac, nepokretna imovina, muški i ženski robovi, svila i druge fine tkanine. Glavni su izvor toga bogatstva bili trgovina svilom, manufakture i kreditni poduhvati.

Od druge polovine šesnaestog stoljeća porodice koje su potjecale od oficira centralnih vojnih jedinica zadobile su nadzor nad zakupom poreza i započele su dominirati gradovima, i društveno i politički. Taj razvoj išao je paralelno s opadanjem bliskoistočne međunarodne trgovine i slabljenjem trgovačkog sloja.

Halil Inalcik

RELIGIJA I KULTURA

Obrazovanje, medrese i ulema

Taşkőprűlűzadeovo shvatanje znanja i njegova podjela znanosti pruža nam polaznu tačku za proučavanje znanja i obrazovanja koje se stjecalo u medresama u Osmanskom carstvu.

Taskopruluzade razlikuje četiri stupnja znanja - duhovno, misaono, usmeno i pisano - koja se mogu uporediti s teorijom stvaranja u islamskom misticizmu. Duhovne znanosti on dijeli u dvije grupe - primijenjene i teorijske. Dalje ih dijeli na znanosti utemeljene samo na razumu i znanosti utemeljene na islamskoj vjeri. Stoga sve znanosti ulaze u jednu od sljedećih sedam skupina:

A.Kaligrafske znanosti: vrste pisama, stilovi pisanja itd.

B.Usmene znanosti: arapski jezik i fonetika, leksikografija, etimologija, gramatika i sintaksa, retorika, prozodija, pjesništvo, kompozicija, povijest i druge književne znanosti.

C.Misaone znanosti: logika, dijalektika.

D.Duhovne znanosti.

Duhovne znanosti Taskopruluzade dijeli na:

a) Teorijske racionalne znanosti: opća teologija, prirodne znanosti, matematika.

b) Primijenjene racionalne znanosti: etika, politologija.

c) Teorijske vjerske znanosti: Kur'an i Poslanikova tradicija, kao i znanosti posvećene njihovu tumačenju - egzegeza Kur'ana, proučavanje Poslanikovih predaja, islamska teologija te načela islamskog prava i pravne znanosti.

d) Primijenjene vjerske znanosti: primijenjena etika, pravila pristojnosti, *ihitisab* i svi predmeti povezani s muslimanskim životom i bogoslužjem.

Cilj cjelokupnog znanja i, posebno, svih duhovnih znanosti, jest upoznavanje Boga.

U hijerarhiji znanosti postoji još jedna skupina, u kojoj su one raspoređene prema svojoj korisnosti i gdje se korisne znanosti poput politike nazivaju *fenn*. Znanosti su, slično tome, podijeljene na dobre i loše. Dobre su one znanosti koje pomažu vjeri; znanosti poput astrologije su loše.

U svojim vjerskim gledištima Taskopruluzade naginje misticizmu. Po uzoru na El-Gazalija, on zastupa mišljenje da je kontemplacija potreban dodatak duhovnim znanostima. Kontemplacija je predmet mističnih znanosti, čiji je cilj spoznaja božanskog, mističnog znanja koje čovjek može postići kada se asketizmom i meditacijom odvoji od zanimanja za ovozemaljsko. Znanstvenik koji proučava samo egzoterijske vjerske znanosti je siromah, izdvojen od viših realnosti.

Taskopruluzade je smatrao da svaki učenik mora proučavati sve znanosti jer se one međusobno nadopunjuju u oblikovanju jedne cjeline. Čovjek koji posveti svoj život samo jednoj grani znanja, udaljen je od božanske istine.

Osnovni element u islamskom obrazovanju bio je muderis *(muderris),* čovjek s velikim autoritetom u vjerskim i duhovnim znanostima. On je također mogao biti stručnjak na nekom posebnom polju; no svaki je učenik morao, prije bilo čega drugog, steći obrazovanje u vjerskim znanostima. Slično, morao je imati dobre temelje u svim vidovima poznavanja arapskog jezika - jezika znanosti. Ako je učeniku bilo potrebno stručno obrazovanje, putovao je bilo kamo gdje je bilo poznatih znanstvenika na tome polju i tražio svjedočanstvo o sposobnosti u toj znanosti. Važan je bio sam muderis, a ne ustanova.

Prva osmanska medresa osnovana je u Izniku 1331. godine kada je dotadašnja zgrada crkve dodijeljena poznatom učenjaku Davudu

iz Kajserija. U kasnijim godinama, kada bi osmanski sultan poželio osnovati koju novu medresu, pozvao bi učenjake iz starih anadolskih kulturnih središta poput Konje, Kajserija, Aksaraja ili iz drugih središta u islamskom svijetu, iz Perzije, Turkestana, Egipta ili Sirije. Za vladavine Murata II Alauddin iz Tusa (umro 1482.) i Fahruddin, koji su dovedeni iz Perzije, povećali su slavu osmanskih medresa koje su se ubrzano razvijale. Tokom formativnog razdoblja osmanske kulture u četrnaestom i petnaestom stoljeću osmanska je ulema putovala u Egipat, Perziju ili Turkestan da bi upotpunila svoje obrazovanje slušajući velike učenjake i znanstvenike tih zemalja. Radi proučavanja egzegeze Kur'ana i pravne znanosti odlazili su prije svega u Egipat i Perziju. Mehmed el-Fanari, Ali el-Fanari, Šejh Bedruddin i drugi putovali su u ove zemlje. U petnaestom su stoljeću učenjaci kao što su Saaduddin et-Taftazani i Sejjid Šerif el-Džurdžani, poznati u vjerskim znanostima, uspješno djelovali na područjima pod vladavinom Timurove dinastije, te je sve više učenika odlazilo onamo učiti od njih. Radi proučavanja matematike osmanska je ulema obično odlazila u Samarkand.

Mehmed Osvajač žalio se da, premda je uspostavio veliko carstvo, njegova država nema uleme uporedive s ulemom drugih zemalja. Od pripadnika domaće uleme mogao se ponositi s Mulla Husrefom i Hodžazadeom. Nakon osvajanja Istanbula pretvorio je osam crkava u medrese za osmericu slavnih učenjaka. Kada je između 1463. i 1470. godine sagradio svoju džamiju, podigao je oko nje osam medresa poznatih kao *Sahn-i seman* ili *Semaniye,* i opet dodijelio po jednu svakom od osam učenjaka. Te kamene medrese, lijepi primjeri osmanske arhitekture toga razdoblja, bile su sagrađene s obje strane džamije; bilo je osam viših medresa, za stručno obrazovanje, i osam nižih medresa koje su pripremale učenike za više medrese. Dnevna plaća muderisa zaduženog za svaku pojedinu medresu bila je pedeset akči, što je bilo jednako vrijednosti oko jednog zlatnog dukata. Svaka je medresa imala devetnaest soba i jednu učionicu. Petnaest soba bilo je namijenjeno učenicima-stručnjacima, poznatim kao *danişmend,* koje bi muderis birao među apsolventima niže medrese. Ti su učenici dobivali po dvije akče dnevno od prihoda od zadužbina i hranu iz konačišta za siromašne. Svaka je medresa imala darovanu biblioteku, a postojala je

i posebna - opća biblioteka. Muderis je birao jednog od *danişmenda* za svoga pomoćnika koji je ponavljao predavanja i nadzirao disciplinu učenika, te za to dobivao pet akči na dan. Od učenika se zahtijevalo da sve svoje vrijeme posvete učenju.

U ovom razdoblju *Semaniye* su bile najviše rangirane obrazovne ustanove u Carstvu. Niže je bila rangirana medresa *Darul-hadis,* koju je osnovao Murat II u Edirneu, a ispod nje bile su pak medrese koje su osnovali raniji sultani u Bursi. Nižeg su stupnja od ovih vladarskih ustanova bile zadužbine velikih državnika u ta tri grada ili u pokrajinama. Najpoznatije od njih bile su medrese Ali-paše u Edirneu, Şihabeddin-paše u Filibu (Plovdiv), Mahmud-paše u Istanbulu, Eski Ali-paše u Bursi i Ishak-begova u Skoplju. Na njihovom nivou bile su medrese osnovane u Anadoliji prije Osmanlija.

Osmanske medrese dijelile su se u dvije osnovne skupine. Prva skupina, poznata kao harič *(hariç)* - vanjske medrese, davala je uvod u "temelje znanja", tj. u arapski jezik i misaone znanosti. Škole iz druge skupine, dahil *(dahil)* - unutrašnje medrese, pružale su obrazovanje u "višem znanju", tj. u vjerskim znanostima. One su se, također, dijelile prema stupnjevima:

Harič medrese

a) Niže medrese, poznate kao *ibtida-yi hariç,* poučavale su učenike osnovama arapske gramatike i sintakse, logike, skolastičke teologije, astronomije, geometrije i retorike. Te su medrese bile poznate kao tedžrid-medrese, prema komentaru Sejjida Šerifa na *Tedžrid,* teološko djelo Nasiruddina iz Tusa koje je bilo glavni udžbenik tokom školovanja u njima. Bile su poznate i kao "medrese od dvadeset" jer su muderisi primali po dvadeset akči dnevno.

b) Sljedeće po rangu bile su medrese zvane "medrese od trideset" ili *miftah-medrese,* prema njihovom glavnom udžbeniku, Es-Sakkakijevom djelu o retorici *Miftah.* Ovdje se se poučavale retorika i književnost.

Većina "medresa od dvadeset i trideset" nalazila se u provinciji.

c) Iznad ovih dolazile su "medrese od četrdeset" i "medrese od pedeset", koje su u Istanbulu, Edirneu i Bursi osnivali prinčevi, ženske pripadnice vladajuće dinastije ili veziri. Učenici su slušali temelje tumačenja *Miftaha,* prijelazni tečaj skolastičke teologije zasnovan na Adududdinovom djelu *Mavakif*, te stjecali više obrazovanje u pravu na temelju El-Marginanijevog djela *El-Hidaje.*

Dahil medrese

a)Dahil "medrese od pedeset", poznate kao ibtida-yi dahil, osnivale su sultanske kćeri, prinčevi ili veziri. Na nižem nivou u njima je poučavana *Hidaja,* na srednjem nivou učila su se načela prava iz Et-Taftazanijevog spisa *Talavih,* a na naprednom nivou proučavala se egzegeza Kur'ana na temelju Ez-Zamahšerijevog djela *El-Keššaf*.
b)Iznad njih nalazilo se osam pripremnih medresa Mehmeda Osvajača, poznatih kao *tetimme* ili *musile-yi sahn.*
c)Na najvišem stupnju bile su medrese *Semaniye,* gdje su učenici izučavali skupinu od tri predmeta – islamsko pravo, tumačenje (egzegezu) Kur'ana ili skolastičku teologiju, retoriku i srodne predmete te se posvećivali stjecanju obrazovanja iz pojedinih predmeta.

Sulejman I uveo je važnu promjenu u hijerarhiji osmanskih medresa. Oko džamije koju je sagradio u Istanbulu osnovao je između 1550. i 1556. godine četiri opće medrese te još dvije za izučavanje pojedinih područja, jednu za znanost o hadisu *(hadis)* - Poslanikovoj tradiciji, i drugu za medicinu. Posljednjima je dao najviši stupanj, uspostavivši tako hijerarhiju medresa koja je postojala sve do kraja Osmanskog carstva. Svaka od nekoliko stotina medresa diljem Carstva pripadala je nekom od jedanaest stupnjeva.

Medrese su bile koncentrirane u nekim velikim gradovima. U Edirneu ih je 1529. godine bilo četrnaest. U sedamnaestom stoljeću samo je u

Istanbulu bilo devedeset i pet medresa, a do devetnaestog stoljeća njihov se broj povećao na 170, od čega su njih četrdeset i devet osnovali paše, trideset i pet ostali pripadnici vladajućeg sloja, trideset i pet ulema, dvadeset i šest sultani, dok su preostale osnovali drugi pojedinci.

Medresa je, i u predosmanskom i u osmanskom razdoblju, bila ustanova koju je pomagao vakuf te je obično bila dijelom zajedničkog kompleksa građevina džamije, konačišta i drugih dobrotvornih ustanova. Mutevelija toga kompleksa povjeravao je muderisu novac koji je bio određen za medresu. Muderis je bio odgovoran za izbor učenika, za isplaćivanje toga novca učenicima i slugama te za opću upravu medrese. Time je medresa postala samodovoljna jedinica, autonomna ustanova unutar vakufa. Muderis je bio imenovan vladarskim ukazom.

Ulema se regrutirala iz medresa. Islam u načelu ne prihvaća za posrednika između Boga i čovjeka bilo kakav svećenički sloj koji predstavlja vjersku vlast. Ipak, napokon je nastala ulema, vjerska skupina slična svećeničkom sloju u starim bliskoistočnim civilizacijama, koja je igrala važnu ulogu na svim područjima društvenog i političkog života.

Ulema je imala dvostruku ulogu tumača i izvršitelja islamskih zakona. Muftije *(mufti)* su vršili prvu od ove dvije dužnosti, a kadije drugu. Oni su bili odgovorni za primjenu Šerijata u državi. Vlast države, zasnovana na fizičkoj sili, bila je u praksi dominantan vid postojanja države, ali prema islamskoj teoriji vlast države bila je tek sredstvo za primjenu Šerijata: "Država je podređena religiji". Zbog toga je ulema smatrala svjetovne vlasti sebi podređenima i trudila se ostvarivati tu teoriju.

Svoj je autoritet u pitanjima Šerijata ulema pripisivala kompetenciji u znanostima. Kandidat koji je želio ući u redove uleme, morao je prvo steći znanje koje je bilo potrebno za istinsko razumijevanje Kur'ana. Jedan pripadnik uleme morao je zatim potvrditi njihovo znanje. Taj čin potvrde bio je veza u obliku lanca koji se protezao sve do saradnika (ashaba) Poslanika Muhameda: "Ulema su nasljednici Poslanikova znanja."

TABLICA 6.

	MUDERIS	KADIJA	MUFTIJA
Muderis (20-50 akči)	*Ibtida-yi hariç*	kadija gradića (20-150 akči)	muftija
	Hareket-i hariç		
	*Ibtida-yi dahil*gradski	kadija (150-300 akči)	muftija
	Hareket-i dahil		
	Műsile-yi sahn	kadija 32 važna grada (300 akči)	muftija
Muderis (50-60 akči)	*Sahn-i Seman*	kadija od 500 akči (kadija Meke,	
	Ibtida-yi altmişli	Medine, Edirnea, Burse, Kaira,	muftija
	Hareket-i altmişli	Damaska, Halepa i Jeruzalema)	
Muderis (60-100 akči)	*Musile-yi Suleymaniye*	kadija Istanbula	
	Suleymaniye	kadiasker Anadolije	
	Darulhadis	kadiasker Rumelije	šejh-ul-islam

U Osmanskom carstvu postojala je stroga hijerarhija u redovima uleme - među muderisima, muftijama i kadijama - i strogi sistem unapređenja. Tabela 6 pokazuje osnove toga sistema.

Muderisi harič-medresa ili apsolventi medresa *Semaniye* mogli su postati kadije u malim gradovima, sa zaradom od 50 do 150 akči dnevno. Više kadijske dužnosti, koje su donosile zaradu od tri stotine i više akči dnevno, bile su smatrane najvišim položajima u vjerskim i pravnim zanimanjima te su ovi kadije bili poznati kao mule *(molla)*. Naprimjer, kadija koji je imao plaću od tri stotine ili više akči, mogao je postati defterdarem Carskog vijeća. Muderis u *Semaniye* ili nekoj drugoj višoj medresi mogao je postati mula s primanjima od pet stotina akči i s mogućnošću da bude unaprijeđen na dužnost kadije Istanbula ili, kasnije, kadiaskera. Kadija koji je zarađivao pet stotina akči dnevno mogao je postati nišandžija u Carskom vijeću. Prema tome, njima su - pored vjerskih i pravnih zanimanja - bila otvorena i najviša mjesta u upravi. Mnogi od njih postali su vezirima i zadobili moćne političke položaje.

Kadiaskeri Rumelije i Anadolije, kadija Istanbula i kadije osam najvećih gradova bili su najviši pripadnici uleme. Oni su sa šejh-ul-islamom na čelu prisegom potvrđivali pravo na dolazak na prijestolje svakog novog sultana. Prilikom svrgavanja sultana s vlasti ova je

skupina uleme potvrđivala i legalizirala silazak s prijestolja. Ipak, ne bi trebalo zaboraviti da je vjerski poglavar islamske zajednice uvijek bio sultan-halifa, te da je ulema uvijek obavljala vjersku vlast u njegovo ime. U Osmanskom carstvu moć postavljanja i svrgavanja pripadnika uleme uvijek je ostajala u rukama sultana i njegovog velikog vezira te je predstavljala svjetovnu vlast. Šejh-ul-islam je ipak zauzimao poseban položaj.

Šejh-ul-islam je bio poglavar uleme, imenovan vladarskim ukazom i biran sve do šesnaestog stoljeća između muderisa istaknutih svojom učenošću. Njegova je dužnost bila izdavanje fetvi, tj. davanje pismenih odgovora na osnovu standardnih vjerskih autoriteta na svako pitanje koje se odnosilo na Šerijat. U načelu nije dobivao nikakvu naknadu za vršenje svoje dužnosti. I svako drugi s priznatim vjerskim autoritetom mogao je izdavati fetve, a svako važnije mjesto ili veći grad imalo je muftiju koji je obavljao ovaj posao.

U pokušaju opisa važnosti šejh-ul-islama, zapadni su ga promatrači upoređivali s papom. Kanun-nama Mehmeda Osvajača izjednačavala je njegov položaj s položajem velikog vezira, dok je protokol zahtijevao da šejh-ul-islam uživa veliko poštovanje. Sve do druge polovine šesnaestog stoljeća nije postojao običaj smjenjivanja šejh-ul-islama. Kao predstavnici Šerijata oni su pokušavali djelovati neovisno od državne vlasti. Tokom šesnaestog stoljeća, kako je Šerijat postajao sve dominantniji u državnim poslovima, paralelno je rastao i politički utjecaj šejh-ul-islama. No, istovremeno su, u istom omjeru, oni postajali sve ovisniji o državnim vlastima. Šejh-ul-islam je prvi put došao do svjetovne moći kada je zadobio nadzor nad kadijskim položajima, dio izvršne vlasti koji je bio čvrsto vezan za državnu vlast. Od toga je vremena pravo da imenuju kadije sa zaradom od više od četrdest akči dnevno i kadija s titulom mule prešla s kadiaskera na šejh-ul-islame.

(Izvor: Halil Inalcik, *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600* (London: Phoenix Press, 2000).

Benjamin Braude i Bernard Lewis

KRŠĆANI I JEVREJI U OSMANSKOJ DRŽAVI: FUNKCIONIRANJE JEDNOG PLURALNOG DRUŠTVA

Skoro pola milenija, Osmanlije su upravljali najraznolikijim carstvom u historiji. Ovo polietničko i multireligiozno društvo je začuđujuće dobro funkcionisalo. Muslimani, kršćani i Jevreji su jedni uz druge izvršavali svoje vjerske dužnosti i izučavali nauku obogaćujući tako svoje međusobno različite kulture. Pravno nasljeđe i praksa svake zajednice bili su poštovani i na snazi u cijelom Carstvu, posebno propisi lične prirode poput propisa o smrti, braku i nasljeđu. U to doba nastala su brojna djela napisana na desetinama različitih jezika. Svi podanici ovog Carstva imali su, u različitom obimu, otvorena vrata za napredak i uspjeh. U vrijeme svog vrhunca, Osmanlije su stvorili društvo koje je omogućilo veliki stepen regionalne autonomije, ali je u isto vrijeme postojala fiskalno održiva i vojno jaka centralna vlast sa izrazito velikim finansijama.

Osmansko carstvo je klasični primjer pluralnog društva. Jedan brižni istraživač sličnih društava u južnoj Aziji opisao ih je na način koji se jako dobro podudara sa osmanskim svijetom. On kaže:

> ... Šarolikost ljudi je vjerovatno prva stvar koja pada u oči posjetiocu... To je šarolikost u doslovnom smislu, jer se oni miješaju, ali ne i sjedinjavaju. Svaka zajednica se pridržava svoje religije, kulture i jezika, svojih ideja i puteva. Oni se, kao pojedinci, susreću, ali samo na pijacama, kupujući jedni od drugih. To je pluralno društvo sa različitim zajednicama koje žive jedna uz drugu, ali i odvojeno unutar istog političkog uređenja. Čak, i u sferi ekonomije postoji podjela rada prema rasnoj osnovi (J. S. Furnivall, *Colonial Policy and Practice (New York, 1956), str. 304-305).*

Uz sve svoje mahane, pluralna društva su uistinu omogućila različitim zajednicama ljudi da žive zajedno uz minimalan broj krvoprolića. Takva društva su ostvarila veliki uspjeh na tom polju, ako ih uporedimo sa nacionalnim državama koje su ih naslijedile. Posljednjih godina, naučnici su se posvetili izučavanju etniciteta i etnički raznolikih država potaknuti saznanjem o brojnim etničkim sukobima koji zadaju velike probleme mnogim nacionalnim državama. Nažalost, većina ovih studija je historijski i geografski ograničena. One se rijetko osvrću na islamski svijet, uprkos činjenici da je jedna od najtrajnijih multietničkih država bilo posljednje islamsko, odnosno Osmansko carstvo. Dominantne teme u posljednjim studijama o Bliskom istoku jesu upravo nacionalizam s jedne strane, te modernizam s druge strane, dok se zanemaruju religiozna i lokalna pitanja. Trajna važnost religije i zajednice postala je isuviše očigledna i ozbiljna, tako da načne studije o njihovom porijeklu i važnosti poprilično kasne.

Upravo ova knjiga nastoji odgovoriti ovim potrebama. Tema koju smo spomenuli je toliko složena i široka tako da bismo lahko mogli napisati nekoliko tomova o njoj. Uzimajući u obzir prostor, ali ponekad i dostupnost izvora, primorali su nas da izostavimo neke teme koje bi se mogle sasvim opravdano uvrstiti ovdje poput manjih kršćanskih sekti u zemljama arapskog govornog područja, jevrejska zajednica u Bagdadu i portreta nemuslimana u muslimanskoj prozi, drami i narodnoj književnosti. Nadamo se da će teme o kojima smo ovdje diskutovali potaći dalja istraživanja na mnogim važnim poljima koje smo ovdje razložno izostavili.

Politika Osmanlija prema svojim kršćanskim i jevrejskim podanicima jeste dio šireg modela prema kojem se uređuju odnosi između muslimana i nemuslimana a koji se pojavio za vrijeme islamske vladavine. Prije nego što je osmanski dvor počeo sticati moć u XIV stoljeću, islam je zavladao kršćanskim postojbinama na Bliskom istoku, cijelom sjevernom Afrikom, Iberijskim poluotokom i većim dijelom mediteranskih otoka. Sasvim je očito da je teško donijeti generalan stav o položaju nemuslimana na tako velikom prostoru i u tako dugom vremenskom razdoblju. Ovaj zadatak čini još težim činjenica da postoje dva oprečna mita vezana za

muslimansku toleranciju, odnosno netoleranciju. Jedan islam predstavlja netrpeljivim, netolerantnim i nasilnim. Najbolji prikaz ovog mišljenja može se vidjeti u Gibbonovom legendarnom portretu fanatičnog ratnika koji juri iz pustinje sa Kur'anom u jednoj i sabljom u drugoj ruci nudeći svojim žrtvama jedan izbor od moguća dva. Drugi mit je onaj koji nam govori o međuvjerskoj i međurasnoj utopiji u kojoj muslimani, kršćani i Jevreji rade zajedno u jednakosti i harmoniji za vrijeme zlatne ere slobodnog intelektualnog pregnuća.

Oba ova mita su relativno nova, tužno iskrivljena i produkti su evropske, a ne islamske historije. U srednjem vijeku ni kršćanstvo niti islam nisu se pohvalno odnosili prema vjerskoj toleranciji; no, nisu ni osuđivali činjenicu da ista ne postoji kod drugih. Kršćanstvo je optuživalo islam zbog pogrešnih učenja, a ne zbog prisilnog nametanja islama, što je dugo smatrano normalnim načinom uvjeravanja.

Optužba za nemilosrdno ugnjetavanje došla je sa renesansom. Vlastiti identitet kršćanske Evrope, ugrožene od strane Turaka, sa drevnim Grcima koji su odolijevali Perzijancima, navela je Zapad da zaključi kako se mora boriti za slobodu protiv orijentalnog despotizma. Ovo je pokrenulo novi način promišljanja islamskog Orijenta. On je još više dobio na snazi u XVIII stoljeću za vrijeme prosvjetiteljstva koje je pronašlo nove optužbe zbog vjerske netrpeljivosti. Naravno, bilo je mnogo sigurnije kritikovati islam nego kršćanstvo u zemljama gdje je Crkva imala određenu moć, a gdje je islam navođen kao najodvratniji primjer. Najbolja ilustracija za ovo jeste Volterovo djelo Mahomet. Drugi mit o međuvjerskoj utopiji je nastao malo kasnije, u doba vjerske reformacije kada je islam upotrebljavan kao sredstvo pomoću kojeg su neki protestanti pobjeđivali svoje oponente. Određene grupacije su iskazivale afinitet islamu kao striktno monoteističkoj religiji, a neki su, čak, isticali tursku toleranciju i poredili je sa katoličkom represijom. Sa prosvjetiteljstvom je i ovaj mit ojačao. Ponekad su Orijentalci, Turci i Perzijanci, korišteni kao sredstvo za društvene komentare i kritiku Zapada. Ruso je smatrao kako Turci nisu ni bolji ni gori od kršćana, a Herder je povukao razliku između „plemenitog i hrabrog Salahuddina" i „perfidnih i izopačenih kršćana" (Jean-Jacques Rousseau, *The First and The Second Discourses*, ed. Roger D. Masters, New York, 1964, str.

61 n and Johann Gottfried von Herder, *Reflections on the Philosophy of the History of Mankind*, ed. Frank E. Manuel, (Chicago, 1968, str. 375). U XIX stoljeću se pojavljuje romantizam sa svojim kultom Španije za kojeg su nam najbolji primjeri djela pisaca poput Theophila Gautiera, Victora Igoa i Washintona Irvinga. Ovaj pokret širi španski romantičarski mit od kršćanske prema muslimanskoj Španiji. Ovakve tendencije su podupirali i evropski Jevreji. Naime, njihovi kršćanski susjedi su im govorili kako su oni Semiti i Orijentalci, tako da su se Jevreji identificirali sa drugim Semitima i Orijentalcima, a posebno sa Arapima iz Španije. Veoma značajne osobe jevrejskog porijekla poput Benjamina Disraelija i Henricha Heinea okrenuli su se muslimanskoj Španiji gdje su nalazili duševni spokoj, te pristup i model za svoje netolerantne susjede. Na ovaj način, oni su uveliko doprinijeli evropskoj glorifikaciji srednjovjekovne islamske tolerancije koja se desila u vrijeme zlatnog doba Andaluzije.

Istina je, kao uvijek, negdje između ove dvije krajnosti. Položaj nemuslimana u islamu uopće, te u Osmanskom carstvu posebno je mnogo složeniji i delikatniji od ova dva isuviše uproštena primjera.

Prije nego što se posvetimo pitanju tolerancije, odnosno netolerancije u islamu, potrebno je navesti određene definicije. Prvo, šta mi podrazumijevamo pod tolerancijom? Da li je to nepostojanje diskriminacije ili nepostojanje progona? Drugo, šta označava termin islam? On može označavati originalni islam, odnosno ono što muslimani smatraju Božijom objavom poslaniku Muhammedu, a koja je sačuvana u svetoj knjizi Kur'anu. S druge strane, islam može označavati postepeno razvijanje te objave, i to od strane pravnika i teologa koje je rezultiralo stvaranjem impozantnog korpusa islamskog prava, teologije, tradicije i prakse. Na kraju, postoji još jedna definicija islama prema kojoj je on kopija kršćanskog svijeta i civilizacije, ali ne i kršćanstva, odnosno to je jedna civilizacija nastala u okrilju islama, a koja obuhvata mnogo toga što nije islamsko, ili je, pak, protivno islamu u prvom i drugom značenju tog termina. Prema ovome, islam ne označava ono što su muslimani dužni vjerovati shodno principima njihove vjere, već sve ono što oni misle i čine bilo to dobro i loše. Drugim riječima, ovdje se misli na islamsko društvo i civilizaciju onakve kakvi su nam poznati iz

historije i naših opservacija.

U ovome radu termin islam koristit ćemo onako kako je opisan drugom i trećom definicijom, odnosno kao razvijeni korpus prava i tradicije, te kao civilizaciju koja je nastala pod uticajem ovog korpusa. Što se tiče tolerancije, ovaj pojam se obično razumijeva kao volja vladajuće religije da koegzistira sa ostalima. Muslimani su obično pripadnike drugih religija podvrgavali raznim oblicima diskriminacije, no to nije uključivalo progone. Tako islam, po jednoj definiciji nije, a po drugoj jeste tolerantan. Dok su progoni bili rijetki i neuobičajeni, obično zbog specifičnih okolnosti, diskriminacije je uvijek bilo. Ona je, zaista, bila potrebna, svojstvena tom sistemu i propisana Šerijatom i praksom.

Često se kaže kako je islam egalitarna religija. To je svakako tačno ako uporedimo islamsko uređenje za vrijeme svoje pojave sa indijskim sistemom kasta na istoku, ili privilegovanom aristokracijom u kršćanskoj Evropi na zapadu. Ovako gledan, islam je, uistinu, religija jednakosti u čijem okrilju se razvilo egalitarno društvo. Islam ne priznaje kaste niti aristokraciju. No, pojedinci u islamu su željeli nametnuti ova dva principa s vremena na vrijeme. Sve je to u suprotnosti sa islamom i nema veze sa njim. Kada bi se takve stvari desile, savjesni i pobožni muslimani bi takav čin osuđivali i proglašavali neislamskom novotarijom.

Ipak, islam poznaje, i u sebi sadrži neke osnovne neravnopravnosti ili nejednakosti kako u svojoj doktrini tako i u praksi. Među njima su najvažnije tri. To je neravnopravnost između gospodara i roba, čovjeka i žene, te vjernika i nevjernika. Među muslimanima je bilo mnogo radikalnih pokreta društvenog i vjerskog protesta koji su osuđivali i željeli srušiti barijere koje su s vremena na vrijeme postojale između bogatih i siromašnih, povlaštenih i običnih, Arapa i nearapa, bijelaca i crnaca. Sve ove barijere su smatrane oprečnim istinskom duhu islamskog bratstva. No, nikada nisu postojali pokreti koji bi se opirali ovim trima osnovnim neravnopravnostima koje su određene Kur'anom i detaljno uređene Šerijatom, a koje su žene, robove i nevjernike stavili u podređeni položaj.

Sve tri podređene kategorije imale su svoje mjesto u društvu i smatrane su neophodnima za njegovo uspješno funkcioniranje. Ove

kategorije su imale svoju ulogu, iako su se povremeno javljale sumnje oko nevjernika i njihovog položaja u društvu. Postoji, svakako, jedna veoma važna razlika između ove tri kategorije. Žene nisu mogle postati ljudi, robovi su mogli biti oslobođeni, ali samo zakonitim postupkom i voljom gospodara, a ne roba. S druge strane, nevjernici su sami izabrali svoj put. Oni su dobrovoljno odabrali svoj položaj, odnosno svojom voljom, kako bi to kazali muslimani. Stoga bi nevjernici sasvim lahko mogli promijeniti svoj položaj. Sa islamskog gledišta, nevjernici su bili ljudi kojima je ponuđena posljednja i savršena Božija objava pa su je oni voljno i nepromišljeno odbili.

Dakle, kada su u pitanju tri društveno podređene grupacije, samo je nevjernik samovoljno odabrao svoj položaj. Njegova su pravna ograničenja, sveukupno, bila najlakša za podnijeti. Upravo ove razlike mogu objasniti potrebu koja se osjećala da nevjernik, više nego žena ili rob, pokaže ili u najmanju ruku simbolizira svoju inferiornost.

Kur'an sasvim jasno govori da nema prisile u vjeru riječima *la ikrahe fi 'd-din* (2: 256). Iako se u posljednje vrijeme ovaj ajet tumači više kao rezignantan stav nego kao poticaj za toleranciju, generalno se prihvatalo ovo posljednje stajalište. Prema muslimanskom zakonu i praksi, ljudi se ne smiju prisiljavati da mijenjaju vjeru. No, i ovdje postoji jedno veoma važno ograničenje. Prisile nema samo u slučaju ako je čovjek pripadnik jedne monoteističke, objavljene religije. Islam priznaje judaizam, kršćanstvo i, pomalo misteriozne Sabejce kao ranije, nepotpune i prevaziđene oblike samog islama, jer sve spomenute religije sadrže istinske elemente božanske Objave. (Pogledaj prvi tom, prvo poglavlje knjige koje je napisao C. E. Bosworth). Islamska država pokazuje toleranciju prema zajednicama koje propovijedaju ove tri religije. Njima je dozvoljeno da praktikuju svoju vjeru u određenim uslovima i da imaju visok stepen lokalne autonomije. Za razliku od njih, islamska država nije naklonjena i tolerantna prema politeistima i idolopoklonicima. Oni, po Zakonu, biraju između Kur'ana i mača koji bi u određenim okolnostima mogao biti zamijenjen ropstvom.

U ovom, kao i u mnogim drugim slučajevima, praksa islama se pokazala mnogo blažom od pravila i učenja. U kršćanskom svijetu situacija je bila suprotna. Misteriozna i nedovoljno precizno

identificirana grupa, Sabejci, omogućavala je da se pravnim tumačenjem isti stepen tolerancije pruži i prema pripadnicima zoroastrizma u Perziji, Hindusima u Indiji, kao i nekim drugim grupacijama. Muslimanskim zakonom i praksom, odnos muslimanske države i nemuslimanskih zajednica koje su imale određenu zaštitu i prema kojima se tolerantno postupalo uređivao je ugovor pod imenom *zimma*. Oni koji su imali koristi od toga bili su poznati kao *ehlu-zimme*, ljudi s kojima je načinjen ugovor, ili, kraće kazano, *zimmije*.

Musliman u srednjem vijeku, je poput srednjovjekovnog kršćanina vjerovao kako jedno on slijedi pravu vjeru i kako će se svi oni koji pripadaju nekoj drugoj vjeri pržiti u vječnoj vatri Pakla. No, za razliku od srednjovjekovnog kršćanina, musliman nije želio provoditi Božiju pravdu na Zemlji, nego je dozvoljavao nemuslimanima, zimmijama da praktikuju svoju vjeru, grade svoje bogomolje i da u velikoj mjeri kreiraju svoje uređenje, pod uslovom da jasno priznaju prvenstvo islama i nadmoć muslimana.

Samo priznavanje značilo je i određena ograničenja koje je Šerijat nametnuo zimmijama. Čini se da korijeni ovih ograničenja sežu daleko unazad sve do prvog perioda islama i prvih bitaka, tako da su i ta ograničenja vojne prirode. Kada su arapski muslimani po prvi put zauzeli ogromne teritorije, bili su kao osvajači manjina i okruženi većinskim pokorenim narodom. Stoga su im bile potrebne određene sigurnosne mjere koje će štititi vladajuću i osvajačku klasu. Kao što se to često dešavalo u ranom periodu, njihovi postupci, iako su bile određene mjere predostrožnosti, proglašeni su svetim i postali su dio Šerijata. Dakle, ono što je u početku bilo sigurnosno ograničenje, postalo je pravnom i društvenom normom. Ograničenja su uključivala i određene zabrane kada je u pitanju način odijevanja zimmija, ali i životinje koje su jahali kao i oružje kojim su se služili. Postojale su i zabrane za izgradnju zgrada i bogomolja. Te građevine nisu smjele biti više od džamija. Nove se nisu smjele graditi, a stare su se mogle restaurirati. Kršćani i Jevreji su morali nositi oznake na svojoj odjeći. Odatle potiče i žuta značka koju je prvi uveo bagdadski halifa u devetom stoljeću, i kasnije to prenio na zapadne zemlje gdje se ona koristila za Jevreje u Srednjem vijeku. Čak, kada bi posjećivali javna kupatila, hamame, oni su morali nositi jasno određene

oznake koje su im visile oko vrata kako bi se razlikovali od muslimana za vrijeme kupanja. Od njih je zahtijevano da ne budu bučni tokom svojih ceremonija, da se previše ne ističu, te da sve vrijeme iskazuju poštovanje islamu i pokornost muslimanima. Većina ovih ograničenja bila su društvenog i simboličnog karaktera, a ne stvarna i praktična. Nevjernicima su najteže bile ekonomske, odnosno novčane dadžbine koje su morali plaćati. Naime, oni su morali plaćati veći porez. Ovo uređenje muslimani su preuzeli od prijašnjih carstava poput Bizantije i Perzije. Među naučnicima postoje različita mišljenja o tome koliko su ozbiljno provođeni zakoni o posebnim porezima za nevjernike. Ondje gdje postoje dokazi za to, poput dokumenata iz jedanaestog stoljeća koji govore o porezima koje su morali plaćati pripadnici jevrejske zajednice, uočavamo da su te takse jako teško pogađale siromašne.

Ove novčane razlike između vjernika i nevjernika, kada je u pitanju porez, bile su na snazi u čitavom islamskom svijetu sve do XIX stoljeća i nisu ukidane. Druga ograničenja su, pak, varirala shodno okolnostima. Sve u svemu, stiče se utisak da su ta ograničenja više zanemarivana nego što su provođena. Ovaje nemar je bez sumnje rezultat jednim djelom zbog ograničenih ovlasti koje je srednjovjekovna država imala kada su u pitanju mase kojima je vladala, a drugim djelom zbog činjenice da su vladari često sami izbjegavali da nametnu ova neugodna ograničenja i zabrane.

S vremenom su ova ograničenja postala dijelom islamskog načina života. Njihova simbolična svrha je, kao i u mnogim drugim društvima i okolnostima, bila da pokaže ko pripada vladajućoj grupaciji a ko ne, i da istakne razliku između njih. Položaj zimmija je bio općenito podnošljiv, ali nesiguran. Ponižavanje je bio neodvojiv dio ovakvog uređenja. Muslimanski pisci su često koristili arapsku riječ *zull*, poniženje, prezrenost i podlost, kako bi opisali odgovarajući osjećaj prisutan kod nemuslimanskih, posebno jevrejskih podanika. Uprkos svemu ovome, njihov položaj je bio mnogo bolji od položaja nekršćana i kršćanskih heretika u srednjovjekovnoj Evropi.

Za razliku od Jevreja u većem dijelu Evrope, kršćani i Jevreji pod muslimanskom vlašću rijetko su bili protjerivani i mučeni. Oni nisu ograničavani niti smještani u geta i to je bila zvanična politika Carstva.

Nisu postojala zabranjena područja i mjesta za nemuslimane izuzev dva sveta grada u Arabiji i još ponegdje. Iako je nasilje bilo rijetko, ono se povremeno dešavalo, i možda bi bilo korisno načiniti klasifikaciju progona koji su se desili, ili, bolje kazano, klasifikaciju opravdanja za počinjena djela koje su progonitelji navodili.

U predmoderno doba najčešća opravdanja bile su tvrdnje kako nemuslimani prekoračuju svoj ovlasti, kako se ponašaju arogantno i uzdižu. Ovo nam otkriva jednu fundamentalnu političku ideju u islamu, a to je ideja ili ideal pravde. Vodeća politička ideja kod muslimana bila je upravo pravda kao osnovni smisao vladavine, glavna osobina autoriteta i temeljna vrlina dobrog vladara. Definicija pravde se mijenjala kroz razne periode islamske historije. U ranom periodu, pravda je obično označavala provođenje Božijeg zakona, uređenje i primjenu Šerijata. Kasnije, kada su muslimanski vladari znatno zanemarili Šerijat, pravda je prestala biti kriterij po kome se prepoznavao dobar ili loš vladar. Sam pojam pravde bio je sinonim za balans, harmoniju i održavanje društvenog i političkog reda. Sve je trebalo biti na svome mjestu, odnosno svaka grupacija trebala je davati ono što je dužna, a dobivati ono što im po pravu pripada.

U oba slučaja, nemuslimanski podanici su imali određeno mjesto i ulogu. Ako bi prekoračili granice koje su im postavljene, to bi, u prvom slučaju, značilo kršenje zakona, a, u drugom, narušavanje društvenog balansa, a samim time su zaprijetili društvenom i političkom redu.

Problemi su nastajali kada bi se uočilo kako Jevreji ili kršćani dobijaju previše bogatstva ili moći, i u tome javno uživaju. *Locus classicus* za ovo je masakr koji se desio u Granadi 1066., koji se obično opisuje kao reakcija protiv moćnih i raskošnih jevrejskih vezira. Drugi očiti primjer ovakvih osjećaja i stanja se desio u Kairu 1301. kada je pretjerano rasipništvo i bahato ponašanje jednog kršćanina izazvalo vlasti koje su naložile da se zimmijama nametnu zakoni koji ograničavaju raskošnost, ali i druga ograničenja. Uzevši zakon u svoje ruke, muslimanske bande u Kairu i drugim gradovima Egipta i Sirije su uništile popriličan broj sinagoga i crkvi kao i neke kuće u vlasništvu Jevreja i kršćana.

Drugo opravdanje koje su progonitelji navodili jeste optužba nemuslimana da su sarađivali sa neprijateljima islama. Ovo se dešavalo

u doba križarskih ratova kada su se neke kršćanske zajednice na muslimanskim teritorijama poistovjetile sa križarima. Nakon odlaska križara, oni su morali biti kažnjeni. Ovo se nije direktno odnosilo na Jevreje. Oni nisu voljeli križare, ali su ponekad bili zahvaćeni osjećajem gnjeva i prezira prema nemuslimanima, te proglašavani nelojalnim podanicima muslimanske države što i nije bilo bezrazložno.

Za vrijeme mongolske invazije nailazimo na još očitiji primjer. Križari su uspjeli uspostaviti samo male države duž sirijske i palestinske obale; Mongoli su osvojili srce islama i uništili hilafet stvarajući na taj način nemuslimansku dominaciju nad glavnim centrima islama po prvi put nakon dolaska Poslanika. Mongolski vladari su smatrali kako će im dobro poslužiti kršćani i Jevreji - lokalni stanovnici koji su znali jezik i običaje, a nisu bili muslimani, te su ih postavljali na određene dužnosti na samome dvoru. Kasnije, kada su sami Mongoli prihvatili islam i prisvojili muslimanske stavove, nemuslimani su morali platiti cijenu za usluge koje su u prošlosti činili paganskim vladarima.

Članovi nemuslimanskih manjina su odigrali sličnu ulogu u skorije vrijeme kada su na razne načine pomagali i koristili evropskim silama da steknu dominaciju i uticaj nad islamskim svijetom. Neki članovi tih zajednica, posebno oni iz viših klasa, identificirali su se sa evropskim silama, prisvojili njihov jezik, kulturu, a ponekad i državljanstvo. Nakon što su imperijalističke sile skončale i Evropa se povukla, opet su neki morali platiti cijenu za svoje priklanjanje drugoj strani.

Treća vrsta progona je ona koja se dešavala u periodima kada je na snazi bio strogi i militantni islam. S vremena na vrijeme, pojavljivali su se pokreti ili vladari koji su insistirali na potrebi da se vjera očisti. Oni su željeli ukloniti sve novine i dodatke koji su vjekovima iskrivile vjeru, i tako se vratiti pravom islamu kojeg je prakticirao Poslanik i njegovi ashabi. Takvi pokreti bi obično uzrokovali talase netolerancije koji su pogađali ne samo muslimane, nego i nemuslimane koji su bili podanici muslimanske države. Ove pobožne reforme obično su rezultirale strogim provođenjem ograničenja i podređivanjem nevjernika.

Slično su činili mesijanski i milenijski pokreti koji su nastajali u periodima nereda i pobuna. Srednjovjekovni Muvehhiduni (Almohadi) iz Sjeverne Afrike i Španije su jedni od njih. No, slične pojave imamo

u nekim modernim nacionalističkim i reformističkim pokretima koji proklamuju mesijanstvo i tvrde kako će neke karizmatične i mesijanske vođe na zemlji uspostaviti kraljevstvo Božije, odnosno novu ideologiju. U ovom procesu nema mjesta za toleranciju prema onima koji odbijaju nova otkrovenja i one koji neće ili ne mogu se identifikovati sa začetnicima i promotorima tih otkrovenja.

Ovim vrstama tortura koje potiču iz naroda možemo dodati još dvije koje su mnogo užeg karaktera i djelo su vladara. Jedna se prilično često dešavala: finansijski nameti. Kada vladar zapadne u finansijske poteškoće, najjednostavniji način da se domogne novca je da stavi na snagu neke nepovoljne i već zaboravljene zabrane, ili da nametne nove, a sve nemuslimanima koji su tada više voljeli platiti vladaru a kako bi opozvali njegove odluke. Drugi slučaj bi se dešavao kada bi se vladar našao u kakvoj nepovoljnoj situaciji zbog sukoba sa nekim moćnim ljudima i vladajućim krugovima u glavnom gradu. Tada bi vladar pomoć tražio mobilizirajući bande najčešće na račun nemuslimanskih podanika.

No, šta su to generalno muslimani osjećali prema svojim podanicima-zimmijama? Na početku je neophodno istaći jednu veoma bitnu stvar. Ne postoje pouzdani podaci o „urođenom“ neprijateljstvu prema Jevrejima ili bilo kojoj drugoj grupi koje bi bilo ekvivalent antisemitizmu u kršćanskom svijetu. Ipak, nema sumnje da su postojala negativna osjećanja. Ovo su jednim djelom bila normalna osjećanja dominantne grupacije prema svojim podanicima. Onaj ko pažljivo proučava bilo koje drugo društvo može povući istu paralelu. Drugim djelom, ova osjećanja muslimana bila su rezultat njihovog prezira prema onima koji su imali priliku prihvatiti istinu, a koji su svojom voljom izabrali da ustraju u zabludi. I konačno, često su optužbe muslimana bile upućene protiv jedne skupine, ali ne i protiv ostalih podanika.

Sve u svemu, za razliku od kršćanskog antisemitizma, muslimanski stav prema nemuslimanima nije podrazumijevao zavist, strah ili mržnju, već jednostavno prezir i neuvažavanje. To se ispoljavalo na razne načine. Muslimanska literatura obiluje polemičkim stvaralaštvom koje je napadalo Jevreje i kršćane. Negativne osobine su pripisivane podaničkim religijama i njihovim sljedbenicima obično sociološkim i religioznim rječnikom, veoma rijetko su upotrebljavani rasni i etnički

termini, iako se to ponekad dešavalo. Korišten je pogrdan jezik koji bi često znao biti jako grub. Uobičajeni atributi za Jevreje bili su majmuni, a za kršćane svinje (vidi Kur'an, 2: 61, 5: 65). U modernim političkim kontroverzama možemo naći paralele sa ovom upotrebom životinjskih izraza za pogrde. Pozdravi za kršćane i Jevreje razlikovali su se od onih upućivanih muslimanima, bilo da se radi o pisanoj riječi ili razgovoru. Kršćanima i Jevrejima je bilo zabranjeno da nadijevaju svojoj djeci izrazito muslimanska imena, a za vrijeme Osmanlija čak i imena koja su u religiji bila ista, poput Josipa i Davida, morala su biti različito pisana i izgovarana za sve tri religije. Postojao je jedan broj razlika ovakve vrste koje su nemuslimani prihvatili i koje su, poput zakona o odijevanju, bili dio diskriminacijske simbolike.

Pored negativnih strana, također su postojale i one dobre. Odnosi između ovih zajednica i muslimanske države bili su uređeni zakonom, *zimmom*, odnosno ugovornim odnosom koji je morao postojati između muslimanske države i podaničkih zajednica. Šerijat je definisao status sljedbenika ovih religija. Oni su se stoga morali pridržavati tog statusa u skladu sa Božijim zakonom. Ako im zakon zabranjuje da ne prekoračuju određene ovlasti, on u isto vrijeme zabranjuje muslimanima da im uskraćuju date ovlasti. Ponekad ćemo uočiti neke riječi poštovanja prema zimmijama, njihovom monoteizmu, učenju, statusu ljudi koji su posjedovali od Boga objavljenu knjigu, iako je sve to nadvisio Kur'an. Ponekad ćemo uočiti kako pokretači progona i tortura dobro paze da svoje djelo opravdaju Šerijatom. Uobičajeni dokaz bi glasio da su Jevreji ili kršćani prekršili ugovor i prekoračili svoj status. Na taj način su prekršili uvjete ugovora sa islamom, tako da ga se ni muslimanska država ni narod neće pridržavati. S druge strane, kada bi se u nekim prilikama radnje protiv njih proglasile oprečnim zakonu, svako djelovanje bi se prekidalo.

Ono što ide u prilog pozitivnom stavu prema zimmijama bio je praktični zaključak da su oni bili od koristi. Vladali su vještinama koje su bile potrebne muslimanima, a koje muslimani nisu stekli, ili nisu mogli steći. U određenim periodima, kada je uočeno da su nemuslimani jako uključeni u trgovinu i finansije, ponekad, naročito u kasnijim stoljećima, uočit ćemo kako im se pripisuju tzv. „nečiste" trgovine. Poput ostalih još vidljivije neugodnih radnji, ovi poslovi su uključivali

trgovinu dragim metalima, bankarstvo, diplomaciju, kao na primjer, poslovanje sa strancima koje su strogi muslimani smatrali nečistim i opasnim po dušu onih koji su sarađivali sa njima.

Stvarno stanje i uslovi zimmija su se znatno mijenjali kroz stoljeća. Jedna od najvažnijih činjenica koja je direktno određivala odnos prema kršćanima i Jevrejima imala je malo veze sa Šerijatom, zimmijskom ohološću i uobraženosti, islamskim revivalizmom ili mesijanstvom, finansijskim problemima ili nepopularnošću vladara. Mnogo je lakše biti tolerantan kada se osjećate moćnim, nego kada ste slabi i ugroženi. Nemoć ili jačina muslimanske države, te, općenitije, odnosi islama sa vanjskim svijetom direktno su uticali na strogu provedbu ili, pak, nemaran odnos prema ograničenjima koje je Šerijat uspostavio. Ne čudi činjenica da se položaj nemuslimanskih podanika pogoršavao u muslimanskoj državi kako je muslimanski svijet postajao slabiji i siromašniji u poređenju sa sa kršćanstvom. Strožije su primjenjivani zakoni i ograničenja, a ponekad bi se dešavala neka vrsta društvene segregacije, iako to nije bilo često. Od vremena križara, XII i XIII stoljeća, pa naovamo desila se jedna promjena u omjeru snaga između islama i kršćanskog svijeta koja se reflektovala u pogoršanom položaju nemuslimana na muslimanskom istoku.

U ovakvome miljeu Turci Osmanlije su postali sila. Položaj kršćana i Jevreja se sve više pogoršavao u prethodnim stoljećima kako se i sam islam našao u pometnji i metežu. Uspon ove nove i jake dinastije obećao je promijeniti tok tih događaja.

Ekspanzija Osmanlija iz malih, rubnih područja muslimanskog i kršćanskog svijeta podsjetila nas je neke prizore arapskih osvajanja iz ranog perioda. Od XIV do polovine XV stoljeća, Osmansku država je sačinjavala muslimanska manjina koja je vladala kršćanskom većinom. Uspjeh osmanlijskog prodora na područja Bizantije i Balkana olakšavalo je i postojanje vjerskog raskola koji je pokorene narode udaljio od njihovih navodnih kršćanskih saveznika. Međutim, za razliku od svojih arapskih prethodnika, Osmanlije su imale brojne modele za saradnju sa svojim podanicima. Pored normi koje su razvile ranija mediteranska i bliskoistočna carstva, a koje su postale dio islamske civilizacije, Osmanlije su imali druge primjere i modele poput islamske tradicije,

osobnog poznavanja Bizantijaca i raznih običaja turskog naroda. Svi ovi modeli, zajedno sa svim onim što su iziskivala tadašnja vremena, oblikovalo je osmanlijsku politiku prema nemuslimanima.

Grci su bili prvi narod koji je došao pod osmansku vlast. Početni odnosi između ova dva naroda nije bio odnos osvajača i pokorenog. Tokom stoljeća ratovanja, Turci i Grci su razvili jednu vrstu zajedničke kulture na granicama. Promjenljivi savezi, alijanse i granice izbrisali su neke razlike, ali je na kraju trijumfalna osmanska država bila čisto muslimanska, voljna da koristi usluge svojih kršćanskih podanika (vidi prvo poglavlje Metina Kunta u drugom tomu). Nije postojala *Byzance apres Byzance*. No, ako Osmanska država nije bila Bizantija, onda nije bila ni muslimanska teokracija, ako teokraciju razumijevamo kao vlast čiji je vladar božanski i čije je zakone uređivalo svećenstvo. Dakle, odluka Osmanlija da ostaci ortodoksnog svećenstva kontrolišu svoju ortodoksnu populaciju nije bila proizvod teokratskog instinkta. Ovo je bila jako praktična politička odluka. Slična razmišljanja navela su Osmanlije da se okrenu vjerskim vođama drugih zajednica koje su pokorili.

Pored svojih očiglednih i praktičnih prednosti, odluka da se ovim zajednicama dopusti jedan stepen autonomije bila je u skladu sa tradicijom islamskog zakona. Ipak, to nije bila jedina osnova na kojoj su Osmanlije gradile svoju politiku. Postoje dvije institucije koje su jako mnogo uticale na život nemuslimana. One nemaju gotovo nikakve osnove u islamskom zakonu, a jedna ga je, čak, i narušavala.

Surgun je sistem prisilnih migracija. On je imao dvije funkcije. Prva je da služi kao kaznena deportacija određenih osoba, a druga da bude društveno-ekonomska politika koja će uticati na cijele zajednice. Nakon višestoljetnog rata između Osmanlija i Bizantije, vlasti su *surgun* koristile kao sredstvo prisilne kolonizacije da bi se naselila porušena područja. Prisilne migracije su bile dio politike u Bizantiji, i kod ranijih vladara, ali islamsko carstvo ih nikad nije upotrebljavalo kao ekonomsko sredstvo. Štaviše stav islamskog prava je u cijelosti bio protiv deportacija nemuslimana iz mnogih razloga. Osmanski *surgun* je doveo Turke iz Aksaraja u Anadoliju, Armene iz Ankare, i Jevreje iz Soluna da nasele Konstantinopol. Nakon osvajanja Kipra, korišten je

isti sistem da se taj otok naseli Turcima koji su bili bez zemlje. *Surgun* nije bio protiv kršćana i Jevreja, kao takvih, i njegovi dugoročni efekti su većinom bili dobri i za Carstvo i za naseljeni narod. No, početak je bio bolan jer su nemuslimani bili većina osmanskih podanika u to doba, i oni su podnijeli najteži teret. Oni koje je prisilna migracija zahvatila smatrali su to propašću jer je to značilo nestanak davno izgrađenih zajednica, gubitak zemlje, tradicionalnih mjesta poslovanja, i sve to bez ikakve izvjesnosti da će preživjeti migracije, ili da će nova naselja biti bolja. Zbog takvih drastičnih mjera i činjenice da je to bio prvi politički korak Osmanlija koji se odnosio na njih, *surgun* je mnogo više uticao na stavove Armena i Jevreja prema Osmanlijama nego li nemarni odnos prema lokalnoj autonomiji koja je strukturalno značila nastavak *statusa quo ante* (O *surgunu* i Jevrejima pogledati tom prvi, šesto poglavlje, Joseph Hacker). S druge strane, Grke i, uopće, ortodoksne kršćane koji su sačinjavali većinu nemuslimanskog stanovništva više je pogodio gubitak njihove političke dominacije i nezavisnosti, dok je *surgun* zajedno sa robstvom i hapšenjima predstavljao samo jedan dio općeg pustošenja.

Ma kako uznemirujući, *surgun* nije provođen stalno. Prisilni migranti su rijetko pomjerani drugdje nakon prve migracije. Druga osmanska institucija koja se odnosila na nemuslimane bila je stalnog karaktera. To je bila *devširma*, periodična regrutacija neoženjene muške djece koje je Carstvo uzimalo od kršćanskih seljaka. Ovaj zakon je uglavnom nametan Slavenima i Albancima, ponekad, u ranijim periodima, Armenima, a rijetko Grcima i Jevrejima. Devširma je bila na snazi od XIV do kraja XVII stoljeća, ali najuspješnija i najefektnija je bila do XVI stoljeća. Tačna količina ovog poreza i vrijeme njegovog uzimanja je varirala, no njegovo provođenje imalo je za cilj da se s vremena na vrijeme određeni broj kršćana uvježba kao osmanski vojnici i birokrate, da prime islam i postanu Turci. Iako su neki kršćani u ovome vidjeli dobru priliku da jedan član njihove porodice dođe do kakve uticajne funkcije, većina porodica kao i ortodoksna crkava ovaj namet je doživjela kao teško breme.

Za razliku od *surguna*, *devširma* je bila dotad neviđena institucija na Bliskom istoku jer ni islamska, ni prijeislamska carstva nikada nisu primjenjivala takav način uređenja države. Štaviše, akti koji su uređivali

ovaj sistem bili su u čistoj suprotnosti sa duhom *zimme*. Islam je dozvoljavao da se za vrijeme ratovanja pokoreno stanovništvo uzima u roblje, no kada zavlada mir, takav namet je prestajao važiti. Kako ničeg sličnog ranije nije bilo u islamu, devširma je bila osmanska novina.

Surgun i *devširma* su bili dijelovi osmanske politike koja je prodrla u život zimmijskih zajednica nasilnije od svih ostalih. Iako su glavarina i ostali porezi bili teško breme, oni nisu u potpunosti uništili živote kršćana i Jevreja. Kako se omjer između nemuslimana i muslimana u Carstvu smanjivao, muslimani su osvajanjem Sirije i Egipta 1517. postali značajna većina ... prvo je *surgun*, a onda i devširma sve manje i manje pogađala *zimmije*. Vođe lokalnih zajednica su sve više posredovale kada je u pitanju politika vlade.

Sistem po kom su vođe kršćanskih i jevrejskih zajednica funkcionisale pod osmanskom vlašću zvao se *millet*. Riječ millet doslovno znači vjerska zajednica, a u XIX stoljeću koristi se za naciju. Navodi se da je sultan Mehmed II nakon osvajanja Konstantinopola postavio Gennadiosa Scholariosa za patrijarha tog grada, svećenika poznatog po svom neslaganju sa stavovima latinskog zapada. To mu je omogućilo da bude vrhovni poglavar svih ortodoksnih vjernika u Carstvu. Mehmed je postao veoma cijenjen i poznat po činjenici da je patrijarhu Gennadiosu i Ortodoksnoj crkvi dao mnoge privilegije koje su omogućile zajednici ekonomsku i pravnu autonomiju. Patrijarh je bio zadužen za poreze koje je zajednica morala plaćati, a država je zauzvrat podržavala patrijarhovu vlast. Također se navodi kako su slični dogovori napravljeni sa Armenima i Jevrejima.

Istraživanja koja su napisana u ovim tomovima otkrivaju činjenicu da su mnoge prihvaćene činjenice i detalji vezani za millet sistem vjerovatno neprecizni, te da je mnogo pretjerivanja kada je u pitanju njegova sistematična priroda (Pogledaj tom prvi, treće, četvrto i šesto poglavlje, kao i tom drugi, prvo poglavlje, Benjamin Braude, Kevork Bardakijan, Joseph Hacker i Amnon Cohen). Ovaj sistem nije primjenjivan svugdje podjednako, te ga je mnogo bolje i preciznije definisati kao seriju *ad hoc* sporazuma koji su pravljeni godinama, a koji je davao svakoj velikoj vjerskoj zajednici jedan stepen pravne autonomije i ovlasti uz pristanak Osmanske države. Moć je bila u

rukama laika ili religioznih osoba zavisno od zajednice, vremena i mjesta. Stepen prema kojem je vodstvo zajednice bilo lokalno ili na razini cijelog Carstva također je varirao.

Mehmedovo priznavanje grčkog patrijarhata u Konstantinopolu, gradu u kojem je prisustvo ekumenskih autoriteta bilo tradicionalno, značilo je da su ortodoksni vjernici imali, makar teoretski, predvodnika na razini Carstva. Konstantinopol je morao priznati autonomiju bugarskom Ohridu i srpskoj Peći. S druge strane, patrijarsi iz Antiohije, Jerusalema i Aleksandrije, koji su imali bogatiju historiju, ali manje duhovnosti, pokazali su slab otpor naređenjima koja su stizala iz glavnog grada nakon što su došli pod osmansku vlast. Tvrdnja Konstantinopola kako ima autoritet nad svim ortodoksnim vjernicima u Carstvu bila je konzistentna sa ekumenskim težnjama ka univerzalnom autoritetu, a odlično se uklapala sa tvrdnjom samih Osmanlija da oni imaju univerzalno carstvo koje je naslijedilo tradicije Bizantije i Rima.

Posljedica ove osmanske prakse jeste činjenica da su milioni redovnika Ortodoksne crkve, govornika slavenskog, romanskog, semitskog i mnogih drugi jezika administrativno bili imenovani kao *Rumi*, doslovno Romani, što znači grčki ortodoksi. Izgleda čudno da su narodi koji su u skorije vrijeme dokazivali i branili svoje različite srpske, grčke, bugarske, vlaške, crnogorske, hercegovačke, makedonske, albanske, jugoslovenske, rumunske, arapske, sirijske, libanske i jordanske nacionalne identitete u prošlosti mogli prihvatiti ovako sveobuhvatno zajedničko ime ili obilježje. Naravno, jednim dijelom ovo ime nisu oni izabrali. Islamski inspirisano osmansko shvatanje je priznalo prvenstvo vjerskog srodstva i ekspanzionistički imperativ svojstven ekumenskom patrijarhatu, i omogućilo da Konstantinopol željno primi duše koje smatrao pravno svojim.

Prihvatanje *Ruma*, ipak, nije značilo tek puko pokoravanje naredbama iz prijestolnice. To se slagalo sa viđenjem koje su o sebi imali barem neki Rumi (očigledno oni bogatiji i obrazovaniji). Među narodom *Ruma* pojavio se prezir prema latinskim i monofizitskim suparnicima i određeni ponos zbog bizantijskog carskog nasljeđa i konstantinopolskog patrijarhata (Pogledaj tom prvi, deseto poglavlje, Richard Clogg). Na prostorima Bliskog istoka na kojima se govorilo

prvo aramejskim, a kasnije arapskim, oni kršćani koji su ostali vjerni bizantijskoj crkvi, suprotstavljajući se tako monofizitskom učenju i islamu, prvobitno su nazivani *melkitima*, u prijevodu kraljevićima. Nakon uspjeha Vatikana da na katoličanstvo prevede neke ortodokse koji su govorili arapskim jezikom, ovaj termin je sada uključivao katolike koji su govorili arapski, i uniate koji su imali grčko obredoslovlje. Iako je u početku ovaj termin korišten u pogrdnom smislu od strane lokalnih vođa, on je nosio oznaku plemenitosti i otmjenosti, ukazujući na jednu imperiju kojom su se ti ljudi ponosili. Tokom XIX stoljeća ovo je jako dobro iskoristila Romanova imperija, tzv. treći Rim, koja je ortodoksne vjernike koji su govorili arapskim jezikom jako vezala za cara, rusku otadžbinu i crkvu u Saint Petersburgu. U jugoistočnoj Evropi, to je bio Vlah koji je govorio grčkim jezikom, Riga Velestiniul (tako je bio poznat na rumunskom jeziku, a na grčkom su ga zvali Rigas Velestinlis ili Pheraios), čije su revolucionarne akcije za ponovno oživljenje Bizantije rezultirale njegovim pogubljenjem od strane Osmanlija. Više romantičarski nego li istinito, sada ga proglašavaju ranim mučenikom modernog grčkog nacionalizma.

Iako je etnička struktura drugih zajednica bila jednostavnija, administrativna uređenja za Armene i Jevreje bila su mnogo kompleksnija. Oni su imali različite potrebe i tradiciju što je uzrokovalo da teško prihvate ortodoksne Grke u Konstantinopolu za svoje predvodnike.

Za razliku od Grka, Armeni nisu imali patrijarhat u Konstantinopolu prije turskog osvajanja (Pogledaj tom prvi, četvrto poglavlje, Kevork Bardakijan). Njihovi crkveni centri su bile nadbiskupije u Ejmiacinu (Etchmiadzin) i Cilici, i obje su bile izvan osmanskih granica. Kako Mehmed nije želio da mu podanici imaju autoritete van zemlje, on je poticao i pomagao razvoj armenskog crkvenog centra u Istanbulu. No, patrijarhat u Istanbulu je naišao na indiferentne, pa, čak i oprečne stavove Armena koje je trebao predvoditi. Nadalje, Mehmedovi nasljednici nisu bili dosljedni kao on kada je u pitanju opiranje autoritetima izvan zemlje.

Jevreji nisu imali problem zbog činjenice da dotad nisu imali predvodnika unutar Carstva. Oni ga nisu imali ni izvan zemlje. Takozvani Vrhovni rabinat Osmanskog carstva koji je uspostavljen

nakon 1453. bila je institucija čiji predstavnici vjerovatno nisu imali nikakvog uticaja izvan Istanbula, i koja nije preživjela centrifugalne pritiske koje su u velikoj mjeri uveli Jevreji emigranti sa Iberijskog poluotoka tokom prvih decenija XVI stoljeća.

U isto vrijeme Selimovo osvajanje Sirije i Egipta proširilo je teritoriju Carstva koje je sada obuhvatalo zemlje u srcu islama, brojne jevrejske zajednice koje su govorile arapskim jezikom i drevne kršćanske crkve na Istoku (Pogledaj tom drugi, prvo poglavlje, Amon Cohen i drugo poglavlje, Muhammed Adnan Bakhit). Kopti, maroniti, jakobiti i ostale manje sekte sada su ušle pod okrilje Osmanlija. Dosljedni svojim *ad hoc* političkim mjerama, osvajači su uglavnom bili zadovoljni da po lokalnim uslovima ubiru poreze i reguliraju odnose sa crkvenim autoritetima. Kada su Osmanlije pokorile veći broj katoličkog stanovništva u istočnoj Evropi, lokalni namjesnici su pravili sporazume u tim područjima. Naravno, postojale su vidne i značajne razlike između zimmija u Siriji i Egiptu i onih u Anadoliji i Rumeliji. Gotovo cijeli milenij drevne zajednice Istoka živjele su u okrilju islama, tako je osmansko osvajanje značilo samo dolazak drugog muslimanskog vladara. Jevrejski i kršćanski starosjedioci u zemljama gdje se govorio arapski su se lingvistički asimilirali sa muslimanskim stanovništvom. Njihova osobenost je bila sve manje očigledna. Uporedo sa ovom činjenicom, njihov broj je drastično opao, a uticaj na društvo neznatan. Iako su imali višestoljetno iskustvo sa islamom, zimmije koje su govorile arapski jezik nisu samostalno pregovarale sa osmanskim vlastima. Od XVI do sredine XIX stoljeća, oni su mahom prihvatali za svoje predstavnike i vođe svoju bogatiju i brojniju braću u vjeri koji su se nalazili izvan arapskih prostora. Patrijarhate u Jerusalemu i Aleksandriji su tada, na primjer, vodili Grci. S druge strane, Kopti, koji nisu imali takve vanjske saveznike, ostali su najmanje ambiciozni kršćani u tim krajevima (Pogledaj tom drugi, deveto poglavlje, Doris Behrens-Abouseif).

Institucionalna uređenja koja su preovladavala tokom prvih stoljeća osmanske vladavine oblikovala su vanjski oblik života zajednica, ali jako rijetko i njegovu sadržinu. Zapadna shvatanja svakodnevnog života pod osmanskom vlašću narušena su i iskrivljena brojnim krivim predodžbama. Za kršćanski svijet i njegove nasljednike riječi Turčin

i Turska nose složene emocionalne asocijacije koje nemaju veze sa islamom. Za stanovnike istočne Evrope posebno, tradicionalna slika turskog tiranina postala je dijelom nacionalnog folklora. Ovaj portret Turčina nastao je iz više razloga. Prvi jeste strah koji se uvukao u um Evrope tokom dugih razdoblja u kojima su Turci prodirali u srce tog kontinenta, i kada se činilo kako su oni prava prijetnja samom opstanku kršćanskog svijeta. Kasnije su zapadni putnici, koji u turskom društvu nisu mogli prepoznati vrijednosti uobičajene za njihove zemlje, bili slijepi prema stvarnim, ali različitim vrijednostima osmanskog poretka. Tako su našli potvrdu za antipatiju i odbojnost prema Turcima u kazivanjima kršćanskih podanika koji su bili njihov glavni izvor informacija. Čak i noviji istraživači koji imaju simpatije prema islamu nastoje tu vjeru poistovjetiti sa Arapima, a Turke okriviti za dekadencu koju oni nisu uzrokovali, nego, zapravo, zaustavili i za neko vrijeme promijenili njen smjer.

Dobar primjer koji nam pokazuje kako su putnici i istraživači pogrešno shvatili i interpretirali uslove nemuslimana možemo naći u riječi *raja*. Prema zapadnim putnicima, koji su se ugledali na većinu zapadnih historičara, riječ *raja* znači stoka i upotrebljavana je za kršćanske podanike Osmanske države, čiji je zvjerski stav prema podanicima izražen ovim terminom. Ipak, kada pogledamo praksu Osmanlija i njihovu upotrebu ovog termina, otkrićemo kako on sve do XVIII stoljeća nije korišten za kršćane kao takve, nego za svo produktivno stanovništvo u čitavom Carstvu koje je plaćalo porez, bez obzira na vjeru. U biti, taj termin se odnosio na sve koji nisu bili dio civilnog ili vojnog aparata vlasti (Pogledaj tom drugi, osmo poglavlje, Kemal Karpat). Tako su i muslimanski seljaci bili *raja*, ali, s druge strane, ne i kršćanski konjanici. Sama riječ potiče od arapskog korijena koji znači pasti, voditi na pašu, i možda ju je moguće bolje prevesti sa riječju stado, a ne stoka, izražavajući tako dobro poznatu ideju vlasti kao pastira koja je preuzeta iz Psalma (Psalmi, 79: 13, 95: 7, 100: 3), a koju dijele i kršćanstvo i islam. Širina zapadnog uticaja na Tursku može se vidjeti i kroz činjenicu da se od kraja XVIII stoljeća do danas zapadnjačko krivo tumačenje ovog termina prenijelo i na samo Turke, koji su ga počeli koristiti i povremeno upotrebljavati u tom značenju.

Ove krive predodžbe Zapada su kasnije dorađene i još više raširene tokom XIX stoljeća kao posljedica borbe balkanskih naroda protiv Osmanskog carstva a za sticanje nezavisnosti. Oslobodilački i nacionalistički pokreti protiv Osmanlija u XIX stoljeću su ponovo oživjeli i stavili u upotrebu moćni stereotip muslimana kao tiranina, čije otjelovljenje i primjer je bilo tursko-osmansko carstvo.

Treba kazati kako nisu svi kreatori mitova u XIX stoljeću radili protiv Turaka. Posebno među Jevrejima se razvijala određena vrsta naklonosti prema Osmanlijama koja je čak uticala na pisanja jednog od pionira u modernoj jevrejskog historiografiji, Heinricha Graetza. Ova naklonost se često odnosila na političke simpatije prema Osmanlijama, tako da su Jevreji uopće smatrani, a ponekad i proglašavani u Evropi kao proturski element.

U ovo naše doba pojavio se još jedan izvor dezinformacija. Poznato je da je širenje nacionalnih pokreta na Balkanu i Bliskom istoku krenulo sa ruševina Osmanskog carstva, i svi ti pokreti su imali svoje nacionalne mitove o oslobođenju kao i ličnu, nacionalnu vrstu historiografije. Poput većine oslobođenih naroda, balkanski, a kasnije i arapski nasljednici Osmanskog carstva nastojali su da za sve neuspjehe, poraze i padove njihovih društava krivnju prebacuju na lošu vladavinu prošlih, carskih vladara. Često mnogo elokventniji u evropskim jezicima od Turaka, i sa boljim pristupom zapadnoj audijenciji, uspjeli su ubijediti mnoge zapadne istraživače kako je njihova verzija historije tačna.

Grci su prvi narod od svih oslobođenih koji su zaveli Zapad. Helenska prošlost, ma koliko udaljena od historijske svjesnosti Grka, bila je esencijalni dio evropske misli, i upravo iz te perspektive su Evropljani gledali na borbu Grka protiv Osmanlija. Na ovaj način su novi grčki stavovi naišli na otvorena vrata u Evropi. Raseljavanje stanovništva, pustošenje, nestabilnost, nesigurnost, korupcija, spletkarenje, podmićivanje i prevare su smatrani pogreškama osmanskog porijekla. Upućeniji istraživač može primijetiti kako se ovi grijesi ne mogu direktno pripisati Turcima, već ortodoksnoj hijerarhiji čiji su moćnici, ipak, bili povezani sa osmanskom „teokracijom“. Tokom svojih sukoba drugi podanički narodi, Slaveni, Vlasi i Moldavci su prihvatili i usvojili grčke optužbe. No, oni su i same Grke stavili na listu optuženih, jer

su oni, i laici i crkvene ličnosti, često funkcionirali kao mlađi partneri Turaka u njihovoj dominaciji nad Balkanom.

Jasno je da su odnosi Grka i Turaka bili najsloženiji. Sentimentalni pogled na historiju nije pravedan kada su u pitanju stvarna ostvarenja i uspjesi Grka pod osmanskom vlašću. Osmanlije su dopustile grčkoj zajednici da nekoliko stoljeća vodi brigu o svome fizičkom opstanku, jeziku, osjećaju za historiju, kulturnim tradicijama i vjerskom integritetu. U jednoj molbi napisanoj krajem XVII stoljeća, grčki patrijarh Jerusalema daje priznanje carskoj vlasti riječima:

> Pogledajte kako je naš Gospod, Svemilosni i Sveznajući, još jednom zaštitio čistu i svetu ortodoksnu vjeru... On je iz ničega podigao ovo moćno carstvo Osmanlija, i postavio je na mjesto našeg Rimskog (Bizantijskog) carstva koje je počelo, na određen način, odstupati od učenja ortodoksne vjere, pa je On uzdigao carstvo Osmanlija više nego li ijedno drugo kraljevstvo, da bi nam pokazao da je to rezultat Božanske volje, a ne ljudske moći..
>
> Svemoćni Gospod, je potom nas smjestio u okrilje tog kraljevstva, „jer samo Bog moć i snagu posjeduje“, da bi ono za narode Zapada bedem i brana, a za nas, narode Istoka, sredstvo spasenja bila. Iz ovih razloga On je u srce osmanskog sultana usadio naklonost i želju da učini slobodnim učenja naše ortodoksne vjere i da ta učenja štiti, što je suvišno dobro djelo, čak do te mjere da oštro kažnjava one koji odstupaju od vjere svoje, kako bi im pred očima stalno bogobojaznost bila. (Rudi Paret, “Sure 2, 256: la ikraha fi d-din. Toleranz oder Resignation?” *Der Islam*, 45 (1969), str. 249-300).

Za mnoge je Carstvo bilo jedno široko polje za lični uspjeh i napredak. U tu svrhu, Grci su bili voljni da rade i daju važne doprinose. Shodno tome, neki grčki pisci u XVIII stoljeću imali su više razumijevanja, čak i osjećaja žala za osmanskom vladavinom nego li njihovi potomci danas. Bogati i pismeni ljudi su često koristili osmansku velikodušnost i zaštitu. Isto je i sa Crkvom, njeni predstavnici su često potpomagani od strane Osmanlija koji su provodili njihove edikte. Oni su imali razloga da budu proosmanski. Prema onome što mi znamo, osjećanja nepismenih i siromašnih nisu bila čisto i jednostavno antiturska iako im je život bio mnogo teži. Naime,

njihov bijes je mnogo više bio usmjeren prema grčkim plemićima.

Zato bi bilo mnogo preciznije govoriti o nekoliko grčko-turskih odnosa, ne samo zbog činjenice da su različiti dijelovi stanovništva imali svoje privilegije i obaveze, nego i zbog toga što su različita područja stanovništva - od miješanih grčko-muslimanskih naselja do onih suprotnih, čisto grčkih - imala promjenljive stepene autonomije koja je graničila sa potpunom nezavisnošću. Ovome treba pridodati da je svakodnevni život Grka zavisio od dvije stvari: generalnog stanja osmanske vlasti i administracije, i položaja drugih manjinskih zajednica u Carstvu.

Po cijenu pretjerane generalizacije stvari u području gdje ima premalo pravih naučnih studija, predstavljamo sljedeću grubu šemu grčko-osmanske historije. Najraniji period od 1300. do 1450. karakterišu određeni pokušaji međusobnog zbližavanja među narodom jer Grci nisu imali moćno vođstvo. Odnosi između grčkih i turskih vladara su stalno mijenjali oblik, od savezničkih do neprijateljskih. Nakon osvajanja Konstantinopola pojavilo se ustrojstvo patrijarhalnog vođstva u okviru stabilnog političkog okruženja, u kojem, međutim, položaj Crkve nije bio lahak. Za Konstaniopolski patrijarhat bili su usko vezani bogati grčki trgovci koji su imali težnje da postanu bizantijska aristokracija. Ovaj period je trajao od 1450. do 1600. godine. Od 1600. do 1800. bogate porodice iz Fenera, istanbulskog distrikta u koji je 1601. premješten Patrijarhat, povećale su svoje bogatstvo i politički uticaj na svoje zajednice, ali i Carstvo u cjelini. Feneriti su među Grcima kontrolisali i manipulisali izborom patrijarha i njegovih zvaničnika onako kako je to odgovaralo interesima njihovih konkurentnih porodica. U cijelom Carstvu Feneriti su kontrolisali kneževine u Moldaviji i Vlaškoj koje su davale poreze, a uz to su vodili dragomanat, koji je pomagao u oblikovanju vanjske politike Osmanlija, kao i dragomanat za pomorske jedinice, čiji je vođa služio kao visoki osmanski admiral koji je upravljao mnogim egejskim otocima.

Od 1600. do 1800. osjeća se pojačan evropski uticaj na Grke u vjerskom, ekonomskom, intelektualnom i političkom smislu. Protestantski i katolički misionari kao i izaslanstva koja su ih štitila borili su se za uticaj u Konstantinopolu. Grčki trgovci koji su ranije razvijali poslove u ortodoksnim zemljama istočne Evrope, sada su

trgovali na Zapadu. Pogrešne predodžbe evropskog prosvjetiteljstva, koje su počele prodirati u intelektualni život Grka, potakle su nove oblike političkog promišljanja u dijaspori. Grčka crkvena hijerarhija je na ovakav razvoj događaja gledala sa nepovjerenjem i sumnjom. Ona se borila protiv takvih političkih formi najbolje što je mogla, no, kako su one najproblematičnije nastajale izvan Carstva, odnosno, isuviše izvan dohvata patrijarhovog autoriteta, svećenstvo nije moglo uraditi mnogo. Najdrastičnije promjene desile su se tokom XIX stoljeća, nešto prije 1800. pa do 1923., počevši sa francuskom okupacijom Jonskih otoka kojima su vladali Mlečani, a koji su graničili sa osmanskom Grčkom. Poslije toga uslijedio je grčki rat za nezavisnost (1821.-1832.) koji je završio prisilnim migracijama Grka iz Turske i Bugarske u samu Grčku nakon sporazuma u Lozani (1923.). Tokom istog perioda ortodoksna crkva na slavenskim i područjima gdje se govori arapski jezik postaje jako nemirna i nepokorna pod grčkim uticajem. Period u kome se počela razvijati velika ideja kako Grčka treba upravljati svim teritorijama koje su bile pod njenom vlašću u prošlosti, odnosno ideja o stvaranju jedne vrste neo-Bizantije, skončala je sramnim povlačenjem iz svih područja nazad u stjenovite predjele na kraju balkanskog poluostrva.

Ništa bolje i temeljitije od političkih i geografskih transformacija Grka nije prošla ni promjena kada je riječ o njihovom historijskom identitetu i svjesnosti. U XVIII stoljeću oni tvrde da su Rimljani, a u XIX da su Heleni. Prijelomna tačka u ovoj transformaciji bilo je stvaranje nezavisnog grčkog kraljevstva. Prije toga, mnogi Grci u osmanskim zemljama smatrali su se Rimljanima, odnosno, istočnim Rimljanima, nasljednicima Bizantije. Prvaci grčkog prosvjetiteljstva su propagirali ideju helenizma, ideju povratka slavi drevnih i paganskih Helena. Ključna osoba svega ovog bio je Adamantios Koraes (1748.-1833.), naučnik, učenjak i obrazovan čovjek koji je odigrao ključnu ulogu u intelektualnom buđenju Grčke.

No, intelektualci i trgovci koji su formulisali ovakve ideje u dalekim evropskim centrima grčke dijaspore, poput Koraesa koji je mnoge godine proveo u Monpeljeu i Parizu, nisu bili borci. Grčki gorštaci i seljaci, gusari i hajduci koji su godinama vodili dugu bitku protiv Osmanlija gledali su na helenizam kao na neprijatelja koji je

bio jednako odbojan kao i prelazak na islam. Narod je čeznuo da vrati rimsku prošlost, odnosno kršćanski Konsantinopol, a ne pagansku Atinu. Sačuvani spomenici klasične Grčke bili su misteriozni grčkim seljacima koliko i tekovine faraonskog Egipta *fellahinima* (seljacima), svi oni su na to gledali kao na djelo nekih drevnih džinovskih ili genijalnih pokoljenja. Kasnija zalaganja Egipta i Grčke za ovo historijsko nasljeđe nastalo je u XVIII i XIX stoljeću kao posljedica evropskih arheoloških otkrića i evropskog koncepta etničkog i teritorijalnog nacionalnog jedinstva. Drugi, vanjski element koji je imao veliki uticaj na Grke i Carstvo uopće bila je Francuska revolucija. Ideje Revolucije, sloboda i jednakost, vidno su narušavale tradicionalni poredak. Udružene sa francuskim vojnim uspjesima, ove ideje su postale najopasniji izazov Osmanskom carstvu na kraju XIX stoljeća. Sporazumom iz Kamp Formia 1797. godine, podijeljena je Mletačka republika, te su teritorije Mlečana duž jadranske obale na kojoj su bile Osmanlije dodijeljene Francuskoj. Sa ovih ostrva Francuska je pokrenula kampanju na grčke podanike u Carstvu. Držali su govore, pravili ceremonije na kojima se podsjećalo na drevnu slavu i slobode Helena i njihov obećani povratak. Ono što je bilo još važnije, francuski intelektualci su uspostavili kontakt sa pobunjenicima i disidentima na kopnu a počele su se širiti i glasine kako Francuska namjerava aneksirati neke dijelove Grčke. Na kraju, cilj je bio Egipat, a ne Grčka, no samo prisustvo Francuske duž granice osmanske Evrope pokazalo se jako uznemirujućim.

Neposredni uzrok grčkog ustanka, koji je kasnije rezultirao grčkim kraljevstvom, možemo naći u centralističkoj politici sultana Mahmuda II. Krajem XVIII i početkom XIX stoljeća trgovačke i pomorske snage Grka su veoma uznapredovale. Oni su bili pod zastavom Osmanlija, koji su bili neutralni tokom ključnih godina revolucionarnih i napoleonskih ratova, i to im je donijelo jako dobre trgovačke prednosti. Slaba i odveć decentralizirana administracija Osmanskog carstva u to doba otvorila im je priliku da razviju svoje lične administrativne, političke, pa, čak i vojne institucije. Lokalni vladari i dinastije koje su upravljale većinom Grčke bili su uglavnom muslimani. Oni su predsjedavali velikim grčkim provincijama, ali su imali grčke ministre, agente, pa čak i grčke vojne snage. Pokušaj Mahmuda II da vrati direktni uticaj i autoritet centralne

vlade predstavljao je tešku povredu sloboda koje su Grci već uživali. Tako je odbrana ovih sloboda kao i stjecanje novih podstaklo borbu Grka protiv osmanske vlasti.

Francuska okupacija nekih dijelova Grčke imala je dodatni značaj jer je ona predskazala proces okupacije, napada i pobuna koji će pogoditi Carstvo u njegovom posljednjem stoljeću. Francuzi na Jonskom moru, Rusi u Armeniji i Britanci u Egiptu, svi oni su na razne načine koristili osvojene teritorije koje su bile u sastavu ili u blizini Carstva kao bazu iz koje će poticati disidente na pobunu. Rusi su pomogli ustanak Armena, a Britanci su finansirali i dali naoružanje za pobunu Arapa.

U svakom slučaju pobune, vanjske snage su pomogle i podstakle oživljavanje prošlih mitova koji su imali malo veze sa aktualnom sviješću pobunjenika, ali koji su nastavili živjeti kada je borba završena. Helenističko ponovno buđenje jako malo je pomoglo borbi naroda protiv Osmanlija. Na kraju je, ipak, helenizam proglašen glavnim uzrokom pobune i pobjede. Na žalost onih koji su sanjali ponovnu Bizantiju, ideja o Heleni isključila je ortodoksne narode koji nisu govorili grčkim jezikom kao barbare.

Na ovaj način ranije čvrste veze između Srba, Bugara, Makedonaca, Moldavaca, Vlaha i Grka počinju slabiti. Promjena grčkog duha i stvarnosti imala je još veći uticaj na milione Grka koji su ostali u Carstvu jer su mnoge ideje, politički stavovi, pa, čak i jezik nove grčke kraljevine bili strani i neobični. Bilo kako bilo, stvaranje nove države stvorilo je velike poteškoće grčkim zajednicama u Osmanskom carstvu da bi ih na kraju u potpunosti ta činjenica koštala života.

Centralna tema u grčkoj historiji tokom osmanske vladavine bio je osjećaj izgubljenog carstva. Zlatno doba Grčke bila je Bizantija. Klasična prošlost je odbačena kao barbarski paganizam. Pod osmanskom vlašću patrijarhat u Konstantinopolu je predstavljao jednu vrstu nasljedne države Justinijanovog carstva. Njene granice, ukoliko ih je crkvena biskupija ikako imala, bile su granice Carstva. U osmanskom okrilju ortodoksno vođstvo moglo je pretendirati za najširu i najveću teritoriju. Ponovno pojavljivanje Helene skinulo je masku i neodređenost sa grčke pozicije pod Osmanlijama. No, snovi o carstvu nisu mogli nadvladati stvarnost države. Na kraju su Grci bili primorani da izaberu ograničenu

stvarnost, a izgube, ako ne i napuste, mnogo veći san.

Razlika između armenske stvarnosti i sna je bila još očitija. Armeni su stalno bili u središtu gotovo svake borbe u historiji Bliskog istoka i često su bili osuđivani na poraz. U jednom ili drugom vremenu, Grci, Perzijanci, Arapi, Mongoli, Rusi i Turci bili su njihovi neprijatelji. Periodi armenske nezavisnosti bili su kratki i rijetki. Armeni su se najviše ponosili svojim ranim prihvatanjem kršćanstva i odlučnom pripadnošću monofizitskim učenjima, odnosno nauci o Kristu koju su dijelili sa Koptima u Egiptu i jakobitima u Siriji.

Iako su Armeni, poput Grka, sanjali o svojoj vladavini, sjećanje na takvu vladavinu bilo je mnogo blijeđe. Razasutost armenskog naroda zajedno sa ponovnim gubicima uveliko su usložnjavali te snove. Dok su Grci mogli imati mesijanska ubjeđenja o ponovnom osvajanju Konstantinopola, Armeni nisu imali ni jednog centra na koji bi mogli polagati svoje pravo. Proces osvajanja, egzila i političkog buđenja na novoj zemlji - pomjeranja iz Armenije Vana i Ararata i kasnije Kapadokije u malu Armeniju Cilicije tokom XI stoljeća - koji je sačuvao teritorijalnost Armena, usložnio je njihovo historijsko sjećanje stvarajući nove, sporne nacionalne centre. Nadalje, njihova pomjeranja nisu im dala odmora niti oporavka. Pobjegli su u Ciliciju od Turaka Seldžuka, ali je njihova nova domovina postala bazom za križare. Oni koji su ostali u staroj Armeniji stoljećima su trpili zbog ratova poput seldžučko-bizantijskih, te pljačkaških pohoda Turkmena i na kraju borbe Osmanlija i Safevija za tu zemlju. Proces raseljavanja nastavljen je dobrovoljno i *surgunom* zbog kojeg su mnogi Armeni otišli u područja Crnog mora, na Balkan, u istočnu Evropu, kao i u Iran i Indiju.

Za vrijeme vrhunca osmanske moći, XV-XVII stoljeće, Armeni nisu igrali nikakvu značajniju ulogu (Pogledaj tom prvi, sedmo poglavlje, Robert Mantran). Privilegije koje je Armenima dao šah Abbas, vođa safevijskog Irana, koji je gradio veliki trgovački centar u svojoj prijestolnici, Isfahanu, privukle su ih na istok. Jevrejska trgovačka moć u Osmanskom carstvu onemogućila je da armenski trgovci značajnije napreduju prema zapadu. U XVII stoljeću, nakon pada Safevija, dijeljenja Irana na veliki broj ratobornih frakcija, osmanskog širenja na teritorije koje je prije držala Perzija i slabljenja jevrejskog uticaja u

trgovini, Armeni počinju sticati značajno mjesto u životu Carstva. Njihov položaj se još više poboljšao u XIX stoljeću. Oni su tada bili carinski službenici, bankari mjesnim pašama, nabavljači skupocjenih roba, kovači novca i ljudi koji su vodili trgovinu sa udaljenim zemljama.

Čak i tokom ovog perioda njihove pojačane aktivnosti u trgovačkim centrima za uvoz i izvoz u Istanbulu, Halepu i Izmiru, većina armenskog stanovništva ostaje ono što je bili stoljećima, seljaci u Anadoliji. Osoba koja je u ovom području inicirala glavni pokret za armensko buđenje stekla je samo osnovno obrazovanje. Mekhitar od Sivasa (1676.-1749.) formirao je armenski katolički red koji je trebao pomoći da se pokrene oživljavanje kulture i vesternizacija njegovog naroda. Mekhitarski svećenici oživjeli su armenski jezik, njegovali armensku književnost, širili zapadne ideje preko prijevoda, pokrenuli naučne i pučke novine, uspostavili mrežu škola i stavili temelj za modernu armensku historiografiju. Sve ovo je dolazilo iz manastira izvan Osmanskog carstva u koje su ti svećenici protjerani od njima neprijateljske armenske crkve.

Tokom XVII i XVIII stoljeća, pred tradicionalnim vođstvom armenskih zajednica stajala su dva izazova. Prvi je došao od skoro postalih bogataša, bankara, kovača novca i trgovaca koji su se tada zvali *amiri*. Drugi izazov je oživljavanje kulture sa katoličkom primjesom koje su inspirisali mekhitaristi. *Amiri* su stekli moć i prestiž u armenskim zajednicama. Kao sluge i savjetnici osmanskih zvaničnika u prijestolnici i provincijama, oni su bili u boljem položaju da predstavljaju Armene od predvodnika crkve (Pogledaj tom prvi, deveto poglavlje, Hagop Barsoumian). Tokom XVIII stoljeća armensko svećenstvo pariralo je *amirima* dijeleći sa njima moć. Ustvari, konstantinopolski patrijarsi su koristili uticaj *amira* u prijestolnici da unaprijede lični položaj nad drugim svećenicima.

Katolički izazov nije dočekan sa lahkoćom. Naposljetku, 1830. godine, potpomognuti Francuzima koji su se smatrali zaštitnicima katoličkih interesa u Carstvu, armenski katolici primaju priznanje od osmanskih vlasti da imaju pravo na posebnu zajednicu, *millet*. Iako se problem armenskih katolika, barem površno, činio završenim, armensku zajednicu su razdirala brojna unutarnja neslaganja i svađe. Većim dijelom ovog perioda, armenske misli bile su usredotočene

više na samu zajednicu nego li na osmanske vlasti. Nadahnuti idejama prosvjetiteljstva i političkim revolucijama koje su nakon njega uslijedile u Evropi, neki armenski mislioci polovine XIX stoljeća šire nove ideje koje su ograničavale ovlasti i autoritet vladajuće *amirsko*-svećeničke koalicije. No, već uspostavljeno vođstvo svoje uporište nalazi u božanskoj istini Biblije koja je, po njihovim tvrdnjama, zahtijevala pokoravanje armenskim i osmanskim vlastima. Snage koje su zahtijevale ograničavanje također su se borile da svoja liberalna ubjeđenja što više prenesu na stanovništvo obrazujući armenske seljake u Anadoliji čija je dobrobit dugo bila zanemarena, ili su oni tako tvrdili.

Usred ovih rasprava, vođe armenskih zajednica, koji su izgradili učinkovit *modus vivendi* sa osmanskim predstavnicima, shvataju kako im je položaj ugrožen od jedne neočekivane strane, same osmanske države za koju su tvrdili kako joj se mora biti pokoran. Reformski dekret iz 1856. godine imao je veći uticaj na armensku zajednicu nego na bilo koji drugi segment u Carstvu. Sada su direktno Osmanlije odlučivale o pitanjima svećeničke kontrole, participaciji cijele zajednice kod biranja vjerskih vođa, prirode svećeničkog poretka i samih ideja uređenja, a sva ova pitanja potakla su duboke podjele među Armenima. Kada su u pitanju Grci i Jevreji, ova pitanja nisu bila predmet primarnih kontroverzi, tako da ih ove osmanske reforme, koje su oni prihvatili, nisu pogodile na isti način. Ipak, u armenskoj zajednici, problem reformi morao se najmanje javno riješiti sa osmanskim vlastima, a one u početku su stale na stranu novih mislilaca, liberalnih zastupnika i protivnika tradicionalnog vođstva. Ove najavljene reforme nisu potrajale dugo, no njihovo postojanje, čak i za kratko, poremetilo je tradicionalne metode političke i društvene kontrole koje je omogućavala osmanskom društvu da funkcioniše. Politički sukob unutar zajednice postao je još opasniji jer je dobrano uključio osmanske vlasti. Usvojen je ustav koji je predstavljao osnovu za organizaciju i predstavljanje armenskog naroda kroz većinu preostalih decenija osmanske vladavine. Ovaj isti dokument i danas uređuje pitanja Armena u Siriji i Libanu.

Tokom ranog ustavnog perioda, postojalo je mnogo razloga da će se položaj Armena u Carstvu i dalje popravljati. Provođenje reformističkih dekreta otvorilo je nove mogućnosti za zapošljavanje

u vladinim institucijama. Dolazak evropskih firmi omogućio je nove poslove za ljude od zanata. Pozorište, muzika i umjetnost privlače talentovane Armene u prijestolnicu (Pogledaj tom prvi, čertnaesto poglavlje, Roderic Davidson). Takozvani Armenski nacionalni ustav svečano je najavio novo doba nade i mogućnosti za sve Armene u Carstvu. To je uistinu bio izvanredan dokument. Priznavao je pravo svim članovima zajednice da imaju pravo učešća u određivanju svojih poslova, i uveo je velik stepen autonomije. Suprotno tome, susjedna armenska zajednica u Ruskom carstvu bila je u mnogo gorem položaju. Sve njihove svećenike imanovao je car, koji je, također, imao pravo da izabere poglavara crkve na osnovu finalne liste koju je predlagalo Armensko vijeće. Tome treba pridodati kako je ruska vlada imenovala upravitelja koji je nadgledao, pa, čak, i vladao katolicima u Ejmiacinu. Kasnije je ruska vlada poduzela još drastičnije korake. Odredili su da se u armenskim školama koristi ruski jezik, i prisilno konfiskovali svu imovinu Armenske crkve.

Bilo kako bilo, Rusija je tvrdila da je zaštitnik osmanskih Armena. Kada je Rusija osvojila Kavkaz početkom XIX stoljeća i stvorila provinciju Armenija, sa armenskom administracijom i armenskim vojnicima na granici sa Osmanskim carstvom, probudile su se nade među Armenima koji su njegovali nacionalističke ideje Zapada da bi oni zajedno mogli povratiti nezavisnost. Pokret za nacionalnu nezavisnost bi najvjerovatnije stekao moć ma kakvu politiku Osmanlije provodile, ali osmanska podrška politici koja je nesmotreno potkopala autoritet tradicionalnog vođstva u Istanbulu doprinijela je slabljenju tog elementa koji je sarađivao sa vlastima. Umjesto toga i protivno Osmanlijama, glasovi evropski inspirisanih Armena i glasovi Armena iz istočnih provincija, koji su bili na udaru kurdskih i turskih pljačkaša koji su koristili bezakonje i loše upravljanje, sada su jako preovladavali armenskom zajednicom.

Tragično po Armene, njihove nade o nacionalnoj nezavisnosti predstavljale su najveći prijetnju turskom nacionalizmu koji se rađao. Osmanski Turci su mogli izgubiti Grčku, Srbiju, Bugarsku, Albaniju, čak i arapske zemlje, a da još uvijek imaju teritorijalno održivu nacionalnu državu. Armeni su bili integrirani sa muslimanskim stanovništvom mnogo

više od bilo kojeg drugog kršćanskog naroda. Njihova nesreća bila je da su se tokom prošlih stoljeća morali dobro slagati sa Kurdima, Turcima i ostalim muslimanima kako bi zajedno sa njima živjeli u istim selima i gradovima. Oni su zajedno sa svojim muslimanskim susjedima dijelili dobar dio istočne i južne Anadolije. Za Turke bi gubitak zemalja koje su naseljavali Armeni - teritorije koja se pružala od Kavkaza do Mediterana - značilo propast za Tursku. Sa početkom Prvog svjetskog rata, počela je strahovita borba između Turaka i Armena. Završila je tragično. Godine 1915., prema nekim istraživačima, nestalo je negdje oko milion ili milion i po Armena. Još jednom se ponovila tragična historija Armena.

Historija Jevreja pod osmanskom vlašću tekla je suprotno od Grka i Armena. Vrhunac osmanskih Jevreja bio je tokom XVI i XVII stoljeća, a pad su doživjeli u XVIII i XIX stoljeću. Najznačajniji datum bila je 1492., godina protjerivanja Jevreja iz Španije. Prije dolaska iberijskih Jevreja, broj osmanskih Jevreja bio je neznatan i oni su govorili grčkim ili turskim jezikom. Oni su bili podijeljeni u Rabinsku zajednicu, odnosno sljedbenike talmudskog judaizma, i u malu Karaitsku zajednicu, sektu koja je nastala u VIII stoljeću nakon raskida sa talmudskim judaizmom. Zajedno sa ostalim osmanskim podanicima, obje zajednice bile su podvrgnute prisilnim migracijama. Iako je bilo nekoliko pojedinačnih izuzetaka, čini se da većina Jevreja u prvim decenijama osmanske vladavine nije bila bogata kao oni kasnije, kada su osmanske vlasti iz praktičnih razloga otvorili kapije svojih zemalja iberijskim izbjeglicama. Od svih država u mediteranskom području, samo je Osmanska država trebala vješto, zanatsko stanovništvo i jedina je imala administrativni aparat koji je mogao upravljati hiljadama imigranata. Bio je to spoj potrebe i mogućnosti koji je otvorio vrata Jevrejima.

Broj i kulturna profinjenost ovih imigranata ubrzo je preplavila starosjedilačke zajednice, koje su se kasnije, uz nekoliko izuzetaka,asimilirale u iberijsko-jevrejsku kulturu. Grčki i turski jezik su zamijenili ladinom, tj. jevrejsko-španskim. Historiju iberijskih Jevreja su, također, integrirali u svoju. Od svih zimmijskih zajednica, samo su iberijski Jevreji bili osmanski podanici svojim izborom, a ne kao rezultat osvajanja. Ova karakteristika i razumljiva antipatija prema Evropi posebno ih je istakla u odnosu na kršćanske zajednice, što je u

očima ostalih podanika izazvalo sumnju, a u očima vladara prihvatanje. Jevrejski izvori iz XVI stoljeća opisuju Carstvo kao raj koji je došao nakon dugog vremena progona i torture. Ovakva slika Carstva ostala je jaka i tokom idućih stoljeća.

Tokom ranog period nakon izgnanstva osmanski Jevreji su postali stabilna zajednica. Njihova kulturna i materijalna dostignuća bila su uspostavljanje trgovine i industrije, rast i procvat intelektualnog života, učešće Jevreja u glavnim tokovima osmanskog poslovanja, i, sa određenim ograničenjima, njihova primjetna uloga u nauci te političkim i diplomatskim poslovima. Krajem XVI i početkom XVII stoljeća ova slika napretka, bogatstva i uticaja počinje da se mijenja. Jevrejsko useljavanje u Osmansko carstvo i kontakt sa Evropom prestaje te počinje doba emigracija.

Razlog za ova dešavanja bio je dvostruk. Jednostavno kazano, glavni izvor useljenika iberijskih Jevreja je presušio. Oni koji su željeli otići istočno to su i uradili, kao i ostali koji su izabrali da se nastane u Evropi i Novom svijetu. Drugo, ekonomske mogućnosti u Carstvu su postajale sve manje i manje. U XVII stoljeću, industrija vunenog tekstila u Solunu, koja je bila najveći pojedinačni poslodavac Jevreja u cijeloj zemlji, suočava se sa brojnim krizama od kojih se više nikad neće oporaviti. Posljedica ovog pada bilo je smanjenje ekonomske osnove zajednice i to ju je primoralo da slijedi promjenljive tokove međunarodnog poslovanja u vrijeme kada su se oblici trgovine mijenjali. Kako je ovaj centar slabio, veze koje su osmanski Jevreji uspostavili sa sunarodnjacima u Italiji postaju sve slabije i neprofitabilnije. Osmanski Jevreji nisu mogli prenijeti svoju mrežu u centralnu i istočnu Evropu. Iako su tamo postojale velike jevrejske zajednice, oni su bili Aškenazi i zbog toga nisu bili pogodni za uspostavu porodičnih veza o kojima je ovisila mreža Sefarda. Grci i Armeni imali su etničke i porodične veze u istočnoj Evropi koje su se pokazale superiornijim od jevrejske mreže.

Ovo nas vodi do drugog razloga jevrejskog pada, odnosno, povećanog suparništva kršćana, posebno Armena i Grka, ali kasnije i arapskih kršćana. Kršćani su imali prednosti u brojčanom smislu, bilo ih je mnogo više od Jevreja, i u obrazovanju, jer su svoju djecu slali u kršćanske škole i često u Evropu i evropske univerzitete, dok su Jevreji,

izgubivši poslovne veze sa Zapadom, bili skučeni na svoje resurse unutar Osmanskog carstva. Kršćani su, također, imali prednost patronata od strane njihovih crkvenih ustanova (što je nedostajalo Jevrejima) i od kršćanske Evrope, koja je prirodno bila naklonjena kršćanima, a na račun Jevreja, i to se sada smatra evropskom, a ne turskom zaslugom. Tako je početkom XVII stoljeća, citiraćemo samo jedan među brojnim primjerima, jedan Armen zamijenio Jevreja na mjestu carinskog službenika u Halepu, a pomogao ga je francuski konzul.

Sve to se desilo u vrijeme promjena u ekonomiji kada je bilo pojačano suparništvo i nepovjerenje. Nacionalizam nikada nije imao podršku među Jevrejima kao kod ostalih zajednica u Carstvu, ali je kombinacija misticizma i mesijanstva koja je kulminirala u Sabatskom pokretu krajem XVII stoljeća bila jednako raširena i štetna osmanskim vlastima.

Mistična učenja i razmišljanja postojala su među Jevrejima mnogo stoljeća. Lurijanska kabala kao učenje sa naglašenim mesijanskim imperativom vuče svoje korijene iz Osmanskog carstva. To je doktrina koju su u jevrejskom svijetu najviše raširili Safidi, a koje je sa Sabataijem Sevijem i njegovim mesijanskim tvrdnjama privuklo pažnju masa. Kako su se „mesijanske" vijesti širile, Jevreji u i izvana Carstva se pripremaju za dolazak Mesije, činili su djela kajanja, posebne molitve i post. Oni koji su bili praktičniji prodali su svoja dobra, spakovali torbe i spremali se za ponovno okupljanje prognanika u Palestini. Osmanske vlasti u Istanbulu, previše zaokupljeni ratom protiv mletačke Krete, nisu odmah pokušali ugušiti ovaj pokret.

Ipak, na kraju su obuzdali njegove najproblematičnije dijelove hapšenjem Sabataija Sevija i navodnim „ubjeđivanjem" da primi islam. Otvoreni napadi sad su jenjavali. Neki njegovi sljedbenici prihvataju islam javno. No, većina ih ostaje Jevrejima, a mnogi su i dalje vjeruju u Sabateija.

Socijalna pozadina i društveni uticaj sabatianizma nisu potpuno ispitani kao oni duhovni. Postoje tvrdnje kako su osmanski Jevreji nakon perioda iscrpljenosti i razočarenja ponovo uspostavili moć i autoritet rabinskog vođstva i da su u tom procesu izgubili vrela svoje ekonomske i kulturne sposobnosti. Ipak, iako su se prvi znaci pada pojavili nešto

ranije, najvjerovatnije je sabatianska pobuna ubrzala i pogoršala proces koji je već bio u toku.

Među osmanskim Jevrejima nije bilo intelektualnog buđenja kao onog koji je oživio kulturni život Grka i Armena. Ni u hebrejskom, niti u jednom od njihovih dijalekata oni nisu iznjedrili naučnike ili pisce koji bi se mogli uporediti sa grčkim Koreasom ili armenskim Mekhitarom, ni po kvalitetu niti po uticaju. Vremenski najbliži pokušaj vidimo kod bosanskog rabina Yehude Alkalaja (1798.-1878.) koji je od 1834. pa naovamo napisao nekoliko knjiga i pamfleta u kojima govori o uspostavi jevrejskih kolonija u Palestini kao dijelu programa jevrejskog samospasenja. Ovaj pokušaj da se u jevrejskom životu primjene lekcije naučene iz srpske i grčke renesanse nije imao nikakav uticaj među osmanskim Jevrejima. Alkalaj je tek nedavno stekao neku vrstu retrospektivne historijske važnosti kao preteča cionizma.

U XIX stoljeću Jevreji, kao kršćani i muslimani, prolaze kroz fazu sukoba, odnosno borbe između reformista i konzervativaca. Kod muslimana, Grka i Armena pobijedili su reformatori. No, kod Jevreja oni gube. Zbog ovoga su Jevreji platili ceh. U poređenju sa njihovim kršćanskim susjedima, oni su ostali daleko iza.

Jevreji su svoju podršku dali turskim reakcionarnim snagama što nije iznenađenje. Godine 1826. uništenjem janjičarskog korpusa, starog vojnog uređenja sa kojim su Jevreji imali važne veze, predstavljalo je težak udarac za njih. Uspon Rusije i rast ruskog uticaja nisu bili od pomoći Jevrejima u Osmanskom carstvu. Kasnije u ovom stoljeću desio se određeni procvat trgovine sa Zapadom u Solunu. No, uprkos poboljšanom obrazovanju kojeg je vidno potpomogao jevrejski savez *Alliance Israelite Universelle*, sav taj trud došao je isuviše kasno (Pogledaj tom prvi, jedanaesto poglavlje, Paul Dumont). Oni su bili nošeni okolnostima koji su vodili nestanku Osmanskog carstva i transformaciji čitave regije.

Jezik se jedva spominje kada govorimo o glavnim zajednicama u Osmanskom carstvu. Kada vidimo ulogu koju je jezik odigrao u određivanju nacionalnog identiteta na Zapadu, njegovo zanemarivanje u osmanskom kontekstu je veoma važno. Grci, Armeni, Jevreji kao i Kopti i neortodoksni kršćani u arapskim zemljama imali su različite liturgijske

jezike. No, jezik obreda nije nužno bio jezik koji se upotrebljavao na ulici ili u kući. Dok je svećenstvo Grčke ortodoksne crkve etnički i lingvistički pripadalo isključivo Grcima, crkvene općine i pastve činile su poliglotne mase koje su govorili skoro onoliko jezika koliko ih je u Carstvu bilo. Na Balkanu se govorio slavenski, a u Rumuniji, rumunski jezik. Na jugu Anadolije bilo je ljudi koji su govorili arapskim. U samoj Anadoliji, prema nekim istraživačima iz XIX stoljeća, većina članova Crkve nije uopće znala grčki, jer je njihov maternji jezik bio turski ili armenski (Roderic H. Davidson, *Reform in the Ottoman Empire*, 1856-1876, Princeton, 1963, str 62). Početkom XIX stoljeća, pod uticajem helenističkog trenda u grčkim zajednicama, pokušao se nametnuti grčki jezik ortodoksnim vjernicima koji su komunicirali sa više drugih jezika. Riječi helenističkog prosvjetitelja Danijela od Moschopolisa najbolja su ilustracija osjećaja kulturne nadmoći koji ga je vodio u njegovoj misiji:

> O vi što govorite albanskim, vlaškim, bugarskim i ostalom jezicima
> sretni budite.
> Spremite se da Grcima postanete
> I svoje barbarske običaje, govor i jezik napustite *(Clogg, str. 9).*

Nijedna druga zajednica nije bila tako jezički različita kao *Rumi*, no članovi armenskih crkvi, Gruzijci, katolici i kasnije protestanti, nisu nužno govorili armenski. Prema misionarskim izvještajima, vjerovatno pola armenskog stanovništva u Anadoliji govorilo je turski jezik.

Kako su se učenja o nacionalizmu širile u ovim zajednicama, takve jezičke anomalije postaju problemom. Situaciju su pogoršali pozivi na jezičku reformu koji su dominirali kulturnim životom Armena i Grka tokom XIX stoljeća. Dok su se nacionalističke elite zalagale za mitski klasični jezik očišćen od raznih dijalekata, velike mase ljudi koje su oni smatrali nacijom nastavile su govoriti različitim jezikom.

Za Jevreje i druge kršćane u Carstvu takve jezičke anomalije nisu bile tako zbunjujuće. Osmanski Jevreji su govorili raznim jezicima. U centralnim područjima dominirao je ladino, no neke manje zajednice na Balkanu govorile su grčkim. U kurdskim područjima carstva postojale su jevrejske zajednice koje su govorile kurdskim, dok su ostali pričali

jednim dijalektom drevnog aramejskog jezika. Dalje prema jugu Jevreji iz Halepa, Damaska, Bagdada, Egipta i Palestine uglavnom su govorili arapskim. Kako je nacionalizam neznatno uticao na ove zajednice, nije bilo potrebno ukloniti jezičke razlike. Za sve njih, hebrejski je ostao jezik obreda i nauke, te, ponekad, jezik književnog izraza. Jevreji su obično koristili hebrejsko pismo da zabilježe jezike kojima su govorili.

U osmanskoj Siriji i Egiptu, kršćani su govorili arapskim. Koptski i sirijski jezik zadržavaju se samo u liturgiji. Ove zemlje su bile jezički ujedinjene mnogo više od ostalih regija. Mnoga stoljeća islamske vladavine obezbijedila su trijumf arapskom nad ostalim jezicima koji su ranije postojali.

Među ovim zajednicama jezik nije bio prožet sakralnim karakterom koji ga čini kulturnom odrednicom nacionalizma. Ma koliku sakralnu vrijednost neki jezik imao, ona je bila u pisanoj riječi, a ne u govoru. Tako su grčki ortodoksi, Jevreji, Armeni i mnogi sirijski kršćani pisali raznovrsnim jezicima u njihovim važnim liturgijskim spisima. Govorni jezik je bio sredstvo komunikacije među ljudima, a ne sredstvo razlikovanja među njima. U XIX stoljeću jezik poprima drugu ulogu, no u osmanskom carstvu nikada nije stekao važnost kao u Evropi. Religija je bila mnogo važnija od jezika kada je u putanju određivanje identiteta.

Kao što smo vidjeli tokom XVII, XVIII i XIX stoljeća Osmansko carstvo se suočilo sa jako neposlušnim kršćanskim stanovništvom. Protivničke sile Carstva su jako željele iskoristiti ovu neposlušnost. Anarhističke ideje evropske misli, doba prosvjetiteljstva, liberalizam i nacionalizam potkopali su različite pretpostavke osmanskog društva. Moćne mašine evropskog kapitala i industrije uništile su osmansku ekonomiju. Svakom ovom udarcu se moglo oduprijeti na razne načine, ali ništa nije moglo zaustaviti kombinovane udarce. Za vrijeme ovih unutarnjih i vanjskih izazova, Carstvo je pokazalo jedan stepen strpljenja, genijalnosti i fleksibilnosti koja je posrnula u posljednjim decenijama.

Religijske misije su bile jedno od najranijih sredstava kojima je Evropa stekla uticaj u Carstvu. Bujica takvih aktivnosti desila se početkom XVII stoljeća. Za evropske katolike i protestante osmanske zemlje su bile nešto poput sporedne predstave u borbi za i protiv reformacije. Konstantinopol je predstavljao mjesto gdje su se obje

strane borile za neutralne, ortodoksne duše. Iako su propovjednici imali nekog uspjeha u ubjeđivanju trenutnog patrijarha da se prikloni jednom ili drugom učenju, grčki ortodoksi nikada se nisu pridružili nijednoj strani. Zapadna crkva je imala više uspjeha sa Armenima i kasnije sa kršćanima u Siriji i Egiptu. Misionarski napori rezultirali su stvaranjem intelektualnog uporišta na osmanskoj teritoriji. Škole i štamparije koje su osnovali misionari pomogle su u širenju zapadnih ideja.

Od svih izazova s kojima su se Osmanlije suočavali, najopasnijim se pokazala ideja vanjskog protektorata. Na početku ova vrsta protektorata ili zaštite bila je ograničena na kršćane i Jevreje koji su lokalno angažovani za usluge stranaca kao vicekonzuli, prevodioci, poslovni agenti i sluge. Ovako uposlena osoba je dobijala dekret koji je nosio naziv *berat*, čije su tačke ličile diplomatskom imunitetu, uključujući u nekim primjerima i izuzimanje od osmanskog kriminalnog sudstva, kao i smanjenu carinu, namete i druge poslovne privilegije (Pogledaj tom prvi, trinaesto poglavlje, Charles Issawi).

Sa stajališta islamskog prava ovaj dekret je svog vlasnika premještao iz položaja zimmije nečemu što je jako ličilo na status stranog državljanina. Status zimmija je bio podložan Šerijatu i njegovoj primjeni od strane vlasti, no položaj stranih državljana, onako kako je nastao pod osmanskom vladavinom, regulisan je tačkama međunarodnih ugovora i sporazuma. U osnovi, ovaj položaj je zavisio od balansa moći između jedne i druge države, tako da su shvatanja vojne sigurnosti, diplomatskog savezništva i ekonomskih prednosti u praksi određivale njegovu primjenu.

Dok je Osmansko carstvo bilo moćnije od svojih suparnika, ova elastičnost nije bila problem. No, kad je Carstvo počelo propadati, neki oblici evropskog protektorata postaju sve više privlačni. Kršćani i Jevreji koji nisu imali nikakvog osnova za dekret o zaštiti počinju da ih dobijaju i tako se razvila jaka trgovina. Suočivši se sa takvim narušavanjima zakona, osmanske vlasti, koje su prethodno dozvoljavale stranim diplomatskim predstavništvima da izdaju dekrete, sada same počinju da ih izdaju direktno svojim podanicima, nemuslimanima, pa, čak i muslimanima. Veliki broj izdanih dekreta uništio je suparničku nadmoć onih koji su ga imali a direktna osmanska prodaja uklonila je negativni uticaj distribucije koju su vršile strane vlade.

Kako je berat počeo gubiti na važnosti, pojavio se novi oblik stranog uplitanja. Moćne države su sve više polagale pravo na zaštitu cijelih zajednica. Rusi su polagali pravo na *Rume*, Francuzi na katolike. Britanci i Pruska su se takmičili za zaštitu malih protestantskih zajednica i to prenosili na brojčano važnije Jevreje. Na kraju, tvrdnje o pravu na zaštitu su dovele do dodjeljivanja državljanstva mnogim kršćanima i nekim Jevrejima (Pogledaj tom prvi, četrnaesto poglavlje, A. Uner Turgay).

Početkom XIX stoljeća Rusija dodaje Armene svojoj listi štićeničkih zajednica. U strahu od porasta ruskog uticaja, Osmanlije sprječavaju slanje darova i novca u Ejamiacin, prijestolnicu armenskih katolika (Catholicosate) koja je bila u ruskim rukama. Glavni dragoman ruske ambasade kazao je vodećim osmanskim službenicima da ne razumiju važnost te prijestolnice. On je rekao da će millet koji je privržen i odan svojoj vjeri i crkvi biti odaniji državi, pa će tako armenska lojalnost Osmanskoj državi biti ojačana ako su oni vezani sa Ejamiacinom. Osmanski činovnik mu je na to odgovorio riječima: „Da, da, sada razumijem važnost ovog pitanja. Ali, na vama je da nam pokažete dobar primjer u tome, kojeg ćemo mi naravno slijediti.“ Onda je nastavio pričati o muslimanskom stanovništvu u ruskim provincijama Kazanu i Astrahanu čiji bi vjerski život imao koristi ako bi se vezali sa islamski hilafetom i potčinili svoje vjerske vođe glavnom islamskom vijeću u Istanbulu. „Kada vidimo kako ovo daje snagu i osjećaj jedinstva njihovim religijskim aktivnostima i na taj način povećava njihovu privrženost ruskoj državi, mi ćemo prirodno poduzeti neophodne mjere da pojačamo veze Armena sa Ejmiacinom.“ (Cevdet Paša, *Tezakir*, uredio Cavid Baysun, Ankara, 1963, tom treći, str. 236-237).

Sada kad su Evropljani polagali pravo na zaštitu cijelih zajednica, Osmanlije su polagale isto pravo nad muslimanskim zajednicama pod kršćanskom kontrolom. Oni su razvili ideju političkog panislama u okrilju hilafeta, institucije koja je odavno bila mrtva, ali je oživljena za ovu svrhu. Sporazum u Kučuk Kajnardži 1774., kojeg su Rusi vješto iskrivili, omogućio je zakonski uvod za carsko pravo na intervenciju. Hilafet je trebao načiniti sličan tekst za osmansku intervenciju u korist Krimskih Tatara čija je politička pokornost sultanu prisilno objavljena. Ovo je bila dobra osnova da se suprotstavi moćnim državama jer su

Rusija u centralnoj Aziji, Francuska u Alžiru i Britanija u Indiji imale dobar broj muslimanskog stanovništva.

Ova opasnost, ipak, nije bila tako jaka da spriječi evropsku intervenciju koja je sada postala još profinjenija i bolje smišljena. Učinkovitim metodom pokazalo se evropsko sponzorstvo unutrašnjih reformi koje je za cilj imalo izjednačavanje podanika u Carstvu. Da bi spriječila još drastičnije mjere vlada izdaje dekret *Hatt-i humayun* 1856. godine koji je u Evropi postao poznat po činjenici da je njime proglašeno jedinstvo svih ljudi, muslimana i nemuslimana.

Po uzoru na ovaj proglas, Dževdet paša, visoki vladin činovnik i britki posmatrač dešavanja u Carstvu, zapisao je reakciju muslimanskog i nemuslimanskog stanovništva.

> U skladu sa ovim fermanom muslimanski i nemuslimanski podanici imaju ista prava. Ovo je imalo veoma štetan uticaj na muslimane. Ranije, jedna od četiri tačke koje su usvojene kao osnova mirovnih sporazuma bila je da su kršćani imali određene privilegije pod uslovom da ne narušavaju suverenitet i autoritet vlasti. Sada je pitanje (posebnih) privilegija izgubilo značenje, po ovim uredbama vlade nemuslimani imaju ista prava kao i muslimani. Mnogi muslimani su počeli negodovati: „Danas smo izgubili naša sveta, nacionalna prava, za koja su se svojom krvlju izborili naši očevi i djedovi. U vrijeme kad islamski millet vlada, lišen je svetog prava. Ovo je dan žalosti i plača za islamske narode.“
>
> Za nemuslimane ovaj dan, kada su iz položaja raje prešli u jednak položaj sa vladajućim milletom, bio je dan radosti i veselja. No, patrijarsi i drugi duhovni poglavari nisu bili zadovoljni jer su njihovi položaji bili obuhvaćeni fermanom. Druga tačka je bila da su sve zajednice bile jednake, iako su ranije zajednice u osmanskoj državi bile rangirane, tako su muslimani bili na prvom mjestu, onda Grci, Armeni pa Jevreji. Neki Grci su ovom prigovorili kazujući: „Vlasti su nas stavili u isti položaj sa Jevrejima. Bili smo zadovoljni sa islamskom supremacijom.“
>
> Rezultat svega ovog su bila smrknuta lica većine onih koji su prisustvovali javnoj objavi fermana koja je protekla u jako mračnoj atmosferi. Samo na licima nekolicine francuske gospode koji su

> nosili islamsku nošnju mogli su se primijetiti izrazi radosti. Neke ključne osobe ove vrste viđene su kako govore: “Ako su nemuslimani rašireni među muslimanima, susjedstva će se izmiješati, cijene naše imovine će porasti i udobnosti civilizovanog života biće raširene.“Ovo je bio razlog njihovog zadovoljstva (Isto, I: 67-68).

Uprkos Dževdetovom skeptičnom mišljenju, uloženi su ozbiljni napori da se ova reforma provede (Pogledaj tom prvi, osamnaesto poglavlje, Enver Ziya Karal). Nažalost, ovaj sekularni i egalitaristički (u religijskom, ne socijalnom smislu) odgovor centrifugalnim snagama religije i nacije naišao je na malo podrške. Protiv njega je radilo etablirano svećenstvo vjerskih zajednica, revni zagovarači novih nacionalnih entiteta i branitelji muslimanskih privilegija (O ovome zadnjem pogledaj tom drugi, četvrto poglavlje, Moshe Maoz i peto poglavlje, Samir Khalaf). Osmanlije su pokušale uspostaviti neku vrstu patriotske odanosti koja je ranije ujedinila različite etničke i kulturne elemente u Francuskoj i Britaniji. No, u Carstvu nije postojala slična politička tradicija, a u XIX stoljeću narastajući pokreti za ujedinjenje bili su formirani na različitim pretpostavkama i odslikavali su drugačija historijska stanja. Vrsta moći koja je proistekla iz italijanskog ujedinjenja (Risorgimenta) i njemačkog buđenja bila je bazirana na praiskonskim instinktima. Ove nove ideje o nacionalizmu više bi služile raspadu nego ujedinjenju Carstva. Godine 1862. Ali paša, u to doba osmanski premijer, piše tragičnu, proročansku poruku svom ambasadoru u Parizu:

> Italija, koja je sada naseljena samo jednom rasom koja priča isti jezik i praktikuje istu vjeru, doživjela je mnoge poteškoće na putu svog ujedinjenja... Procijeni šta bi se desilo u Turskoj kada bi se dala sloboda svim različitim nacionalnim težnjama koje revolucionari i sa njima neke vlade žele unaprijediti tamo. Bilo bi nam potrebno stoljeće i rijeke krvi da uspostavimo stabilne državne odnose (Bernard Lewis, “Ali Pasha on Nationalism”, *Middle Eastern Studies*, 10 (1970), str. 77).

Nekoliko decenija kasnije, nadahnuti ujedinjenjem Italije i Njemačke, Osmanlije pokušavaju napraviti pokret baziran na onome što

su smatrali sličnim praiskonskim instinktima. Oni su propagirali politiku panislamizma koji je uveliko korišten za sticanje određenih poena od državnih ureda u Evropi. On je sada transformiran u prodoran poziv čitavom islamskom svijetu od strane sultanovih glasnogovornika. S ovom politikom Osmanlije su mogle omogućiti osnovu za nastavak osmanskog jedinstva, ali je panislamizam samo pogoršao napetosti i podjele između muslimana i nemuslimana bez postizanja ikakvog političkog uspjeha.

Kako je politika panislamizma skupljala svoje sljedbenike i kako je Carstvo bivalo sve ugroženije od strane svojih kršćanskih protivnika, stanje osmanskih kršćana se pogoršavalo. Problemi nisu dolazili toliko zbog teške neimaštine i torture koliko zbog kontradikcije između ekonomske snage i političke nemoći. Govoreći o Grcima, engleski putnik Adolphus Slade zapisao je nekoliko zapažanja koja su se mogla primijeniti i na druge zajednice.

> Turci su počinili grešku zbog koje su zažalili kada su dozvolili Grcima da stiču bogatstva i grade karijeru kao slobodni ljudi, a u isto vrijeme su ih žigosali kao inferiorna bića....
>
> Analizirajući motiv ovog univerzalnog osjećaja među rajom protiv osmanske vladavine, shvatamo kako se on ne krije u neposrednom suprotstavljanju koje pogađa čovjekovo fizičko stanje, već u širokom osjećanju koje više prezire uvredu nego povredu, kad se prekoravanje više osjeća nego napad... Turski klaun je mogao vrijeđati obrazovanog Grka, turski balavac napasti grčkog sveštenika, turska plesačica ismijavati grčku damu. Što je bijes bio rjeđi, osjećaj je bio gorči, iako nikad nije bio ispoljen, sama izloženost njemu bila je bolna. Navečer bi neki mrzovoljni paša prolazeći pored njihovih kuća moga narediti grčkoj gospodi da utrnu svijetlo, da ugase muziku ili bi policija mogla ujutro privesti gazdu kod kojeg se dešavala neka zabava da odgovara zato što je njegovo veselje uznemirilo komšije. Ovo su bile prave rane turske torture, istinski uzroci grčkog revolta pojačani sa činjenicom da su obrazovani ljudi i inteligencija bili na strani razjarenih ljudi. Tako je učinak bijelih turbana i žutih nanula označen kao i onaj kojeg je uzrokovalo perje i crvene potpetice gorde i poprilično neobrazovane francuske aristokracije (Adolphus Slade, *Turkey, Greece and Malta, London 1873, I: 216 i II: 92-93).*

Ovaj Slajdov prikaz jako nam je poznat. Oronuli aristokrata uvjeren u svoju urođenu superiornost zaboravlja fatalne promjene koje se dešavaju oko njega, dok niže klase uzimaju pouku od generacija koje su pretrpjele torturu preuzimaju kontrolu nad velikim prostranstvima osiromašenih nasljednih vladara. Dugo vremena Osmanlije su ignorisale ili pokušavale ignorisati pobunjeničke društvene, ekonomske i ideološke snage unutar Carstva. Njihov historijski instinkt im je govorio da glavna vojna opasnost dolazi izvana. Sukladno tradicijama srednjovjekovnog islama *zimmije* su otpisani kao ponizni i nemoćni.

Ovaj imidž se polahko počeo mijenjati nešto prije Slajdovog opisa. Cijenu ove promjene u shvatanju na kraju su platili sami kršćani. Pritužbe poniznih podanika Carstvo je moglo ravnodušno odbaciti, ali tvrdnje i zalaganja tih podanika za suverenu naciju moglo je lahko postati razlogom za rat. Tokom XVIII i XIX stoljeća položaj kršćana se promijenio u očima muslimana. U početku, oni su bili *zimmije*, ljudi koje je štitio islam, i koji su imali svoje mjesto i obaveze koje je uredila tradicija. Ako bi postali previše arogantni ili previše ljubazni prema neprijateljima, bili bi osuđivani. No, kada je Evropa stekla veliku moć, neki kršćani i Jevreji dobijaju položaju neprijatelja u državi. Njihovo mjesto, obaveze i privilegije određivale su strane sile, a ne tradicija. Na kraju su cijele zajednice stekle status štićenika. Ljude više nije štitio islam, zaštitu su im pružale Rusija, Francuska i Engleska. Prema Šerijatu oni su se pokušavali odreći štićeničkog ugovora, *zimme*, kako bi postali strani državljani, odnosno podanici *daru ‘l-harba*, „kuće rata“, a ne *daru ‘l-islama*, „kuće mira“. Ipak, ako su bili podanici „kuće rata“, odnosno teritorije pod nemuslimanskom vlašću koju su pravnici smatrali prikladnom za borbu, onda više nisu uživali zaštitnički status čak ni drugostepenog državljanstva. Osmanlije i reforme su nudile rješenje za ovaj problem. No, svi napori su propali. Niko nije mogao u isto vrijeme biti građanin suverene nacije, štićenik neke strane sile i podanik navodnog egalitarnog carstva. Ni fizika ni politika nisu dozvoljavali takve stvari, barem ne zadugo.

Postojali su još neki problemi. U XIX i XX stoljeću, muslimanski seljaci, onemoćali i osiromašeni teškim nametima i ratom, vidjeli su kako njihovi kršćanski susjedi, oslobođeni ovih nameta, uvećavaju svoje

bogatstvo i broj. U istom periodu primjetan je porast muslimanske srednje klase čije su ih težnje doveli u direktan sukob sa Grcima, Armenima i u nešto manjem obliku sa Jevrejima. Ovo je stvorilo snažnu osnovu da se ove manjine uklone sa uticajnih položaja (Pogledaj tom prvi, devetnaesto poglavlje, Feroz Ahmad i četrnaesto poglavlje, Charles Issawi). Panislamizam je bio osmanski odgovor percipiranoj sveprisutnoj pankršćanskoj prijetnji. On je predstavljao pokušaj transformacije religijsko-političkog nagona u političko-religijsku politiku. Ovo je indirektno dovelo do opasnosti od svetog rata kako bi se stekao cilj islamskog jedinstva pod vođstvom osmanskom sultana i halife. U slučaju takvog rata, položaj zimmija bi bio osjetljiv, ali bi položaj onih koji su tvrdili kako su štićenici suparničkih nacija u ratu bio uistinu crn. Ovo je bila cijena koju su kršćani na kraju platili zbog osmanskog priznavanja njihovog suverenog statusa. Osmanlijama je trebalo dugo vremena da je naplate. Čak i u posljednjim decenijama XIX stoljeća, u jeku grčko-turskog rata, vlasti nisu ugrožavale grčke podanike u Carstvu koji su molili za grčku pobjedu.

Osjećaj muslimanskog stanovništva prema nemuslimanima vremenom je postao veoma neprijateljski. Desilo se mnogo nereda i poneki masakr. Mladoturska revolucija 1908., sa svojim obećanjima o ustavu i „osmanizmu“, nije ispunila svoje ciljeve. Gorke nedaće Prvog svjetskog rata i događaji koji su uslijedili iza njega zapečatili su sudbinu osmanskog oblika pluralne koegzistencije.

S engleskog preveo *Mirza Sarajkić*

(Izvor: Benjamin Braude i Bernard Lewis, „Introduction“ u B. Braude i B. Lewis, ed., *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society* (New York: Holmes & Meier Publishers, 1982), tom I, str. 1-33).

KULTURA MIRNOG SUŽIVOTA (IZBOR)

Osmanski millet sistem

Osmanska država, koja je osnovana 1299. godine u zapadnoj Anadoliji kao mala carevina i koja se kasnije proširila na zemlje tri kontinenta, daje zanimljiv primjer muslimanskog vjersko-kulturnog pluralizma koji prakticira jedna svjetska sila. Kako ćemo vidjeti na slijedećim stranicama, osmanski pluralizam je jasan nastavak prethodnih islamskih tradicija pluralizma koje su bile prisutne u mnogim muslimanskim zemljama, ali je unaprijeđen i nastala je nova sinteza pod nazivom sistem milleta. Ovo je prvenstveno bio rezultat međudjelovanja islamskog prava i osmanskog običajnog prava (*urf*). Naravno, i povijesno iskustvo kao i doprinos nemuslimana bili su od koristi u stvaranju ovog sistema.

Tako je jedan od glavnih pokazatelja primjene kulturnog pluralizma u osmanskoj državi takozvani „sistem milleta“ (zajednica). Osmanska politika prema nemuslimanima bila je zasnovana na ovom sistemu koji je stanovništvo organizirao na osnovu vjere i sekte i odredio odnos ne samo između zajednica i države nego i među samim zajednicama. Društvo su uglavnom činili muslimani i nemuslimani. Faktor koji je određivao status pojedinca u društvu i njegov odnos spram države bio je vjera. Svi muslimani su spadali u *Millet-i islam*, nezavisno od njihove rase, kulture, jezika ili čak sekte. Tako su *Millet-i islam* činili

Turci, Arapi, Kurdi, Albanci, Bosanci, Lasi itd. Nemuslimani su bili organizirani u druge millete, oko različitih crkvi poput pravoslavne (Grci, Bugari i Srbi), katoličke, gregorijanske (Gruzijci, Armeni), a jevreji su bili organizirani oko sinagoge.

Opće je prihvaćeno da je sistem milleta pokrenuo sultan Mehmed II (Osvajač) nakon zauzimanja Istanbula. Prema njegovoj uredbi, pravoslavni patrijarh, kojeg je izabrao pravoslavni narod, bio je vjerski i upravni poglavar svih pravoslavaca i prisustvovao je *Divan-i Hümayun* (Carskom savjetu) u ime svoje zajednice. Ovaj princip je kasnije proširen i na ostale zajednice. Tako je država nemuslimanima dodijelila vjersku slobodu kao i sigurnost za njihove živote i vlasništvo.

Definicija „građanskog civiliziranog (*medeni*) društva" koju je dao Kinalizade Ali Efendi (osmanski intelektualac iz 16. stoljeća) dobro oslikava funkciju sistema milleta: „Civilizirano društvo se sastoji od različitih grupa i protivničkih milleta koji se udruže, postignu dogovor i žive u miru i skladu." Nemuslimani su imali neku vrstu autonomije u mnogim sferama poput vjere, obrazovanja, porodičnog zakona i društvene solidarnosti.

Svaki millet je osnivao jake organizacije da bi se ispunile ove funkcije. Osmanska vlast je bila ograničena na administraciju, finansije, vojsku i pravdu, dok su milleti u nadležnosti imali obrazovanje, društveno osiguranje, vjerske obrede, brak, miraz, alimentaciju i nasljedstvo. Svaki millet je imao odvojen sud i osmanska vlast je uglavnom primjenjivala njihove presude. Vođe zajednica su mogli nametati poreze i određivati program. Skoro da i nije bilo državne kontrole u crkvama i školama. Svaki nemusliman je imao pravo da tuži vođu zajednice ili muslimanskog službenika, i da se pozove na Carski savjet u tom slučaju. Dok su nemuslimani u privatnom i porodičnom pravu primjenjivali vlastite zakone, bili su podložni muslimanskom krivičnom pravu. Morali su plaćati dvije vrste poreza: džizju (za zaštitu koju su im muslimani pružali) i harač (za zemlju). Žene, djeca, starci, robovi, bolesnici i ljudi od vjere nisu morali plaćati džizju.

Vjerovatno se psihološki pokretač za opstanak sistema milleta treba tražiti izvan osmišljenog djelovanja političkog centra da otuđi zaštićene manjine od društva kao cjeline. To se više čini kao prirodan rezultat

određenog administrativnog duha i mehanizma s ciljem da se osigura društveni balans tako što će se održati vjersko-kulturni pluralizam kao glavni parametar socijalno političke diferencijacije u socijalno političkom životu i institucionalizaciji.

Nekoliko primjera iz ranih stoljeća pod osmanskom vladavinom će pokazati primjenu sistema milleta u stvarnom životu. Čim je osvojio Istanbul, 1453. god, sultan Mehmed II se obratio ljudima rekavši im da se mirno vrate kućama, i da nastave prakticirati svoju vjeru i trgovinu. Osvajač je objavio da će „Narodi Knjige“, tj. sljedbenici svetih, objavljenih religija, zadržati svoj poseban status pod zaštitom države. Izabran je novi patrijarh. Osvajač je postavio Gennadiosa II na mjesto novog patrijarha, građanskog i vjerskog poglavara pravoslavnog milleta i prenio na njega titulu glavnog guvernera u osmanskoj službenoj hijerarhiji. Grčki historičar Kritovoulos, Gennadiosov savremenik, piše da ga je Sultan „imenovao patrijarhom i visokim sveštenikom kršćana, i povjerio mu, pored mnogih drugih prava i povlastica, vlast nad crkvom i cijelom njenom moći i autoritetom, ništa manje od onoga što je mogao uživati pod prijašnjim vladarima“. Sultan je prava kršćana zasnovao na „*ahdnami*“ (poslanici) donijetoj carskim ukazom. Ova poslanica, koja se u originalu nalazi u Britanskom muzeju u Londonu, sadrži važne stavke poput zaštite manjina, slobode govora, obrazovanja na vlastitom jeziku kao i vjerske, kulturološke i ekonomske slobode.

Drugi primjer duha pluralizma iz 15. stoljeća je obećanje sultana Mehmeda II Osvajača u Bosni i Hercegovini 28. maja 1463. godine kojim garantira sigurnost i zaštitu franjevcima. U ovoj poslanici piše:

Mehmed, sin Murat-hanov, vazda pobjedonosni!

Zapovijed časnoga, uzvišenoga sultanskoga znaka i svijetle tugre osvajača svijeta, jest sljedeća:

Ja, sultan Mehmed-han, (dajem) na znanje cijelom svijetu (puku i odličnicima), da su posjednici toga carskoga fermana, bosanski duhovnici, našli moju veliku milost, pa zapovijedam: Neka nitko ne smeta i ne uznemiruje spomenute ni njihove crkve. Neka (mirno) stanuju u mom carstvu. A oni, koji su izbjegli, nek' budu slobodni i sigurni. Neka se povrate i neka se bez straha u zemljama moga carstva nastane u svojim samostanima. Ni moje visoko

Veličanstvo, ni moji veziri, ni moji službenici, ni moji podanici, niti iko od stanovnika moga carstva neka ih ne vrijeđa i ne uznemiruje, ni njih, ni njihov život, ni njihov imetak, ni njihove crkve. Pa i to, ako bi iz tuđine doveli kojega čovjeka u moju državu, da im je dopušteno. Budući da sam spomenutima milostivo dao tu carsku Zapovijed, ja vas ovime pozivam da prihvatite moju veliku zakletvu!

Tako sultan pruža maksimalnu zaštitu bosanskim franjevcima i njihovom vlasništvu. On ohrabruje one koji su u ratu pobjegli da se vrate u svoje manastire. Lično im garantira potpuni mir, udobnost i slobodu. I obećava da ih neće uznemiravati ni pojedinci, ni vlast.

Dozvola koju je Mehmed II dao patrijarhu jerusalemskom godine 862. po Hidžri (1457-8 n.e.) je sličan povijesni dokument. Odnosi se na dokumente koji su izvorno iz vremena Poslanika Muhammeda i drugog Halife Omera i čije kopije čuva patrijarhat. Dokument proširuje carsku zaštitu na sva sveta mjesta patrijarhata i njegove posjede, prepoznaje vjersku vlast nad oblastima i potvrđuje nekadašnja prava i povlastice.

Još jedan primjer iz drugog dijela carstva je dekret koji je sultan Selim izdao u maju 1517. godine kada je ušao u Jerusalem. Dekret je izdat patrijarsima u i oko Jerusalema. Dokument koji je dat armenijskom patrijarhu Serkisu garantirao je sva nekadašnja religijska prava i institucije kršćana.

Moglo bi se navesti još ovakvih primjera iz klasičnog perioda osmanske povijesti i mogli bi se citirati mnogi dokumenti kao i povijesni događaji koji oslikavaju slične primjene. Ali ja bih ovdje želio navesti primjere iz perioda modernizacije. Za razliku od klasičnog perioda gdje se uobičajena praksa oslanjala na islamske i osmanske običajne zakone, u periodu modernizacije sistem je prevazišao ove osnove i donio nove forme miroljubive koegzistencije koje su se zasnivale na nekim „modernim“ pravnim principima.

U jednom javnom govoru iz 1830. godine sultan Mahmud II kaže: „Među podanicima, ja razaznajem da ko je musliman, taj je u džamiji, ko je kršćanin, u crkvi, ko jevrej, u sinagogi. Drugim danima među njima razlike nema”. U jednom drugom govoru u Şumnu, Šumen u današnjoj Bugarskoj, 5. maja 1837. godine Mahmud II je rekao: „O

Grci, Armeni i Jevreji! Svi ste vi, kao i muslimani sluge Božije i moji podanici. Imate različite vjere, ali ste svi pod zaštitom državnih zakona i moje carske volje. Plaćajte poreze koji su vam dodijeljeni, jer se koriste za vašu sigurnost i dobrobit."

Takve tvrdnje i izjave principa jednakosti bile bi utjelovljene u jedan formalni dokument i javno izrečene carstvu na otvorenoj svečanosti da bi stekle pravnu vrijednost. Ovaj dokument koji je nazvan Carska objava Gülhana ili Tanzimat Fermani pročitan je 1839. godine.

Post-tanzimatski period

Do Carske objave iz 1839. godine, kako je ranije spomenuto, tolerancija i zaštita koja se pružala nemuslimanima se zasnivala uglavnom na vjerskom i običajnom pravu. Ipak, nakon Tanzimata, stvoreno je sistematičnije pravno ustrojstvo i napravljene su neke kodifikacije. Čak su se i izgradnja i rukovođenje nekih nemuslimanskih vjerskih mjesta finansirali iz državnog trezora.

Gülhane Hatti Humayunu je vjerovatno prvi korak u procesu promjene kada se osmansko društvo zajedno sa političkim i administrativnim institucijama zvanično otvorilo prema Zapadu i počelo potpadati pod njegov utjecaj. Tokom ovog procesa postojao je pokušaj da se osmanske tradicionalne vrijednosti i institucije pomire sa zapadnim institucijama i sistemima i doneseno je nekoliko reformi o poštivanju prava ljudi. Najznačajnija novina u vezi s ljudskim pravima bio je princip „jednakosti podanika". Najšokantnije obećanje je bilo da će se reforme primjenjivati, bez izuzetka, „na narod islamski i ostale narode među podanicima carskog sultanata." Stavljajući na prvo mjesto „jednakost muslimana i drugih naroda" (*ehl-i Islam ve milel-i sâire*) dokument je zamijenio ideju osmanskog patriotizma ili osmanizma koji je bio kozmopolitski koncept za „sistem milleta" koji se oslanjao na religiju; i tako je zamijenio pojam „dominantne grupe" (*hâkim millet*). Svi vladini ogranci kao i pozicije bili su otvoreni nemuslimanima koji su imali koristi od novih političkih i administrativnih prava. Kako su bili

izuzeti iz vojnog služenja, unaprijedili su se u obrazovanju i trgovini i tako stekli nešto povlašteniji status.

Osmanizam se razvio uz mnogo reformi. Kada je Abdulmedžid putovao u Rumeliju, jednakost Osmanlija različitih vjera je potvrđena; svi su bili zemljaci. Jedan ferman je 1850. godine nemuslimanima otvorio pristup vojsci ali je njegova primjena odgođena. Obrazovna komisija je predvidjela škole u kojima ne bi bilo vjerske razlike. Kršćani su bili uključeni u rad trgovinskog suda i bili su zaštićeni trgovinskim zakonom. Kao rezultat pritiska Britanaca i Amerikanaca, vlada je 1850. godine potvrdila različite vjerske identitete prihvatajući protestante kao odvojen millet. Većina protestanata su prešli sa armenijske gregorijanske crkve na protestantizam, što je naljutilo armenijsko svećenstvo.

Neke reforme su uvedene u sistem milleta nakon Tanzimata i Islahat Fermana. Ovim drugim se od svake zajednice tražilo da osnuje komisiju koja bi organizirala vlastitu administraciju. Odluke komisija bi bile predate Uzvišenoj porti na odobrenje. Svaka komisija bi pripremila uredbu. Tako je Uredba grčkog patrijarha „Rum Patri i Nizamati“ stupila na snagu 25. aprila 1861. godine. Slično je Uredba armenijske zajednice „Ermeni Milleti Nizamnamesi“ stupila na snagu 18. marta 1863. godine a uredba Jevrejske zajednice „Yahudi Milleti Nizamnamesi“ 22. marta 1865. godine. Apsolutna vlast vjerskih poglavara nad vjerskim zajednicama je mnogo oslabila i obični ljudi su počeli učestvovati u zajednici i državnim poslovima. Ovakve reorganizacije su doprinijele ideji da se stvori parlament koji bi se sastojao od predstavnika milleta.

Nemuslimani su 1855. godine proglašeni sposobnim za vojnu službu. Stari porez za izuzimanje iz vojske (*džizja*) je ukinut. Ali je bilo očigledno da mnogi kršćani nisu željeli služiti vojsku, a mnogi muslimani je nisu željeli služiti pod kršćanskom komandom. Tada je uveden novi porez za izuzimanje iz vojske (*bedel-i askeriyye*). *Hatti-i Humayun* od 18. februara 1856. je ponovo potvrdio princip predstavljanja, određujući veće učešće nemuslimana u provincijskim savjetima i, po prvi put, predstavništvo nemuslimana u Vrhovnom savjetu. Ali je ovaj naglasak na osmanizmu bio paralelan sa reafirmacijom prava nemuslimanskih milleta i sa reformom administracije svakog milleta kako bi se naglasilo njegovo prisustvo. Tako je održan dualizam osmanizma i sistema milleta.

Ideja osmanizma zasnovanog na pravednoj zastupljenosti u administraciji i jednakim pravima je takođe prihvaćena kao važan princip u Ustavu iz 1876. godine (*Kanun-i Esasi*). Na *Meclis-i Umumi* (Parlament), prvom osmanskom parlamentu, bili su prisutni predstavnici nemuslimanskih podanika i učestvovali su u zakonodavnim aktivnostima. Nemuslimani su oslobođeni statusa zimmija i postali su građani sa jednakim pravima.

Osmanske arhive svjedoče o promjenama koje su nastale nakon deklaracije Tanzimata u vezi sa statusom i ophođenjem prema nemuslimanima u carstvu. Slijede neki zanimljivi primjeri uzeti iz arhiva:

Crkve i hramovi su ponekad građeni sa podrškom državnog trezora. Naprimjer, pismo iz 1872. godine izražava zahvalnost naroda na završetku gradnje crkve u Prencanu, Yenipazar (Kosovo). Slično je *Meclis-i Vükela* izdala rezoluciju u vezi s gradnjom hrama za Druze u Suwaidu, Sirija, za čije troškove i zemljište će novac dodijeliti osmanski trezor. Nije bilo neobično da čak sultan da donaciju za dovršavanje gradnje crkve. Postoji arhivski dokument, peticija koju su predali neki nemuslimani u gradu Bergosu, u Islimye sandžaku, u Bugarskoj 1869, da se završi gradnja crkve sa novcem koji bi bio dar od sultana. Dokument sadrži potvrdan odgovor od sultana koji je izdao *irade* u vezi s tim. Nije bilo iznenađujuće da muslimanski halifa podržava gradnju crkve, jer su kršćani, poput muslimana, bili podanici muslimanske države i njihova vjerska prava je trebalo štititi i podržavati.

Vjerska prava i interese nemuslimanskih podanika osmanska država je poštovala i u inostranstvu. Naprimjer, jednim fermanom je dodijeljeno 10.100 franaka 1891. Marunidskoj školi da se izgradi u Rimu. Na sličan način su zadovoljene vjerske potrebe ljudi iz inostranstva. Abdulhamid II je 1886. dozvolio gradnju crkve za abesinijske svećenike i opatice u Jerusalemu, a abesinijski kralj je izrazio zahvalnost.

Poštovanje za druge vjere, osim islama, ticalo se raznih aspekata života, uključujući i ekonomske. Jedan ferman iz 1847. godine nalaže da u gradu Yenişehr-i Fener (Grčka) pijaca treba biti otvorena srijedom, a ne srijedom i nedjeljom, jer je kršćani nedjeljom ne mogu posjećivati.

Period vladavine sultana Abdulhamida II se najbolje oslikava u

slijedećem izvještaju koji je objavljen u *Bulletin de l'Alliance Israelite Universelle* 1893. godine: „Postoji samo nekoliko zemalja, čak i među onima koje se smatraju najprosvjetljenijim i najcivilizovanijim, gdje jevreji uživaju veću jednakost od Turske. Sultan i vlada porte prema jevrejima pokazuju najveću mjeru tolerancije i liberalizma. U svakom pogledu Abdul-Hamid dokazuje da je darežljiv vladar i zaštitnik svojih izraelskih podanika..." U ovako pogodnog okruženju, mnogi osmanski građani armenijskog, jevrejskog i grčkog porijekla dostigli su značajne titule i održali pozicije u osmanskoj administraciji i birokraciji. Među Armencima tu su bili Artin Dadyan Paša (1830-1901), Kapriyel Noradunkyan Paša (1852-1941) i Ohannes Kuyumcuyan Paša (1858-1933) koji je služio u Ministarstvu vanjskih poslova, Agop Kazazyan Paša (1833-1891) i Mikael Portukal Paša (1842-1897) koji je služio u Ministarstvu finansija. Također Sakiz Ohannes Paša je radio u Ministarstvima obrazovanja, vanjskih poslova i finansija, a Garabet Artin Davut Paša (1816-1873) služio je u Ministarstvima vanjskih i unutrašnjih poslova, a bio je i guverner Libanona (1861). Dr. Kapriyel Paša Sevyan (1822-1900), dr. Istepan Paša Aslanyan (1822-1902), dr. Dikran Peştimalciyan Paša (1840-1894) i dr. Antranik Gircikyan Paša (1819-1894) imali su važne pozicije u svojoj struci.

Jevreji su također preuzeli značajne pozive u osmanskim zemljama. Među tim pozivima bile su i *sadaret kaymakame*, pozicije vojnog oficira, savjetnika, sudije i paše. Naprimjer, Leon od Izmira je služio kao osmanski savjetnik u Parizu. Mnogi jevreji su bili liječnici-oficiri u vojsci kao Ilya Kohen, Isak Molho, pukovnik Ilyas Bey Modyano. Drugi liječnici poput Jak Paše Mandila radili su kao državni službenici. Sudije poput Samuela Effendija u Serresu, i Haskiel Gabaya u Usküdaru, javni tužilac Muiz Zeki Albala u Sirozi i Manastiru su samo neki od primjera jevreja u osmanskoj birokratiji.

Kako su se nemuslimanske zajednice ekonomski razvijale i sticale političku moć, počele su tenzije i konflikti među njima a država ih je pokušavala spriječiti i zaštititi ugrožene strane. Naprimjer, zbog gore navedenih razloga kao i zbog provokacija od strane nekih evropskih diplomata i država, ostali nemuslimani su počeli ispoljavati neke antijevrejske stavove. „Ustvari, tokom devetnaestog stoljeća bilo je na

desetine krvnih osveta širom Turske i egejskih otoka. Osmanski vladari su bili ti koji su pokušavali zaštititi, sa različitim uspjesima, njihove jevrejske podanike.“

Savremeni primjeri miroljubive koegzistencije iz Istanbula

U ovom posljednjem dijelu knjige, posmatrat ćemo tri postojeća primjera vjersko-kulturnog pluralizma u Istanbulu koji živo oslikavaju osmansko naslijeđe u našem vremenu. Prvi je Darülaceze kompleks, dok su drugi i treći Kuzguncuk i Ortaköy distrikti, gdje vjerske građevine sljedbenika različitih vjera stoje jedna pored druge i tako čine znamenit model čak i danas.

Darülaceze je dobrotvorna institucija koju je sultan Abdulhamid II osnovao u Istanbulu 1895. godine kao utočište za siromašne, a osnovana je uz pomoć državnog trezora. Država je pomno pratila gradnju, rad i upravu institucije. Kompleks su takođe potpomogle donacije, milostinja, a kasnije i vlastiti prihodi.

Od tada, džamija, crkva i sinagoga stoje jedna pored druge u Darülaceze kompleksu. Ovdje se brine o siromašnim i starim nezavisno od njihove vjere ili sekte. Izgradnja grčke crkve pod nazivom Aya Yorgi je završena u oktobru 1895. a crkva je otvorena u novembru 1896. godine. Armenijska crkva pod nazivom Surp Astvadzadzin (Meryem Ana) je otvorena 17. maja 1898. godine. Na zahtjeve katoličke zajednice, sultan Abdulhamid II, osnivač i zaštitnik ovog kompleksa, je 6. aprila 1896. godine izdao carski dekret za izgradnju i katoličke crkve. Sličan dekret je izdat i za izgradnju sinagoge za jevreje. Naravno sva ova mjesta za molitvu su imala svoje vjerske službenike koji su tamo služili. Administracija je uvijek pazila na vjerske dane i rituale, a hrana je posluživana svim članovima, svih vjera.

Kako se broj nemuslimana smanjivao u kompleksu, došlo je do izmjena u bogomoljama. Kada se broj članova katoličke i pravoslavne zajednice znatno smanjio, grčka crkva je dodijeljena svim kršćanima. Armenijska crkva i sinagoga su zatvorene 1964. godine jer nije bilo

nijednog člana ovih zajednica. Crkva i sinagoga su obnovljene 1992. i otvorene 3. maja iste godine zbog sedam nemuslimana koji su odsjeli u kompleksu. Sinagoga više ne radi ali ostaje vrijedan simbol vjerskog mozaika jednog multikulturalnog grada.

Što se tiče slijedećeg očitog primjera miroljubive koegzistencije raznih vjera i kultura, on se jasno vidi u distriktu Kuzguncuk, koji je bio prvo jevrejsko naselje u azijskom dijelu Istanbula. Evropski jevreji su ga smatrali „zadnjom tačkom na putu do svete zemlje“ tako da su se oni koji nisu mogli doći do svete zemlje nadali da će se naseliti u Kuzguncuku, tu živjeti i biti pokopani. Kasnije su, pored jevreja, Grci, Armeni i muslimani naselili Kuzguncuk.

U ovom distriktu postoje džamije, crkve i sinagoge koje odražavaju demografsku strukturu stanovništva. Među njima je još uvijek izrazita koegzistencija dvije grupe vjerskih građevina. Kuzguncuk džamija (1952) i armenijska crkva Surp Krikor Lusaroviç (1835) stoje jedna do druge. U drugoj ulici se nalaze Beth Yaakov sinagoga (1878) i crkva Ayios Yeoryios jedna do druge. Ovakva blizina spomenutih vjerskih građevina (kao i drugih u okolini) jasno i izrazito odražava miroljubivu koegzistenciju naroda u gradu. Očigledno je da je bilo potpuno prirodno i uobičajeno da ljudi grade svoje najsvetije građevine odmah pored onih koje su pripadale sljedbenicima drugih vjera.

Veoma slična situacija se može vidjeti preko Bosfora u Ortaköyu, gdje jevrejska, armenijska, grčka i turska zajednica mirno žive zajedno. O ovoj činjenici svjedoči postojanje mnogih vjerskih građevina koje su veoma blizu jedna drugoj. Navest ću nekoliko primjera: Etz Ha-Hayim sinagoga je izgrađena u kasnom šesnaestom stoljeću; crkvu Surp Asdvadzadzin sagradio je Senekerim Balyan u ranom osamnaestom stoljeću; džamiju Ortaköy je sagradio armenijski arhitekt Nigogos Balyan 1854. godine, tokom vladavine Abdulmedžida, a crkva Ayios Fokas je izgrađena 1856. godine.

Epilog

Ovaj kratki pregled pristupa islama narodima koji pripadaju drugim kulturama i vjerama, ilustriran slučajevima i primjerima iz rane islamske povijesti, kao i iz perioda osmanske Turske, otkriva da je taj pristup imao istinsku „pluralističku“ perspektivu. To je, ustvari, duh koji stoji iza stoljećima duge miroljubive koegzistencije naroda raznih vjera i kultura pod osmanskom vlašću. Multinacionalni, multikulturalni i multivjerski sistem koji je utvrđen, osiguravao je toleranciju i sklad među narodima. Vidimo da se na ovaj sistem često ukazuje u akademskim raspravama kada se govori o temama koje su povezane sa dijalogom i koegzistencijom civilizacija, posebno glede prenošenja uzornih osobina kao što su vjerska i etnička tolerancija u današnjem smislu, da bi se pobrinulo za ljude različitih vjera, jezika i rasa da mogu živjeti i raditi zajedno u miru, na osnovu jednakosti, poštivajući zakone i univerzalna ljudska prava, što bi stvorilo istinsku kulturu mira.

Duh i filozofija koji stoje iza islamskog pluralizma općenito, a posebno u osmanskom sistemu milleta, zbog kojeg su uspjeli opstati djelotvorno i uspješno stoljećima, imaju mnogo da kažu o našem modernom problemu miroljubive koegzistencije. Kada bi se ova povijesna ostavština podrobno proučila, posebno njena vjerska i kulturološka tolerancija, vjerujemo da bismo izvukli važnu lekciju o izgradnji mirne i humane budućnosti.

S engleskog *dr. Enes Karić* i *Đermana Šeta*

(Izvor: Ekmeleddin Ihsanoglu, *A Culture of Peaceful Coexistence*, Istanbul, IRCICA, 2004, str. 39-67)

Bernard Lewis

OSMANSKO OTKRIĆE EVROPE

A. Kontakti i uticaji

Prva osmanska država nastala je na granici između islama i kršćanstva u Anadoliji. Njen je vladar koristio titulu vladara granice ili, ponekad, vođa gazija, tj. vođa pograničnih boraca u svetom ratu. Turski pjesnik iz 14. vijeka, čija je saga o Osmanlijama ujedno i prvi pisani osmanski historijski izvor, definira gaziju kao „instrument Božije religije... Božijeg čistača koji čisti zemlju od prljavštine politeizma... Božiji sigurni mač." Vremenom, sa napretkom i usavršavanjem osmanskog naoružanja i velikim širenjem osmanske moći, prvobitna kneževina je prerasla u državu, a država u carstvo. Ali Osmansko carstvo je, i dalje, ostalo tako uređena država, koja je od svojih početaka bila prožeta osjećajem misije u svetom ratu.

U ovom svetom ratu Evropa je bila granica koju su Osmanlije, a i mnogi drugi muslimani, gledali na gotovo isti način kao što će Evropljani gledati na Sjevernu i Južnu Ameriku u periodu od 16. do 18. vijeka. Iza sjevernih i zapadnih granica ležale su bogate, barbarske zemlje i njihova misija bila je da u njih donesu religiju i civilizaciju, red i mir i da, za to vrijeme, ubiru uobičajeni danak od pionira i ljudi koji su živjeli i radili u pograničnim područjima. Kraj osmanske ekspanzije,

zatvaranje granice, donio je temeljne promjene, kako unutar samog Osmanskog carstva, tako i u osmanskoj percepciji onoga što se nalazilo iza te granice.

U fazi carstva, osmanski sultani vidjeli su sebe kao legitimne nasljednike bizantijskih careva, što se ogledalo čak i u tituli koju su obično koristili: Sultan-i Rum, tj. rimski sultan. Zauzimanjem Konstantinopolja 1453., sultan Mehmed II, od tog događaja poznat kao Osvajač, stavio je krunu na svoja osvajanja. Dva dijela starog carstva, Azija i Evropa, bili su u njegovim rukama; stara carska prijestolnica sada je bila sjedište njegove vlade.

Nije iznenađujuće što turski hroničari nude mnogobrojne opise osvajanja Konstantinopolja. Najraniji od njih, pripovijesti o gazijama i onima koji su ih naglas veličali, jednostavni su i direktni. Gazijski historičar Oruč (Oruç) to opisuje ovako:

> U Jedrenu je bilo izliveno oružje veliko poput zmajeva, a muskete spremne. Sultan Mehmed je iz Jedrena krenuo prema Istanbulu i ponio ovo oružje sa sobom. Kada je ovo oružje bilo postavljeno i kada je počelo da puca sa svih strana, uništilo je kule i zidine utvrđenja Istanbula i nevjernici unutar njih nisu mogli da postignu pobjedu za koju su se borili. Vladar Istanbula bio je hrabar i nije molio za milost. Svećenici su govorili kako, prema onome što piše u Evanđeljima, ovaj grad nije mogao biti zauzet. Vjerujući u njihove riječi, on je sa svake strane postavio puške i muskete kako bi odbranio kule. Dok su njegovi ljudi ulazili u tvrđavu, govorili su sve same besmislice. Sačuvaj Bože, hulili su protiv Poslanika i govorili besmislene riječi. Zbog njihovog ponosa, svemoćni Bog posla na njih ovaj užasni poraz. Sultan Mehmed, sin sultana Murata, podstaknut i nošen revnošću, reče: „U ime Božije!" i naredi pljačku. Gazije su sa svih strana silovito nadirale, a u tvrđavu su se probili kroz prolaze i pukotine koje su napravili neprestanom paljbom svojih pušaka. Nevjernike unutar tvrđave pogubili su mačem. Put za ostale vojnike bio je otvoren. Oni su došli kroz rovove i postavili merdevine uz zidine kula i popeli se uz njih. Popevši se na tvrđavu, zbrisali su nevjernike koji su bili u njoj i potom ušli u grad. Pljačkali su i silom otimali plijen od nevjernika. Uzimali su njihov novac i posjede, a njihove sinove i kćeri učinili

robovima. Sultan Mehmed je naredio i pljačkanje kuća. Tako je uzeto sve što je moglo biti uzeto. Muslimani su uzeli toliko plijena da je bogatstvo sakupljeno u Istanbulu, otkad je izgrađen prije 2400 godina, postalo dio bogatstva gazija. Pljačkali su tri dana, a poslije trećeg dana, pljačkanje je bilo zabranjeno. Istanbul je zauzet u utorak, 21. rebiul-evvela, godine 857. [što odgovara 29. maju, 1453.].

Ovakva vrsta pripovijedanja, pisana običnim turskim jezikom za obične ljude, odslikava viđenje gazija na granici. Prefinjenija osmanska historiografija šesnaestog vijeka prikazuje nešto drugačiju sliku.

Ta velika oblast, taj jaki i uzvišeni grad... od gnijezda grijeha pretvoren je u prijestolnicu slave i časti. Plemenitim naporima muslimanskog sultana, zli zvuci zvona besramnih nevjernika zamijenjeni su muslimanskim pozivom na molitvu, tim slatkim zvukom koji se ponavlja pet puta na dan, zvukom vjere slavnih vjerskih obreda, a uši gazija bile su ispunjene melodijom ezana. Crkve koje su bile unutar grada, ispražnjene su od njihovih odvratnih idola i očišćene od njihovih prljavih i idolopokloničkih nečistota; njihove slike bile su naružene i nagrđene, a podizanjem mihraba i minbera, mnogi manastiri i kapele postali su mjesta kojima bi pozavidjeli i rajski vrtovi. Hramovi nevjernika pretvoreni su u džamije vjernih, a zraci svjetlosti islama otjerali su vojske mraka sa tog mjesta koje je tako dugo bilo boravište prezira vrijednih nevjernika dok su zraci zore prave vjere odagnali jezivo crnilo tlačenja, jer je riječ blagorodnog sultana, neumitna kao sudbina, postala vrhovna riječ u vladavini ovog novog područja...

Sa Konstantinopoljem kao prijestolnicom, za muslimanskog nasljednika paganskog i kršćanskog Rima bilo je prirodno da sljedeći korak preduzme ka zapadu. Osmanske snage su napredovale na oba kraja Jadranskog mora. Na sjeveru, osmanska konjica je stalno napadala i upadala na teritorije blizu Venecije. Na jugu su konsolidirali svoje pozicije na albanskoj obali i zauzeli obližnja ostrva. U augustu 1480., jedna osmanska mornarička ekspedicija pod komandom Gedik Ahmed-paše, koji je bio kapudan (veliki admiral) osmanske flote, razvila je jedra, zaplovila iz Valone u Albaniji i zauzela italijansku luku Otrant.

Sljedećeg proljeća paša je sakupio nove ekspedicione snage radi pojačanja desantne osnovice, kao i zbog širenja osmanskih osvajanja u Italiji.

> Godine 884., [kaže hroničar], Gedik Ahmed-paša zaplovio je sa moćnom flotom do poluostrva Apulija. Stigavši tamo, uz Božiju pomoć i podršku sultana, koji je odsjaj Božiji na zemlji, na juriš je zauzeo apulijsku tvrđavu, koja liči na tvrđavu Konstantinopolja. Osvojio je veliku teritoriju. Hramovi idola postadoše džamije islama, a pet puta na dan odzvanjao je ezan, koji je pozivao na budnost samog Muhammeda, neka je mir s njime.

Ali, sultan Mehmed Osvajač je već umirao i njegova smrt je prekinula pašine planove od kojih se mnogo očekivalo. Riječima nešto kasnijeg turskog historičara:

> Dok Sultan nije preselio na drugi svijet, on (Gedik Ahmed) ostade u Apuliji i započe veliko osvajanje. Nakon smrti sultana Mehmeda, Gedik Ahmed je otišao da pozdravi sultana Bajazita, a nevjernici su izazvali muslimanima mnoge nevolje. Ovo se završilo tako što su nevjernici ponovno zauzeli Apuliju, a od muslimana koji su tamo bili, neki su poginuli, a neki, nakon hiljadu muka i nevolja, pobjegli...

Tokom borbe oko nasljedništva između novog sultana Bajazita II i njegovog brata Džema, osmanska vojska bila je povučena iz Otranta, a plan za osvajanje Italije bio je odložen i, konačno, napušten. Lahkoća sa kojom su nekoliko godina kasnije (1494-1495) Francuzi uspjeli da zauzmu italijanske države jednu za drugom i to bez gotovo ikakvog otpora ukazuje na to da bi Turci, da su samo ostali dosljedni u svojim planovima, osvojili veći dio, ili cijelu Italiju bez pretjeranih poteškoća. Jedno tursko osvajanje Italije 1480. godine, dok je renesansa tek počinjala, promijenilo bi svjetsku historiju. Ali, iako je Italija ostala neosvojena, osmanski osjećaj za carsku misiju ostao je i dalje jak i osmanska vojska je napredovala duboko u teritoriju Evrope.

Njihov cilj je bio da odu još dalje. Od šesnaestog vijeka naovamo, u turskim izvorima često se spominje daleki i legendarni grad koji se zvao Kizilelma, ili Crvena jabuka. Ovo ime je, navodno, poteklo od izgleda

zlatne kupole velike crkve koja je postojala u tom gradu. Grad Crvena jabuka konačni je cilj tursko-muslimanskog osvajanja i njegovo zauzimanje stavit će pečat na džihad i konačnu pobjedu islama. Taj grad bio je poistovjećivan sa mnogim kršćanskim prijestolnicama koje su bile cilj turske vojske: prvo Konstantinopolj, potom Budimpešta, a onda u različita vremena: Beč i Rim. I zaista, Turci su osvojili Konstantinopolj, vijek i po držali Budimpeštu, dva puta opsjedali Beč, a jedno vrijeme je izgledalo kao da će ugroziti i sam Rim.

Za vrijeme vladavine Sulejmana Veličanstvenog (1520.-1566.), Carstvo je bilo na vrhuncu moći. U Evropi su osmanske vojske, koje su već gospodarile Grčkom i Balkanom, napredovale preko Mađarske kako bi izvršile opsadu Beča 1529. Na Istoku su se osmanski ratni brodovi sukobili sa Portugalcima u Indijskom okeanu, dok su se na Zapadu muslimanski vladari sjeverne Afrike, izuzev Maroka, potčinili osmanskom sizerenstvu i time doveli muslimansku pomorsku silu u zapadna mora, pa čak i do Atlantika gdje su gusarski brodovi iz sjeverne Afrike napadali i zalazili čak do Britanskih ostrva.

Još jednom, kao u prvim danima, činilo se da napredovanje islama predstavlja smrtnu prijetnju kršćanstvu. Krstaški ratovi su bili mrtvi, džihad je zauzeo njihovo mjesto. Ričard Noulz (Richard Knolles), elizabetanski historičar koji je pisao o Turcima, izražavao je opće osjećanje Evrope kada je govorio o turskom carstvu kao o „neposrednoj opasnosti za čitav svijet". Čak i na dalekom Islandu, u luteranskom Molitveniku koji je bio u upotrebi u crkvama, Bog se preklinje da ih spasi od „lukavstva pape i terora Turaka". Da ovo posljednje nije bio samo strah bez osnova, pokazuje i pojava „magrebskih gusara" 1627. godine na Islandu, odakle su na tržište roblja u Alžiru poveli nekoliko stotina zarobljenika.

Pobjede Sulejmana Veličanstvenog označavale su vrhunac turskog uspona i početak njihovog pada. Osmanska vojska povukla se ispod Beča, a osmanska flota iz Indijskog okeana. Još neko vrijeme je samonametnuta fasada osmanske vojne moći uspijevala da prikrije realno opadanje osmanske države i društva. U Mađarskoj su Turci i kršćani nastavili da vode bitke bez rezultata, a Turci su tek 1683. bili u stanju da, po drugi put, pokušaju da zauzmu Beč. Ali, bilo je suviše

kasno i ovoga puta njihov poraz bio je konačan. U nekim dijelovima svijeta, naročito u tropskoj Africi i jugoistočnoj Aziji, islam je nastavio da napreduje. Međutim, u Evropi je islam doživljavao presudni i odlučujući poraz, koji su osmanske pobjede neko vrijeme prikrivale i odlagale, ali ne i spriječile.

Odgovor evropskog kršćanstva na prvi veliki džihad, bili su rekonkvista i krstaški ratovi. Odgovor na drugi talas islamskog prodora, kulminirao je u ekspanziji Evrope, koja će, kasnije, biti poznata kao imperijalizam. Nije iznenađujuće što je ta ekspanzija počela na dva suprotna kraja Evrope, u zemljama koje su i same bile pod muslimanskom vladavinom: na Iberijskom poluostrvu i u Rusiji. Ona se, potom, širila sve dok nije progutala gotovo čitav islamski svijet.

Godine 1492., vojska Ferdinanda i Izabele osvojila je posljednje muslimansko uporište u Španiji. Dotle je evropski kontraudar bio već uveliko u toku. Ponovno zauzimanje Portugalije bilo je završeno još 1267., skoro dva i po vijeka prije ponovnog zauzimanja Španije. Godine 1415., Portugalci zauzimaju Setu na sjevernoj obali Maroka, čime prenose rat u neprijateljski tabor. Tokom šesnaestog vijeka Portugalci su učinili odlučujući napor kako bi se učvrstili u Maroku. Nakratko su okupirali Tanger, a nekoliko baza na jugu zadržali su mnogo duže. Međutim, veliki portugalski poduhvat u sjevernoj Africi završen je njihovim porazom od strane Marokanaca u bici kod El-Kasru ‘l-kebira, 1578. godine.

Španci su, također, u sličnom naletu ponovnog zauzimanja svojih nekadašnjih teritorija, slijedili svoje poražene bivše gospodare od Evrope do Afrike, a u periodu između 1497. i 1510., zauzeli su brojna mjesta duž sjevernoafričke obale, od Melilje u Maroku pa sve do Tripolija, daleko na istoku. Ovaj njihov poduhvat, kao i onaj portugalski, na kraju je bio bezvrijedan. U svakom slučaju, njihov cilj bio je ograničen: sasjeći u korijenu svaki pokušaj muslimanskog oporavka i povratka i zaštititi svoje obale i brodovlje od muslimanskih gusarskih brodova. Kada je osmanska mornarička sila počela da dominira Sredozemljem, Španci su odbacili svaki ozbiljan pokušaj da osvoje sjevernu Afriku i bili su, kao i Portugalci, sasvim zadovoljni što su zadržali tek nekoliko jakih uporišta sa malim garnizonima.

Pravi kontraudar zapadne Evrope protiv Istoka, došao je sa sasvim druge strane svijeta. Kada je Vasko da Gama stigao u Kalikut, objasnio je da je tu došao „u potrazi za kršćanima i začinima”. Bio je to sasvim kratak i otvoren prikaz motiva koji su doveli Portugalce u Aziju, kao što je možda, uz odgovarajuće ispravke, i prikaz džihada na koji su, na neki način, portugalska putovanja predstavljala dugo odlagani odgovor. Među Portugalcima koji su plovili ka Istoku, postojao je jak sentiment vezan za ideju kršćanske borbe. Na velika putovanja i otkrića gledalo se kao na vjerski rat, kao na nastavak krstaških ratova i rekonkviste i to protiv istih neprijatelja. U istočnim vodama su muslimanski vladari, u Egiptu, Turskoj, Iranu i Indiji, bili glavni protivnici Portugalaca čiju su dominaciju i prekinuli. Nakon Portugalaca, sa Zapada su došli drugi prekomorski narodi, koji su zajedno uspostavili zapadnoevropsku dominaciju u Africi i južnoj Aziji, a koja je trajala sve do dvadesetog vijeka.

Toliko je sigurna bila njihova nadmoć, da su Evropljani čak bili u stanju da se bore jedni protiv drugih na istočnim bojištima, i to zarad povremene koristi koju su od toga imale lokalne vlasti. Jedan takav događaj postao je poznat. Godine 1622. perzijska vojska je uz pomoć Engleza istjerala Portugalce koji su bili zauzeli luku Ormus u Perzijskom zalivu. Ova pobjeda se slavi u jednoj perzijskoj epskoj pjesmi, a perzijski historičar tog vremena opravdava ovo privremeno savezništvo:

> Situacija se sada promijenila, pošto je jedna grupa Engleza došla na poklonjenje na safevijskom dvoru i rekla da su oni spremni da vojno pomognu kad god šah poželi da povrati Ormus. Oni su objasnili šahu da su oni neprijatelji Portugalaca, te da njihovo uzajamno neprijateljstvo potiče od nekih sektaških razlika. Nakon ponovnog zauzimanja Ormusa, Englezi su rekli da će brodovi iz drugih luka pod engleskom kontrolom osigurati da Portugalci ne povrate svoja uporišta. Šah Abbas je odlučio da prihvati ponuđenu pomoć Engleza. I kao što kaže poslovica:

“Iako je voda iz kršćanskog bunara nečista,
ona samo pere mrtvog Jevrejina, pa čemu onda strah?”

U jednoj knjizi napisanoj 1580. godine, jedan osmanski geograf upozorava sultana na opasnosti koje prijete islamskim zemljama, kao i na remećenje islamske trgovine, što je sve rezultat prisustva Evropljana na obalama Amerike, Indije i Perzijskog zaliva. On savjetuje sultana: „Treba prosjeći kanal od Sredozemlja do Sueca i neka velika flota bude spremna u sueckoj luci; a onda će, sa zauzimanjem luka Indije i Sinda, biti lahko otjerati nevjernike i dotjerati dragocjenu robu sa ovih mjesta u našu prijestolnicu."

Na nesreću po Osmanlije, njegov prijedlog, koji su još raniji sačinili Venecijanci, nije bio poslušan. Umjesto toga, osmanski sultan i njegov glavni protivnik, kralj Španije, postigli su primirje koje je obojici vladara ostavilo slobodu da se bore svako protiv svojih heretika: sultan protiv iranskih šiija, a kralj protiv protestanata iz sjeverne Evrope. Suecki kanal je otvoren tek vijekovima nakon toga, a i tada je služio potrebama jednog drugog carstva. Osmanske pomorske ekspedicije u Indijskom okeanu tokom šesnaestog vijeka bile su neuspješne protiv superiornih brodova i naoružanja Portugalaca. Isti ovakav scenario oporavka, ponovnog osvajanja i kontranapada, može se primijetiti i u drugoj evropskoj zemlji koju su bili osvojili i njome vladali muslimani u srednjem vijeku, to jest, u Rusiji. U poređenju sa mavarskom vladavinom u Španiji, dominacija Zlatnih hordi u Rusiji bila je mnogo kraća, a i efekat joj je bio ograničen. Pa ipak, „tatarski jaram" ostavio je dubok trag u ruskom sjećanju.

Ruska rekonkvista počela je nešto kasnije od iberske. Dimitrije Donski, veliki knez Moskovske kneževine, porazio je Tatare 1380. godine u žestokoj bici kod Kulikovskog polja. Iako slavljena u ruskoj historiji i legendama, ova pobjeda nije bila odlučujuća, pošto su dvije godine kasnije Tatari ponovo odjahali prema sjeveru, opustošili ruske zemlje i zauzeli Moskvu, gdje su ponovno uspostavili plaćanje danka. Tek 1480. godine, podjele između samih muslimana omogućile su Ivanu Velikom od Moskve da se oslobodi plaćanja svakog danka i zavisnosti.

Poput Španaca i Portugalaca, ali sa neuporedivo većim uspjehom, Rusi su se, zbacivši jaram, dali u potjeru za svojim bivšim gospodarima. Duga i ogorčena bitka protiv Tatara sa Volge završena je ruskim

zauzimanjem Kazana 1552. godine. Ova odlučujuća pobjeda omogućila im je da, bez većih poteškoća, napreduju duž cijelog toka Volge i zauzmu lučki grad Astrahan 1556. Rusi su sada kontrolirali Volgu i došli do Kaspijskog mora. Savladali su većinu svojih muslimanskih neprijatelja tokom svog prodora ka jugu i sada su, direktno, upadali na teritorije Osmanskog carstva i krimskih Tatara.

Svjesni opasnosti, Osmanlije su pokušali da joj se suprotstave. Započela je velika ekspedicija na Astrahan sa ciljem da se grad zauzme i iskoristi kao baza islamskog odbrambenog sistema. Dio tog plana bio je da se iskopa kanal koji bi povezao rijeku Don sa Volgom, a kroz koji bi osmanska flota mogla da se kreće između Crnog i Kaspijskog mora. Ovo bi omogućilo Osmanlijama da uspostave redovnu vezu sa muslimanskim vladarima centralne Azije i tako formiraju čvrstu prepreku svakom daljem ruskom prodoru na jug ili na istok.

Ovaj projekat je potpuno propao. Tatarski hanovi sa Krima neko vrijeme su uspijevali da odbijaju ruske napade i sačuvaju svoje veze sa osmanskim sultanima, koje su prihvatali kao svoje sizerene. Za neko vrijeme, Crno more je ostalo pod tursko-muslimanskom kontrolom, a između Krima i Istanbula odvijala se vrlo značajna trgovina, prije svega trgovina hranom i robovima istočnoevropskog porijekla. Ali, sada je put velikom ruskom prodoru u Aziju bio otvoren.

Dok su pomorski trgovci zapadne Evrope plovili oko Afrike udobno se smjestivši u obalskim gradovima južne i jugoistočne Azije, ruski vojnici i administratori, praćeni ruskim trgovcima i seljacima, išli su kopnenim putem ka Crnom moru, Kaspijskom moru, ka planini Pamir i dalje prema Pacifiku. U njihovoj ekspanziji u Aziji i Africi, istočnim kao i zapadnim Evropljanima, pomogla je njihova vojna i tehnološka superiornost. Na svom napredovanju prema istoku, Rusi se nisu susreli ni sa kakvom značajnijom silom; zapadnoevropska carstva, sa brodovima građenim tako da mogu da izdrže oluje na Atlantiku, bila su u prednosti po pitanju navigacionih umijeća i pomorskog naoružanja sa kojima nije mogla da se mjeri nijedna azijska zemlja.

Samo je na jednom mjestu na evropskom kontinentu jedna muslimanska zemlja, Osmansko carstvo, koja je iako u opadanju još uvijek bila najmoćnija u cijelom islamu, tvrdoglavo odolijevala napredovanju

kršćanske Evrope prema Balkanu, Egeju i Konstantinopolju. No, čak i za vrijeme odupiranja Evropi, Osmanlije su sve više i više potpadali pod evropski uticaj, a da bi se odbranili, čak su se i obavezali da usvoje određeni broj evropskih običaja i načina života i rada.

Ove promjene prisilile su muslimane da se prema njima prilagode, što je za njih bilo bolno. Naviknuti da na ostatak svijeta gledaju sa udobne visine njihove istinite vjere i superiorne sile, sada su se našli u situaciji u kojoj su, do tada prezreni nevjernici, stalno jačali. Prema njihovom sopstvenom historijskom gledanju, muslimani su bili nosioci Božije istine sa svetom dužnošću da tu istinu predaju ostatku čovječanstva. Kuća islama (daru ‘l-islam), čiji su oni bili dio, bila je otjelotvorenje Božije svrhe na zemlji. Njihovi suvereni bili su Poslanikovi nasljednici i čuvari poruke koju je on donio od samog Boga. Islamska država bila je jedina istinski legitimna vlast na zemlji, a islamska zajednica jedina posjednica i čuvarka istine i prosvjetljenja, spolja okružena sa svih strana mrakom barbarizma i nevjerništva. Božija milost prema njegovoj zajednici bila je pokazana kroz njihovu moć i pobjede koje su odnosili na ovom svijetu. Tako jeste i tako je oduvijek bilo, još od Poslanikovih dana. Ova uvjerenja, naslijeđena još od najranijih muslimanskih vremena, bila su uvjerljivo pojačana velikim osmanskim uspjesima iz petnaestog i šesnaestog vijeka i ponovo oživljena privremenim, ali značajnim pobjedama koje su muslimani, ponekad, odnosili i u osamnaestom vijeku. Muslimanima je bilo teško da se prilagode jednom svijetu u kojem tok događaja nije određivala islamska sila, već kršćanski neprijatelj i u kojem je sam opstanak muslimanske države mogao povremeno da zavisi od pomoći, ili čak dobre volje nekih od kršćanskih vladara.

Dok su ruski kozaci i portugalske karavele ugrožavale islamske zemlje kako sa sjevera, tako i sa juga, teritorije u unutrašnjosti, od centralne Azije preko Bliskog istoka do sjeverne Afrike, još uvijek su zadržale nezavisnost. Od šesnaestog do devetnaestog vijeka, u periodu evropske ekspanzije sa oba kraja, pojavilo se pet centara moći u islamskom svijetu: u Indiji, centralnoj Aziji, Iranu, Osmanskom carstvu i u Sjevernoj Africi. U Indiji, iako su činili manjinu stanovništva, muslimani su neko vrijeme održavali političku premoć. U šesnaestom vijeku, Timurija Baber [1438.-1530.] je upao iz centralne Azije i

osnovao novu dinastiju. Pod njegovom vladavinom i vladavinom njegovih nasljednika, takozvanih careva Mogula, islamska dominacija u Indiji ušla je u svoju konačnu i najistaknutiju fazu, a koja se završila njihovim krajnje fatalnim susretom sa zapadnim Evropljanima.

Dalje na sjeveru u centralnoj Aziji, slom islamiziranog mongolskog hanata koji je vladao tim prostorima, ostavio je za sobom niz manjih muslimanskih država na širokom potezu između Kaspijskog mora i Kine. Oni su se, također, suočili sa prodorom Evropljana, s tim što su to sada bili Rusi, koji su ih ubrzo osvojili i inkorporirali u Rusko carstvo.

Na suprotnom kraju islamskog svijeta, u sjevernoj Africi, Maroko je, tokom nekoliko vijekova, opstajao kao nezavisna monarhija, dok su se Alžir, Tunis i Libija potčinili osmanskom sizerenstvu, ali su njima vladali lokalni vladari. Svi oni su, tokom devetnaestog i dvadesetog vijeka, bili inkorporirani u francuske, španjolske i italijanske imperije.

Samo su dvije države uspjele da prežive opću propast: Turska i Iran. Iako je nezavisnost i jedne i druge, s vremena na vrijeme, bivala ugrožena, ipak nije nikada bila u potpunosti izgubljena.

Nakon početnog portugalskog podsticaja, aktivnosti zapadnih Evropljana u Aziji uglavnom su bile vezane za trgovinu i pomorstvo, što je tek postepeno vodilo ka ustanovljenju političke dominacije. Ona je čak i tada bila ograničena, uglavnom na južnu i jugoistočnu Aziju i istočnu Afriku, tako da je na Bliski istok imala samo indirektan uticaj. U centralnim teritorijama su politički i strateški interesi zapadnih sila dugo bili od mnogo manjeg značaja, nego interesi sila centralne i istočne Evrope.

Bilo kako bilo, konsolidacija portugalske, a kasnije i engleske i holandske sile u Aziji i Africi, značila je da su Bliski istok, Iran i Osmansko carstvo bili skoro potpuno okruženi, Rusima duž sjevernih granica i zapadnim Evropljanima sa obje strane. I upravo je ovo okruženje, a ne, kako se nekad mislilo, oplovljavanje Afrike od strane Portugalaca, bilo uzrok koji je vremenom doveo do smanjenja i skretanja trgovine začinima. Ova trgovina, koja je vijekovima išla preko Crvenog mora i Perzijskog zaliva do Sredozemlja i Evrope, a od koje se Bliski istok, koji je bio na toj ruti, bogatio, sada je bila skrenuta na okeanske puteve, a na oba kraja su je kontrolisali Zapadnjaci.

Ove su promjene bile spore i njihov efekat nije brzo shvaćen. Pažljiv promatrač, poput carskog izaslanika u Istanbulu, Ogije Zislen de Buzbek (Ogier Ghiselin de Busbeck), u jednom pismu iz 1555. godine, žali se što Evropljani rasipaju snage u potrazi za plijenom i zlatom „po Indijama i Antipodima preko ogromnih okeanskih prostranstava", dok je sam opstanak evropskog kršćanstva ugrožen od Turaka.

Ova prijetnja nije nestala čak ni krajem sedamnaestog vijeka. Godine 1683., Turci su učinili svoj drugi i posljednji pokušaj da zauzmu Beč. Nakon mnogo sedmica, osmanska vojska bila je prisiljena da odustane od opsade i ubrzo je bila natjerana u panično povlačenje. Tadašnji osmanski hroničar priča ovu priču sa karakterističnom kratkoćom i iskrenošću:

> Jedan zarobljenik je uhvaćen i ispitan. Reče da je austrijski imperator poslao pisma na sve strane, moleći za pomoć sve kraljeve kršćanske, te da mu je samo kralj Poljske, taj prokleti izdajnik po imenu Sobjeski, lično i sa vojskom pritekao u pomoć i sa vojnicima i atamanima iz Litvanije i 35 000 konjanika i pješadije poljskih nevjernika. Austrijski je vladar poslao i svoje ljude zajedno sa pojačanjem koje je uspio da dobije od ostalih kršćana, sa konjicom i pješadijom imao je 85 000 ljudi, odabranih Germana sa 40 000 konjanika i 80 000 pješaka, što je zajedno činilo 120 000 nevjernika. Svi su oni bili skupljeni na ovom mjestu i, prema izvještajima, namjeravahu da napadnu vojnike islama koji su bili u rovovima oko Beča...

Ovaj osmanski hroničar ni ne pokušava da sakrije katastrofu koja je uslijedila:

> ...sve što je bilo u carskom [osmanskom] taboru, novac i oprema i dragocjenosti, sve je ostavljeno i pade u ruke ljudi iz pakla. Prokleti nevjernici su sa svojom vojskom (razbila se da Bog da), došli u dvije kolone. Jedna od njih je, napredujući duž obale Dunava, ušla u tvrđavu i jurnula na rovove. Druga je zauzela carski vojni logor. Od invalida koje su zatekli u rovovima, neke su pobili, a neke zarobili. Nekih 10 000 ljudi je bilo u rovovima i nisu bili sposobni za bitku, jer su zadobili rane od pušaka, musketa, topova, mina, kamenja i drugog oružja, a neki nisu imali ruku ili nogu. Ove su odmah pogubili mačem. Kada su našli nekoliko hiljada svojih zarobljenika,

oslobodili su ih i pustili. Uspjeli su da zaplijene toliko novca i zaliha, da se to ne da opisati. Stoga ni pomišljali nisu na to da gone vojnike islama, da su to učinili, bilo bi još teže. Neka nas Bog sačuva. Bio je to katastrofalan poraz takvih razmjera, da se nikada nešto ovakvo nije dogodilo od nastanka Osmanskog carstva.

Prvi turski pokušaj da zauzmu Beč 1529. godine, iako nije bio uspješan, ipak je završen nekom vrstom patpozicije, sa kojom su Osmanlije još uvijek predstavljali glavnu prijetnju srcu Evrope. Druga opsada i drugo povlačenje 1683. godine, bili su sasvim različita stvar. Ovoga puta je poraz bio jasan i nedvosmislen, a povlačenje praćeno strašnim porazima na bojnom polju i gubitkom teritorije i gradova. Osjećanja Osmanlija vezana za ove preokrete, opisuje jedna popularna pjesma iz tog vremena, žalopojka za gubitkom Bude, koju su kršćani povratili 1686. godine:

U džamijama više nema namaza
Ni u fontanama abdesta vjernika
Nekad gusto naseljena mjesta sad su pusta
Austrijanci uzeše našu lijepu Budu.

U nešto prozaičnijem tonu, jedan osmanski oficir koji je posjetio Beograd za vrijeme austrijske okupacije, zabilježio je da su novi gospodari unijeli neke promjene u samom gradu: od nekih džamija su napravili kasarne, a od nekih skladišta municije i vojne opreme. Minareti su još uvijek stajali, ali sa jednog od njih skinut je vrh, čime je minaret pretvoren u sahat-kulu. Kupatila su, također, ostala, ali su prepravljena u stanove. Samo je još jedno javno kupatilo bilo u funkciji. Kuće i dućani duž obale Dunava pretvoreni su u vinske krčme. Siromašni podanici su, kaže on, postali još siromašniji i potlačeni od strane Germana.

Karlovački mirovni sporazum, potpisan 26. januara 1699. godine, označio je ključnu tačku preokreta ne samo u odnosima između Osmanskog i Habzburškog carstva, već, čak i više, između kršćanstva i islama. Tokom proteklih vijekova, Osmansko carstvo bilo je vodeća sila islama, što se ogledalo u hiljadugodišnjem konfliktu sa zapadnim kršćanskim susjedima. Dok je realna snaga islama u odnosu na Evropu

u mnogim područjima opadala, ova promjena bila je neko vrijeme skrivena kako od kršćana, tako i od samih muslimana. Međutim, nakon povlačenja iz Beča i vojnih i političkih poraza koji su potom uslijedili, jedna nova vrsta odnosa postala je očigledna objema stranama. Evropa je još uvijek imala problem Turaka, ali to je sada bio problem neizvjesnosti koji je proizilazio iz turske slabosti, a ne iz prijetnje turske sile. Islam, koji su crkve već odavno prestale da smatraju neprijateljem na polju religije, sada više nije predstavljao čak ni vojnu prijetnju. I na turskoj strani nalazimo znake jedne nove svijesti o tome kako zemlje koje leže izvan granica nisu više samo divljina naseljena glupim i nevjernim barbarima, koje samo treba zauzeti, prevesti u pravu vjeru i potčiniti po sopstvenom nahođenju, već da je u pitanju opasan neprijatelj koji predstavlja prijetnju čitavoj budućnosti Carstva.

Već od početka šesnaestog vijeka bila je jasna opasnost koja je prijetila od zapadne pomorske sile. Lutfi-paša, veliki vezir Sulejmana Veličanstvenog, priča kako je jednog dana sultan Selim I (1512.-1520.), osvajač Sirije i Egipta, rekao svom glavnom savjetniku: „Moj je cilj da osvojim zemlju Franaka." Savjetnik mu je na to odgovorio: „Sultane moj, ti živiš u gradu koji živi od mora. Kada more nije bezbjedno, brodovi ne dolaze. A kada nema brodova, nema ni blagostanja Istanbulu." Sultan Selim je već bio na samrti kada se odigrao ovaj razgovor i on ništa nije učinio u vezi s tim pitanjem. Lutfi-paša je ponovo načeo razgovor na ovu temu sa Sulejmanom, rekavši mu: „Među prethodnim sultanima bilo je mnogo onih koji su vladali kopnom, ali tek nekoliko onih koji su vladali morem. U vođenju rata na moru, nevjernici su nadmoćniji od nas. Moramo ih nadvladati." Turci ih nisu nadvladali, a lekciju su naučili na sopstvenom pragu u katastrofalnom porazu koji su doživjeli u velikoj pomorskoj bici kod Lepanta 1571. godine.

To je bio strašan udarac, ali Osmanlije, što je bilo karakteristično za njih, nisu ni pokušali da ga prikriju. Jedan turski dokument iz tog vremena citira izvještaj alžirskog beglerbega koji opisuje ishod klasičnim šturim stilom: „Carska flota se susrela sa flotom bijednih nevjernika, ali se Božija volja preokrenula."

Značajno je i to što, dok je ova bitka u evropskim analima poznata po imenu grčke pomorske luke blizu koje se i odigrala, u turskim

hronikama ona je prosto poznata kao singin, što je turska riječ za strašan poraz ili bezglavo povlačenje. Ali ova bitka nije bila toliko odlučujuća kao što se isprva činilo, i Osmanlije su uspjeli da povrate veći dio svojih pomorskih snaga u Sredozemlju, kao i da sačuvaju sve svoje posjede od napada. Jedan turski hroničar piše da je sultan Selim II (1566.-1574.) pitao velikog vezira Mehmed-pašu Sokolovića koliko bi koštala izgradnja nove flote kako bi se zamijenili brodovi uništeni kod Lepanta. Veliki vezir je odgovorio: „Moć našeg Carstva je tolika, da kada bismo željeli da opremimo čitavu flotu srebrnim sidrima, svilenim jarbolskim užadima i satenskim jedrima, mogli bismo."

Poraz osmanskih snaga u Evropi bio je daleko ozbiljniji i daleko spremnije shvaćen i prihvaćen. Rezultat tog poraza bio je gubitak velikih provincija i pojava jedne nove prijetnje ostalim, i, što je najvažnije, donio je temeljnu promjenu u odnosima između samog Carstva i njegovih susjeda i neprijatelja.

Želeći da ublaže posljedice ovog poraza Turci su prvi put pribjegli jednoj novoj strategiji, diplomaciji i usvojili su novu taktiku, taktiku traženja pomoći od zapadnoevropskih zemalja, u ovom slučaju Engleske i Holandije, koje bi posredovale u njihovo ime i napravile protivtežu neprijateljski nastrojenim snagama njihovih najbližih susjeda.

Postojali su i raniji pokušaji ovakvih pregovora sa zapadnim silama. Sulejman je ušao u neku vrstu dogovora sa francuskim kraljem Fransoom I protiv habzburških snaga. Francuzi, kao i njihovi evropski neprijatelji, gledali su na taj dogovor kao na savezništvo.

Turci su, pak, na taj dogovor gledali nešto drugačije. Jedan turski autor iz šesnaestog vijeka piše:

> Francuski beg [ova titula umanjuje titulu monarha na nivo guvernera neke osmanske pokrajine] je uvijek izjavljivao svoju privrženost [autor upotrebljava tursku riječ intisab, koja se obično upotrebljavala u kontekstu odnosa između nekoga ko je zavistan i podređen prema svom patronu] Pragu Gnijezda Sreće i uvijek pokazivao svoju odanost Porti, u kojoj prebiva moć... Našavši se pod opsadom i nakon savjetovanja sa svojim vezirima i savjetnicima uvidio je da se svi oni slažu kako je najmudrija i najbolja odluka da potraže i nađu zaklon kod sultanskog trona koji je obuhvatao cio svijet.

Stoga je francuski beg poslao ambasadora u Istanbul da traži pomoć i da preda ovu poruku:

> Nemilosrdni neprijatelj nas je osvojio i nadvladao uz pomoć zločinačkog kralja zloslutnih Ugara. Ako bi sultan svijeta velikodušno blagoizvolio odbiti napad ovog prokletog pomagača naših neprijatelja, mi bismo onda bili u stanju da se protiv njega borimo i imali bismo snage da osujetimo njegove zle namjere. Kao robovi zahvalnosti Gospodaru Veličanstva, rado bismo povili glave i poklonili se jarmu njegove poslušnosti.

Slavni i velikodušni sultan, veli historičar, ganut osjećajem sažaljenja prema zloj sreći jadnog Francuza, odluči da mu pomogne, te je tako osmanska vojska krenula da kazni i izgrdi proklete i beskorisne Ugare. 1552. godine, postojale su čak i zajedničke francuske i turske operacije usmjerene protiv španskih luka, koje se samo usput spominju u nekim, ali ne i u svim osmanskim historijskim pripovijestima.

Pred kraj šesnaestog vijeka postojala je izvjesna korespondencija sa engleskom kraljicom Elizabetom I, i to o raznim temama, uključujući i povremeno spominjanje potencijalno ujedinjenog fronta protiv zajedničkog španskog neprijatelja. Ali ovo nisu bili sistematski pregovori i inicijativa je uglavnom dolazila od strane Zapada. Što se Turaka tiče, njima je nedostajala istrajnost, a i nisu imali nikakve rezultate. Međutim, nakon drugog poraza kod Beča, pojavila se nova vrsta diplomacije koja je postavila model za buduća vremena. Tokom osamnaestog vijeka među Osmanlijama se sve više razvijala svijest o tome da oni nisu više carstvo islama koje se suprotstavlja kršćanstvu, već samo jedna od nekoliko država, među kojima mogu postojati saveznici, isto tako, kao i neprijatelji. Ovu ideju nije bilo lahko prihvatiti i ona je čak i krajem osamnaestog vijeka još uvijek nailazila na otpor. Turska je bila u ratu i sa Rusijom i sa Austrijom. Napravljen je prilično ubjedljiv prijedlog da bi bilo korisno zaključiti sporazume sa Švedskom, koja je, također, bila u ratu sa Austrijom i sa Prusijom, koja bi mogla da zbuni Austriju iz pozadine. Tako su sa obje zemlje pojedinačno, 1789. i 1790. godine, zaključeni sporazumi koji su prerasli u vojno savezništvo. Turci su, do tada, već dugo bili sviknuti na koegzistenciju sa evropskim silama, pa čak i na neki

vrstu odnosa za koje su oni obično koristili riječi poput „prijateljski” i „prijateljstvo”. Evropljani su, povremeno, na ove odnose gledali kao na savezništva. Turci nisu nikada i sama ideja savezništva sa kršćanskim vlastima, pa makar i protiv drugih kršćana, bila im je strana, a nekima i odvratna. Vojni sudija Šanizade, osudio je takvu vrstu savezništva kao protivnu Šerijatu, i kao potporu ovim riječima citirao je ajet iz Kur'āna: „O vi koji vjerujete! Ne činite Moje i vaše neprijatelje svojim prijateljima.” Vojnog sudiju je nadglasao glavni muftija Hamidizade Mustafa-efendija, koji je citirao riječi Poslanika (da će „Bog pomoći ciljevima islama uz pomoć ljudi koji nisu iz islama”), kao i druge tekstove i argumente. Ovo mišljenje je prevladalo, mada su ga mnogi smatrali neprihvatljivim.

Samo se u jednoj oblasti džihad starog tipa još uvijek nastavljao u zapadnom Sredozemlju. U zemljama Magreba, nezavisnoj kraljevini Maroko, kao i u Alžiru, Tunisu i Tripolitaniji, teritorijama pod nominalnim osmanskim sizerenstvom, stanje vječitog džihada protiv kršćanstva ostalo je, barem teoretski, na snazi. Džihad se vodio više pomorskim nego vojnim sredstvima i ostao trajan problem za kršćanske države. Za Evropljane su lutajući brodovi sjeverno od afričkih zemalja bili pirati. Oni su, pak, same sebe smatrali borcima u džihadu, a u najgorem slučaju su mogli biti opisani kao gusari. Ono što je za Evropljane bilo piratstvo na otvorenom moru, to je za sjevernoafričke zemlje bio pomorski džihad protiv neprijatelja vjere. On je donosio bogate nagrade u novcu za zarobljene brodove i njihove tovare, kao i jednu dodatnu prednost koju evropski gusari nisu imali. Naime, prema šerijatskom zakonu, nevjernici zarobljeni u džihadu, mogli su se zakonito prodavati kao roblje. Ako su ikako mogli da dogovore sopstveni otkup, po tržišnoj cijeni, utoliko bolje za njih. Ako ne, ostali bi robovi u vlasti svojih novih gospodara.

Gusarenje sjevernoafričkih brodova, tolerirano i, ponekad, čak podsticano zbog rivalstva evropskih sila, nastavljeno je i tokom osamnaestog vijeka. Američka revolucija i Napoleonovi ratovi dali su jedan novi značaj sjevernoafričkim zemljama, a užurbano nadmetanje evropskih zaraćenih strana za zadobijanje njihove dobre volje, kao i za korištenje njihovih kapaciteta, izuzetno je ojačalo njihovu poziciju. Od 1815. godine, međutim, oni više nisu bili potrebni, pa su zapadne sile,

sada već uključujući i Sjedinjene Države, preduzele odlučnu akciju kako bi zaustavile ovu prijetnju zapadnim komunikacijama i transportu.

Jedna interesantna slika iz toga doba o nekim aspektima odnosa između zapadnih vlada i magrebskih gusara, može se naći u izvještaju jednog osmanskog ambasadora u Madridu 1787.-1788. Kao predstavnik sultana, nominalnog sizerena alžirskog bega, ambasador je bio prilično zabrinut zbog jednog sporazuma nedavno potpisanog između bega i španskog kralja. Zato je iskoristio priliku da porazgovara o ovoj temi sa begovim emisarom u Madridu koji mu je pružio svoja uvjeravanja:

> Sporazum o primirju (musaleha) koji su Alžirci postigli sa Španijom u potpunosti je na njihovu štetu. Prema ovom sporazumu, trebalo je da Španci otkupe svojih 1250. zarobljenika u Alžiru, i to po cijeni od 1000 reala za svakog. Zabavni dio ovoga je u sljedećem: kada je, nakon sporazuma, novac stigao u Alžir, Alžirci su uzeli cijelu sumu za zarobljenike koji su već bili umrli u zarobljeništvu, a Španci nisu mogli ništa da urade po tom pitanju. Prema ovim dokumentima, španski kralj je, također, obavezan da, pored poklona vladaru Alžira, petsto kesa novca, dragog kamenja i druge robe, plati i zamašnu sumu novca u zamjenu za mir, kao i da im da materijal potreban za mornaricu i vojnu opremu... Također je bilo i nešto više od stotinu alžirskih zarobljenika u Španiji koje je, prema sporazumu, Alžir trebalo da otkupi za novac. Umjesto toga su rekli; „Ne trebaju nam ti izdajnici i kukavice. Da nisu takvi, ne bi ni bili zarobljeni." Španci su, zbunjeni ovakvim postupkom, sakrili to od drugih država. Da bi okončali ovu stvar, napisali su privatno pismo vladaru Maroka i rekli: „Ako ih vi hoćete, mi ćemo ih osloboditi zbog vas." Ovaj se, podstaknut islamskom solidarnošću, složio sa time i zarobljenici su bili oslobođeni i predati njemu. On je svakome od njih dao nešto novca za troškove i odjeću i poslao ih natrag u Alžir. Španci su, želeći da spase obraz, proširili glas kako su ovo uradili kao odgovor na molbu marokanskog vladara. Ukratko, vjerska postojanost Alžira impresionirala je nevjernike i prisilila Špance da se potčine. Jednog dana u Madridu razgovarao sam sa jednim važnim alžirskim uglednikom i tom prilikom ga upitao: „Zašto sa njima sklapate mir kad imate toliko koristi od njih?" On je odgovorio:

„Naša je dobit zaista ogromna. Ovaj će mir potrajati najviše tri godine, a za to vrijeme mi zadržavamo našu prethodnu dobit. Što se sadašnjeg vremena tiče, skupljamo dovoljno za dvije ili tri godine i ne trpimo nikakve gubitke." Ovim je htio da kaže kako mir nije ništa više doli mrtvo slovo na papiru.

Uprkos nekim povremenim uspjesima osamnaesti vijek je, sveukupno gledano, bio loš za islamske države, a svijest samih muslimana o njihovoj promijenjenoj poziciji ogledala se na mnogo načina. Do ove promjene dovelo je nekoliko uzajamno povezanih faktora. Što se poslovanja sa Evropom tiče, na vlade zemalja Bliskog istoka uticala je sve veća složenost, a kao rezultat toga i sve veća cijena naoružanja, a time i rata. Na njihovu trgovinu i njihove unutrašnje ekonomije nepovoljno je uticala velika inflacija tokom šesnaestog i sedamnaestog vijeka.

Ovi procesi bili su ubrzani i tehnološkom nazadnošću, ili tačnije, nedostatkom napretka u oblasti poljoprivrede, industrije i saobraćaja unutar zemalja Bliskog istoka.

Čini se da je velika prekretnica po pitanju cijena počela pred kraj šesnaestog vijeka. To je bila bliskoistočna posljedica jednog šireg procesa koji je bio proizvod poremećaja izazvanog prilivom američkog zlata i srebra. Kupovna moć ovih dragocjenih metala bila je veća u Osmanskom carstvu nego na Zapadu, ali manja nego u Iranu i Indiji. Za perzijskom robom, naročito za perzijskom svilom, vladala je velika potražnja kako u osmanskim zemljama, tako i u Evropi, u kojoj, međutim, nije bilo tolike potražnje, ni po količini, ni po stalnosti, za bilo kojim osmanskim proizvodom. Dva najvažnija osmanska izvozna proizvoda za Evropu bila su: žitarice i tekstil. Ovaj potonji se, u svoje vrijeme, ponajviše sastojao od tekstilnih prerađevina, ali je i ta trgovina postepeno smanjena, dok je jedino pamučna tkanina nešto duže ostala značajan proizvod koji se izvozio sa Bliskog istoka na Zapad. Sastav robe kojom se trgovalo doživio je ogroman preokret u drugom smjeru, jer je sada Evropa slala na Bliski istok tekstilne prerađevine, uključujući indijsko platno, a uvozila je sirove materijale poput pamuka, mohera i, naročito, svile, ponajviše iz Irana. Nije iznenađujuće to što, uprkos prilivu zlata i srebra sa Zapada, osmanski izvještaji bilježe hronični ne-

dostatak dragocjenih metala, kojih nije bilo dovoljno čak ni za potrebe kovanja novca.

Dok je poljoprivreda izvukla neku korist od uvođenja dvije nove vrste usjeva sa Zapada, duhana i kukuruza, opća situacija bila je u tehnološkoj i ekonomskoj stagnaciji. Evropska poljoprivredna i industrijska revolucija nisu imale uticaja na zemlje Bliskog istoka, niti su među njima imale parnjaka. Bliskoistočna industrija nastavljala se u formi ručnih zanata koji su cvjetali sve do pred kraj osamnaestog vijeka i koji su pokazivali tek neke, ili nikakve, znake tehnološkog usavršavanja.

Ove promjene su, također, uticale i na sposobnost Osmanlija da održavaju vojna sredstva, da nabave sirovine neophodne za izgradnju brodova, kovanje oružja, pa čak i za spravljanje baruta. Ovo je, sigurno, bio jedan od faktora koji su uticali na stalno opadanje osmanske vojne efikasnosti, što je, samo po sebi, bilo dio jednog šireg procesa u kojem je moć Osmanskog carstva bila smanjena i oslabljena u odnosu na moć njegovih suparnika. Otkriće i kolonizacija Novog svijeta pomjerili su težište svjetske trgovine na Atlantski okean i na otvorena mora oko južne Afrike i juga Azije. Sredozemlje i Bliski istok, iako još uvijek mnogostruko značajni, gubili su velikim dijelom, kako na ekonomskoj važnosti, tako i u pogledu prednosti koje im je davao njihov centralni položaj u odnosu na tri kontinenta: Evropu, Aziju i Afriku. Otvaranjem okeanskih puteva Sredozemlje i Bliski istok nisu više bili tako značajni kao nekada. U skladu sa time je i Osmansko carstvo, kao sredozemna i bliskoistočna sila, izgubilo na ugledu.

Evropska ekonomska dominacija na Bliskom istoku bila je poduprta i održavana na mnogo načina. Dok je uvoz proizvoda sa Bliskog istoka na Zapad bio ograničen i, ponekad, zabranjen zaštitnim carinama, trgovina sa Zapada na Bliski istok bila je zaštićena sistemom kapitulacija, koji je izrastao u pravo slobodnog i neograničenog ulaska robe. Termin „kapitulacija" (od latinskog capitula što znači zbornik tj. dokument sa pobrojanim stavkama), koristio se u osmanska vremena za označavanje privilegija koje su kršćanskim državama odobravali osmanski i drugi muslimanski vladari, a po kojima su građani kršćanskih država mogli da borave i trguju na muslimanskim teritorijama, ne podliježući pritom

ni fiskalnim ni drugim nepogodnostima koja su ti isti muslimanski vladari nametali nemuslimanskim podanicima. Prvobitno su ove, prividno, odobravane kao akt milosti i udostojenja od strane moćnoga monarha prema poniznom moliocu. Ovaj odnos se ogleda u jeziku ovih dokumenata u kojima se riječi poput: odanost, podređenost, pa čak i ropstvo (rikijjet), koriste kako bi se opisao pojedinačni lični odgovor primaoca. Sa progresivnim opadanjem moći muslimanskih država i sa promjenom uspješnog odnosa između njih i njihovih kršćanskih susjeda došlo je do toga da su kapitulacije davale mnogo veće privilegije u odnosu na njihovu prvobitnu namjeru i svrhu. One su podrazumijevale izuzeće od lokalnog zakonodavstva i oporezivanja, a građani država koje su posjedovale kapitulacije bili su odgovorni samo svojim konzularnim sudovima. Već krajem osamnaestog vijeka ovakva zaštita neke evropske sile donosila je važne komercijalne i fiskalne prednosti. Ova praksa je sve više rasla i uz pomoć nje su evropske diplomatske misije distribuirale berate, dokumente ili potvrde o zaštiti prekoračujući time svoja kapitulatorna prava. Prvobitna svrha ovih certifikata bila je samo da zaštiti lokalno zaposlene činovnike i zastupnike u evropskim konzulatima. Oni su, međutim, bivali zloupotrijebljeni i prodavani ili dodjeljivani sve većem broju lokalnih trgovaca koji su, na ovaj način, zadobijali privilegiran i zaštićen status.

Isprva su Turci problem svog slabljenja i opadanja vidjeli u razlozima čisto vojne prirode, te su predložili i lijek vojne prirode. Kršćanska vojska se pokazala nadmoćnijom u odnosu na muslimansku vojsku na bojnom polju; dakle, mora da postoji neka prednost u usvajanju oružja, tehnika i metoda obuke pobjednika.

Osmanski zvaničnici i drugi pisci napisali su brojne zabilješke u kojima se zalažu za ovu ideju. Jednu od njih napisao je i Ibrahim Muteferika, mađarski unijata koji je primio islam, i odštampao je u Istanbulu 1731. godine. To je bila jedna od prvih knjiga koju je izdala prva turska izdavačka kuća koju je osnovao sam Ibrahim. Očigledno posvećena administrativnim i taktičkim pitanjima, knjiga je podijeljena na tri odjeljka. Prvi skreće pažnju na značaj dobro uređenih sistema vladavine i opisuje njihove različite tipove koji postoje u Evropi. Drugi dio razmatra vrijednost naučne geografije, ključa za poznavanje kako

svoje, tako i teritorije susjeda, kao neophodnog dijela vojne vještine i kao pomoć administraciji. U trećem dijelu autor daje prikaz različitih tipova oružanih snaga koje postoje u evropskim državama, zatim prikaz njihovih metoda obuke, komandne strukture, metode borbe i njihovih vojnih zakona. Ibrahim se starao da izrazi svoju odgovarajuću odvratnost pri opisivanju franačkih nevjernika i njihovih metoda u ovoj oblasti. No, u isto vrijeme on jasno stavlja do znanja da je franačka vojska jača i bolja od osmanske, te kako Osmanlije moraju da ih oponašaju ako žele da opstanu.

Lekcija je bila naučena. Godine 1729. jedan francuski plemić, grof De Bonval, stiže u Tursku gdje prihvata islam, uzima ime Ahmed i stupa u osmansku službu. 1731. godine biva zadužen za reformu artiljerijskog korpusa. Škola za vojnu inžinjeriju bila je osnovana 1734., a sljedeće godine Bonval je dobio zvanje paše i čin „artiljerijskog zapovjednika". Ovaj eksperiment se, postepeno, iscrpljivao i na kraju bio završen, ali je 1773. godine počeo jedan novi i to sa otvaranjem škole za pomorsku inžinjeriju.

"Uvoz" vojnih instruktora sa Zapada, uglavnom iz Francuske, ali i iz drugih evropskih zemalja, radi obuke turskih oficira u novoj vještini ratovanja, donio je brojne značajne posljedice. U njih se ubraja i jedan novi odnos između učitelja nevjernika i učenika muslimana, koji su sada morali da poštuju kao mentore i vodiče iste one koje su navikli da preziru. Štaviše, morali su da primaju instrukcije na barbarskim jezicima za koje do tada nisu osjećali potrebu da uopće nauče. Morali su da ih nauče kako bi razumjeli svoje instruktore, kako bi mogli da čitaju knjige o obuci i artiljerijske priručnike. Ali, kada bi jednom naučili francuski, nalazili bi da je neko drugo štivo mnogo interesantnije i eksplozivnije.

U istom periodu pojavila se još jedna inovacija od neuporedive važnosti: štamparstvo. U ovome je Ibrahim Muteferrika odigrao značajnu ulogu. Štamparske mašine su u Tursku pred kraj petnaestog vijeka donijeli Jevreji izbjeglice, a jevrejske štamparije su osnovane u Istanbulu, Solunu i drugim gradovima. Za Jevrejima su došli i Jermeni i Grci koji su u osmanskim gradovima postavili i svoje štamparske mašine na svojim jezicima. Ove su, međutim, imale odobrenje za rad pod strogim uvjetom da ne smiju da štampaju knjige na turskom ili arapskom

jeziku. Ova zabrana ostala je na snazi sve do ranog osamnaestog vijeka kada je i ukinuta, velikim dijelom zahvaljujući Saidu Čelebiju, sinu jednog ambasadora koji je bio postavljen u Parizu 1721. Prva knjiga pojavila se u februara 1729. godine. Kada je štamparija nasilno zatvorena 1742., već je bilo odštampano sedamnaest knjiga, od kojih se većina bavila historijom, geografijom i jezičkim pitanjima. Štamparija je ponovno otvorena 1784. i od tada se štamparstvo raširilo po cijelom Bliskom istoku.

No, sve u svemu, uticaj Zapada zadugo je ostao slab, uglavnom zbog toga što je prodor evropskih ideja dosegao samo do vrlo male grupe ljudi. Čak je i ovaj ograničeni uticaj bivao zadržavan, a ponekad i suzbijan, reakcionarnim pokretima poput onog koji je 1742. godine doveo do uništavanja prve turske štamparije. Iako je vojni poraz bio glavni podsticaj za rastuće prihvatanje zapadnih ideja, njegov efekat je, na neki način, bio oslabljen tokom ranog osamnaestog vijeka, kada su, neko vrijeme, Osmanlije bili u stanju da se dobro drže uprkos teškoćama, pa čak i da zabilježe neke uspjehe. Ali, prvobitni podsticaj bio je obnovljen nepogrešivom snagom nakon serije događaja koji su uslijedili krajem osamnaestog vijeka. Prvi udarac bio je Kučuk-kajnardžijski mirovni sporazum, kojim je ratificiran katastrofalan poraz Osmanlija od strane Rusa i kojim je Rusija dobila ogromnu teritorijalnu, političku i trgovinsku premoć. Drugi udarac bila je ruska aneksija Krima 1783. godine. Iako to nije bio prvi teritorijalni gubitak, ipak je bio znak jedne značajne promjene. Prethodni gubici su se događali na osvojenim teritorijama naseljenim kršćanskim stanovništvom sa malim grupama turskih vladara i doseljenika. Krim je bio drugačiji: njegovo stanovništvo predstavljali su muslimani turskog govornog područja, a njihovo prisustvo na Krimu poticalo je još od vremena mongolskih osvajanja tokom trinaestog vijeka, a možda čak i od ranije. Ovo je bila prva predaja jedne muslimanske teritorije nastanjene muslimanskim narodima, a time i gorak udarac muslimanskom ponosu.

Treći šok došao je iz Francuske gdje je, prvi put od vremena krstaških ratova, započela vojna invazija na srce bliskoistočnog islama. 1798. godine vojna ekspedicija kojom je komandovao general Bonaparta iskrcala se u Egipat koji je tada bio osmanska provincija i

zauzela ga bez nekih velikih poteškoća. Francuska okupacija nije dugo trajala, te je provincija ubrzo zatim vraćena pod muslimansku upravu. Međutim, ova epizoda je pokazala kako strateški značaj tako i vojnu slabost arapskih zemalja, koje su dotle bile zaklonjene iza moći, i još više, iza autoriteta Osmanskog carstva.

Još veća posljedica ovog trećeg događaja bio je prodor novih ideja Francuske revolucije u islamske zemlje. Ovo je bio prvi idejni pokret iz Evrope koji je probio barijeru koja je razdvajala svijet nevjernika od svijeta islama i prvi koji će izvršiti dubok uticaj na muslimansku misao i djelo. Jedan od razloga za ovakav uspjeh kada su svi prethodni pokreti propali, bez sumnje, leži u činjenici da je francuska revolucija bila sekularna po prirodi, tj. ona je predstavljala prvi veliki društveni i intelektualni preokret u Evropi čiji se ideološki izraz nije sastojao iz religijskih termina. Slični raniji evropski pokreti poput: renesanse, reformacije, naučne revolucije i prosvjetiteljstva nisu imali uticaja na islamski svijet, čak su prošli nezapaženo. Možda je glavni uzrok tome što su svi ovi pokreti bili, u manjoj ili većoj mjeri, kršćanski po izražajnoj formi i čiji je prodor stoga bio spriječen intelektualnom odbranom islama. Sekularizam kao takav, naravno, nije bio posebno privlačan muslimanima, čak naprotiv; ali jednu ideologiju koja nije bila kršćanska muslimani su mogli da uzmu u razmatranje sa distance koju nije bilo moguće imati kada se radilo o doktrinama koje su bile umrljane rivalskom religijom. U takvoj jednoj sekularnoj, ili bolje rečeno, religijski neutralnoj ideologiji muslimani su se čak mogli nadati da će naći talisman koji bi im odao tajne zapadnog znanja i napretka, koji, pritom, neće ugroziti njihovu sopstvenu tradiciju i način života. U početku, vladajuće elite Turske nisu ove događaje posmatrale u tom svjetlu. Kako se revolucija iz Francuske širila na druge evropske zemlje, oni su na nju još uvijek gledali kao na unutrašnju stvar Francuske ili, u najboljem slučaju, kao na unutrašnju stvar kršćanstva. Osmansko carstvo, kao muslimansku državu, nije doticao haos koji se odigravao u kršćanskim zemljama, a samo Carstvo bilo je imuno na zarazu ove kršćanske bolesti. Neki su u tome čak vidjeli moguću korist. U januaru 1792. godine, Ahmed-efendija, lični sultanov sekretar, zabilježio je u svom dnevniku da je revolucija, odvlačeći pažnju evropskih sila i nudeći još jedan mamac

za njihovu pohlepu, olakšala život Osmanlijama. U duhu pobožnosti zaključuje: „Neka Bog pomogne da se prevrat u Francuskoj proširi poput sifilisa [firengi] i na druge neprijatelje Carstva, neka ih nagna u stalni međusobni sukob i tako postigne korist našem Carstvu. Amin."

Nema sumnje da je upravo ovo uvjerenje o sopstvenoj imunosti na ova događanja dovelo Turke do toga da odbiju otvorenost Rusa za zajedničku akciju protiv Francuske, pa čak i mnogo skromniju molbu koju su, zajedno, podnijeli austrijski, pruski i ruski izaslanici, a ta je da spriječe Francuze da u Turskoj nose trobojne kokarde. Osmanski historičar Dževdet-paša navodi ovaj razgovor:

> Jednoga dana došao je glavni austrijski tumač kod glavnog sekretara, Rašid-efendije, i rekao: „Neka Bog kazni ove Francuze onako kako zaslužuju, mnogo su nam patnje izazvali. Za Boga miloga, kada biste im barem strgli ove kokarde sa glava!" Na ovu molbu, Rašid-efendija je odgovorio: „Prijatelju moj, nekoliko puta smo vam rekli da je Osmansko carstvo muslimanska zemlja. Niko od nas ne obraća nikakvu pažnju na te njihove značke. Mi priznajemo trgovce iz prijateljskih zemalja kao goste. Oni nose kakve god šešire hoće i na njih kače kakve god značke žele. I da na glavu stave korpe sa grožđem, nije stvar Uzvišene Porte da ih pita zašto to čine. Uzrujavate se ni zbog čega.

Oktobra 1797. godine, prema Sporazumu iz Kampoformija, Francuzi su ukinuli Mletačku republiku i njenu imovinu podijelili sa Austrijom. Oni sami su anektirali Jonska ostrva i neka mjesta na obali gdje su se graničile Albanija i Grčka. Francuska i Turska, vjekovni prijatelji, sada su postali i susjedi, ali je staro prijateljstvo uvehnulo pod pritiskom. Kontrast između helenskih građana francuske Republike i raje osmanske Grčke nije se mogao sakriti, niti kontakt između njih izbjeći. Ubrzo je osmanski guverner Moreje počeo da šalje uznemiravajuće izvještaje u Istanbul. Uprkos izjavama prijateljstva prema Uzvišenoj Porti, govorio je on, Francuzi imaju ozbiljne hrđave namjere prema njoj. Kao nasljednici Venecijanaca, čak su planirali da zahtijevaju povratak i drugih bivših venecijanskih posjeda, poput ostrva Krita i same Moreje. Ali ni to nije bilo sve. Postojali su i alarmantni izvještaji o skupovima

i ceremonijama odmah iza granica Carstva na kojima su držani govori o slobodi i jednakosti, pa čak i o ponovnom uspostavljanju slave stare Helade. Ovoga puta, kada je novi ruski ambasador govorio o ovim stvarima, kao i o prijetnji koju događaji u Francuskoj predstavljaju za sve ustanovljene režime, paše su ga slušale sa mnogo više pažnje, a Ahmed Atif-efendija, glavni osmanski sekretar, napisao je visokom državnom savjetu memorandum o austrijskom i ruskom pozivu Osmanlijama da im se pridruže u koaliciji protiv Francuske, kako bi se spriječilo širenje revolucije. Ovakvo novo i drugačije mišljenje zahtijevalo je objašnjenje i Ahmed Atif-efendija ga je brižljivo izložio:

> U pogledu maloprije napomenutih opažanja, pitanje koje treba razmotriti je sljedeće: da li Carstvu prijeti ista opasnost kao i drugim državama, ili ne? Doduše, iako je Carstvo od početka sukoba odabralo poziciju neutralnosti, ipak se nije uzdržalo od pokazivanja dobre volje i prijateljstva, ponašajući se pritom kao da praktično pomaže francuskoj Republici, i to do te mjere da je izazvalo seriju protesta od strane drugih sila. U vrijeme kada je Francuska bila pod velikim pritiskom i pogođena nestašicama i glađu, Carstvo je dopustilo obilan izvoz robe iz Bogom zaštićene zemlje, kao i transport te robe do francuskih luka, spašavajući ih time od gladi. Zauzvrat, Francuska republika i njeni generali nisu se uzdržali, ni riječju ni djelom, od pokušaja da podriju temelje Carstva, pogotovo u vrijeme podjele Venecije, kada su uzeli ostrva i četiri grada na kopnu blizu Arte - Butrint, Pargu, Prevez i Vonicu; njihov čin oživljavanja oblika vladavine iz vremena stare Grčke, kao i uvođenje režima slobode u ovim mjestima otkriva njihov zli naum kojem nije potreban ni dalji komentar ni dalje objašnjenje.

I ovdje su Grci i drugi kršćanski podanici Carstva, a ne samo muslimani, bili ti koji su smatrani za ranjive i podložne uticajima. No, 1. jula 1798. godine, Bonapartina ekspedicija na Egipat iskrcala se u Aleksandriji i inaugurirala jednu novu eru u islamskoj historiji.

Tadašnji nedostatak svijesti i nevjerica muslimana vezana za aktuelne događaje ogleda se u ovom izvještaju iz dnevne hronike egipatskog historičara Džabertija koji on daje o ovim nečuvenim događajima:

U nedjelju, 19. dana svetog mjeseca ramazana ove godine (1213./1798.), pisma stigoše u Kairo po pismonošama iz morske luke Aleksandrije. U njima je pisalo da je u četvrtak, 8. dana toga mjeseca, deset engleskih brodova stiglo u luku i zaustavilo se u blizini obale, u vidokrugu svih gradskih žitelja, a ubrzo je stiglo još petnaest brodova. Ljudi iz luke čekali su da vide šta ovi hoće, a mali čamac je doplovio do obale i u njemu deset ljudi. Oni su se iskrcali i susreli sa uglednicima grada, kao i sa reisom postavljenim od vladara Es-Sejjida Muhammeda Kerima. Bili su upitani za svrhu dolaska, a oni su odgovorili da su Englezi i da su došli u potrazi za Francuzima koji su otplovili sa velikom silom prema nepoznatom odredištu. „Ne znamo", rekoše oni, „koji je njihov cilj, a bojimo se da bi mogli da vas napadnu i da vi nećete moći da se odbranite od njih, a ni da ih spriječite da se iskrcaju."
Es-Sejjid Muhammed Kerim nije prihvatio ovu izjavio i posumnjao je da je sve to zamka. Oštro im je odgovorio. Na to su izaslanici Engleza odgovorili: „Mi ćemo čekati na našim brodovima i osmatrati luku. Od vas nećemo tražiti ništa do pomoć u vodi i namirnicama koje ćemo platiti." Ali ovo je odbijeno uz odgovor: „Ovo su sultanove zemlje i niti Francuzi niti bilo ko drugi ima šta da traži ovde. Zato, odlazite od nas!" Ubrzo nakon toga, engleski izaslanici razviše jedra i vratiše se, kako bi potražili namirnice na nekom drugom mjestu van Aleksandrije i kako bi se ispunila Božija odluka. U srijedu, 20. dana istog mjeseca, stigoše poruke iz aleksandrijske luke, ali i iz Rozete i Damanhura, kako su u ponedjeljak, 18., pristigli francuski brodovi u velikom broju. Stupili su na obalu sa bojnim oružjem i vojnicima bez znanja lučkog stanovništva i do sljedećeg jutra raširili su se po gradu poput skakavaca.

Džaberti i njegovi savremenici u Egiptu, diskutirajući nadugačko o dolasku i aktivnostima, a potom i odlasku Bonapartine ekspedicije iz Egipta, nisu pokazivali nikakav interes, niti zabrinutost za unutrašnju historiju Francuske, a još manje za unutrašnje stvari ostatka Evrope. Francuzi su došli, ostali neko vrijeme, radili razne stvari i otišli. Nikoga nije bilo briga da pita, a kamoli da istraži, zašto su oni dolazili i zašto

su otišli. Na dolazak nevjernika se gledalo kao na neku vrstu prirodne nepogode koja se toliko malo mogla kontrolirati, koliko je malo i bilo potrebe da se objasni. Samo je jedan od njih, libanski kršćanin, poznat kao Nikola Turk, pokušao da dadne vrlo kratak opis Francuske revolucije, koji je, svakako, bio prvi te vrste na arapskom jeziku, kao uvod u svoju historiju Egipta od 1789. do 1804.:

> Počinjemo sa historijom pojave Francuske republike u svijetu, nakon što su Francuzi ubili svog kralja i to početkom godine 1792. kršćanske ere, a koja odgovara 1207. godini po islamskom kalendaru. Te godine je cjelokupni narod kraljevine Francuske ustao protiv kralja i kneževa i plemića, zahtijevajući jedan novi poredak i preraspodjelu, umjesto postojećeg poretka koji je bio za vrijeme tog kralja. Oni su tvrdili i potvrdili da je isključiva moć njihovog kralja izazvala veliku pustoš u toj kraljevini, te da su kneževi i plemići uživali sva dobra ovog kraljevstva, dok je ostatak ljudi živio u bijedi i poniženju. Zbog ovoga su se svi digli i jednoglasno rekli: „Nećemo se smiriti dok kralj ne abdicira i dok ne uspostavimo republiku." I nastade veliki dan u gradu Parizu i kralj i ostali ljudi iz njegove vlade, kneževi i plemići, uplašiše se, a ljudi dođoše kod kralja i obavjestiše ga o svojim ciljevima...

Nikola nastavlja svoj prilično tačni prikaz događaja koji su uslijedili u Francuskoj i u ostatku Evrope.

Prodor Francuza u srce muslimanskog Bliskog istoka i pojava Britanaca kao jedine sile dovoljno jake da im se suprotstavi, donijeli su grubo otrežnjenje muslimanskoj samozadovoljnosti. Dok su Britanci i Francuzi širili svoje operacije na istočni Mediteran, Rusi su nastavili kopneno da napreduju prema jugu. Jedna nova faza započela je aneksijom Krima, 1783. godine. Odatle su Rusi brzo napredovali u oba pravca duž sjevernih obala Crnog mora, pokoravajući i naseljavajući zemlje kojima su prethodno vladali i koje su naseljavali Turci, Tatari i drugi muslimanski narodi. Ovo je vodilo još jednom ratu sa Turcima koji je okončan 1792. godine, kada su Osmanlije bili prisiljeni da priznaju rusku aneksiju tatarskih hanata, kao i da prihvate rijeku Kuban u Zakavkazju kao granicu između Ruskog i Osmanskog carstva.

Rusi su time okončali vijekovima dugu muslimansku dominaciju nad Crnim morem i prijetili su da ugroze granice Osmanskog carstva kako na istočnom, tako i na zapadnom kraju. Također su ugrožavali i Iran, gdje je novouspostavljena dinastija Kadžara neuspješno pokušala da povrati kavkaske zemlje koje su bili izgubili od Rusije. Suočavajući se sa perzijskom invazijom, neki stanovnici drevne kršćanske kraljevine Gruzije zatražili su zaštitu od Rusije, a car je odgovorio tako što je januara 1801. godine proglasio pripajanje Gruzije Ruskom carstvu. Ovome je 1802. godine uslijedila reorganizacija Dagestana, zemlje između Gruzije i Kaspijskog mora, koja je postala ruski protektorat, a ubrzo nakon toga došlo je i do teritorijalnog utapanja još jedne male transkavkaske kraljevine. Sada je put za napad na Iran bio čist i napad je počeo 1804. godine, a rezultirao je ruskom aneksijom Jermenije i sjevernog Azerbejdžana.

Do tada su Francuzi već bili napustili Egipat, ali je postojao raširen strah od njihovog eventualnog povratka. Rivalsko prisustvo Britanaca bilo je slaba utjeha, Nikolina hronika jasno odslikava muslimanske slutnje vezane za ovu dvostruku prijetnju kako iz zapadne tako i iz istočne Evrope:

> Ovoga mjeseca (februar 1894.) u zemlju stigoše izvještaji sa raznih strana da su Francuzi poslali ogromnu silu u Sredozemlje sa mnogo brodova i bezbroj vojnika i da idu prema istoku. Ljudi na istoku su strahovali od ovoga, a pričalo se kako su i Englezi sa brodovima i ljudstvom krenuli put Aleksandrije. Ove glasine su se umnožavale, što je izazvalo nelagodu među Egipćanima kada su u pitanju ove evropske države, jer su Egipćani bili svjedoci njihove ratne vještine i hrabrosti. Ljudi su govorili kako je ovaj ili onaj franački kralj namjerio da zauzme Egipat, jer su uočili nedostatak snage muslimana u ratu i u bliskoj borbi, kao i nedostatak postojanosti kod njih... U isto vrijeme kolale su priče o sultanu Konstantinu, bratu sultana Aleksandra, sultana Rusije, poznatog kao el-Muskub, da je on zauzeo kraljevinu Gruziju i zemlje Perzijanaca, te da je hitao ka Bagdadu. Osmanska država je jako strahovala od ovog sultana čiji je nadimak bio “Žuta Stijena”, ili “Žuti Barbarin”. Moskovska država vodila je mnogo ratova i bitaka sa osmanskom državom od

vremena sultana Ahmeda koji je na vlast došao 1115. [1703.], pa do vremena sultana Selima koji je na vlast došao 1203. [1789.]. Ovo carstvo se širilo i raslo bez prekida, slamajući narode i zauzimajući zemlje i dobijajući bitke sve do godine 1218. [1804.]. Postalo je moćno, i te kako moćno! Ova su vremena bila blagorodna za njih i njihova država je zauzela zemlje Tatara, Gruzijaca i Perzijanaca. Počela je da se širi i da raste i nastavit će tako dokle god to bude bila Božija volja."

Ali, Francuzi se nisu vratili. Do mira iz 1802. godine, povukli su se kako iz Egipta tako i sa Jonskih ostrva. Pošto više nije bila susjed Turskoj, Francuska je sada bila u boljem stanju da dijeli svoje ideje sa Turcima. Pisma Halit-efendije, turskog ambasadora u Parizu od 1803.-1806., otkrivaju sljedeće:

> Molim vas da se molite za moj bezbjedan povratak iz ove zemlje nevjernika, jer sam došao do Pariza, ali još uvijek ne vidjeh tu zemlju franačku o kojoj neki ljudi govore i koju hvale. U kojoj to Evropi ove divne stvari i ti mudri Franci mogu da se nađu, ja zaista ne znam...
>
> Slavljen bio Bog, umovi i vjerovanja ovih ljudi! Čudno je to da ova franačka zemlja, o čijim pohvalama su nam uši tako dugo bile pune, ne samo da nije ni nalik na ono što se o njoj govori, već upravo suprotno...
>
> Ako vam iko hvali francusku zemlju, bilo sa namjerom da vas zaplaši, bilo sa namjerom da vas navede na pogrešan put, onda ga upitajte: ‚Da li si bio u Evropi ili ne?' Ako kaže: ‚Da, zaista sam bio i uživao sam dok sam bio tamo', onda je zasigurno ubačen i franački je špijun. Ako kaže: ‚Ne, nisam bio, znam to iz historijskih knjiga.', onda je on jedna od ove dvije stvari: ili je magarac koji obraća pažnju na ono što sami Franci pišu, ili ih hvali zbog religijskog fanatizma.

Pretpostavka iz posljednje rečenice jeste da je svako ko hvali Franke i sam kršćanin, najvjerovatnije osmanski kršćanin koji hvali svoju evropsku braću po vjeri.

Halit-efendija bio je ubijeđeni reakcionar i mrzitelj svega zapadnog, ali njegova pisma otkrivaju kako je francuski uticaj postao jak. Širenje francuskih ideja, čak i u Istanbulu, potvrđuje carski historiograf Ahmed Asim-efendija koji u hronici za period od 1791.-1808. ima ponešto da kaže i o francuskim aktivnostima u Turskoj. Francuzi su se predstavili kao prijatelji i sprovodili su intenzivnu propagandu. Zbunili su ne samo državne velikaše, već i obične ljude. Kako bi raširili svoje opake ideje, tražili su društvo muslimana, varajući ih otvorenim iskazima prijateljstva i dobre volje, te su tako, kroz familijaran i intiman društveni odnos, našli mnoge žrtve.

> Izvjesni senzualisti, neogrnuti plaštom lojalnosti, s vremena na vrijeme su od njih učili politiku. Neki, željni da nauče njihov jezik, uzeli su francuske učitelje, prihvatili njihov jezik i gordili se... svojim prostačkim govorom. Na ovaj način su Francuzi bili u stanju da, krišom i postepeno, uvuku svoje običaje u srca nekih ljudi i učine privlačnim svoj način razmišljanja kod ljudi slabog uma i plitke vjere. Trezveni i dalekovidi i ambasadori drugih zemalja uvidjeli su svu opasnost ove situacije. Uzrujani i uz neodobravanje, grdili su i osuđivali ove stvari kako implicitno, tako i eksplicitno i upozorili na hrđave posljedice koje će proizaći iz ovakvih aktivnosti. Ova zlonamjerna gomila i odvratna banda prvo je posijala sjeme svoje politike u srca velikaša ove zemlje, zatim ih je podstrekivala i zavodila na svoj način mišljenja, podrivajući time, sačuvaj nas Bože, principe Šerijata.

Uticaj Zapada na Bliski istok ušao je u jednu novu i nasilnu fazu.

B. Posrednici

[...] Doba renesanse i velikih otkrića dovelo je do ubrzanog i obimnog povećanja evropskog interesiranja za islamski svijet. Dok islam nije više bio smatran ozbiljnim protivnikom kršćanske vjere, Osmansko carstvo je još uvijek bilo neprijatelj vrijedan poštovanja, a ponekad se činilo kako njegovo napredovanje ka srcu Evrope predstavlja prijetnju samom opstanku kršćanskog svijeta. Početkom šesnaestog vijeka, pojavila se jedna nova i neprijateljski nastrojena islamska sila u Iranu, pod vladavinom šiijskih šahova iz dinastije Safevija, što je izgleda ponovo nudilo mogućnost otvaranja jednog drugog fronta ili barem skretanje pažnje na udaljeni drugi kraj Osmanskog carstva. Iz ovih razloga, pouzdane i tačne informacije koje su se ticale kako osmanske tako i perzijske države bile su od velike važnosti za evropske sile, te je čitav niz posjetilaca putovao u raznim svojstvima na Istok kako bi te informacije pribavio.

Ali to nije bilo sve. Postojali su i drugi motivi koji su natjerali Evropljane da u još većem broju putuju na Istok, pa čak i da se tamo nastane na duže vrijeme. Doba velikih otkrića koja su evropske istraživače odvela do najudaljenijih dijelova Azije, Afrike i obje Amerike, dovelo je također i do azijskog, afričkog kao i evropskog približavanja islamskom svijetu, i donijela im nove mogućnosti i podsticaje da ga istražuju. Intelektualna radoznalost renesanse uskoro se proširila i na velikog susjeda evropskog kršćanstva. Ekspanzija evropske industrijske proizvodnje i rastuće zalihe robe raspoložive za izvoz iz evropskih kolonija u novi svijet podstakli su evropske trgovce da usmjere pažnju na islamski Istok kao tržište za svoju robu. Trgovinski i politički rivalitet između raznih evropskih zemalja koji je

iz toga proistekao vodio je ka direktnijem i intenzivnijem evropskom angažovanju u zemljama Bliskog istoka.

Ništa manje važan proces bio je širenje do Istanbula, osmanske prijestolnice, jedne prakse koja se u međuvremenu već razvijala u Evropi, a to je praksa stalnih diplomatskih veza koje su se odvijale preko stalnih ambasada. Do kraja šesnaestog vijeka većina zemalja kako istočne tako i zapadne Evrope često je slala redovne izaslanike u Istanbul; nekoliko njih, uključujući tu Veneciju, Francusku, Englesku i samo Carstvo, već su bile ustanovile stalne misije. Tokom sedamnaestog i osamnaestog vijeka, većina preostalih evropskih zemalja slijedila je njihov primjer. Rezultat toga bio je stvaranje prilično velike stalno nastanjene zajednice srednje i više klase Evropljana u osmanskoj prijestolnici sa malo većim brojem lokalnih pomoćnika i onih koji su zavisili od njih, a koji su bili regrutovani uglavnom iz redova nemuslimanskog stanovništva grada. Uz tri lokalne zajednice Grka, Jermena i Jevreja, zaživjela je i jedna nova zajednica. Nju su činili uglavnom katolici po vjeroispovijesti, pripadnici raznih nacionalnosti i zajednica, koji su govorili mnogim jezicima, ali uglavnom italijanskim i grčkim i koji su uživali ili imali pravo državljanstva neke od evropskih država, a sa kojima su njihove veze često bile prilično labave. Članovi ove zajednice u Evropi su postali poznati pod imenom Levantinci, u Turskoj kao tath su Frengi, tj. slatkovodni Franci, kako bi se razlikovali od „slanovodnih" Franaka koji su, ustvari, došli iz Evrope.

Razvoj diplomatskih odnosa sa Iranom i Marokom pokazao se prilično težim. Izaslanici koji su posjećivali te zemlje nisu bili rijetki, ali je do osnivanja stalnih misija došlo tek mnogo kasnije.

Porast evropskog interesiranja i aktivnosti u islamskim zemljama teško da je mogao da prođe nezapaženo. Evropska trgovina i diplomatija dovele su do stalnog povećanja broja Evropljana koji su se nastanjivali u muslimanskim gradovima, kao i do povećanja broja lokalnog stanovništva koje je na ovaj ili onaj način dolazilo u dodir s njima. Iako su to najvećim dijelom bili nemuslimani, oni su ipak do neke mjere ostali povezani sa većim bliskoistočnim društvima, čiji su dio još uvijek bili bez obzira na to koliko su bili izloženi segregaciji i izolaciji. Čak je i uspon orijentalističkih studija u Evropi morao da

ima nekog efekta. Od šesnaestog vijeka naovamo evropske štamparije štampale su izdanja arapskih knjiga koje su i po cijeni i po pogodnosti upotrebe imale prednost u odnosu na rukopise na koje su čitaoci muslimanskih zemalja još uvijek bili prisiljeni da se oslanjaju. I zaista, u muslimanskim izvorima mogu se naći povremene pritužbe na uvoz ovih evropskih izdanja arapskih tekstova.

Ali, u cjelini gledano, odgovor na sve ove aktivnosti ostaje mali. Zajednice trajno nastanjenih Evropljana, trgovci, diplomate i ostali, ostali su izolovani. Njihov krug saradnika iz redova lokalnog stanovništva više je služio njihovoj izolaciji nego povezivanju sa muslimanskom populacijom, koja je očigledno njihovu poziciju i sagledavala baš u tom svjetlu. Poslovanje sa strancima nevjernicima bilo je prljav i opasan posao, i najbolje ga je bilo ostaviti drugim nevjernicima.

Imajući u vidu ovakve stavove, nije iznenađujuće to što je još uvijek postojala stara averzija prema putovanju u Kuću rata (daru ‘l-harb). Za onu vrstu neophodnih kontakata pri obavljanju poslova sa nevjerničkim svijetom, većina muslimanskih vladara zadovoljavala se oslanjanjem na nevjernike koji su bili u obavezi prema njima - što je bio prirodan dug koji su niži morali da daju višima - a čak i kod kuće koristili su se uslugama posrednika koji bi ih štitili od suviše bliskih kontakata.

Dugo vremena su se odnosi Osmanlija sa Evropom skoro u potpunosti odigravali preko takvih posrednika. Prije svega, taj zadatak zahtijevao je znanja koja muslimani ili nisu imali ili nisu ni marili da ih steknu. Tu su takođe bile i dužnosti koje za muslimane nisu bile privlačne. U većini ljudskih društava uobičajeno je da dominantna grupa prepušta nezahvalne zadatke drugima. Tako nalazimo nemuslimane dobro zastupljene, naročito u kasnijim vijekovima, u poslovima koji bi se mogli nazvati „prljavim zanatima”. U njih se ubrajalo i ono što je za strogo vjerujuće muslimane bio najprljaviji od svih zanata, a to je kontakt i poslovanje sa nevjernicima. Ovakav stav doveo je s vremenom do prilično velikog broja Jevreja i kršćana koji su se bavili zanimanjima poput diplomatije, bankarstva i špijunaže. Sve u svemu, pregovore sa stranim predstavnicima u Istanbulu vodili su nemuslimani zaposleni pri Uzvišenoj Porti; putovanje u inostranstvo, bilo u diplomatske ili trgovačke svrhe, takođe je bilo prepušteno nemuslimanima.

Tek povremeno je neki osmanski dostojanstvenik išao u neku misiju, a i tada je obično bio u društvu prevodioca, nemuslimana.

Šesnaesti vijek donio je jednu značajnu promjenu u turskim stavovima. Pod vladavinom prvih sultana, jugoistočni Evropljani - Grci, Sloveni i Albanci - zauzimali su istaknuta mjesta u vladajućem osmanskom establišmentu, ne samo kao preobraćenici u islam, nego čak i kao kršćani. Osmanski prinčevi ugovarali su dinastičke brakove sa kršćanskim princezama, a nekoliko najstarijih i najcjenjenijih osmanskih aristokratskih porodica bile su bizantijskog porijekla. Spiskovi vlasnika feudalnih dobara u osmanskim arhivama sadrže mnoga kršćanska imena, što pokazuje da je kršćanska gospoda bila svrstana u osmanski vojni vladajući stalež. Evolucija osmanske države od pogranične kneževine do islamskog carstva, neizbježno je transformisala i njenu vladu i njeno društvo. Ovaj proces bio je ubrzan i zadobijanjem arapskih centralnih teritorija, naročito muslimanskih svetih mjesta u Arabiji, što je rezultiralo pomjeranjem težišta teritorije, populacije i tradicije prema Istoku. Preobraćenici sa Balkana, kao i oni drugog porijekla, nastavili su da igraju značajnu ulogu tokom još nešto više od jednog vijeka, ali su ih u sve većem broju bacali u sjenu ljudi iz starih muslimanskih familija, a nepreobraćeni kršćani bivali su postepeno istiskivani iz vladajućeg aparata i ograničavani na svoj zakonski određen položaj zimmija.

Međutim, kontakti sa neosvojenim dijelovima kršćanskog svijeta su se nastavili, što je izbacilo Turke u prvi plan. Od šesnaestog sve do devetnaestog vijeka, istočni Arapi su skoro u potpunosti zavisili od Osmanlija kada su u pitanju bili njihovi kontakti sa Evropom, a u Iranu su, dakle još dalje na istoku, informacije koje su do njih stizale često već bile profiltrirane preko osmanskih kanala.

U razvoju osmanskih odnosa sa Evropom i u ulozi posrednika koji su te odnose na djelu i sprovodili, mogu se opaziti dva stadija. U prvom, posrednici su uglavnom bili ljudi koji su dolazili iz Evrope; u drugom stadiju su to bili ljudi iz lokalne populacije, koji su se kretali ka Evropi. U prvoj fazi, ovi posrednici bili su uglavnom odmetnici ili izbjeglice, od kojih je većina bila evropskog porijekla. Pored španskih Mavara koji su brzo bili asimilirani u muslimansku zajednicu, izbjeglice su uglavnom, iako ne jedino, bili Jevreji. Progon Jevreja u Španiji i Portugaliji, kao i

na teritorijama pod španskim uticajem, za Osmanlije je bila prava srećna okolnost. Počev od kraja petnaestog i tokom šesnaestog vijeka, ogroman broj Jevreja iz Evrope preplavio je osmanske teritorije. Oni su sa sobom donijeli i korisne vještine, poznavanje evropskih jezika i tamošnjih uslova, a uz to i neka umijeća i zanate. Jedan zapadni putopisac, Nikolas de Nikolaj, koji je posjetio Tursku 1551. godine, ima neka interesantna opažanja o ulozi španskih i portugalskih Maranosa koji su na silu uzeli kršćanstvo, potom izbjegli u Tursku kako bi se vratili u judaizam:

> Među njima [Turcima] ima i izvrsnih zanatlija svih zanata i vrsta proizvodnje. Tu su naročito Maranosi koji su ne tako davno prognani i istjerani iz Španije i Portugalije, a koji su na veliku štetu kršćana pokazali Turcima nekoliko novih pronalazaka, smicalica i ratnih naprava, i naučili ih vještinama kao što su pravljenje artiljerijskih oruđa, arkebuze (starinske kratke puške, prim. prev.), barut, đulad i ostalo oružje. Takođe, postavili su i štampariju kakva do tada nije viđena u ovim krajevima, ali im nije dozvoljeno da štampaju knjige na turskom ili na arapskom.

Sa muslimanskog stanovišta, Jevreji su imali jednu značajnu prednost u odnosu na kršćane. Na njih se nije sumnjalo kao na saučesnike sa glavnim evropskim neprijateljima islama. To znači da su Turci često preferirali da njima, a ne kršćanima, povjeravaju osjetljive političke i ekonomske zadatke. Odmah nakon turskog zauzimanja Kipra koji je uglavnom bio naseljen pravoslavnim Grcima i malom manjinom Italijana katolika, u osmanskim arhivama nalazimo naređenja da se na ostrvo pošalju i jevrejske porodice. Jedno naređenje govori o pet stotina, drugo o hiljadu „dobrostojećih jevrejskih porodica" koje treba poslati na Kipar „a u interesu rečenog ostrva". Ovo je značilo da su Osmanlije htjeli da imaju na ostrvu jedan produktivan industrijski i komercijalni element, a koji nije bio ni grčki, ni italijanski ni kršćanski i koji se ne bi sa naklonošću oslanjao na kršćansku Evropu. Oni su mogli da se oslone na Jevreje u svojim kontaktima sa Zapadom. Time nisu mogli da računaju na Grke ili Jermene. Slična razmišljanja dovela su do početaka onoga što se na kraju razvilo u masovno naseljavanje Jevreja u Solunu, nakon što su ga Osmanlije osvojili. Ovo naseljavanje bilo je dio smiš-

ljene osmanske politike čiji je cilj bio stvaranje jedne ekonomski korisne i politički pouzdane populacije u ovoj strateški važnoj morskoj luci.

Tokom šesnaestog vijeka, evropski Jevreji pojavljuju se u osmanskoj službi u nizu raznih svojstava. Nalazimo ih u carinskoj službi, u kojoj su Jevreji već bili mnogobrojni u memlučkom Egiptu i u kojoj je njihovo znanje evropskih jezika i običaja njihovim gospodarima bilo od velike koristi. Nalazimo ih angažovane u diplomatskim aktivnostima raznih vrsta, ponekad i na visokom nivou. Nalazimo ih kao trgovce kako rade i putuju pod osmanskom zaštitom. Konačno, postoje dokazi u španskim arhivama da se osmanska špijunaža u kršćanskoj Evropi u velikoj mjeri oslanjala na jevrejske agente.

Grci su, iako ne pretjerano prijateljski nastrojeni prema Zapadu, mogli još uvijek da gaje nade o obnavljanju bizantijskog carstva. Jermeni su, još uvijek uglavnom naseljeni na jugu i istoku Male Azije, bili skoro isto onoliko izolovani od Zapada koliko i sami Turci. Jevreji su bili u boljoj poziciji da izvršavaju ove zadatke i Turci su birali njih.

Pored Jevreja bile su tu i druge izbjeglice, od progonjenih kršćanskih grupa, poput unitarijanaca, do priličnog broja otpadnika od kršćanstva ili, kako se nazivaju u muslimanskoj historiji, muhtedija, tj. onih koji su pronašli pravi put.

Do sedamnaestog vijeka broj otpadnika i izbjeglica bio je ozbiljno smanjen. Prije svega, uslovi života u Evropi su se poboljšavali. Nakon vjerskih ratova, Evropa se barem naučila nekoj toleranciji kada je religija bila u pitanju, tako da su kršćanski heretici pa čak i Jevreji imali manje razloga da napuštaju svoje domove i sele se u udaljene zemlje. Onim avanturistički nastrojenim duhovima koji su prethodno tragali za slavom i bogatstvom u Osmanskom carstvu, velika evropska otkrića i kolonizacija Novog svijeta ponudila je bolje prilike, a mnogi koji su prethodno mogli da naprave karijeru u osmanskoj ili nekoj drugoj službi kod muslimana, sada su bili na putu ka sjevernoj i južnoj Americi i ka tek osvojenim kolonijalnim teritorijama.

Dok je Evropa sa svojim prekomorskim posjedima postajala sve zanimljivija, Bliski istok i islamski svijet su, generalno gledano, postajali sve manje privlačni, a ulaskom u period ekonomskog i političkog opadanja, mogli su da ponude sve manje i manje izazova. Otpadnički

pokret je, međutim, nastavio da postoji. Njihova posljednja značajna grupa bili su pirati koji su se u ranom sedamnaestom vijeku premjestili iz zapadne Evrope u sjevernu Afriku i stavili svoje navigaciono umijeće i predatorske vještine na raspolaganje magrebskim gusarima.

Jevreji, koji su nekada bili tako značajni, prestali su da pristižu iz Evrope. Oni koji su već bili u Turskoj, postepeno su izgubili svoja znanja i kontakte. Šaka izbjeglica i avanturista nastavila je da traga za bezbjednošću i bogatstvom u Turskoj, ali je od svih njih samo jedna grupa dala neki značajniji doprinos. To su bili Mađari, uključujući tu i neke Poljake, koji su izbjegli iz Mađarske nakon neuspjelog ustanka 1848. godine. Oni su našli dom i napravili karijeru u Osmanskom carstvu. Te izbjeglice iz 1848. godine, od kojih su se neki preobratili u islam i uzdigli se visoko u osmanskoj službi, odigrale su značajnu ulogu u modernizaciji turskog administrativnog i vojnog aparata sredinom devetnaestog vijeka.

Kako su otpadnici i izbjeglice iz Evrope prestali da dolaze, a oni koji su već živjeli u Carstvu izgubili one kvalitete zbog kojih su i bili korisni, bili su zamijenjeni drugima. Iako je sada tek mali broj ljudi dolazio iz Evrope, bilo je drugih koji su išli u Evropu, uglavnom Grci. Do sredine sedamnaestog vijeka oni su već bili izgubili nadu u obnavljanje Bizantijskog carstva i prevazišli svoje ranije neprijateljstvo prema zapadnom kršćanstvu. Grci kršćani sa osmanskih teritorija počeli su da šalju svoje sinove u Evropu na studije, uglavnom u Italiju, a grčki diplomci sa italijanskih univerziteta, naročito iz škola medicine, igrali su sve značajniju ulogu. Primjer Grka slijedili su i drugi osmanski kršćani, naročito oni iz Istočnih crkava u zajednici sa Rimom. Počev od kraja šesnaestog vijeka, Vatikan je bivao sve aktivniji među kršćanima Bliskog istoka. Monaški redovi slali su svoje misije u Liban i drugdje, a u Rimu su otvorene visoke škole za Istočne zajednice. Na katolike i unijate koji su svoje obrede vršili po grčkim, jermenskim, koptskim, maronitskim, haldejskim i sirijskim običajima, ove evropske veze su sve više uticale, a ponekad bi dotakle i njihove pravoslavne, pa čak i muslimanske susjede. Škola i red koju je u Veneciji osnovao Jermenin katolik po imenu Mekitar (Mekhitar) bila je jedno vrijeme centar jermenskog intelektualnog života širom Istoka; vesternizacija Maronita

sa libanskih planina koji su govorili arapskim jezikom, s vremenom je uticala, u većoj ili manjoj mjeri, na cijelu Siriju i šire. Za razliku od Jevreja, Grci su bili u stanju da održavaju i proširuju svoje kontakte sa Evropom, kao i da institucionaliziraju i daju stalan oblik pozicijama od moći i uticaja, a koje im je ovo novo znanje omogućilo da steknu u osmanskoj državi. Jevrejski doktori sa Zapada koji su nekada služili kod sultana i velikih vezira, bili su zamijenjeni osmanskim Grcima sa italijanskim diplomama. Oni su na svaki način bili bolje pozicionirani od Jevreja. Budući da su rođeni u tim krajevima, bolje su razumjeli i Turke i njihov jezik. Budući da su kršćani, imali su bolje kontakte sa Evropom, a uživali su i zaštitu kršćanskih vlada i trgovačkih kompanija u Evropi, što je prirodno vodilo ka favorizovanju lokalnih kršćana na račun Jevreja. Ovo je postalo tim značajnije u periodu kada su preference evropskih kršćana bile glavnije od preferenci Turaka muslimana.

Dok su se diplomatski odnosi između kršćanskih i muslimanskih država skoro u potpunosti odvijali preko kršćanskih izaslanika u muslimanske dvorove, povremena rizična putovanja na nevjerničku teritoriju nisu se mogla izbjeći, a od šesnaestog vijeka pa nadalje tri muslimanske zemlje sa najviše kontakata i poslova vezanih za Evropu, Turska, Iran i Maroko, počele su da povećavaju učestalost slanja izaslanika ili trgovaca u razne evropske zemlje.

Isprva su i oni bivali regrutovani iz redova lokalnih nemuslimanskih zajednica ili čak iz redova otpadnika i avanturista koji su dolazili iz Evrope. Kada su u pitanju bili muslimani, oni su češće bili novi preobraćenici u islam, te su tako još uvijek bili u posjedu korisnih znanja u vezi sa Evropom, njenim narodima, vladama i jezicima. Načini vođenja evropske diplomatije bili su toliko novi za muslimanski svijet da su ponekad muslimanski suvereni čak strance koji su kod njih dolazili slali natrag u njihove zemlje kao izaslanike koji su prenosili poruke. Takav je, naprimjer, bio slučaj braće Entonija i Roberta Šerlija (Antony i Robert Sherley), koji su otputovali iz Engleske u Iran 1598. godine. Entonija Šerlija poslao je Erl od Eseksa (Earl of Essex) kako bi zadobio perzijsku podršku za savezništvo protiv Osmanlija i kako bi ostao da poduči perzijske vojnike u evropskoj vještini ratovanja. Godine 1599., šah je poslao Entonija Šerlija u svojstvu svog izaslanika

u Evropu, i to u misiju koja, međutim, nije dala rezultata. Njegov brat, Robert Šerli, ostao je u Iranu gdje mu je 1607. godine šah dao kćer čerkeskog poglavice za ženu, a 1608. godine ga poslao u jednu drugu diplomatsku misiju u Evropi, što je dovelo do ustanovljavanja diplomatskih i trgovinskih odnosa između Engleske i Irana. Činjenica da su takve misije povjeravane strancima i nevjernicima pokazuje koliko im se malo značaja pridavalo.

Povremeno su i muslimanski zvaničnici slati u misije po Evropi. Turski sultan Bajazit II poslao je izaslanika koji se zvao Ismail, sa pismima i poklonima na razne evropske dvorove, uključujući tu i firentinski, milanski i savojski. Tako smo čuli i za nekog marokanskog ambasadora u Londonu u Šekspirovo doba, a koji ga je možda inspirisao za lik Otela. Tu su i turske misije u Beču, Parizu i drugim prijestolnicama i to krajem šesnaestog i početkom sedamnaestog vijeka. Godine 1581., ništa manje nego dva turska izaslanika stigla su u Pariz. Prvi je imao zadatak da francuskom kralju Anriju III (Henry III) uruči pozivnicu od turskog sultana Murata III za ceremoniju obrezivanja njegovog sina Mehmeda. Misiju su činila četvorica čašnigira (çaşnigirs) - u bukvalnom prijevodu „kušača", što je bila titula visokih zvaničnika na muslimanskim dvorovima. Drugu misiju sproveo je izvjesni Ali Čelebi, koji je donio kopiju kapitulacija, upravo obnovljenih, sa pratećim pismom Anriju III. Ova epizoda ukazuje na određenu dozu nedostatka volje sa francuske strane da primi ovu misiju. Turski emisari su ostavljeni da čekaju tri mjeseca u Veneciji prije nego što im je dozvoljeno da nastave put Francuske. Čak i francuski ambasador u Veneciji, bar je tako pisao kralju, nije bio voljan da primi Turke, ,,s obzirom na to da je svrha ove misije u potpunoj suprotnosti sa kršćanskom vjerom." Slanje kršćanskih diplomatskih predstavnika islamskim suverenima bilo je prihvatljivo; primanje muslimanskih izaslanika u prijestolnicama kršćanstva nije. Međutim, kasnije je francuski ambasador promijenio mišljenje i ubijedio kralja da dozvoli Turcima da nastave put do Pariza, gdje su izgleda bili dočekani sa srdačnom dobrodošlicom. Jedna druga turska misija u Francuskoj zabilježena je 1607. godine kada je čauš, osmanski glasnik, donio pismo od sultana upućeno kralju Anriju IV, očigledno sa čisto ceremonijalnom misijom.

Čauš je bio tek nešto više od običnog prenosioca poruka. Čauši su se rutinski slali sa naređenjima za guvernere provincija, te tako ovakav izbor ukazuje na to koliko su malo poštovanja Osmanlije ukazivali ovom vidu „diplomatske" razmjene. Tek kasnije sultani su počeli da šalju izaslanike sa titulom ambasadora, elči, prvo u Beč, a potom i u druge evropske prijestole.

Generalno gledano, izgleda da su Evropljani, isto kao i Turci, više voljeli da svoje poslove obavljaju u Istanbulu, nego u evropskim prijestolnicama. Razgovori u Istanbulu mogli su da se vode u tajnosti, a prisustvo evropskih izaslanika moglo je da se predstavi kao da se tiče trgovine. Posjeta turskih izaslanika Evropi izazivala je sumnju kako neka kršćanska sila pokušava da načini savezništvo sa Turcima protiv svojih kršćanskih protivnika, i dok su mnogi i sami bili voljni da to urade, malo njih je bilo voljno da ih drugi vide kako to pokušavaju. Kao rezultat rezerviranosti sa obje strane, misije u Evropu ostale su rijetke. Postoji izvještaj o jednom turskom izaslaniku u Parizu 1640. godine i još jednog 1669.; kaže se kako je njegov dolazak bio inspiracija za scenu turske ceremonije u Molijerovom komadu Le Bourgeois Gentilhomme (Građanin plemić, 1670., prim.prev.).

Misije iz drugih muslimanskih zemalja bile su još rjeđe. Perzijski izaslanik u Parizu u vrijeme Luja XIV privukao je značajnu pažnju. U raznim prilikama pojavljuju se i marokanski ambasadori. Neke misije su se očigledno bavile pregovorima oko otkupa zarobljenika uhvaćenih na moru u Sredozemlju. Jedna od takvih je i prva osmanska misija u Hagu 1614. godine. Emisar je bio izvjesni Omer-aga, koji je bio nosilac činova čauša i muteferika. Sa njime su bila i dva tumača, jedan rimokatolik iz Naksosa čije ime se navodi kao Đan Đakomo Belegro, dok je drugi vjerovatno bio španski Jevrejin čije ime Abraham Abensanćo (Abraham Abensanchio), odslikava mješovitost kulture Iberijskog poluostrva. Bez sumnje su ova dva tumača, jedan kršćanin a drugi Jevrejin, služili za provjeravanje jedan drugog.

Vrijedi zapaziti da su nam sve ove prve misije koje su dolazile iz islamskih zemalja u Evropu, poznate samo iz zapadnih izvora. Slanje i poslovi ovih misija nisu ni dostizali nivo događaja koji bi privukao pažnju muslimanskih hroničara. Prva diplomatska misija o kojoj imamo

sačuvane muslimanske zabilješke je misija turskog ambasadora Kara Mehmed-paše, koji je otišao u Beč 1665. godine. Događaj zbog kojeg je otišao tamo bilo je potpisivanje primirja u Vašvaru između osmanskog i austrijskog suverena; svrha toga očigledno je bila uspostavljanje prijateljskih odnosa između njih dvojice. Izgleda da je ovo bila prva osmanska misija te vrste i tolikih razmjera. Ambasador je sa sobom poveo svitu od 150 ljudi od kojih je ne manje od trećine imenovano za nosioce posebnih dužnosti. Prevodilac je bio čuveni evropski učenjak Fransoa de Mesinjen Meninski, u to vrijeme glavni prevodilac austrijskog cara. Opširni izvještaj Meninskog na italijanskom, koji je naslovljen sa Relazione di Cio, che e passato circa l'ambasciata solenne Turchesca nell-'anno 1665. e 1666. sačuvan je u arhivama u Beču i izgleda da je služio kao vodič za ceremonije i protokole čija su se pravila slijedila pri priređivanju dobrodošlica sljedećim osmanskim misijama koje su dolazile u grad. O ovoj misiji sačuvana su dva turska spisa, od kojih jedan predstavlja zvanični izvještaj samog ambasadora.

Iako je misija ostala u Beču devet mjeseci, Kara Mehmed-pašin izvještaj je sažet i suhoparan, ograničen na opis njegovih zvaničnih aktivnosti i govori nam malo ili nimalo o zemlji u čijoj je posjeti. Međutim, njegova posjeta omogućila je jednom drugom, i to daleko poznatijem putniku i piscu, da opiše austrijsku prijestolnicu. Evlija Čelebija bio je uistinu veliki putnik, ali nažalost i veliki romansijer. On od svojih čitalaca i ne krije da je njegov cilj prije da zabavi nego da poduči, a ako je priča bila zabavna, onda i nije bilo toliko važno i da li je istinita. U deset tomova svoje Sejahatname (Seyahatname), knjige putovanja, on opisuje mnoge zemlje koje je posjetio i još više zemalja u koje nikada nije kročio. Pored onoga što je lično vidio, on govori i o stvarima o kojima je čuo iz raznih izvora, kako validnih tako i pogrešnih, ne pokušavajući pri tom ni da napravi razliku između njih. U šestom tomu svog putopisa on opisuje jednu očigledno mitsku ekspediciju u kojoj je učestvovao, jašući sa 40 000 tatarskih konjanika kroz Austriju, Njemačku i Holandiju sve do Sjevernog mora. U sedmom tomu opisuje Beč i Austriju u koje je putovao, kako nam kaže, kao član Kara Mehmed-pašine misije. Unekoliko iskrivljen osjećaj za istinu Evlije Čelebije otežava procjenu istinitosti njegovih tvrdnji. Jednom je čak sugerisao da on nikada nije ni išao u Beč,

već da je svoju priču sastavio od informacija koje je nakupio od članova misije koji su bili u povratku, da je te informacije prepravio i proširio, kako bi poslužile njegovoj svrsi. Pokazalo se da je ova optužba lažna, što je otkrio jedan dokument iz toga doba, a koji potvrđuje Evlijino prisustvo u Beču. Najveći dio onoga što govori ukazuje na opažanja iz prve ruke, iako njegov stil i način predstavljanja nisu uvijek prekomjerno ozbiljni. Njegov opis austrijskog cara može poslužiti kao primjer njegovog književnog manira:

> Neko bi mogao gotovo da posumnja da je Svemoćni zaista namjeravao, kad je on u pitanju, da stvori muškarca... On je mlad, srednje visine, golobrad, uzanih kukova, ne baš punačak i korpulentan, ali ne baš ni ispijen.
>
> Voljom Božijom ima glavu u obliku boce, zašiljenu na vrhu poput kape koju nose derviši kad igraju ili poput suda od tikve u obliku kruške. Čelo mu je ravno kao daska, a obrve crne i guste, daleko razmaknute ispod kojih njegove svijetlosmeđe oči, okrugle i uokvirene crnim trepavicama sijaju poput očiju sove ušare. Lice mu je duguljasto i oštro kao u lisice, uši velike kao dječje papuče, a crveni nos mu se sija kao nezrelo zrno grožđa i velik je poput patlidžana iz Moreje. Iz širokih nozdrva, od kojih u svaku može da stavi po tri prsta, vise dlake dugačke kao u brkatog tridesetogodišnjeg razmetljivca, mrseći se sa dlakama s njegove gornje usne i crne brade, koja mu dopire sve do ušiju. Usne su mu natečene kao u kamile, a usta bi mogla da mu drže cijelu veknu hljeba odjednom. I uši su mu velike i široke kao kamilje. Kad govori, pljuvačka mu izlijeće i prska po njemu iz usta i sa kamiljih usana, kao da je povratio. Onda zadivljujuće lijepi paževi koji stoje pored njega brišu tu pljuvačku velikim crvenim maramicama. On sam stalno češlja svoje lokne i uvojke češljem. Prsti mu liče na krastavce iz Lange. Voljom Svemogućeg Boga svi carevi iz ove kuće imaju podjednako odvratnu pojavu. I u svim njihovim crkvama i kućama, kao i na novčićima, car je predstavljen sa ovim ružnim licem; zbilja, ako ga ijedan umjetnik predstavi sa lijepim licem, on tog čovjeka pogubi, jer smatra da ga je unakaradio. Jer ovi se carevi ponose i hvale svojom ružnoćom.

Uprkos ovakvim očiglednim karikaturalnim opisima, Evlija Čelebija je bio prvi koji je raskinuo tradicionalni model neskrivenog prezira. Njegov opis Austrije letimice nam otkriva jedno društvo koje je ne samo različito od osmanskog, već u nekolikim aspektima čak i bolje. Sa jednim ili dva izuzetka, kao kad upoređuje evropske satove sa satovima koji su u upotrebi među Osmanlijama, ili kada govori o velikoj i dobro održavanoj biblioteci katedrale Sv. Stefana u Beču, Evlija vodi računa o tome da izbjegne bilo kakvo eksplicitno poređenje između onoga što je vidio u Austriji i onoga što on i njegovi čitaoci poznaju kod kuće. Ali u čudnovatim pričama kojima je uveseljavao svoju publiku, mogu se vidjeti i ozbiljne stvari - dobro disciplinovana vojska, dobro organizovan pravosudni sistem, poljoprivreda koja cvjeta, prosperitetna populacija, kao i lijepo osmišljen, dobro organizovan i uspješan glavni grad.

Slična vrsta opreznosti pri izlaganju u kojem se razlike prije impliciraju nego što se otvoreno navode, naročito kada su u pitanju bile one razlike u kojima bi se nevjernički običaji mogli pokazati superiornijima, mogu se naći i kod nekih kasnijih posjetilaca. Od tog vremena pa nadalje, postao je običaj da turski ambasadori u Evropi po povratku pišu izvještaje u kojima opisuju šta su tamo vidjeli, a sa više detalja šta su tamo uradili. Iz kasnog sedamnaestog i osamnaestog vijeka sačuvan je čitav niz takvih izvještaja koji su na turskom jeziku poznati pod nazivom sefaretname, tj. ambasadorske knjige ili ambasadorska pisma. Daleko najinteresantniji jeste izvještaj Mehmed-efendije, poznatog kao Jirmisekiz Čelebi (Yirmisekiz Çelebi), gospodin Dvadeset-i-osam (služio je kao oficir u 28. četi janjičarskog korpusa), a koji je kao osmanski ambasador otišao u Pariz 1720.-1721. na dvor djeteta-kralja Luja XV. Mehmed-efendija bio je uvažena ličnost i čovjek od uticaja, jer je već bio i opunomoćenik u pregovorima koji su doveli do potpisivanja Požarevačkog mira, 1718. godine. Tada je bio ambasador u Beču i glavni rizničar Carstva. Njegova misija, prema francuskim izvorima, bila je da obavijesti regenta kako je sultan voljan da dozvoli neophodne popravke na crkvi Svetog Groba. Razgovaralo se i o pljačkama malteških vitezova, o otkupu njihovih zarobljenika, kao i o nekim drugim diplomatskim i političkim temama. Kao dodatak ovoj njegovoj neposrednijoj i hitnijoj misiji, dobio je instrukcije i da

„podrobno prouči sredstva i načine civilizovanja i obrazovanja, te da izvijesti o onima koja su pogodna za primjenuu Turskoj”. Ovaj dodatni zadatak opisan je u njegovom ambasadorskom pismu, koje je neobično dugačko i zanimljivo.

Mehmed-efendija bio je zadugo prvi osmanski izaslanik u Parizu i kada god bi otišao, bio je predmet velikog interesiranja i radoznalosti. Dok je putovao za Pariz, gomile su se tiskale na obali duž kanala kako bi ga vidjele. Neki radoznalci su pali u vodu, neke su čak upucali stražari. U Bordou je vidio zaista izuzetan prizor, kakav nikada u životu nije vidio: „Ovdje smo bili u prilici da vidimo plimu i oseku o kojoj smo slušali. Za dvadeset i četiri časa, voda dvaput raste i opada u okean... Ja sam lično, svojim očima, vidio kako voda u rijeci raste i opada za više od jednog lakta... Ovo ne bi povjerovao niko ko to nije svojim očima vidio.”

U Parizu je od strane kralja i dvora bio primljen kako dolikuje, ali je nanovo bio zbunjen radoznalošću, kako prostog svijeta tako i plemstva: „Stajali su drhteći od hladnoće i kiše sve do tri ili četiri sata noću ne želeći da odu. Bili smo zapanjeni njihovom radoznalošću.” U određeno vrijeme, ambasador je predao svoje akreditovano pismo francuskom regentu: „Rekoh mu da smo zbog radosti pri susretu sa tako uvaženom ličnošću zaboravili na sve nevolje tokom našeg putovanja, ali to mu rekoh samo iz ljubaznosti. Ustvari, da sam mu ispričao o svim neugodnostima kroz koje smo prošli tokom puta između Tulona i Pariza, nebesa ne bi izdržala...” Tokom njegovog opširnog i zanimljivog opisa onoga što je vidio u Francuskoj, Mehmed-efendija ni na jednom mjestu ne pokušava da napravi nikakvo direktno poređenje sa osmanskim društvom. Ali on nije bio čovjek koji nije umio da opaža, njegova su poređenja često implicitno sadržana. Njegovi opisi opservatorije sa njenim naučnim instrumentima, bolnice i njene sale za seciranje, opisi kulturnih aktivnosti poput opere i pozorišta, zatim francuske industrije i manufakture, arhitekture i dizajna njihovih palata i bašti, potom puteva i kanala, mostova i zabrana kroz koje je prolazio, sve to zajedno stvorilo je sliku cijelog jednog, možda čak i hrabrog, novog svijeta. Kako reče jedan savremeni turski historičar, kada je Mehmed-efendija otišao u svoju misiju 1720. godine, on više nije mogao da gleda na Pariz onako

kako je Evlija Čelebija gledao na Beč, „ponositim okom pograničnog ratnika”. Evlijinim gledištem još uvijek su vladala slavna i svježa sjećanja na Sulejmana Veličanstvenog. Iskustvo Mehmed-efendije bilo je iskustvo poraza i poniženja - drugi neuspjeh kod Beča, povlačenje iz Mađarske, mirovni sporazumi u Sremskim Karlovcima i Požarevcu. Ne samo da su se Osmanlije povlačili iz centralne Evrope; sada su se suočavali sa jednom novom i užasnom opasnošću, koju su u prethodnom vijeku jedva i uviđali, a to je bila opasnost koju je predstavljao prodor Rusije.

Vojvoda De Sent Simon, koji se izgleda sreo sa turskim ambasadorom tokom njegovog boravka u Parizu, bilježi da je ovaj „sa mnogo naklonosti i pronicljivosti razgledao sve ono što je Pariz mogao da mu ponudi... Izgleda da se razumio u mašine i proces proizvodnje, naročito u novčiće i štampariju. Izgleda da je mnogo toga znao, kao i da je bio vrstan poznavalac historije i dobrih knjiga.” Sen Simon takođe bilježi i da je turski ambasador namjeravao da po povratku osnuje štampariju i biblioteku i da je u toj svojoj namjeri uspio. Ustvari, izgleda da je ovaj posljednji zadatak završio njegov sin, Mehmed-efendija, koji je sa njime išao u Pariz, a kasnije napravio izuzetnu karijeru kao diplomata, a nakratko čak i kao veliki vezir.

Drugi osmanski ambasadori posjetili su London, Pariz, Berlin, Beč, Madrid i Sankt Petersburg, te su izvijestili o svojim aktivnostima. Ova ambasadorska pisma razvijala su se u pravcu određenog stila i, zaista, spisi ovakvih izvještaja postali su neka vrsta manjeg književnog žanra. Njihova politička sadržina je razočaravajuća. Oni nam veoma malo govore o poslovima u koje su ambasadori bili uključeni, kao i o generalnoj političkoj situaciji u Evropi; umjesto toga, prvi izvještaji postaju stereotipni sastavi, sa gotovo standardnim slijedom aktivnosti i tema. Jedan od razloga za nedostatak političkih komentara može biti u tome što ovi izvještaji ni na kakav način nisu predstavljali povjerljiva dokumenta. Kada se Mehmed-efendija vratio iz Pariza u Istanbul 1721. godine iz čiste kurtoazije poslao je kopiju svog izvještaja francuskom ambasadoru u Istanbulu, koji je dao svom tumaču da izvještaj prevede na francuski, a kasnije ga je objavio u obje prijestolnice. Očigledno nije bilo za očekivati da će osmanski ambasador reći išta od bilo kakvog

političkog značaja u izvještaju koji će biti na sve strane distribuiran. Može se s razlogom pretpostaviti da su osmanski ambasadori, pored svojih ambasadorskih pisama, davali svojim gospodarima i neke dodatne izvještaje o onome što su postigli. Međutim, sudeći po nivou informacija dostupnih u osmanskim arhivama, čak i u kasnom osamnaestom i ranom devetnaestom vijeku, ni takvi dodatni izvještaji nisu pružali naročito mnogo.

Međutim, nekih promjena je bilo, tako da negdje od sredine osamnaestog vijeka možemo da vidimo uočljivo poboljšanje u kvalitetu izvještaja koje su pisali turski ambasadori, koji su bolje opažali i bili bolje informirani. Oni pokazuju veću oštroumnost i svijest kada je u pitanju evropska politika, a ponekad pokušavaju i da naprave analizu nekih diplomatskih poteza, a povremeno čak i dugoročnih historijskih trendova. Barem dvojica turskih izaslanika pronašla su svoje analitičko oružje u Prolegomeni velikog arapskog istoričara Ibn Halduna, djelu koje je već neko vrijeme bilo poznato u Turskoj i čiji je veći dio nedugo prije toga bio preveden na turski. Zanimljivo je to što obojica objašnjavaju događaje u Evropi koristeći se Ibn Haldunovim terminima. Resmi-efendija, koji je otišao za ambasadora u Beču 1757. i Berlinu 1763. godine, razmatra promjene u situaciji u Evropi koje su uslijedile nakon Diplomatske revolucije i bilježi uspon pruske moći i pobjede Prusije nad neprijateljima. „Kako bi rekao Ibn Haldun, potpuna pobjeda jedne tek stvorene države nad jednom starom državom zavisi od dužine vremena i ponavljajućeg slijeda događaja.” Nekoliko decenija kasnije, 1790. godine, jedan drugi osmanski ambasador u Berlinu, Azmi-efendija, pripisuje evropsku sklonost komforu i miru gubitku muškosti, koja je karakteristična za ono što Ibn Haldun naziva periodom opadanja. Zabilješke i jednog i drugog vezane za njemačku politiku i način života ukazuju na njihovo znanje i visprenost u opažanju, iako je Resmi vjerovatno pogriješio kada je mislio kako su Berlinci bili na ivici da prihvate islam.

Jedan od najpoznatijih među osmanskim diplomatama iz kasnog osamnaestog vijeka bio je Vasif-efendija, koji je bio u Madridu od 1787. do 1789. godine. On je bio vodeći naučnik svog vremena, a nekoliko godina bio je i na mjestu carskog historiografa. Kasnije je

postao i glavni sekretar (Reis efendija) velikog vezira. Ova funkcija uključivala je određeno zanimanje za spoljne poslove. Tokom svog boravka u Španiji, upoznao je engleskog pisca Vilijama Bekforda (William Beckford), koji o njemu govori u svom dnevniku. Njegov sopstveni opis njegovih dogodovština ukazuje na izvjesno razočarenje u Špance. On počinje sa opisom uobičajenih poteškoća sa kojima su se susretali posjetioci koji su dolazili iz Osmanskog carstva u Evropu kada bi prolazili kroz karantin, barijeru koju je postavila većina evropskih vlada, kako bi se zemlja zaštitila od infekcija koje su donosili posjetioci sa Istoka. Iskrcao se u Barseloni, a odatle krenuo za Valensiju, gdje ga je razmjena poklona sa španskim komandantom prilično iziritirala. Naime, on je „generalu" u Barseloni dao „bogato opremljen novčanik", pa se stoga osjećao obaveznim da zapovjedniku Valensije, kojeg opisuje kao „drugog čovjeka do premijera", ponudi isti poklon. Vasif nije bio zadovoljan rezultatom: „On mi je zauzvrat poslao dvije boce maslinovog ulja. Samo iz ovog postupka može se suditi o hrđavom i prizemnom karakteru naroda Španije."

Druga ključna figura je Ebu Bakir Ratib-efendija, koji je bio poslan za ambasadora u Beču 1791-1792. godine. Njegovi ambasadorski izvještaji nisu bili objavljivani, ali ih kasniji autori često citiraju ili se na njih pozivaju. On prilično opširno piše kako o političkim tako i o vojnim pitanjima, pri čemu detaljno opisuje strukturu austrijske vlade, organizaciju austrijskih oružanih snaga, pa čak dodaje i neke komentare o austrijskom društvu. Među mnogim osmanskim autorima kasnog osamnaestog vijeka koji su se bavili problemom osmanske nazadnosti, zaostalosti i slabljenja, on je među prvima sugerirao da problem možda nije toliko u tome što su se Osmanlije povukli, već u tome što su kršćani tako snažno krenuli naprijed, te zaključio kako bi običaji kršćanske Evrope možda zasluživali bliže proučavanje uz mogućnost oponašanja.

Osmanski sultan nije bio jedini muslimanski suveren koji je osjetio neophodnost slanja emisara u Evropu. Marokanski sultani su povremeno slali svoje izaslanike u Evropu, od kojih su neki pisali izvještaje o svojim putovanjima i aktivnostima. Cilj njihovih putovanja obično je bio otkup muslimanskih zarobljenika koji su držani u kršćanskim zemljama, iako je moguće da je to bio samo zakonski paravan za

opravdanje razloga njihovih misija prema malikijskom zakonu. Jedan od prvih koji je ostavio iza sebe opširnu dokumentaciju bio je Vezir el-Gassani, marokanski ambasador kod španskog kralja Karla II, a koji je posjetio Madrid 1690.-1691. godine. Mavarski sultan je upravo bio zauzeo španski posjed Laraće (Larache) u sjevernoj Africi i sada je predlagao da oslobodi zarobljeni garnizon vojnika u zamjenu za 500 muslimanskih zarobljenika koji su držani u Španiji i 5 000 arapskih rukopisa iz biblioteke Eskorijal (Escurial). Na kraju se ambasador, uz sultanovo odobrenje, složio s time da odustane od rukopisa i da umjesto njih uzme još 500 zarobljenika. Po ovome izlazi da je jedan zarobljenik vrijedio koliko i deset rukopisa.

Gassani je bio inteligentan i pronicljiv čovjek, i njegov opis Španije, prvi postojeći opis koji je napisao jedan mavarski posjetilac od završetka rekonkviste, izuzetno je zanimljiv. On ima ponešto ali ne i mnogo da nam kaže o izgubljenoj slavi i sjaju mavarske Španije i tragičnom padu Granade, i drži se uglavnom skorijih i njemu savremenih stvari i događaja, ne samo u Španiji, već i u Evropi uopće.

Za Gassanijem su otišli i drugi ambasadori u Evropu, naročito u Španiju, zemlju koja ih se itekako ticala. Njihovi izvještaji su često zanimljivi, iako je u Maroku, kao i u Turskoj, pisanje takvih ambasadorskih pisama izgleda postalo književni žanr sa sve prihvaćenijim slijedom tema, mjesta i događaja. Pa ipak, čitalac marokanskih i osmanskih ambasadorskih izvještaja ne može a da ne bude oduševljen izuzetnim kvalitetom marokanskog izvještavanja o Evropi. Marokanski izaslanici pokazuju interes za razne vrste poslova u Evropi, interes koji prevazilazi tek površne tendencije vezane za ličnosti i događaje. Oni traže i dobijaju često dobre informacije o političkim i vjerskim, kao i trgovinskim i vojnim kretanjima, ne samo u zemljama u koje su poslati, već i u drugim zemljama Evrope; također, te informacije nisu bile vezane samo za neposredne i aktuelne događaje, već ponekad i za historijske događaje koji sežu u prethodni vijek. Za razliku od njih, posjetioci iz Osmanskog carstva uglavnom su bili nezainteresirani. Njihova zapažanja o evropskoj politici - malobrojna su, a obično su i površna i često netačna. Njihovi izvještaji uglavnom su ograničeni na mjesta i ličnosti sa kojima su se susretali i oni rijetko ili uopće ne pokušavaju da

ih sagledaju u široj perspektivi, bilo vremenskoj ili prostornoj. Tek pred kraj osamnaestog vijeka osmanski izaslanici u Evropi počinju da nude ozbiljna razmatranja koja se tiču evropskih poslova.

Ovu razliku nije teško objasniti. U islamskom svijetu, Maroko, koji se na arapskom zvao El-Magrib el-Aksa (Daleki Zapad), je bio samo udaljena i izolovana granična oblast, predstraža islama, a i kao takva bila je prilično mala i slaba zemlja. Osim toga, Marokanci nisu mogli a da ne budu vrlo svjesni prijetnje koja dolazi iz Evrope. Oni su bili svjedoci gubitka Španije i Portugalije prilikom kršćanske rekonkviste, zemalja koje su vijekovima bile dio islamskog svijeta i čije su mnoge žrtve oni primili kod sebe. I ono što je bilo još alarmantnije, oni su bili svjedoci nastavka tog procesa rekonkviste od strane Španaca i Portugalaca koji su nosili kršćanske zastave preko moreuza pa sve do sjevernoafričkog kopna. Na neki način, oni su se u šesnaestom vijeku susreli sa nekim problemima sa kojima su se Turci i Egipćani suočili u devetnaestom. Oni su bili svjesni evropske ekspanzije, kao i vojne i ekonomske moći koje su im to omogućile. Stoga je bilo prirodno to što su Marokanci tražili i dobijali pouzdane obavještajne podatke o zemljama iz kojih je ova uočena prijetnja dolazila.

Osmanska situacija bila je sasvim drugačija. Za razliku od Maroka, Osmansko carstvo nije bilo samo jedna država, već čitav jedan svijet. Pored toga, ono nije bilo neka udaljena periferija, već je u svom okrilju imala teritorije koje su činile srce islama. Jedini Evropljani koje su Osmanlije dobro poznavali bili su oni koje su osvojili i potčinili. Ovi su odnedavno bili upotpunjeni drugim Evropljanima koji su dolazili na njihov dvor kao ponizni molioci i podnosioci raznih zahtjeva koji bi unaprijedili svoje trgovinske i diplomatske interese. Osmanski svijet bio je ogroman, raznolik i u skoro svakom pogledu samodovoljan. Na udaljene zemlje Evrope, a pogotovo zapadne Evrope, gledalo se kao na oblasti koje nisu mogle da ponude ni dobitak ni gubitak, te stoga nisu bile vrijedne naročite pažnje. Tek pred drugu polovinu osamnaestog vijeka, kada je serija vojnih poraza konačno otvorila oči osmanskoj vladajućoj eliti po pitanju promjena koje su se desile u odnosu snaga, oni su počeli da tragaju za informacijama o ovom spoljnom svijetu, još uvijek misterioznom, još uvijek dostojnom prezrenja, ali sada i opasnom.

Iranski šahovi bili su još manje od svojih kolega, bilo u Turskoj ili Maroku, zainteresovani za slanje ambasada po Evropi. Prvi perzijski diplomata koji je posjetio Englesku bio je Nakd Ali-beg, koji je izgleda tamo išao u pratnji ser Roberta Šerlija, 1626. godine. Jedini koji je privukao bilo kakvu pažnju, bio je Muhammed Reza-beg, kojeg je šah poslao u Pariz 1714. godine. Njegove aktivnosti dovele su do potpisivanja francusko-perzijskog sporazuma sljedeće godine. Ličnost i aktivnosti ovog ambasadora izazvale su pravo pomodno ludilo u Francuskoj, rezultat je bila poprilična količina odgovarajuće ikonografije i književnih djela, što je sve inspirisalo i Monteskjeova Lettres Persanes. Nema dokaza da je ova misija izazvala ma i najmanji talas pažnje u Iranu.

Perzijske diplomatske aktivnosti u Evropi nisu, u pravom smislu te riječi, ni počele sve do devetnaestog vijeka, kada je širenje Napoleonovih ratova s jedne i prodor Rusije s druge strane prisililo čak i vladare Irana, koji su bili okrenuti samo ka svojim unutrašnjim poslovima, da se okrenu i vani ka Zapadu. Prva značajna ličnost među onim Irancima koji su posjetili Zapad bio je Hadži Mirza Ebu 'l-Hasan Han ibn Mirza Muhammed Ali Širazi, obično poznat kao Ebu 'l-Hasan Širazi. Rođak i zet dotadašnjeg glavnog ambasadora, otišao je iz Teherana u London 7. maja 1809. godine, u društvu čuvenog Džejmsa Morijea (James Morier), autora besmrtnog djela Hadži Baba od Isfahana (Hajji Baba of Isfahan). Glavna svrha njegove misije bila je da osigura plaćanje subvencije koju je Britanija obećala Perziji kao dio preliminarnog ugovora iz marta 1809. godine, kao i da ugovori način te isplate. Napustio je London 18. jula 1810., i po povratku je bio u društvu Džejmsa Morijea i ser Gora Auslija (Sir Gore Ouseley), orijentaliste. Godine 1815. otišao je u Sankt Petersburg kao specijalni izaslanik, a 1818. se vratio kako bi izvršio specijalnu misiju u Engleskoj. Kasnije je postavljen na mjesto odgovornog za odnose sa stranim vladama i na toj dužnosti je ostao sve do 1834. godine, kada je šah Fath 'Ali umro. Pored niza izvještaja iz Engleske, postoji i jedan nedovršeni i neobjavljeni dnevnik koji je napisao sam Širazi o svojoj misiji u Engleskoj u periodu 1809-1810.

Drugi perzijski izaslanik na Zapad bio je Husein Han Kukaddem Ajudan-baši, vojni oficir koji se uzdigao do čina načelnika općeg

odjeljenja u vojsci, ili „generalnog ađutanta”, odakle mu i potiče titula u imenu. Godine 1838., Muhammed Šah ga je poslao u misiju u Evropu, očigledno sa ciljem da osigura opoziv britanskog ambasadora u Teheranu, ser Džona Meknejla (Sir John McNeill). Putovao je preko Istanbula i Beča do Pariza, a odatle za London, gdje je stigao aprila 1839. godine. Izgleda da on sam nije ostavio nikakve zabilješke o onome što mu se događalo, ali postoji jedan izvještaj o njegovoj misiji koji je napisao jedan član njegovog osoblja.

Sljedeći pasusi pokazuju svijest o neophodnosti bolje pripreme za odnose sa zapadnim svijetom:

> Dok smo bili u Parizu, pokušao sam da dođem do knjige koja bi sadržala opise zemalja naseljenog svijeta, kao i opis njihovog načina života, kako bih na ovim stranicama mogao da citiram izvode iz nje o svakoj zemlji. Kada smo odlazili iz Pariza za Iran, M. Žuanen (Jouannin), prevodilac francuske vlade, dao mi je na poklon knjigu iz geografije u kojoj je bio opisan cijeli svijet... Provizorni prijevod mi je napravio g. Džabrail, kršćanin koji je bio prvi prevodilac pri našoj misiji. (...) Ustvari, pošto Evropljani uvijek žele da se informišu o pravoj situaciji u svim zemljama na svijetu, oni su jako dugo slali svoje stručnjake u sve krajeve, kako bi pažljivo osmotrili i zabilježili situaciju, a onda prikupili sve informacije i stavili ih u ovu knjigu iz geografije. (...) Ako bi Njegovo Visočanstvo Šahinšah... naručio prijevod ove knjige na perzijski jezik, bilo bi to od trajne vrijednosti za kraljevinu Iran, kao i za sve islamske narode.

Naravno, ove muslimanske diplomate nisu bili jedini posjetioci koji su dolazili iz islamskog svijeta na Zapad. Tako su tokom srednjeg vijeka članovi kršćanskih i jevrejskih manjina nastavili da putuju u Evropu bilo iz vjerskih bilo iz trgovinskih razloga. Jedan od njih, haldejski sveštenik Ilijas ibn Hanna od Mosula, putovao je 1668. godine u Italiju, Francusku i Španiju, a odatle je brodom krenuo put američkih kolonija. On je gotovo sigurno bio prvi stanovnik Bliskog istoka koji je posjetio i opisao Novi svijet, gdje je naveliko putovao po Peruu, Panami i Meksiku.

Jevreji su, što je i bilo za očekivati, usvojili opća shvatanja onih društava čiji su bili dio. Tokom čitavog srednjeg vijeka kao i početkom

modernog doba Jevreji su u kršćanskom svijetu bili malobrojniji, kulturološki na nižem nivou i manji po značaju od svoje braće po vjeri koja su živjela u islamskim zemljama. Pa ipak, iako imamo brojne izvještaje jevrejskih putnika koji su išli iz Evrope na Bliski istok, imamo tek neke koje su pisali jevrejski putnici sa Bliskog istoka u Evropi. Naravno, bila je tu draž Svete zemlje koja je privlačila učene i pobožne Jevreje i vukla ih da putuju ka istoku na hodočašće. Prije su upravo oni mogli da ostave pisane izvještaje o svojim putovanjima, nego diplomate i trgovci. No i pored toga, nepostojanje knjiga o putovanjima koje bi pisali Jevreji iz Levanta koji su imali veze sa Zapadom bilo je začuđujuće. Pored sačuvanih odlomaka o putovanjima Ibrahima ibn Jakuba, koji je vjerovatno bio preobraćenik u islam, jedino djelo od značaja napisao je jerusalimski rabin koji se zvao Haim David Azulaj, koji je mnogo putovao po zapadnoj Evropi kako bi prikupio priloge za rabinsku bogosloviju u Hebronu. Ukupno je putovao tri puta: prvi put, u periodu između 1753. i 1758. godine, i to u Italiju, Njemačku, Holandiju, Englesku i Francusku; drugi put 1764. godine u iste te zemlje; treći put 1781. godine samo u Italiju, gdje je i ostao do svoje smrti u Livornu 1806. O svom prvom putovanju napisao je knjigu koja je objavljena prije nekoliko godina prema njegovom potpisanom manuskriptu, koji se sada nalazi na jevrejskoj bogosloviji u Njujorku.

Bilo je i trgovaca, čak trgovaca muslimana, koji su putovali u Evropu, ali je njihov broj, s dobrim razlogom, bio vrlo mali u poređenju sa prisustvom Evropljana u islamskim zemljama. No, ako ništa, u Veneciji su smatrani značajnima te su čak postigli i nešto što je, iako normalno za kršćanske posjetioce muslimanskih zemalja, bilo praktično jedinstven slučaj za muslimane u Evropi, naime, dobili su prostorije sa stalnim boravišnim smještajem. Arabizovana riječ grčkog porijekla, funduk, koristila se za krčme sa mogućnošću smještaja ljudi i životinja, kao i sa skladišnim prostorom za robu, što je sve bilo uobičajeno u muslimanskom svijetu. Kasnije tokom srednjeg vijeka, raznim grupama trgovaca iz Evrope u muslimanskim zemljama bilo je dozvoljeno da drže svoje sopstvene funduke, koji su postali poznati po njihovim različitim nacionalnim ili regionalnim nazivima. Tako su u muslimanskim gradovima postojali venecijanski, đenovljanski, francuski i drugi funduci.

Jedini „parnjak" ovakvim krčmama u Evropi bio je Fondaco dei Turchi u Veneciji. U venecijanskim izvorima postoji svjedočanstvo o postojanju jedne male kolonije osmanskih trgovaca u Veneciji u kasnom šesnaestom vijeku. Po izbijanju rata između Venecije i Turske 1570. godine, venecijanski Senat je dobio izvještaj po kojem je mletački bailo, ili izaslanik Markantonio Barbaro, zajedno sa još nekim trgovcima iz Venecije, uhapšen u Istanbulu. Tako je Senat odlučio „da učini isto u Veneciji sa turskim državljanima i njihovom robom koja je bila u gradu, kako bi u svakom slučaju ti ljudi i njihova roba olakšali oslobađanje naših ljudi i njihove imovine." Nema podataka o broju trgovaca, niti o vrijednosti i količini njihove robe. Međutim, kasnije će se pokazati da su ovi podaci bili izuzetno bitni, pošto je u proljeće 1571. godine Mehmed-paša poslao poruku u Veneciju sa prijedlogom da se oni razmijene za Venecijance i njihovu robu koji su zadržani u Istanbulu. Neki od ovih „turskih trgovaca" koji su zadržani u Veneciji možda su bili Jevreji. U maju 1571. godine, zatočenici su bili oslobođeni, a dozvoljeno im je i da nastave sa svojim aktivnostima na Rialtu. Ovo je vjerovatno bio dio dogovora koji je i Venecijancima dozvoljavao da se vrate u Istanbul i nastave sa radom.

Jedan drugi izvještaj o turskom prisustvu u Veneciji potiče iz vremena pomorske pobjede zapadnih sila nad Turcima kod Lepanta, kada se, prema riječima jednog italijanskog historičara, turska zajednica prepustila „bučnim scenama očaja, tipično orijentalnim u svojoj teatralnosti". „Turski trgovci" su pobjegli iz Rialta i zatvorili se u svoje kuće čitava četiri dana, bojeći se da će ih djeca kamenovati.

Zaključenjem mira između Venecije i Turske u martu 1573. godine poslovi su nastavljeni uobičajenim tokom. Broj poslovnih ljudi iz Osmanskog carstva koji su poslovali u Veneciji povećao se i sada je sigurno uključivao i određeni procenat muslimana. Godine 1587., venecijanski Senat odlučio je da poveća broj turskih tumača u svojoj službi sa jednog na dvojicu. Praktične potrebe kolonije muslimana koji su tu boravili, konačno je natjerala venecijanske vlasti da dozvole Turcima pravo na funduk, slično pravu koje su u muslimasnkim zemljama uživali kršćanski trgovci. Tako nešto je već postojalo u vidu čuvenog funduka koji je bio odobren Nijemcima u Veneciji, a koji se

zvao Fondoco dei Tedeschi. Prema jednom italijanskom izvoru, već u avgustu 1573. godine, to jest ubrzo nakon potpisivanja mira, Turci su tražili "za potrebe trgovine neko sopstveno mjesto poput onoga koje imaju Jevreji u svom getu." Ovakva paralela bi prije pala na pamet jednom Venecijancu nego jednom Turčinu. Naredne godine, jedan Grk koji je boravio u Veneciji i koji je tvrdio da poznaje turski način života, njihovo ponašanje i običaje poslao je duždu pismo u kojem ističe loše strane koje sobom donosi situacija u kojoj imamo Turke koji žive razasuti svuda po gradu. Turski trgovci, veli on, koriste svaku priliku da „pljačkaju, zavode dječake i zloupotrebljavaju žene kršćanke." U isto vrijeme, i njima samima se dešavaju pljačke i ubistva. Stoga, dajući primjer objekata koji su dati na korišćenje kršćanskim trgovcima na Istoku, on predlaže da se i „pripadnicima turske nacije obezbijedi takva vrsta smještaja samo za njih."

Venecijanski Senat usvojio je ovaj prijedlog 16. avgusta 1575. godine. 4. avgusta 1579., Anđeoska krčma, Osteria del Angelo, odabrana je za tu svrhu i tokom nekoliko godina služila je kao Fondaco dei Turchi. Ubrzo je ustanovljeno da je isuviše mala kako bi ugostila i smjestila brojne trgovce sa velikim brojem pomoćnika i ogromnim količinama robe. Arhive bilježe kako su te prostorije bile dovoljne da smjeste samo „bosanske i albanske Turke", dok su „azijatski" Turci, tada malobrojni, morali da traže smještaj drugdje, u drugim krčmama i privatnim kućama. Turcima je rulja očigledno još uvijek zadavala nevolje i to do te mjere da su sudske vlasti, Avogadori di Comun, avgusta 1594. godine izdale proklamaciju po kojoj svakome ko se o njih ogriješi, bilo riječju ili djelom, prijeti protjerivanjem, zatvorom ili ropstvom na galiji. Kako su rekli, želja je republike da „im se omogući da žive i rade u miru i na zadovoljavajući način, kao što su činili i do sada."

Ustanovljavanje Fondaco dei Turchi nije prošlo bez otpora. U jednoj anonimnoj peticiji koja je iznijeta pred vladu u Veneciji aprila 1602. godine energično su iznijeti razlozi protivljenja, uz upotrebu kako vjerske terminologije, tako i političkih i ekonomskih argumenata. Prisustvo velikog broja Turaka, sakupljenih na jednom mjestu, bilo bi opasno. To bi moglo da dovede do izgradnje džamije i obožavanja Muhammeda, što je još veći skandal od već postojećeg prisustva Jevreja i Nijemaca

protestanata. Lascivno ponašanje Turaka pretvorilo bi Fondaco u „jazbinu poroka i kaljugu grijeha". Njihovo prisustvo takođe bi moglo da posluži i političkim ambicijama Turaka koji bi, posjedujući veliku pomorsku silu i budući predvođeni moćnim sultanom, mogli da predstavljaju daleko veću opasnost za Veneciju od prezrenja dostojnih Jevreja koji i nemaju vođu. Od takve institucije ne može biti ni trgovinske koristi, pošto je roba koju Turci šalju iz Istanbula gotovo bezvrijedna. No, uprkos ovim i drugim prigovorima, projekat je nastavljen i Fondaco dei Turchi je dobio novo i veće sjedište u koje je i preseljen marta 1621. godine. Ovaj veći i prostraniji smještaj omogućio je „Azijatima" da se premjeste iz svojih stanova po gradu u ovaj novi centar. Izgleda da se među Azijatima pojavilo nešto otpora prema ovom premještanju, a čini se i da je u Fondaco dei Turchi vladala podjela na dvije zajednice: zajednicu „azijatskih i konstantinopoljskih Turaka" i zajednicu „bosanskih i albanskih Turaka".

Tokom sedamnaestog i osamnaestog vijeka došlo je do opadanja aktivnosti u Fondaco dei Turchi. On je s vremena na vrijeme zatvaran zbog izbijanja neprijateljstava između Mletačke republike i Osmanskog carstva. Ponovna otvaranja često su dugo bivala odlagana, a povratak osmanskih trgovaca spor i ograničen. Postoje izvještaji o žalbama upućivanim vlasnicima zgrade kako zgrada propada. Ovi su svaki put odbijali njihove molbe za popravkama i poboljšanjem, pod izgovorom da ograničeni broj posjetilaca čini čitav posao neprofitabilnim. Neke popravke izvršene su tek 1740. godine. Pedeset gostiju potpisalo je peticiju žaleći se na preveliku kiriju i sve manji komfor i, nakon mnogo natezanja i uz javnu inspekciju, vlasnici su napokon prihvatili da izvrše neke minimalne popravke.

Sve ukazuje na to da je od kraja sedamnaestog vijeka, broj članova osmanske trgovačke zajednice u Veneciji stalno opadao, što je bez sumnje bila posljedica ekonomskog opadanja koje je tokom sedamnaestog i osamnaestog vijeka zadesilo i osmansku privredu i privredu Venecije. Ovo je naročito uticalo na izvoz osmanske države, koji je sada bio ograničen skoro u potpunosti na sirovine. Nakon potpisivanja Karlovačkog sporazuma 1699. godine, turski trgovci su se sporo vraćali u Veneciju, a većina ih je preferirala da robu šalje posredstvom referenata ili opunomoćenika, izbjegavajući time potrebu da ostaju u inostranstvu, u zemlji nevjernika.

Kada su se kasnije tokom osamnaestog vijeka osmanski trgovci ponovo pojavili u Veneciji, njihov sastav je bio promijenjen. Takozvani „Azijati”, koji su uvijek bili u manjini, praktično su nestali. Većina posjetilaca koji se spominju sredinom i krajem osamnaestog vijeka dolaze sa Balkana. Pojavila se i „kvalitativna” razlika među posjetiocima. Nastojnik Fondaco dei Turchi bilježi 1750. godine kako među turskim novopridošlicama ima više sluga nego trgovaca.

Bezbjednost ovih posjetilaca od fanatizma i neprijateljskog stava Venecijanaca prema njima i dalje je ostala problem. Jedan zakon iz 1612. godine propisao je stroge kazne za bilo koga ko povrijedi, riječju ili djelom, stranog trgovca koji radi u gradu. Stalno vraćanje na ovu temu ukazuje na to da zaštita muslimanskih putnika ili stanovnika od uvreda ili povreda, nije bila lahak zadatak. Ako je Venecija, koja je živjela od trgovine iz Levanta, imala teškoće da tolerira muslimansko prisustvo u svojoj sredini, skoro da ne iznenađuje činjenica da su ga drugi smatrali nemogućim. Od Španije do Švedske, kraljevski i lokalni edikti zabranjuju ulazak Jevrejima i muslimanima (koji su obično označavani kao Mavari ili Turci), kao i njihovo naseljavanje. U Sporazumu iz Utrehta iz 1713. godine, kojim se vlada Španije odriče svog prava na Gibraltar u korist Engleske, špansko priznavanje engleskog suvereniteta dato je pod uslovom da „Njeno Britansko Veličanstvo, a na zahtjev katoličkog kralja, da svoj pristanak i složi se da nikakva dozvola neće biti data ni pod kakvim izgovorom bilo Jevrejima bilo Mavarima, da se nastane ili obitavaju u rečenom gradu Gibraltaru.” Vrijedi napomenuti da se guverneri Njenog Britanskog Veličanstva od samog početka nisu obazirali na davanje takvog obećanja.

Drugdje je nedostatak volje kod Evropljana da primaju muslimanske posjetioce bila praćena podjednakom nevoljnošću muslimana, pa čak i drugih stanovnika Bliskog istoka, da idu u Evropu. Tek šačica Jevreja iz Levanta iz poslovnih razloga se naselila u Italiji ili Beču, održavajući kontakte sa svojom osmanskom otadžbinom. Osim stanovnika funduka Fondaco dei Turchi u Veneciji i male grupe Turaka koji su se kasnije pojavili u Marseju i Beču, tek mali broj muslimana je ostajao duže vrijeme u kršćanskim zemljama, bilo zbog trgovine, bilo iz nekog drugog razloga. Dobar pokazatelj povezanosti situacija u ova dva svijeta jeste

kretanje izbjeglica. Dok je veliki broj Jevreja i kršćanskih disidenata raznih profila bježao iz kršćanskih u islamske zemlje, tek je vrlo mali broj njih osjećao potrebu da ide u suprotnom smjeru. Jedan mali broj Grka kršćana migrirao je iz Grčke u Italiju tokom opadanja i konačnog pada Bizantijskog carstva; kasnije su se male grupe kršćana Maronita iz Libana, kao i nešto Jermena i Grka, uglavnom unijata, naselile u Rimu, Veneciji i drugim evropskim gradovima. Sve u svemu, istočni kršćani su se komotnije osjećali kao nevjernici u muslimanskoj Turskoj, nego kao šizmatici u kršćanskoj Evropi.

Samo je jedna grupa izbjeglica sa Istoka na Zapad bila od nekakvog značaja. U pitanju je nekoliko osmanskih prinčeva koji su, nakon neuspješnih dinastičkih rasprava kod kuće, potražili utočište a ponekad i podršku u Evropi, ali uvijek bez nekog efekta. Najpoznatiji među njima bio je princ Džem, sin Mehmeda Osvajača, brat Bajazita II. Nakon neuspješnog pokušaja da naslijedi prijesto, Džem je izbjegao na ostrvo Rodos kojim su tada vladali vitezovi reda Svetog Jovana, a 1482. godine otplovio je odatle za Francusku. Bezuspješno je pokušavao da stekne podršku među evropskim vladarima, koji su u njemu prije vidjeli taoca ili piona koji se mogao upotrijebiti protiv turskog sultana. Neko vrijeme bio je praktično interniran u Francuskoj i stavljen pod brigu vitezova Sv. Jovana. Bio je u društvu male grupe drugova iz Turske, od kojih je jedan, vjerovatno izvjesni Hajdar, ostavio memoare koji su možda upravo i najranija sačuvana pripovijest nekog Turčina koji je posjetio kršćansku Evropu. Njegova štura zapažanja o mjestima i ljudima u Francuskoj i Italiji, predstavljaju karakterističnu mješavinu iznenađenja, odvratnosti i ravnodušnosti.

Princ je četiri mjeseca proveo u Nici i izgleda da se prilično dobro zabavljao. Dio tog zabavljanja sastojao se i od posjećivanja balova na kojima je autor ovih memoara, poput mnogih kasnijih muslimanskih putnika, bio duboko šokiran ovim čudnim običajem Evropljana:

> Dovedoše prelijepe devojke iz grada, a one se stadoše šepuriti poput paunova. Po njihovim običajima, žene se ne pokrivaju kako i dolikuje, već naprotiv, srećne su da se grle i ljube. Ako se umore od svojih igara i požele da se odmore, onda sjednu u krilo nepoznatim muškarcima. Vratovi i uši su im otkriveni. Princ je imao odnose

sa mnogima od ovih lijepih djevojaka. Dok je bio u Nici, princ je sastavio ovaj kuplet:

„Prekrasni grad Nica baš je pravo blago,
U njem' čovjek radi što mu srcu drago."

Kasnije su Vitezovi i papa Inoćentije III smatrali da je preporučljivo „zarad općeg dobra kršćanskog svijeta" premjestiti princa Džema u Rim, gdje je on i došao 4. marta 1489. godine. Deset dana kasnije, papa ga je uz odgovarajuću ceremoniju primio, ali tada je postao objekat prije nego subjekat raznih manipulacija i cjenkanja među njegovim kršćanskim čuvarima. 1494. godine, francuski kralj Karlo VIII otišao je u Rim i preuzeo Džema od pape. On se pridružio kralju u njegovom pohodu na Napulj, ali se u putu razbolio i umro u Napulju 25. februara 1495. Glasine kažu da je bio otrovan po papinom naređenju ili, prema nekim kasnijim izvorima, po naređenju sultana. Izbjegli osmanski princ ostavio je testament u kojem traži da se njegova smrt javno objavi, kako nevjernici ne bi mogli da upotrebljavaju njegovo ime u svojim planovima za napad na islam. Također je tražio i da njegov brat prenese njegovo tijelo u osmanske zemlje, plati njegove dugove i pobrine se za njegovu majku, njegovu kćer i druge članove njegovog doma. Tako je i bilo učinjeno.

O Džemovim avanturama među Francima ostalo je nekih zapisa kod Turaka. Na kraju krajeva, on je bio jedan osmanski princ. Bio je i pjesnik od ugleda. Njegove pjesme bile su prikupljene u dva divana, tj. u dvije zbirke od kojih je jedna bila na perzijskom, a druga na turskom jeziku. Pored navedenih memoara, u turskim arhivama sačuvan je i niz drugih dokumenata, uključujući tu i neka od Džemovih ličnih pisama, a tu je čak i jedan kratak izvještaj o ispitivanju nekog osmanskog špijuna koji je bio poslat iz Istanbula da nadgleda Džemove aktivnosti.

Još jedan, mada manje poznat prognanik, bio je libanski princ Fahruddin Ma'n. Kao prilagodljiv čovjek, bio je opisivan na razne načine - kao musliman, druz i kršćanin. Istjeran iz Libana nakon neuspjelog pokušaja da se suprotstavi Osmanlijama, u Italiji je proveo period od 1613. do 1618. godine. Stigavši u Livorao, veći dio vremena proveo je

u Firenci, zatim je prešao na Siciliju i konačno u Napulj, prije nego što se vratio kući. Opis njegovih putovanja i utisaka, vjerovatno priređen iz njegovih ličnih izjava, sačuvao je njegov biograf. Uticaj njegovog boravka u Evropi može se vidjeti na više načina. U Bejrutu je izgradio palatu u italijanskom stilu, doveo iz Toskane stručnjake iz raznih oblasti da rade u Libanu i, što je jedna zanimljiva novina, ostavio je novac za svoju djecu u jednoj firentinskoj banci.

Ali osim zapisa ambasadora, ovo su otprilike jedini iole značajni zapisi koji su sačuvani o osmanskim putnicima u Evropu. O turskoj zajednici u Veneciji podaci se mogu pronaći u venecijanskim dokumentima i hronikama; u turskim izvorima koji su do sada pronađeni, ona se praktično uopće ne spominje. Naravno, u krugovima iz kojih potiču turski hroničari, kretanje i aktivnosti malih grupa balkanskih trgovaca svakako nisu bile od interesa. Samo povremene intervencije osmanske vlasti kojima su se štitili osmanski podanici u inostranstvu, bivale su uzgred spomenute.

Pored diplomata, trgovaca i hodočasnika, mora da je postojala još jedna kategorija koja je davala informacije u vezi sa Zapadom, a to su bili špijuni. Po prirodi stvari, dostupno je tek nešto malo informacija o njihovim aktivnostima. Tajna služba koja nije tajna, ne služi svrsi, a aktivnosti špijunskih organizacija obično nisu javno dokumentovane. Postoje, međutim, neki pokazatelji u nekim izvorima, koji ukazuju na to da su, prvo, muslimanske zemlje učestvovale u nekim špijunskim aktivnostima u kršćanskom svijetu, i drugo, da su te aktivnosti bile malog obima i neuspješne u odnosu na kršćanske aktivnosti u islamskim zemljama.

Tek povremeno, neke srećne okolnosti daju nam uvid u špijune i njihov rad. Jedan primjer, već je bio spomenut izvještaj jednog osmanskog tajnog agenta koji je bio poslat u Francusku 1486. godine radi praćenja izbjeglog princa Džema. Dolazak jednog osmanskog princa, brata vladajućeg sultana i poraženog kandidata za titulu sultana, predstavljao je očigledno iskušenje i dobru priliku za vladare kršćanskih zemalja. Tokom njegovog dvanaestogodišnjeg boravka u Evropi, princ Džem postao je središte čitavog niza zavjera i intriga, čiji je cilj bio da se on na neki način upotrijebi protiv Osmanske države. Sultan je, što je i prirodno, sa zebnjom i zabrinutošću morao da pazi na svog rivala, te

postoje mnogi pokazatelji kako su Osmanlije, kako diplomatijom tako i špijunažom, ulagali napore da prvo pronađu izbjeglog princa, a potom da ga ili ponovo zarobe ili uklone. Među brojnim dokumentima u arhivama Topkapi Palate koja se tiču Džema, postoji izvještaj izvjesnog Baraka, turskog pomorskog kapetana koji je bio poslat u Italiju, a potom i u Francusku, da je pronašao nestalog princa. Od svih raznih ogranaka turske službe, pomorac je gotovo jedini koji je mogao da ima barem kakvo-takvo znanje nekog evropskog jezika i koliko-toliko poznavanje evropskih običaja i načina da pritom ne privuče nepotrebnu pažnju. Taj dokument izgleda kao pismena izjava data pod zakletvom, a uglavnom se tiče Barakova putovanja ka odredištu. Logično je pretpostaviti da je dao i širi usmeni izvještaj o cilju svoje misije.

Još jedna zanimljiva ličnost jeste prvi poznati osmanski emisar koji je posjetio Englesku. Ime mu se različito navodi, ali je najpoznatije od njih - Gabrijel de Frens. Iako rođen u Francuskoj, Gabrijelova veza sa Bliskim istokom potiče od njegovog oca koji je bio francuski konzul u Aleksandriji. Dok je još bio mladić, zarobili su ga dalmatinski hajduci i prodali Turcima kao roba. Primio je islam i uzeo ime Mahmud Abdullah i stupio u sultanovu službu, gde je bio naročito koristan u vođenju i organizovanju špijunaže u interesu Osmanlija.

Kršćanske države su u svakom pogledu bile u boljoj situaciji kada se radilo o špijunaži. Imale su na raspolaganju ljude koji su poznavali jezike Bliskog istoka. Od ranih vremena imali su zajednice koje su bile nastanjene u bliskoistočnim zemljama i, što je možda i najvažnije od svega, postojao je veliki broj potencijalnih simpatizera i zaposlenih u lokalnim kršćanskim zajednicama koje su živjele u islamskim zemljama. Povremeno se u izvorima mogu naći djelići informacija iz kojih je jasno da su, od vremena bizantijskih careva pa sve do vremena država modernog kršćanstva, evropski neprijatelji islamskog carstva imali raširenu špijunsku mrežu.

Muslimani, iako su bez sumnje imali iste potrebe, nisu imali jednake prilike za to. U kršćanskoj Evropi nije bilo muslimanskih zajednica. Oni muslimani koji su ostali na teritorijama koje su ponovo preuzeli kršćani, kao što je bio slučaj sa Španijom, Portugalijom i južnom Italijom, ubrzo su bili iskorijenjeni. Postoje neka svjedočanstva da su Osmanlije imali

prilike da privuku jevrejske simpatizere u španskoj kraljevini, ali do koje mjere nije poznato. U Evropi nisu imali nastanjenih svojih ljudi, u Evropu je putovao tek mali broj njih, te su tako bili praktično uskraćeni za bilo kakvo poznavanje iz prve ruke, kako evropskih jezika tako i njihovog načina života i tamošnje situacije. Informacije kojima su oni raspolagali uglavnom su dolazile iz dva izvora: od Jevreja, naročito od Jevreja koji su tek pristigli iz Evrope, i od kršćanskih otpadnika i avanturista koji su stupali u službu neke od muslimanskih zemalja.

Nekoliko sačuvanih tekstova daju nam neku vrstu pokazatelja o tome koja vrsta ljudi je bila u pitanju, kao i koju vrstu informacija su oni mogli da ponude. Rad koji je već citiran gore, a čiji je autor jedan Egipćanin iz četrnaestog vijeka po imenu Umeri, uključuje i opis kršćanskih država Evrope koji je dobio, kako kaže, od jednog Đenovljana čije je ime Balban, a za kojeg kaže da je oslobođeni rob. Balban za sebe kaže da se zove Domenikino, sin Tadea (zapis nije siguran) iz velike đenovljanske porodice Doria. Umerijev opis počinje od cara i kralja Francuske, preko nešto detaljnijeg opisa Provanse i italijanskih država, zatim se bilježi dolazak Franaka u Siriju i iz odlazak iz je, a završava se izvinjenjem što je u svoje djelo uključio takve događaje: "Ovaj sažeti prikaz načina i uslova života Franaka, dali smo samo zato što on potpada pod oblast onoga na šta smo već ukazali kada se govorilo o podjeli klimata u franačkim zemljama. U drugom slučaju, ovo bi ispalo iz teme ove knjige, iako nije sasvim beskorisno..."

Postojale su kako praktične tako i ideološke barijere na putu muslimana u Evropu. Već u četrnaestom vijeku, prvo Venecija i Raguza, a kasnije Marsej i druge kršćanske pomorske luke, počele su da preduzimaju mjere zaštite od kuge. Ovo je preraslo u sistem koji je postao poznat kao karantin sa periodom čekanja od četrdeset dana, a koji su propisale vlasti Venecije u petnaestom vijeku i koji se odnosio na sve posjetioce koji su dolazili iz osmanskih zemalja. Sa sve većom razlikom u standardima po pitanju zdravstva i higijene između Zapada i Istoka, karantin je postao stalna institucija koja je smatrana neophodnom radi zaštite Evrope od zaraze. Ova odluka je najstrožije sprovođena, bez obzira na nečiju vjersku ili nacionalnu pripadnost, status ili položaj. Bili su joj podložni ambasadori i veliki trgovci ništa manje nego skromni hodočasnici, dostojanstvenici u

povratku ništa manje nego muslimani koji su dolazili kao posjetioci. Većina muslimanskih ambasadora imala je štošta da kaže o tim karantinskim stacionarima, koje su oni, prirodno, smatrali i uvredljivim i iritantnim. Dio problema bio je i u tome što je njihovo utamničenje u karantinu davalo priliku lokalnom stanovništvu da dolazi i netremice ih posmatra. Mehmed-efendija bio je zadržan neko vrijeme u Setu, karantinskom stacionaru na jugu Francuske, gdje se, kako nam kaže, događalo sljedeće: „... Kada bih krenuo u šetnju, veliko mnoštvo muškaraca i naročito žena, dolazilo bi da me gleda... Žene su počinjale u grupama od po deset i ne bi odustajale sve do pet sati nakon zalaska sunca, pošto su se sve žene raznih statusa iz cijelog kraja... okupile u Setu kako bi me vidjele." Vasif-efendija daje sljedeći opis: „Pošto je lazaret bio okružen palisadnom ogradom, posmatrači koji su dolazili izokola, pozdravljali su nas izdaleka. Pošto nikada u svom životu nisu vidjeli ljude ili odore iz naših krajeva, bili su jako začuđeni." Ponekad su ovim ambasadorima nuđena neubjedljiva izvinjenja za ova poniženja. Tako 1790. godine Azmi šalje izveštaj iz Berlina: „General je lično došao u našu kuću i rekao: „Što se vas tiče, ne bi bilo potrebe da čekate u karantinu, ali da vas nismo podvrgli karantinu, to bi izazvalo mnogo govorkanja među stanovništvom." Ovim riječima pokušao je da se opravda." Vremenom je institucija karantina postala glavna prepreka bližem odnosu i komunikaciji između kršćanskog i islamskog svijeta. Jedan engleski putnik na Istok u ranom devetnaestom vijeku dobro je opisao kako materijalni tako i psihološki uticaj koji je imala ova prepreka:

> Dva pogranična grada udaljena su jedan od drugog manje od puškometa, pa ipak njihovi stanovnici nisu u kontaktu. Mađari na sjevernoj a Turci i Srbi na južnoj strani rijeke Save toliko su razdvojeni kao da između njih leži pedeset prostranih pokrajina. Od ljudi koji su se oko mene užurbano motali po ulicama Semlina, možda nije postojao ni jedan jedini koji je ikada otišao da baci pogled na stranu rasu koja je živela iza zidina dvorca na suprotnoj strani. Kuga i strah od nje odvojili su ove ljude jedne od drugih. Svi dolasci i odlasci stoje pod zabranom straha njene žute zastave. Ako se usudiš da prekršiš zakone karantina, bićeš poslat na sud vojnom brzinom. Sud će ti doviknuti presudu sa nekih pedeset jardi

daljine. Sveštenik će te, umjesto nježnog šaputanja u uho slatkog nadanja koje pruža vjera, utješiti sa iste udaljenosti koja je potrebna za dvoboj, nakon čega ćeš biti pažljivo upucan i brižljivo sahranjen u zemlji lazareta. Kada je sve bilo pripremljeno za naš odlazak, sišli smo u jedan ograđeni dio zgrade karantina, gdje smo čekali „kompromitovanog" oficira austrijske vlade (oficira koji je bio u kontaktu sa osobama ili predmetima za koje se smatralo da bi mogli biti zaraženi), čija je dužnost bila da nadgleda prelazak preko granice i koji je zbog toga živio u stanju neprekidne izolacije. Čamci sa svojim „kompromitovanim" veslačima takođe su bili spremni. Nakon dolaska u dodir sa bilo kojim stvorenjem ili stvari koje pripadaju Osmanskom carstvu, za nas bi bilo nemoguće da se vratimo na austrijsku teritoriju, a da ne provedemo četrnaest dana u zatvoru u lazaretu. Stoga smo smatrali da je izuzetno važno da se, prije nego što izađemo, pobrinemo da nijedna od stvari neophodnih za naš dalji put ne bude zaboravljena. U tolikoj našoj zabrinutosti i nastojanju da izbjegnemo takvu zlu sreću, uspjeli smo da organizujemo naš odlazak iz Semlina [Zemuna] sa gotovo isto toliko ceremonijalne i svečane pažnje kao da smo se pripremali za odlazak sa ovog svijeta. Nekoliko ljubaznih ljudi koji su bili učtivi prema nama tokom našeg kratkog boravka na ovom mjestu sišli su da nam požele srećan put sa riječne obale. I sada, dok smo sa njima stajali udaljeni 3-4 jarde od „kompromitovanog" oficira, oni su nas upitali da li smo sasvim sigurni kako smo završili sve naše poslove u kršćanskim zemljama, kao i da li imamo neke molbe pred odlazak. Ponovili smo ova „zabrinuta" pitanja našim slugama i bacili se u razmišljanje puno zebnje kako bismo izbjegli svaku mogućnost da ostanemo odsječeni od nekog dragog nam predmeta: da li su bili potpuno sigurni da ništa nije zaboravljeno, recimo, mirišljavi kovčežić sa zlatnim neodoljivo primamljivim kreditnim pismom od kojeg bismo se zauvijek rastali? Ipak ne „sva naša blaga bila su bezbjedno smještena na čamac, a mi smo bili spremni da se smjestimo do njih. Stoga smo se rukovali sa našim prijateljima iz Semlina [Zemuna], a oni su se odmah odmakli nekoliko koraka od nas, kako bi nas ostavili u centru prostora između njih i „kompromitovanog" oficira.

Ovaj potonji je onda prišao i još jednom upitao da li smo završili sa civilizovanim svijetom, pružajući ruku. Ja sam mu pružio svoju i time je stavljena tačka na kršćanski svijet za jako dugo vrijeme.

Prvi zaista detaljni opisi zapadne Evrope koje su sastavili muslimanski putnici nisu došli ni iz jedne od zemalja Bliskog istoka ili sjeverne Afrike, već iz još veće daljine, iz Indije. Dok su vladari Turske i Irana vodili očajničke ali u cjelini uspješne pozadinske bitke kako bi sačuvali glavninu muslimanskih teritorija na Bliskom Istoku od prodora iz Evrope, tj. od Rusije na sjeveru i pomorskih sila na jugu, udaljenije zemlje islama izgubile su bitku i već su bile pod stranom vlašću. Prodor ruske i britanske imperije u sjevernoj i južnoj Aziji doveo je milione muslimana pod njihovu kontrolu. Prvi put muslimani su se susreli sa Evropljanima, ali sada ne samo kao sa susjedima ili posjetiocima, već kao gospodarima. Bilo je to poučno iskustvo, ali neki od njih su se odvažili da otkriju domovine ovih novih i čudnih došljaka sa Zapada.

Dva muslimanska posjetioca koja su došla iz Indije u Britaniju bila su naročito zanimljiva. Prvi je bio šejh I'tisamuddin, musliman iz Bengala koji je putovao u Englesku 1765. godine i za kojeg se kaže da je bio prvi Indijac koji je ikada posjetio London. On je ostavio zapise o svojim putovanjima na perzijskom. Ti zapisi uključuju opise mjesta koja je vidio u Engleskoj i Škotskoj, kao i neka zapažanja vezana za vjerske i društvene institucije i običaje, zatim za obrazovanje, zakone, vojna pitanja, kao i za mjesta za zabavu. Tu su takođe i opisi palate Sv. Džejmsa i oba Doma Parlamenta. Šejh I'tisamuddin putovao je preko Francuske, pa tako ima i neke komentare vezane za način života i običaje Francuza.

Drugi i zanimljiviji posjetilac bio je Mirza Ebu Talib Han, koji je rođen u Laknau 1742. godine u porodici perzijsko-turskog porijekla, a Britanci su ga zaposlili kao carinskog službenika. U periodu između 1799. i 1803. godine često je putovao po Evropi, a po povratku u Indiju napisao je knjigu u kojoj opisuje svoje avanture. Iako je pisao na perzijskom, izgleda da je imao u vidu i potencijalne engleske čitaoce, te je kao podanik jedne evropske vlade i zvaničnik u evropskoj službi zauzeo pomalo drugačiji stav od onog koji su imali ostali muslimanski

autori. Ebu Talib Han počeo je svoje putovanje po Evropi u Irskoj, a veći dio vremena proveo je u Londonu. Vraćao se preko Francuske, Italije i Bliskog istoka. Za razliku od većine drugih putnika iz islamskih zemalja, on se potrudio da sačini detaljan opis nacija i zemalja koje je posjetio.

Jedna potpuno nova faza u putovanju muslimana počinje krajem osamnaestog vijeka sa programom reformi koje je pokrenuo sultan Selim III. Godine 1792., kao dio općeg programa promjena koje je trebalo da dovedu Tursku u sklad sa općeprihvaćenim evropskim običajima, sultan je odlučio da osnuje stalne osmanske ambasade u većim evropskim prijestolnicama. Prva osmanska ambasada otvorena je u Londonu 1793. godine. Uslijedio je zatim Beč, pa Berlin i Pariz gdje je 1796. godine Seid Ali-efendija stigao kao prvi ambasador osmanskog sultana u Francuskoj republici. Pored uobičajenih diplomatskih dužnosti, ovim ambasadorima je naloženo da prouče institucije zemalja u kojima su službovali, te da steknu „poznavanje jezika, znanja i nauka koje bi bile od koristi slugama Carstva".

Većina ovih prvih osmanskih stalnih diplomata u Evropi bili su zvaničnici iz carske palate ili kancelarije, koji su odgajani i obrazovani na starinski način, koji nisu znali zapadnjačke jezike ili njihov način života i običaje i koji su imali uglavnom konzervativni pogled na svijet. Ako je suditi po njihovim izvještajima, malo toga su naučili o zemljama u koje su bili poslati, a njihovi utisci o onome što su saznali nisu bili povoljni.

Ali, postojali su izuzeci. Jedan od najinteresantnijih osmanskih diplomata bio je Ali Aziz-efendija, rođen na Kritu i sin visokog osmanskog zvaničnika. On je i sam bio na raznim pozicijama u osmanskoj administraciji, da bi nakon nekog vremena bio imenovan za ambasadora u Prusiji. U Berlin je stigao juna 1797. godine, gdje je i umro u oktobru naredne godine. Ali Aziz-efendija znao je francuski, pa čak i nešto njemačkog, a donekle je bio upoznat i sa zapadnom književnošću. Tokom svog boravka u Berlinu upoznao je njemačkog orijentalistu Fridriha fon Dica, sa kojim je bio u prepisci o raznim naučnim i filozofskim temama. Iako je sačuvan samo dio ove prepiske, i on dovoljno ukazuje na to kako osmanski ambasador nije znao gotovo ništa o eksperimentalnim naukama ili o racionalističkoj filozofiji prosvjetiteljstva. On je, međutim, bio upoznat sa jednom drugom

formom zapadnjačke literature. Pored nekih mističkih spisa, njegova najpoznatija knjiga predstavlja zbirku bajki napisanih tokom posljednje godine njegovog života. Ovo je dijelom prevedeno a dijelom slobodno prerađeno iz djela pod nazivom Les Mille et un jours francuskog orijentaliste Peti de la Kroa, koje je prvi put štampano između 1710. i 1712. godine. Knjiga Peti de la Kroa predstavlja neku vrstu imitacije Hiljadu i jedne noći (koja je nedugo prije toga bila prevedena na francuski), zasnovane barem djelimično na perzijskim ili drugim islamskim originalnim izvorima; stoga je bila mnogo prijemčivija za bliskoistočnog čitaoca od bilo koje druge zapadnjačke knjige.

Ovi ambasadori nisu putovali sami. Osim grčkih tumača koji su im služili kao glavni kanali za komunikaciju sa sobom su vodili i mlade turske sekretare čiji je glavni zadatak bio da uče jezike, uglavnom francuski, i da otkriju štogod o zapadnjačkom društvu. Tako su ove misije, po prvi put, davale priliku mnogim mladim Turcima iz obrazovane elite da provedu neko vrijeme u nekoj evropskoj prijestolnici, ovladaju nekim zapadnim jezikom i steknu neke prve tračke znanja o evropskoj civilizaciji. Po povratku u Tursku većina njih postali su vladini zvaničnici i zajedno sačinjavali jednu novu i bitno različitu grupu unutar osmanske birokratske hijerarhije, grupu koja je imala zapadnu obuku i nešto zapadnih prednosti. Tako su oni na mnogo načina postali civilna paralela novim vesternizovanim oficirima koji su diplomirali na reformisanim vojnim i pomorskim akademijama.

Jedan od takvih bio je Mahmud Raif, koji je otišao u London kao glavni sekretar prvog stalnog osmanskog ambasadora, Jusuf-age efendije i koji je službovao kao glavni sekretar (Reis-ul-kuttab) kod velikog vezira od 1800. do 1805. godine. Mahmud Raif je toliko postao stručnjak za Englesku, da je po povratku u Tursku postao poznat kao Ingiliz Mahmud. On je napisao opis Engleske i njenih institucija koji je sačuvan u rukopisu u Saraj biblioteci u Istanbulu. Ono što čudi jeste da je to djelo napisano na francuskom. Na francuskom je bila još jedna knjiga koju je napisao o predloženim osmanskim reformama i koja je bila štampana u Skadru 1797. godine. Njegova vrlo umjerena okrenutost Zapadu nije mu donijela nikakvo dobro, jer su ga 1808. godine ubili pobunjeni janjičari. I oficiri kadeti i diplomatski šegrti bili su učenici

pod jakim uticajem svojih evropskih učitelja. Ubrzo su muslimanski vladari bili spremni da odu i korak dalje i da pošalju svoje studente u Evropu, kako bi iskoristili prednosti formalnih obrazovnih mogućnosti koje su se tamo nudile. Prvi koji je preduzeo ovaj vitalni korak bio je Muhammed Ali-paša, guverner Egipta, koji je poslao svog prvog studenta Egipćanina u Italiju 1809. godine. Do 1818. godine otišlo je nekih dvadeset i osam studenata, a 1826. poslao je prvu veliku grupu egipatskih studenata u Francusku. Bilo ih je četrdeset i četiri, a pratio ih je šejh iz velike džamije-univerziteta El-Azhar, čiji je zadatak bio da predstavlja njihovog vjerskog tutora. Mnogi od ovih studenata koji su poslati iz Egipta bili su Turci i drugi osmanski podanici. Ali neki od njih bili su po rođenju muslimani koji govore arapskim jezikom, kao što je bio i njihov tutor šejh Rifa'ah Rafi et-Tahtavi (1801-1873), koji je ostao u Parizu oko pet godina, ovladao francuskim jezikom i izgleda postigao daleko više nego bilo koji od njegovih štićenika. Preko svojih knjiga i učenja, postao je ključna figura jednog novog otvaranja ka Zapadu koje je započelo u devetnaestom vijeku. Osmanski sultan Mahmud II, u ovom kao i u mnogim drugim stvarima, slijedio je primjer svog egipatskog vazala, pa je 1827. godine poslao prvu tursku studentsku misiju od 150 studenata u razne evropske zemlje. Njegov cilj bio je da ih obuči za učitelje koji bi radili u novim školama koje je predložio da se osnuju u Turskoj. Male grupe studenata bile su takođe poslate u Evropu i iz Irana i to 1811. i 1815. godine. Jedan od njih, Mirza Muhammed Salih Širazi, ostavio je o svojim putovanjima jedan izvještaj koji je od izuzetnog značaja.

Nepotrebno je reći da su ovakvi potezi naišli na vrlo jako protivljenje konzervativnih vjerskih krugova. Uprkos tome, ovaj pokret dobijao je na snazi i u prvim decenijama devetnaestog vijeka sve veći broj studenata iz muslimanskih zemalja Bliskog istoka počeo je da se pojavljuje u školama za obuku, pa čak i na univerzitetima. Za mnoge od njih ovo su bile godine egzila i izolacije iz kojih su se vraćali srećni što mogu da se ponovo utope u svoj tradicionalni način života. kao što je obično slučaj sa studentima, oni su više naučili od svojih kolega studenata, nego od svojih učitelja. Jedna od lekcija koju su naučili kasnije će promijeniti istoriju Bliskog istoka.

C. Religija

Za Muslimana, vjera je bila srž identiteta, kako njegovog, tako i drugih ljudi. Civilizovani svijet sastojao se od Doma Islama u kojem je vladala muslimanska vlada, u kojem je preovladavao muslimanski zakon i u kojem su nemuslimani mogli da uživaju toleranciju muslimanske države i zajednice, pod uslovom da prihvate date uslove. Osnovna razlika između njih i spoljašnjeg svijeta bila je prihvatanje ili odbijanje poruke islama. Konvencionalna nomenklatura fizičke pa čak i populacione geografije, bila je u najboljem slučaju od sekundarnog značaja. Kao što smo vidjeli, muslimanski autori su bili svjesni činjenice da iza sjeverne granice postoje narodi koji se zovu Rimljani, Franci, Sloveni i drugi, koji govore zbunjujuće velikim brojem raznih jezika. Ali to samo po sebi nije bilo vrijedno pažnje. Bilo je mnogo rasa i nacija unutar same islamske zajednice, te su tako i oni po obilju lokalnih dijalekata i jezika mogli da se uporede sa ovom karakteristikom evropskog kontinenta, iako su muslimani više voljeli da za potrebe vlade, kulture i trgovine ustanove jedan vrlo ograničen broj jezika.

Prava razlika bila je u religiji. Oni koji su ispovijedali islam zvali su se muslimanima i bili dio Božije zajednice, bez obzira na to u kojoj su zemlji živjeli ili pod čijim su suverenitetom bili. Oni koji su odbacivali islam, bili su nevjernici. Arapska riječ za to je kafir, iz korijena koji znači ne vjerovati ili poricati, i obično se koristi za one koji ne vjeruju u islamsku poruku i poriču njenu istinu.

Striktno govoreći, termin kafir odnosi se na sve nemuslimane. Međutim, u arapskoj, perzijskoj i turskoj upotrebi, ova riječ se praktično svela na sinonim za kršćane. Na isti način se sve više smatralo da se Dom

Rata sastoji prije svega od jedne rivalske vjere i društvenog uređenja koji su sebe prije svega vidjeli kao kršćanski svijet, pa tek onda kao Evropu. Muslimani su, naravno, bili svjesni postojanja i drugih nevjernika osim kršćana. Neki od njih, poput pristalica hinduizma i budizma u Aziji, bili su isuviše daleko kako bi imali veći uticaj na shvatanja i običaje bliskoistočnih i sredozemnih muslimanskih zajednica. Neki drugi, poput nemuslimanskog stanovništva crne Afrike, bili su u mnogo bližem dodiru sa njima, ali se na njih prije svega gledalo kao na politeiste i idolopoklonike, te su tako generalno i označavani. Samo su dvije druge religije bile poznate na Bliskom istoku - zoroastrizam i judaizam, ali su obje bile isuviše male da bi bile od nekog značaja. Obe su izgubile svoju političku moć i više se nije smatralo da su u ratu sa islamom. Na Jevreje se gledalo samo kao na zimmije, a sve manjem broju pristalica zoroastrizma priznat je manje-više isti status. Do osmanskih vremena termin kafir, čak ni u zvaničnoj upotrebi, nije uključivao Jevreje. U bezbrojnim finansijskim i drugim dokumentima koji su se odnosili na poslove nemuslimanskih zajednica, uobičajena osmanska formula glasila je „kafiri i Jevreji", iz čega očigledno proističe da prvi termin ne uključuje i drugi. Ovo je jednim dijelom svjedočanstvo o superiornosti kršćana, a jednim dijelom priznanje monolitnom monoteizmu Jevreja. U osmanskoj i (savremenoj) turskoj upotrebi, termin kafir zamijenjen je riječju gavur, koja se primjenjuje na nevjernike uopšte, a naročito na kršćane. Bez sumnje je u pitanju narodski pogrešni izgovor riječi kafir, na koji je možda uticala perzijska riječ gabr, koja je izvorno označavala pristalice zoroastrizma, ali se ponekad odnosila i na kršćane.

Ista osnovna vjerska klasifikacija može se vidjeti čak i osmanskim carinskim pravilnicima, po kojima su obično postojale tri carinske stope, određivane ne prema robi, već prema trgovcu, tačnije - prema njegovoj vjeroispovijesti. Od te tri stope, najmanja je važila za muslimane, bilo Osmanlije bilo druge, srednja je bila za zimmije, a najviša za harbije, tj. za one koji su dolazili iz Doma Rata. Čudi to što su Jevreji, iz koje god nacije ili vazalne države dolazili, plaćali istu stopu kao i zimmije, pa čak i ako su dolazili iz Evrope. Isti ovaj princip, samo primijenjen u suprotnom smjeru, može se vidjeti u tumačenju koje daju Perzijanci za vanteritorijalne privilegije date Rusima početkom devetnaestog vijeka.

Te privilegije priznavane su ruskim kršćanima, ali nisu muslimanima sunitima iz Ruskog carstva.

Tako je kafir par excellence bio kršćanin, a zemlje koje su po njihovoj svojoj sopstvenoj slici sačinjavale Evropu, od strane muslimana su smatrane „zemljama nevjerni-ka", što je značilo - kršćanski svijet. Vjerska definicija identiteta i razlike bila je gotovo univerzalna. Dok su posjetioci iz Evrope u muslimanskom svijetu vidjeli sebe kao Engleze, Francuze, Italijane, Njemce, itd. Među Mavarima, Turcima ili Perzijancima, muslimanski posjetioci u Evropi su, za razliku od njih i bez obzira na to da li su dolazili iz Maroka, Turske ili Irana, vidjeli sebe kao muslimane u kršćanskom svijetu i obično nisu ni sebe ni svoje domaćine adresirali prema nacionalnim, teritorijalnim ili etničkim odrednicama. Gotovo bez razlike oni o svojoj domovini govore kao o „islamskim zemljama", a o svom vladaru kao o „islamskom suverenu" ili tome slično.

Tek pred kraj osamnaestog vijeka osmanski izaslanici u Evropi počinju nešto određenije da govore o sebi kao Osmanlijama i svojoj zemlji kao osmanskoj, koja se izdvaja iz opšteg islamskog identiteta. I baš kao što su putnici sebe nazivali muslimanima i svoju zajednicu islamskom, tako su gotovo bez razlike svoje evropske domaćine i sabesjednike prosto nazivali nevjernicima. „Austrijski ambasador", kaže jedan Turčin koji je u osamnaestom vijeku posjetio Austriju, „poslao je tri nevjernika da se sretnu sa nama..." Ovo znači da je taj Austrijanac (označen kao ambasador, pošto je samo vlada mogla da imenuje ambasadore) poslao tri čovjeka da se sretnu sa njima. Termin nevjernik ne pojavljuje se samo ondje gdje bi Evropljanin upotrijebio neku nacionalnu ili političku naznaku; pojavljuje se vrlo često i kako bi zamijenio osnovne riječi poput ličnost, čovjek ili ljudsko biće.

Evropljanin se razlikuje, ali ne zato što pripada drugoj naciji, zato što je podanik drugog vladara, zato što živi na nekom drugom mjestu ili govori nekim drugim jezikom. On se razlikuje zato što je sljedbenik jedne druge religije. Kao rezultat ove razlike, o njemu se zaključuje da je neprijateljski nastrojen i za njega se zna da je inferioran. Nesumnjivo pribjegavajući dobro poznatom izumu savremene propagande i reklame, oni koji su pisali o kršćanstvu koristili su tehniku

beskrajnog ponavljanja kako bi istakli i na krajnji cilj usmjerili svoju poentu. Osim rijetkih izuzetaka, nijedna evropska nacija, grupa pa čak ni pojedinac, ne spominju se bez termina nevjernik, bilo kao imenica, bilo kao pridjev. Ponekad i u zvaničnim poslovima i u historijskim spisima postaje neophodno da se napravi razlika između različitih država ili nacija kršćanskog svijeta. U tom slučaju o njima se govorilo ili pisalo kao engleskim nevjernicima, francuskim nevjernicima, ruskim nevjernicima i tako dalje. Često se ovakav manir još više isticao upotrebom nekih uvredljivih epiteta ili proklinjanja, obično u formi rime ili pjesmice. Osmanski običaj je bio da svaka nacija ima neku svoju pjesmicu koja joj je bila posvećena - Ingiliz dinsiz (Englez bez vjere), Fransiz jansiz (bezdušni Francuz), Engurus menhus (zlokobni Mađar), Rus ma'kus (perverzni Rus), Alman biaman (nemilosrdni German), itd. Za pripadnike muslimanskih nacija, na raspolaganju su bile i pozitivne i negativne pjesmice, koje su se mogle upotrebljavati u skladu sa okolnostima. Za gavure, sve su bile negativne, a dobra volja se izražavala tako što bi se izostavljale. U srednjevjekovnim spisima, imena pojedinaca iz Evrope se bez razlike navode sa kletvama. One tu nikako nisu stavljene čisto rutinski i formalno, već su očigledno plod dubokog osjećanja i često se ponavljaju uz prilično naglašavanje.

Ova praksa označavanja Evropljana kao nevjernika bila je izuzetno dosljedna i sveprisutna. Ona se pokazuje, na primjer, čak i u pismima koja su muslimanski suvereni upućivali kršćanskim monarsima u Evropi, pismima koja je trebalo da budu u prijateljskom i kurtoaznom tonu. Tako, sultan Murat III piše engleskoj kraljici Elizabeti i informiše je o svojim pobjedama nad „austrijskim i mađarskim nevjernicima", kao i o prodoru njegove vojske u „zemlju niskih nevjernikaa", požuruje kraljicu da „nastavi sa borbom protiv španskih nevjernika, koje ćeš uz Božiju pomoć pobijediti", te izražava nešto manju dobru volju prema poljskim i portugalskim nevjernicima „koji su tvoji prijatelji". Čak je i Katib Čelebi, koji je pisao sredinom sedamnaestog vijeka, nalazio za neophodno da pri svakom spominjanju Franaka, doda i neku takvu formulu kao što je prokleti, osuđeni na uništenje, predodređeni za vatre paklene, i tome slično. Čak i kasnije, sredinom osamnaestog vijeka, jedan osmanski zvaničnik izvještavajući o svom radu u graničnoj

demarkacionoj komisiji sa Austrijancima, počinje svoj izvještaj opisivanjem oslobađanja (tj. ponovnog preuzimanja) Beograda, kao oslobađanja „doma džihada" iz „lopovskih ruku austrijskih nevjernika". Uopšteno govoreći, politika i aktivnosti evropskih vlada i pojedinaca, karakterisane su takvim riječima kao što su zlodjela, pakosti, intrige, zavjere, lukavstva, kao i drugim izrazima koji su ukazivali na njih kao na nitkove. Dok je ovakva procjena često mogla biti dobro zasnovana, u tekstovima se ona obično uzima kao aksiom. Ovaj verbalni običaj nastavio se i duboko zašao čak i u period kada je Osmansko carstvo bilo direktno uključeno u događaje u Evropi, sa saveznicima kao i sa neprijateljima, pa i kada su osmanski zvaničnici i čak historičari počeli da obraćaju nešto pažnje i na suptilnije pojedinosti evropskih međunarodnih odnosa. Tek krajem osamnaestog vijeka ovi ružni izrazi su konačno izbačeni, ali čak i tada muslimanske diplomate nastavljaju da u svojim izvještajima primjenjuju uvredljivi termin nevjernik na svaku ličnost, grupu ili instituciju sa kojom su dolazili u dodir. Tokom devetnaestog vijeka ovakav jezik počinje da odumire u dokumentarnoj i historiografskoj upotrebi, iako je nastavio da postoji u narodnoj i kolokvijalnoj upotrebi sve do mnogo kasnije.

Budući da je religija imala primat u shvatanjima muslimana, čak i u shvatanjima države, moglo bi se očekivati da ćemo naći nešto pažnje posvećene religiji u zapadnom svijetu. Muslimanski izaslanici i historičari uglavnom spominju stvari koje se odnose na religiju, ali ne pokazuju veliko interesovanje za evropsko kršćanstvo i nude nam vrlo malo informacija o tome. Oni su znali da su Evropljani kršćani i za većinu njih to je bilo dovoljno. Na kraju krajeva, kršćanstvo nije bilo ništa novo za njih - ono je bilo neposredni prethodnik islama i bilo je još uvijek predstavljeno mnogobrojnim manjinama koje su živjele u muslimanskim zemljama. Sa muslimanske tačke gledišta, kršćanska vjera bila je, takoreći, poznata, objašnjena i analizirana i - odbačena.

U srednjem vijeku muslimanski naučnik imao je na raspolaganju, na arapskom jeziku, popriličnu količinu literature o kršćanskim vjerovanjima i običajima, iz koje je bilo moguće prikupiti prilično detaljna saznanja o ranoj historiji kršćanstva, kao i o različitim školama i sektama unutar kršćanske Crkve. Ovo rano interesovanje se, međutim,

nije održalo, i izgleda da su rasprave osmanskih autora o kršćanstvu zavisile više od ranijih arapskih muslimanskih tekstova, nego od novih opservacija ili informacija. Tako, Katib Čelebi u svojoj studiji o Evropi, napisanoj 1655. godine, počinje pregledom kršćanske religije, koji gotovo u potpunosti potiče iz srednjeg vijeka. Ova religija, kaže on svojim čitaocima, zasniva se na četiri Evanđelja koja on tačno nabraja, i, po prešutnoj analogiji sa islamom, počiva na pet osnovnih principa -na krštenju, trojstvu, ovaploćenju, euharistiji (pričešću) i ispovijesti. Svakom od navedenih principa on posvećuje po jedan kratak odjeljak, a pod naslovom „trojstvo" razmatra kristološke sporove ranih crkava, o kojima je bilo dostupno izuzetno mnogo informacija koje su se mogle naći u klasičnim arapskim spisima kršćanskog porijekla. On navodi i tekst Nikejskog simbola vjere u arapskoj verziji (izostavljajući dio sa filioljue) i objašnjava da su kršćani bili podijeljeni na tri glavne škole ili sekte - riječ koju upotrebljava je islamski mezheb, a koja se obično koristila za označavanje četiri škole sunitske jurisprudencije. Tri navedene kršćanske škole su jakobiti, melkiti i nestorijanci. Katib Čelebi objašnjava i razlike u njihovim doktrinama o ljudskoj i božanskoj prirodi Krista. Pod jakobitima - strogo govoreći sljedbenicima sirijske crkve Jakoba Baradeja - on izgleda misli na monofizite uopšte, što se vidi po njegovoj primjedbi

da su „većina jakobita Jermeni". Melkiti su sljedbenici učenja koje je od države i hijerarhije odobreno kao pravovjerno, te je tako to i zvanično učenje Ruma - Grka i Rimljana. Nestorijanci su, objašnjava on, jedna grupa koja se kasnije pojavila i koja je odstupila od opšteprihvaćenih dogmi vjere i formirala sopstvenu odvojenu sektu. Do vremena u kojem je živio Katib Čelebi, crkve Jakoba Baradeja i Nestorija već su se bile svele na beznačajan broj sljedbenika, a jermenske i koptske monofizitske crkve bile su bezbjedno podčinjene islamskoj vladavini. O takvim kasnijim razlikama kao što je raskol koji je razdvojio melkitsku crkvu na istočnu grčko-pravoslavnu i zapadnu rimo-katoličku, ili o novoj podjeli rimo-katoličkog zapada koju je izazvala protestantska Reformacija (što su sve stvari za koje bi se moglo pomisliti kako su važnije osmanskom posmatraču od davno zaboravljenih polemika između jakobita i nestorijanaca) - Katib Čelebi nema ništa da kaže.

Međutim, razlike između katolika i protestanata nisu sasvim izmakle pažnji, pa jedan osmanski historičar čak ima i objašnjenje za vjerske ratove u centralnoj Evropi. Jednoga dana, priča nam on, austrijski car bio je duboko ophrvan melanholijom i oči su mu bile pune suza, pa ga je njegova žena, koja je bila kćer španskog kralja, upitala šta mu je. On joj je odgovorio kako je nevolja bila u razlici koja je postojala između njega i osmanlijskog sultana. Kada god bi sultan izdao naređenje da se pozovu i okupe vladari koji su bili pod njegovim sizerenstvom i da dođu sa svojim snagama i služe u njegovoj vojsci, oni bi odmah došli i bez rezerve se stavljali njemu na raspolaganje. Za razliku od njega, austrijski car mogao je da pošalje takve poruke kneževima u Mađarskoj, ali njima ne bi ni palo na pamet da mu možda duguju ikakvu uslugu ili poslušnost. Na ovu žalbu carica je odgovorila: „Ratnici osmanlijskog padišaha pripadaju njegovoj vjeri i zato ga slušaju. Tvoji mađarski kneževi ti odbijaju poslušnost zato što su druge vjere, a ne tvoje." Car je odmah, pod utiskom ovog obrazloženja, poslao izaslanike i sveštenike kod mađarskih kneževa i naredio im „da pređu u njegovu lažnu vjeru". Neki su prešli, ali su mnogi odbili i to je izazvalo mnogo tiranije i ugnjetavanja. „I zato je Svemogući Bog, koji ne previđa nijednog smrtnika, makar on bio i gavur, poslao vojske islama protiv njega." Evlija Čelebi, koji je nešto ranije putovao po Mađarskoj i Austriji, takođe zapaža kako oni pripadaju dvjema različitim crkvama - Mađari slijede luteranske vjerske rituale, dok Austrijanci „slušaju papu". Zbog toga su, kako kaže, oni bili žestoko međusobno suprotstavljeni. Međutim, pošto su i jedni i drugi ipak bili kršćani, držali su se zajedno protiv muslimana, pa tako, po riječima muslimanske tradicije koje Evlija citira: „Svi nevjernici su iste vjere."

Čini se da su osmanlijski zvaničnici mnogo više nego osmanlijski naučnici bili alarmirani značajem sukoba između protestanata i katolika, kao i potencijalnom vrijednosti koju bi taj sukob mogao da ima za cilj islama. Uzrok tome su djelimično mogle da budu informacije koje su donijele muslimanske izbjeglice iz Španije; dijelom pak, napor koji su ulagali neki emisari protestantskih sila kako bi se predstavili kao strogi monoteisti, a time i bliži islamu od ikonopoklonih i politeističkih katolika, čime bi, opet, zasluživali povoljnije obzire kada je u pitanju

bila trgovina, a možda i neke druge oblasti. Izgleda da Osmanlije nisu bili naročito impresionirani ovim argumentima, ali su ih povremeno stavljali na probu. Kada su se Mavari podigli na ustanak u Španiji 1568-1570. godine, sultan im je poslao specijalnog izaslanika kako bi im skrenuo pažnju na nastavak borbi luterana protiv „onih koji su podanici pape i njegovog učenja". Pobunjenicima se savjetuje da uspostave tajne kontakte sa tim luteranima i, kada su ovi ušli u rat protiv pape, da nanesu gubitke katoličkim provincijama i vojsci u njihovoj sopstvenoj oblasti. Selim II je otišao čak tako daleko, da je poslao jednog tajnog agenta da se sastane sa protestantskim vođama u španskoj Holandiji. U osmanlijskom kraljevskom pismu ističe se zajednički interes muslimana i luterana koji su takođe u ratu sa katolicima i koji odbacuju njihovu idolatriju: "Pošto ste podigli svoje mačeve protiv papista i pošto ih stalno ubijate, naša carska milost i kraljevska pažnja na svaki način su okrenute vašem regionu. Pošto vi, sa vaše strane, ne obožavate idole, iz crkava ste izbacili idole, portrete i „zvona" i objaviste svoju vjeru tvrdeći daje Svemogući Bog jedan, a Sveti Isus Njegov Prorok i Sluga, sada dušom i srcem tražite i žudite za istinitom vjerom; ali onaj nevjernik kojeg zovu papa, ne priznaje svog Stvoritelja kao Jednog, pripisuje božansku prirodu Svetom Isusu (mir neka je s njime!) i obožava idole i slike koje je svojom rukom načinio, bacajući time sumnju na Jednost Boga i upućujući time ko zna koliko slugu Božijih na pogrešan put."Kasnije, prepiska između Osmanlija i kraljice Elizabete pokazuje sličnu vrstu interesovanja za protestante, ali ne (sačuvaj Bože) kao za saveznike, već više kao za korisno odvlačenje katoličkih snaga.

Institucija papstva jedva da je promakla pažnji muslimana i mnogi njihovi autori komentarišu taj čudni fenomen vladara Rima, koji je bio neka vrsta sveštenika-kralja kojeg su zvali al-Bab, tj. papa. U islamu nije bilo sveštenstva niti crkvene hijerarhije, pa je fenomen složene i detaljne organizacije kršćanske crkve muslimanima bio teško shvatljiv. Tek sa osmanlijskim vremenima i bližim upoznavanjem hijerarhije istočne crkve, takva institucija postala je razumljivija. Prvi koji je spomenuo papu, bio je arapski ratni zarobljenik, Harun Ibn Jahja, koji je posjetio Rim 886. godine. On prosto bilježi sljedeće: „Rim je grad kojim vlada kralj koji se zove al-Bab, papa." On ne daje nikakvo objašnjenje

ove titule i čini se da je on mislio kako je to lično ime monarha. Opis Rima koji se nalazi u Jakutovom (Yakut) geografskom rječniku, nešto je potpuniji. „Rim je danas u rukama Franaka, a njihov kralj se zove - kralj Almana. U njemu živi papa, kojeg Franci slušaju i koji je njima na položaju imama. Ako mu iko od njih pokaže neposlušnost, smatraju ga pobunjenikom i zločincem koji zaslužuje protjerivanje i smrt. On im nameće zabrane po pitanju žena, obrednog pranja, hrane i pića i niko od njih ne smije da mu protiv- riječi."

Poneka riječ o ovoj značajnoj instituciji izgleda da je došla čak i do istočnih dijelova islamskog svijeta. Hakani, perzijski pjesnik iz trinaestog vijeka u jednoj satiričnoj odi kaže za Batrik-i Zamane Bab-i Butrus, koji je tada bio patrijarh, da je Petrova kapija (ili papa). On očigledno brka papsku instituciju sa patrijarhatom istočnih crkava, što je bila opšta greška kod kasnijih muslimanskih autora.

Jedan od prvih izvještaja o papskoj vlasti dolazi nam od sirijskog historičara Ibn Vasila, koji je posjetio južnu Italiju kao diplomatski izaslanik 1261. godine. Evo šta on ima da kaže o papi: „On je za njih Namjesnik (halifa) Božiji i njegov zamjenik i pomoćnik, koji ima moć da zabrani i dozvoli, da odluči i da poništi." Slične komentare nalazimo i kod nekoliko kasnijih autora; jedan od njih, Turčin, autor djela o Džemovim avanturama, zapaža nešto još neobičnije, a to je kršćansko vjerovanje da papa može da oprosti grijehe. Papino posjedovanje takvih moći, nešto je što uvijek iznova zapanjuje posjetioce iz islamskih zemalja. Muslimani su upoznati sa autoritetom vjere; na neki način oni uistinu i ne priznaju nijedan drugi autoritet. Međutim, islam nikada nije priznavao duhovni autoritet kao različit od religijskog, i za njih su moći koje su bile pripisivane papi trebalo da pripadaju samo i jedino Bogu. Ibn Vasil nastavlja: „On je taj [misli na papu] koji kruniše i ustoličava kraljeve i ništa što je u njihovom vjerskom zakonu (šerijat) ne smije se provoditi osim preko njega. On je monah i kad on umre, nasljeđuje ga drugi sa istim monaškim osobinama."

Kalkašendi (-1418.) u svoj priručnik o ambasadorskoj praksi, uključuje i kratku bilješku o papi: "Forma obraćanja papi: on je patrijarh melkita, koji među njima zauzima položaj kalifa. Vrijedi zapaziti da ga autor Teskifa [u pitanju je jedan raniji sličan priručnik] poredi sa

položajem koji kan ima među Tatarima, iako u stvari kan zauzima položaj velikog kralja među Tatarima, dok papa nije ništa poput toga, već ima autoritet u stvarima vjere, uključujući tu čak i moć da objavi šta je dozvoljeno, a šta zabranjeno... Forma obraćanja njemu... je sljedeća: „Neka Svemogući Bog udvostruči radost njegovog visokog prisustva, uzvišenog, svetog, duhovnog, pokornog, sadašnjeg rimskog papu, silnoga među kršćanima, uzora zajednici Isusovoj, onoga koji ustoličava kraljeve kršćanske... zaštitnika mostova i kanala... zaklon patrijarsima, biskupima, sveštenicima i monasima, sljedbenika Evanđelja, koji svojoj zajednici objavljuje šta je dozvoljeno a šta zabranjeno, prijatelja kraljeva i sultana..."

Autor Teskifa, kako ga citira Kalkašendi, zapaža: "Ovo je ono što sam našao u zapisima, ali za vrijme moje službe niko mu nije pisao i ne znam o kojim temama su mu pisali prije mene..."

Jedan spis o papstvu koji je i historijski i aktuelan za to doba, pojavljuje se u Opštoj istoriji Rašiduddina. Spis je nastao u Iranu tokom prvih godina četrnaestog vijeka i potiče, kao što je već napomenuto, od papskog izaslanika i neke propapske hronike. Princ Džem je imao i lični kontakt sa papstvom, a autor memoara nam daje pomalo senzacionalan opis procedure koja je uslijedila sa postavljenjem novog pape, kao i o izbijanju narodnog nezadovoljstva koje je pratilo ovaj događaj. Katib Čelebi, u svojoj kratkoj studiji o Evropi, posvećuje instituciji pape jedno poglavlje, koje se uglavnom sastoji od spiska papa sa datumima njihovog izbora i dužinom njihovog zauzimanja tog položaja. On počinje od Petra, a završava sa Pavlom III, za kojeg se kaže da je postao papa 1535. godine. Budući da ovaj spis Katiba Čelebija ne spominje datum smrti Pavla III (umro je 1549. godine), niti bilo kojeg njegovog nasljednika, može se zaključiti da je izvor informacija, kojim god da se poslužio, bio star više od sto godina. U ovom, kao ni u mnogim drugim stvarima, muslimanski autor nije osjećao potrebu (ili možda nije imao priliku) da pribavi svježije podatke. Budući daje Čelebijev opis kršćanske teologije star hiljadu godina, jedva da iznenađuje činjenica da je njegov spisak papa zastario tek nešto više od sto godina.

Mnogo bolji opis papstva i evropskog kršćanstva uopšte, nalazimo kod marokanskog ambasadora al-Vazir al-Gasanija, koji je krajem

sedamnaestog vijeka posjetio Španiju. On ima mnogo toga da kaže, ne samo o papi, već i o organizaciji papske institucije, o ulozi kardinala, pa čak i o načinu izbora novog pape. Izgleda da je cijela ta institucija izazivala neku vrstu posebne ljutnje kod njega, pa je svako spominjanje pape praćeno uvredama i kletvama. Gasani nastavlja sa razmatranjem i takvih stvari kakva je inkvizicija, progon Jevreja, historijat Reformatorskog pokreta, kao i potonji konflikti u kršćanskom svijetu. On čak ima štogod da kaže i o Reformaciji u Engleskoj, koju pripisuje bračnim problemima kralja Henrija VIII, što je nesumnjivo čuo od svojih španskih domaćina. On nadugačko raspravlja i o katolicizmu, onako kako se on praktikuje u Španiji, govori o časnim sestrama i monasima, kao i o katoličkoj praksi ispovijedanja i o rđavim stvarima do kojih ta praksa može da dovede. Potonji marokanski izaslanici u Španiji slijede njegov primjer i raspravljaju o crkvi i njenim institucijama, a nekolicina njih se opširno zadržava na temi inkvizicije.

Jedna od ovih nekoliko tema koje su očigledno izazivale bilo kakvo pravo interesovanje među ovim muslimanskim posjetiocima koji su boravili u Evropi, jeste bilo šta što je bilo povezano sa islamom. Na nekolikim mjestima muslimansko stanovništvo uspjelo je da se održi u zemljama koje su se vratile pod kršćansku vlast, i prirodno je što im se posvećuje izvjesna pažnja. Ibn Vasil bio je zainteresovan da pronađe neku muslimansku zajednicu koja još uvijek živi u unutrašnjosti južne Italije pod normanskom vlašću: „Blizu mjesta u kojem sam živio, bio je jedan grad koji se zvao Lucera. Stanovnici tog grada bili su muslimani porijeklom sa Sicilije. Molitve petkom su se tamo održavale, a muslimanska vjera otvoreno ispovijedala. Ovo je tako od vremena Manfredovog oca, cara [Frederika II]. Manfred je tamo počeo da gradi kuću nauke, kako bi se njegovale sve grane spekulativnih nauka. Primjetio sam da su većina Manfredovih ljudi od povjerenja, koji su se starali o njegovim ličnim poslovima, muslimani, te da su u njegovom taboru poziv na molitvu, kao i sama molitva - otvoreni i javni."

Ibn Vasil bilježi kako je papa, „ekskomunicirao Manfreda zbog njegove naklonosti prema muslimanima."

Muslimani su nakon nekog vremena protjerani sa Sicilije, kao i iz unutrašnjosti Italije. Dekret od 11. februara 1502. godine daje svim

muslimanima u kraljevini Kastilji izbor: promjena vjere, egzil ili smrt. Slični dekreti uslijedili su na svim drugim teritorijama pod španskom krunom. Ali čak i nakon ovog protjerivanja, neka vrsta prikrivene muslimanske zajednice poznate kao Mavari, uspjela je neko vrijeme da opstane i da podigne nekoliko ustanaka, a jednom čak i da nakratko zauzme grad Granadu. Španski muslimani, kako prije tako i nakon njihovog konačnog poraza, obraćali su se za pomoć Osmanlijama, najvećoj muslimanskoj sili toga doba, ali bez mnogo rezultata. Osmanlije su, doduše, ušli u pregovore sa Mavarima i pokušali na razne načine da ih posavjetuju pa čak i da im pruže pomoć s vremena na vrijeme. Jedan osmanlijski tajni izaslanik bio je poslat kako bi koordinirao komunikacije, informacije i djelovanje između Španije, sjeverne Afrike i Istanbula. Ali to je bio uzaludan pokušaj i s vremenom su Mavari slijedili primjer svojih prethodnika i otišli u egzil.

Slična situacija pojavljuje se i sa osmanlijskim povlačenjem iz centralne Evrope. Nakon kršćanske rekonkviste slijedio je muslimanski egzodus i, osim u slučaju tatarskih zemalja koje su osvojili Rusi, sve do devetnaestog vijeka glavnina muslimanske populacije nije ostajala pod kršćanskom vladavinom., na drugim mjestima, sve što je budilo nostalgični interes muslimanskih posjetilaca, bili su spomenici i sjećanja na islamsku prošlost. Marokanski izaslanici koji su išli u Španiju i osmanlijski izaslanici koji su išli u centralnu i jugoistočnu Evropu, nerijetko su morali da prođu kroz nekadašnje muslimanske teritorije koje su bile izgubljene kada su ih kršćani ponovo preuzeli. Te dvije grupe pokazuju izuzetnu sličnost. Baš kao što su Evropljani koji su išli na Istok tražili ostatke klasične kršćanske prošlosti, tako su i muslimani koji su posjećivali Evropu bili zainteresovani za ostatke islama, bili ganuti muslimanskim natpisima, podsjećali se muslimanske prošlosti, pa čak pokušavali da nađu i neke ostatke, ili bolje rečeno sačuvane tragove muslimanskog prisustva. Tako marokanski ambasador El-Gazali zapaža kako su stanovnici jednog mjesta u Španiji koje se zove Viljafranka-Palasios, u stvari preživjeli „Andalužani", što je bio termin pod kojim je on podrazumijevao nekadašnje muslimanske stanovnike Španije: „Njihova krv je krv Arapa, način njihovog života drugačiji je od načina života stranaca (Ajam) Njihovo naginjanje ka muslimanima,

njihova želja da budu sa nama, njihova tuga pri rastanku, očigledno pokazuju da su oni ostaci Andalužana. Ali prošlo je mnogo vremena otkad oni žive usred nevjerništva, neka nas Bog sačuva." El-Gazali čak tvrdi da je našao i jednog prikrivenog muslimana, izvjesnog Belaska, koji je došao sa svojom kćerkom, „djevojkom koja je po izgledu vrlo ličila na Arapkinju". Čovjek je pokazivao „misteriozne znakove" za koje je ambasador vjerovao, iako bez potvrde, da su ukazivali na činjenicu da je on zaista bio potajni musliman. Osmanlijski ambasadori su nailazili na izraze simpatija i među svojim bivšim podanicima u Mađarskoj, pa čak i u južnoj Poljskoj. Tako Azmi-efendija, prolazeći kroz Mađarsku 1790. godine, opisuje izuzetno prijateljstvo i dobru volju koju su Mađari pokazali prema njemu, njegovoj misiji i uopšte - prema čitavom Osmanlijskom carstvu. Drugi osmanlijski izaslanici koji su prolazili kroz izgubljene provincije u centralnoj i jugoistočnoj Evropi, tvrde da su primijetili topla osjećanja koja ti narodi gaje prema svojim bivšim gospodarima. Ono što više iznenađuje, jeste da su slična osjećanja otkrili i marokanski ambasadori u Španiji i to čak u tako poodmaklim vremenima kao što je bio osamnaesti vijek. Oduševljeni sviješću o mnogim tragovima islama koji su ostali u toj zemlji, iako sada oskrnavljeni sekularnom ili još gore kršćanskom upotrebom, neki marokanski izaslanici vjerovali su da je kristijanizacija Španije bila površna, te da je stara odanost islamu samo čekala da se ponovo pojavi.

Muslimanske posjetioce često je uznemiravalo naruživanje i vulgarizacija ostataka muslimanske kulture. Marokanac El-Gazali, dok je bio u posjeti Španiji, zahtijevao je da se kamen sa nekim natpisom na arapskom postavi uspravno kako bi bio lakši za čitanje i kako bi bolje izgledao. On čak tvrdi da je insistirao, dok je bio u džamiji u Kordobi, da se ukloni jedan kamen sa religioznim natpisima na arapskom, jer je služio kao kameni pločnik. Minareti su predstavljali naročit razlog za brigu; jedan u Španiji koji je služio kao svjetionik, a jedan u Srbiji koji je služio kao sahat-kula, jako su pogodili muslimanske posjetioce. Čak ni javna kupatila nisu bila bezbjedna od skrnavljenja, pa tako jedan Turčin koji je bio u posjeti Beogradu, ubrzo nakon njegove okupacije od strane Austrijanaca, sa negodovanjem primjećuje kako se neka od tih

kupatila koriste za stanovanje. Ovo je bio još jedan pokazatelj prljavih navika nevjernika.

Postoji jedno osjećanje koje vrlo snažno provijava kroz spise muslimana koji su putovali po izgubljenim provincijama kako po istočnoj, tako i po zapadnoj Evropi, a to osjećanje jeste da su to sve islamske zemlje, koje su nepravedno oduzete od islama, ali da je predodređeno da se one na kraju povrate pod njegovo okrilje. Čak je i kratkotrajna okupacija dovoljna da bi ustanovila ovo pravo. Tako je Resmi-efendija 1763. godine, dok je razgledao poljsku tvrđavu Kamenjec (koju su Osmanlije držali od 1672. do 1699.), bio dirnut prizorom minareta na kojem je bio upisan islamski datum gradnje i citat iz Kurana: „Kada sam pročitao taj zapis, izgovorio sam molitvu iz srca, kako bi Stvoritelj uskoro dao da povratimo ova mjesta pod okrilje islama, kako bi riječ istine mogla ponovo da se čuje sa ovog minareta." Čak i 1779. godine, marokanski ambasador u Španiji, Muhammad ibn Uthman al-Miknasi, još uvijek svako spominjanje imena nekog mjesta prati rijecima - „da ih Bog povrati u islam."

Generalno govoreći, muslimani u kršćanstvu nisu vidjeli vjersku prijetnju islamu, čak ni kada su kršćanske vojske ponovo zauzimale španske provincije jednu za drugom, pa ni kasnije, u jugoistočnoj Evropi, oni su prije vidjeli opasnost u političkom i vojnom nego u vjerskom pogledu. Ideja da bi muslimani, čak i u porazu, trebalo da odaberu da usvoje jednu prethodnu i necjelovitu formu Božije objave, bila je suviše apsurdna da bi se uzela u razmatranje. I zaista, primjeri voljnog prelaženja iz islama u kršćanstvo, izuzetno su rijetki. Odstupanje od sopstvene vjere u muslimanskim zemljama, a takvim bi se u očima muslimana smatralo i ovakvo preobraćanje, bilo je smrtni grijeh. U kršćanskim zemljama, muslimani su prema sopstvenom zakonu bili ohrabrivani da radije emigriraju nego da se potčine kršćanskoj vladavini, a kada je i dolazilo do prisilnog preobraćanja muslimana u kršćanstvo, ono je bilo sumnjive iskrenosti.

Prva uočena prijetnja koja je muslimanskom vjerovanju stigla sa Zapada, došla je sa Francuskom revolucijom, kada je po prvi put propaganda bila upućena muslimanima ne u ime jedne stare religije, već u ime jedne nove i zavodljive ideologije. Znaci osmanske svijesti o toj

opasnosti pojavljuju se već u jednom memorandumu koji je sastavio Osmanlijski glavni sekretar u proljeće 1798. godine, kao vodič Visokom Savjetu države. Objašnjavajući korijene nedavnih događaja u Francuskoj, glavni sekretar kaže: „Znani i poznati ateisti, Volter i Ruso, kao i drugi materijalisti poput njih, štampali su i objavili razna djela koja se sastoje od, Bože nas sačuvaj, uvreda i kleveta na račun čistih proroka i velikih kraljeva, od uklanjanja i ukidanja svake religije, i od aluzija na divotu jednakosti i republikanizma, što je sve izraženo lako razumljivim riječima i frazama, u vidu parodije i ruganja, jezikom običnih ljudi..."

Francuska invazija Egipta dovela je do još bliže prijetnje i podstakla Osmansko carstvo na rizičan pokušaj onoga što bi se danas nazvalo psihološkim ratom. U proklamaciji kojom se sultan obraća svojim muslimanskim podanicima i na arapskom i na turskom, poročnost Revolucionara se nadugačko opisuje:

„Pripadnici francuske nacije (neka Bog uništi njihova staništa i unizi njihove barjake, jer su oni tiranski nevjernici i otpadnici zločinački) ne vjeruju u jednost Gospodara Neba i Zemlje, niti u misiju posrednika na Sudnji dan, već su napustili svaku vjeru i poriču postojanje drugog svijeta nakon smrti, kao i njegove kazne. Oni ne vjeruju u dan uskrsnuća i misle kako nas samo prolazak vremena uništava i kako nas ništa osim materice ne rađa, a zemlja nas guta i da van toga nema ni uskrsnuća ni suđenja, ni ispitivanja ni kazne, ni pitanja ni odgovora... Oni tvrde da su knjige proročke očigledna greška i da su Kuran, Tora i Evanđelja ništa drugo doli laži i prazne priče i da su oni koji su tvrdili da su proroci... samo lagali ljude koji ništa ne znaju... da su svi ljudi jednaki i slični po tome što su ljudi, niko nije vredniji od onog drugog i da svako raspolaže svojom dušom i uređuje svoj način života. I prema tom svom taštom uvjerenju i besmislenom mišljenju oni postaviše nove principe i postaviše zakone i ustanoviše ono što im je Satana šaputao u uho i uništiše osnove svih vjera i učiniše zakonitim sebi stvari zabranjene i dozvoliše sebi sve ono što im strasti žele i namamiše u svoj grijeh i ljude obične koji postadoše kao raspomamljeni luđaci i posijaše sjeme pobune među vjerama i ubaciše sjeme razdora među kraljeve i države."

Autor ove proklamacije upozorava čitaoce na francusko ulagivanje i laskanje: "Lažljivim knjigama i bludnim, prividno lijepim i varljivim

lažima obraćaju se svima i kažu: „Mi pripadamo vama, vašoj vjeri i vašoj zajednici”, i daju lažna obećanja i daju zastrašujuća upozorenja.”

Napravivši pustoš po Evropi, Francuzi su okrenuli svoju pažnju ka istoku. „Tada su se njihova pakost i zle zavjere okrenule protiv Muhamedove zajednice...”

I zaista jesu. Po prvi put od svog nastanka, islam se suočio sa jednim ideološkim i filozofskim izazovom koji je prijetio da ugrozi same temelje muslimanske doktrine i društva. Ništa slično tome nikada se nije pojavilo u muslimanskom iskustvu. Nakon što je osvojio i apsorbovao drevna društva Bliskog istoka, islam se sukobio sa tri velike civilizacije - u Indiji, Kini i Evropi. Samo jedna od njih, ova treća, smatrana je civilizacijom koja ima religiju dostojnu tog imena i kao onu koja posjeduje ozbiljnu političku i vojnu alternativu islamskoj sili. Ali kršćanska vjera uvijek se povlačila pred islamom, a kršćanska sila je u najboljem slučaju mogla samo da se brani od prodora muslimanske vojske. Istini za volju, u srednjem vijeku islamska teologija suočila se sa izazovom helenističke filozofije i nauke, ali je taj izazov, budući ograničenog obima i budući da je dolazio iz osvojenih kultura, bio je zadržan i zaustavljen. Jedan dio helenističke kulture bio je inkorporiran u islam, ostatak odbačen.

Ovaj novi izazov koji je islamu uputio evropski sekularizam bio je nešto drugo - daleko veći po obimu, snazi i dometu. Štaviše, nije dolazio iz svijeta osvojenih, već iz svijeta onih koji osvajaju. Filozofija oslobođena kršćanskih konotacija, filozofija koja je nastala u jednom društvu koje je bilo bogato, jako i koje se brzo širilo, činila se nekim muslimanima kao otjelotvorenje tajne evropskog uspjeha, tajne koja je nudila lijek za slabost, siromaštvo i povlačenje kojeg su oni sve više bivali svjesni. Tokom devetnaestog i dvadesetog vijeka, evropski sekularizam, kao i niz političkih, društvenih i ekonomskih doktrina koje su njime bile inspirirane, izazivali su neprekidnu fascinaciju kod narednih generacija muslimana.

D. Nauka i tehnologija

Veliko doba klasične muslimanske nauke započelo je sa prijevodima i adaptacijama perzijskih, indijskih i, iznad svega, grčkih naučnih djela. Iako se ovaj prevodilački pokret okončao u jedanaestom vijeku, razvoj islamske nauke nastavio se i neko vrijeme poslije toga. Muslimanski naučnici dodali su mnogo materiji koja im je prenijeta. Doprinijeli su joj kroz svoja sopstvena istraživanja i praktične eksperimente i posmatranja u vrlo raznolikim oblastima: od medicine, preko poljoprivrede i geografije do vojnih vještina. Od spoljašnjih uticaja koji su, putem prijevoda, ili na drugi način, doprinijeli razvoju islamske nauke, uticaj Grka je, itekako, najznačajniji. No, postojali su i drugi, od kojih su neki bili izuzetno bitni. Indijska matematika i astronomija, a pogotovo poziciona notacija, takozvane arapske cifre koje su, ustvari, indijske, od ključnog su značaja. Povrh toga, mongolska osvajanja dovela su po prvi put islamski svijet u neposredni dodir sa Kinom, pa su neki elementi dalekoistočne kulture i nauke počeli da utiču na muslimansku praksu i, u manjoj mjeri, na muslimansku misao.

Uticaj Zapada bio je u ovom periodu praktično nikakav; razlog je bio možda baš u tome što je Zapad imao tako malo da ponudi. Do sada se pojavio samo jedan arapski tekst naučnog sadržaja zasnovan na zapadnoevropskom originalu. To je judeo-arapska verzija (što će reći: na arapskom jeziku, ali napisana hebrejskim pismom) jedne zbirke tabela na kojima su prikazana kretanja planeta, što, očigledno, potiče iz jedne knjige tabela iz Novare u Italiji, a koja je kompletirana 1327. godine. Iako je napisana na arapskom, ne bi bila dostupna muslimanima Arapima koji nisu poznavali hebrejsko pismo, te je, očigledno, bila namijenjena jevrejskim naučnicima. Ovo predočava jednu prilično

uobičajenu pojavu iz kasnog srednjeg i ranog novog vijeka, kada su jevrejski naučnici, a pogotovo jevrejski ljekari, predstavljali praktično jedini kanal kroz koji je zapadno naučno znanje priticalo u islamski svijet.

Sirijski autor iz dvanaestog vijeka, Usama Ibn Munkiz, daje nam živ opis utiska koji je na muslimanski svijet ostavila srednjovjekovna evropska medicinska praksa:

> Gospodar Munajtira [jedan baron krstaš iz susjedstva] pisao je mom stricu moleći ga da mu pošalje ljekara kako bi izliječio jednog od njegovih drugova koji je bio bolestan. On mu je poslao jednog kršćanina ljekara, Sirijca, koji se zvao Sabit. Jedva da je bio odsutan deset dana kad se već vratio, a mi mu rekosmo: „Kako si brzo izliječio bolesnika!" On odgovori: „Doveli su mi dva pacijenta, jednog viteza sa apscesom, gnojnim čirom, na nozi i jednu duševno poremećenu ženu. Vitezu sam stavio oblogu od kaše, čir mu je pukao i on se osjećao bolje. Ženi sam propisao dijetu i održavao vlažnost njenih tjelesnih tečnosti. Onda je došao neki franački ljekar i rekao im: „Ovaj čovjek uopće ne zna kako da ih liječi!" Onda je rekao vitezu: „Šta više voliš: da živiš sa jednom nogom, ili da umreš sa dvije?", a vitez reče: „Da živim sa jednom!" Onda taj ljekar reče: „Dovedite mi jednog jakog viteza i donesite oštru sekiru!" Ovi to i učiniše. Za to vrijeme ja sam stajao tu pored. Onda je on stavio bolesnikovu nogu na drvenu ploču i rekao onom drugom vitezu: „Udari sjekirom po nozi i odsijeci je jednim udarcem!!!" Onda, dok sam ja gledao, ovaj je zadao jedan udarac, ali, noga se nije odvojila. Zatim je zadao i drugi udarac, a koštana srž je pljusnula napolje i čovjek je odmah umro. Tada se ljekar okrenuo ka onoj ženi i rekao: „Ova žena ima đavola u glavi koji je zaljubljen u nju. Obrijte joj kosu!" Onda su je obrijali do glave, a ona je još jednom počela da jede njihovu uobičajenu dijetu, sa bijelim lukom i senfom i takvim stvarima. Njen poremećaj postao je još gori, a ljekar je rekao: „Đavo joj je ušao u glavu." Onda je uzeo brijač, usekao joj je krst na glavu i iz sredine svukao kožu sve dok se nije vidjela i kost lobanje. Počeo je da joj utrljava so na tom mjestu, a žena je odmah umrla. Tada im ja rekoh: „Da li sam vam još potreban?", oni rekoše

da nisam, te ja, tako, dođoh kući, pošto sam naučio neke stvari iz njihove medicinske prakse koje do tada nisam znao.

Svakako da bi Usamin stric prije poslao lokalnog ljekara kršćanina nego što bi zamolio muslimana da preduzme opasan poduhvat putovanja kod Franaka. Sirijski kršćanin je dijelio prezir koji muslimanski učenici Galena i Hipokrita mora da su osjećali prema nazadnim i barbarskim načinima liječenja franačkih ljekara. Usama je, također, zabilježio i nekoliko slučajeva u kojima su franački medicinski tretmani bili uspješni. Jedan od takvih bio je i recept za škrofulu. Usama je zabilježio kako je franački ljekar prvo zahtijevao od pacijenta da se zakune nekom kršćanskom zakletvom kako neće drugima za novac sam da propisuje ovaj lijek. Sve u svemu, njegovo mišljenje o Francima bilo je izuzetno negativno.

Samo su u jednoj oblasti srednjovjekovni muslimani pokazivali nekakvo poštovanje prema dostignućima krstaša, a to je bila oblast vještine ratovanja. Muslimanska praksa po pitanju naoružanja, a još više po pitanju načina na koji su gradili utvrđenja, ukazuje na znake franačkog uticaja, kako kroz adaptacije franačkog modela, tako i kroz angažiranje franačkih ratnih zarobljenika.

Do osmanskih vremena značaj ovladavanja franačkom vještinom ratovanja postao je bolno očigledan. Ovo se, naročito, odnosilo na artiljeriju i mornaricu. Iako je barut bio otkriven vijekovima ranije u Kini, sumnjivi kredit za prepoznavanje i sprovođenje u djelo njegovog vojnog potencijala pripada kršćanskoj Evropi. Muslimanske zemlje, u početku, nisu bile voljne da prihvate ovaj novi izum. Izgleda da su se puške koristile prilikom odbrane Halepa kada je grad bio pod opsadom Timurovih snaga, ali su, generalno gledano, Memluci Egipta i Sirije odbijali upotrebu oružja koje su smatrali neviteškim i za koje su mislili da je destruktivno po njihov društveni poredak. Osmanlije su mnogo brže shvatili vrijednost vatrenog oružja i, uglavnom zahvaljujući upotrebi musketa i topova, oni su uspjeli da poraze svoja dva glavna muslimanska protivnika: egipatskog sultana i perzijskog šaha. Efikasna upotreba topova igrala je značajnu ulogu u osvajanju Konstantinopolja 1453. godine, kao i u drugim pobjedama koje su Osmanlije izvojevali

i nad svojim evropskim i nad svojim muslimanskim neprijateljima. Značajan je podatak to što su većina onih koji su izlivali puške, kao i većina nišandžija u njihovim redovima, bili otpadnici, ili avanturisti koji su došli iz Evrope. I dok su Osmanlije bili itekako u stanju da rasporede ovo novo oružje po linijama fronta, oni su nastavili da se oslanjaju na strance po pitanju nauke, pa čak i tehnologije koja je bila neophodna za proizvodnju tog oružja. Gotovo ista bila je i situacija po pitanju bombaških odjeljenja i vojnih specijalista za terenska utvrđenja. Neizbježan rezultat svega toga bilo je, kako je vrijeme prolazilo, stalno slabljenje i opadanje osmanske artiljerije u odnosu na njene evropske protivnike.

Osmansko interesiranje za puške i mine, bilo je, paralelno njihovoj brizi, da održe korak sa evropskom brodogradnjom i navigacionim vještinama. Kada se jedna venecijanska ratna galija nasukala u turskim vodama, osmanski pomorski inžinjeri su je ispitali sa velikim zanimanjem i poželjeli da na svoje brodove ugrade nekoliko stvari koje bi preuzeli iz njihove konstrukcije i brodskog naoružanja. Postavili su pitanje glavnom muftiji prijestolnice da li je u skladu sa zakonom da se kopiraju nevjerničke naprave kada se radi o ovakvim stvarima? Stigao je odgovor da je u cilju pobjede nad nevjernicima dopušteno kopirati nevjerničko oružje.

Ovo pitanje je bilo važno. Po muslimanskoj tradiciji, svaka inovacija se shvata kao loša osim ako se pokaže kao dobra. Riječ bid'a, inovacija ili novitet, označava odstupanje od svetog učenja i prakse koja je čovječanstvu prenijeta od strane Poslanika, njegovih učenika i prvih muslimana. Tradicija je ono što je dobro i što kao svetinju čuva Božiju poruku čovječanstvu. Stoga slijedi da je odstupanje od tradicije nešto loše, pa je, s vremenom, riječ bid'a među muslimana dobila skoro istu konotaciju kao heres među kršćanima.

Vrsta bid'e koja je naročito bila za osudu jeste ona koja predstavlja oponašanje nevjernika, prema riječima koje se pripisuju Poslaniku: „Ko god oponaša neki narod, postaje jedan od njih". Ovo je shvaćeno tako da usvajanje ili oponašanje običaja i prakse koji su karakteristični za nevjernike postaje, po sebi, akt nevjerništva a time i izdaje islama. Ovu izreku i doktrinu koju ona izražava često su prizivale muslimanske

vjerske vlasti kako bi se suprotstavile i osudile sve ono u čemu su vidjeli oponašanje Evrope, a time i ustupak učinjen nevjerništvu. To je bio moćan argument u rukama vjerskih konzervativaca, koji su ga često upotrebljavali kako bi zaustavili zapadnjačke inovacije poput tehnologije, štamparstva, pa čak i evropskog načina upražnjavanja medicine.

Međutim, postojao je jedan značajan izuzetak iz ove doktrine: vještina ratovanja. Džihad, sveti rat protiv nevjerništva, bio je jedna od osnovnih kolektivnih obaveza muslimanske države i muslimanske zajednice.

Kada je rat odbrambeni, onda on postaje pojedinačna obaveza svakog muslimana. Ojačati i poboljšati oružje muslimana i učiniti ih efikasnijim u vođenju džihada protiv nevjernika predstavlja, samo po sebi, religijsku vrijednost, a time i obavezu. Za borbu protiv nevjernika može postati neophodno da se od nevjernika nešto i nauči, pa osmanski juristi (muftije) i drugi autori na tu temu povremeno navode kao primjer jedan princip koji oni zovu el-mukābele bi ‘l-misl, suprotstavljanje sličnome sličnim, što će reći: boriti se protiv nevjernika njegovim oružjem i napravama. Pobornici modernizacije u oblasti ratnih vještina bili su u stanju da pronađu presedane u svetoj prošlosti, pa čak i u svetim spisima. I sam Poslanik, dokazivali su oni, kao i prvi muslimanski ratnici, bili su voljni da usvoje napredne vojne tehnike tog vremena, kako od zoroasterskih Perzijanaca, tako i od Bizantinaca kršćana, kako bi se protiv njih efikasnije borili. Kasnije su vojnici hilafeta usvojili upotrebu „grčke vatre” od Bizantinaca, što je bio uvod i opravdanje za kasnije usvajanje baruta i vatrenog oružja, također od kršćana. Potvrda se nalazi čak i u jednom ajetu iz Kur’ana u kojem se vjernicima naređuje „da se u potpunosti borite protiv mnogobožaca, kao što se i oni protiv vas bore u potpunosti.” Ovo je reinterpretirano tako da znači: i muslimani treba da upotrebljavaju svako oružje, uključujući tu i oružje nevjernika, kako bi ih pobijedili.

U cjelini gledano, Osmanlije su bili voljni da slijede ili usvoje evropsku praksu u oblasti ratovanja, a pogotovo, u oblastima artiljerije i pomorstva, gdje je vjerska opozicija bila ućutkana. Oni su, također, iskoristili i zapadnu tehnologiju u rudnicima. Na osmanskoj teritoriji u jugoistočnoj Evropi nalazili su se značajni rudnici gvožđa i još više

srebra. Eksploatacija ovih rudnika bila je, uglavnom, u rukama njemačkih stručnjaka, koje je Osmanska država angažirala na bazi podjele profita. Oni su upotrebljavali tehnike koje su bile poznate kod njih, u Njemačkoj, pa čak su i zakoni koji su regulirali tu oblast bili saksonski. Oni su u turskoj verziji poznati kao Kanun-i Sas - Saksonski zakon.

Za ove i druge svrhe, Osmanlije su bili voljni da angažiraju evropske stručnjake i to u dovoljnom broju da su oformili jednu prepoznatljivu grupu u dvorskom establišmentu, poznatu kao Taifeje Efredžijan (Taife-i Efrejiyan), Franačko odjeljenje. Osmanski sultani i njihovi ministri bili su itekako svjesni značaja evropske tehnologije, te su tražili i zapošljavali Evropljane da posluže njihovim potrebama. Ali, uvijek je bilo protivljenja od strane vjerskih konzervativaca, koje nije bilo dovoljno jako da spriječi pozajmljivanje i oponašanje, ali je bilo dovoljno jako da spriječi pojavljivanje snažne i energične strane tehnologije. Sultani su imali i moći i sredstava da unajme tehnologe iz inostranstva; ali nisu imali moći da proizvedu sopstvene tehnologe iz obrazovnog sistema kojim su vladale uleme.

Uprkos svim teškoćama, Osmanlije su bili daleko bolje pozicionirani u odnosu na ostale islamske države. Osmanski sultani i ministri su, barem, mogli da uvide značaj zapadne tehnologije, a neko vrijeme su, čak, mogli i da podstiču i razvijaju tehnološke inovacije do jedne određene mjere. Tokom svojih zlatnih vijekova Osmanlije ne samo da su bili u stanju da idu u korak sa najnaprednijim evropskim naoružanjem tog doba, već i da, s vremenom, to oružanje i poboljšaju preko svojih sopstvenih izuma i pronalazaka. Neki evropski posmatrači iz šesnaestog i sedamnaestog vijeka komentarišu brzinu kojom su Osmanlije usvajali, a ponekad i modifikovali evropsko oružje i municiju. Još za vrijeme druge turske opsade Beča 1683. godine, neki tadašnji austrijski posmatrači zapazili su kako su turske muskete isto toliko dobre kao i austrijske, a u nekim aspektima, kao naprimjer u dometu čak i bolje. Ali dalja zavisnost od umijeća i stručnjaka iz inostranstva, uzela je svoju cijenu. Osmanlijama je bivalo sve teže da održe korak sa zapadnim tehnološkim inovacijama koje su rapidno napredovale, pa je tokom osamnaestog vijeka Osmansko carstvo, koje je bilo daleko ispred ostatka islamskog svijeta, palo daleko iza Evrope u praktično svim ratnim umijećima i vještinama.

Stadijumi promjena najjasnije se mogu vidjeti u kontrastu između muslimanske i evropske flote. Sve dok su osmanske pomorske operacije bile ograničene na oblast Sredozemlja, oni su prilično dobro uspijevali da drže korak sa evropskom brodogradnjom i navigacijom. Početkom sedamnaestog vijeka, sa širenjem osmanske moći i uticaja na zapadno Sredozemlje, Osmanlije su došli u neposredan kontakt sa atlantskim pomorskim silama. Tome je, uveliko, pomogla jedna značajna promjena do koje je došlo u zapadnoj Evropi. Poslije smrti engleske kraljice Elizabete 1603. godine, novi kralj Džejms I sklopio je mir sa Španijom i, prema sporazumu iz 1604. godine, dugi pomorski rat između ove dvije zemlje je okončan. Otprilike u isto vrijeme, završene su i borbe između Španije i Holandije, pa je 1609. godine Španija priznala nezavisnost Holanđanima. Mnogi engleski i holandski gusari-lutalice, koji su bili tako važni tokom borbi ova dva naroda protiv Španije, sada su postali ne samo nepotrebni, već i opasni, pa su engleska, holandska i druge zapadne vlade napustile svoj prethodni tolerantni stav prema njima, te su počele da djeluju protiv svojih sopstvenih pirata sa sve većom žestinom. Mnogi su od njih, smatrajući uvjete kod kuće manje povoljnim za upražnjavanje svoje „profesije”, prodali vjeru za večeru i pobjegli na obale Magreba, gdje su ih, uz dobrodošlicu, spremno dočekali. Zapadnoevropski pirati, naviknuti na okeanske plovidbe na brodovima sa horizontalno postavljenim jedrima pričvršćenim za jarbole na sredini, kao i sa brodskim naoružanjem raspoređenim duž brodskih strana, upoznali su svoje domaćine sa ovom vrstom brodova i dali im uputstva za njihovu izgradnju i upotrebu. Gusari-domaćini, brzo shvativši prednosti naoružanja na brodskim stranama umjesto oskudnog naoružanja dotadašnjih galija, ubrzo su ovladali vještinama navigacije i ratovanja uz pomoć ovih novih brodova, te su, nedugo poslije toga, flote iz sjeverne Afrike plovile prolazeći Gibraltarski moreuz, pustošeći sve od ostrva Madeira do Britanskih ostrva i dalje.

Neko vrijeme muslimanske flote bile su isto toliko dobre, ili čak bolje nego kršćanske. Ali, ta prednost se, postepeno, izgubila, i u nedostatku stalnog priticanja novih izbjeglica i otpadnika iz kršćanskih zemalja, koji bi obnavljali i održavali postignute standarde, došlo je do zaostajanja. Osmanska i sjevernoafrička brodogradnja nije uspjela

da održi korak sa glavnim razvojnim tokovima u Evropi tokom sedamnaestog vijeka, a pred kraj osamnaestog vijeka Osmanlije, koji su tako dugo bili samodovoljni po pitanju naoružanja, doveli su sebe dotle da su bili primorani da šalju narudžbine za brodove u stranim brodogradilištima. Bila je to zloslutna promjena.

Osim naoružanja i pomorstva, postojala je još jedna druga korisna vještina: nauka medicine. Smatralo se da Evropa tu može mnogo da doprinese. Do petnaestog i šesnaestog vijeka stvari su se već bile radikalno promijenile u odnosu na vrijeme kada su krstaši tražili pomoć muslimanskih ili istočnokršćanskih i jevrejskih ljekara. Sada je Evropa bila ta koja je napredovala, dok je islam zaostajao. Intimna i lična priroda usluga koju su pružali ljekari davala je medicinskim inovacijama jednu vrstu privlačnosti, koja je nedostajala javnijim i bezličnijim granama evropske nauke i tehnologije. U medicini je zalog bila individualna dobrobit, a možda čak i opstanak pacijenta. Kao i na drugim mjestima i u drugim vremenima, u potrazi za najboljim doktorima koji se mogu pronaći, sopstveni interes je bio u stanju da trijumfira i nad najvećim oblicima netrpeljivosti. No, ipak, ni takav stav nije bio bez otpora, a konzervativniji ljekari, koji su prakticirali tradicionalnu medicinu, uzvratili su udarac.

U početku se prodor evropske medicine na osmansko tlo desio, uglavnom, ako ne i u potpunosti, zahvaljujući nemuslimanima, uglavnom Jevrejima i, ponekad, kršćanima. U petnaestom vijeku, Mehmed Osvajač se koristio uslugama jednog jevrejskog ljekara iz Italije, koji se zvao Đakomo Gaeta, a koji je, kasnije, primivši islam, postao Jakub-paša. Do šesnaestog vijeka, jevrejski ljekari, od kojih je većina bila španskog, portugalskog i italijanskog porijekla, već su bili uobičajena pojava u Osmanskom carstvu. Ne samo sultan, već i mnogi od njegovih podanika pribjegavali su uslugama ovih ljekara, koje su priznavali za predstavnike jednog većeg nivoa medicinskog znanja. Povremeni posjetioci, koji su dolazili sa kršćanskog Zapada zapažaju, obično sa negodovanjem, ulogu koju su igrali ovi jevrejski ljekari, a pogotovo njihov uticaj na osmanskom dvoru. Neki od ovih posjetilaca ismijavali su jevrejske doktore zbog njihovog slabog poznavanja latinskog i grčkog, kao i zbog njihovog neuspjeha da idu u korak sa zapadnom

medicinom, koja je, tada, rapidno napredovala. Drugi su, pak, zapazili da među njima ima i onih koji se „dobro razumiju u teoriju i koji su iskusni u praksi", kao i da su upoznati sa standardnom medicinskom i sa njom povezanom literaturom kako na grčkom tako i na arapskom i hebrejskom.

Neki od ovih jevrejskih ljekara otišli su tako daleko da su čak pripremali i studije koje su ili oni sami pisali ili dali da se prevedu na turski, a za upotrebu njihovih kraljevskih i drugih pacijenata. Jedna takva knjižica pod naslovom Asa-i Piran, Bolesti starih, bavi se bolestima kojima su podložni stariji ljudi i nudi savjete za njihovu prevenciju i liječenje. Izgleda da je autor ove knjižice bio izvjesni Manuel Brudo, kojeg su, ponekad, zvali Brudus Lusitanus, tj. Brudo Portugalac, koji je bio prikriveni Jevrejin koji je napustio Portugaliju 1530. godine. Prvo je otišao u London, onda se preselio u Antverpen, a odatle u Italiju, da bi se, napokon, skrasio u Turskoj, gdje se, otvoreno, vratio u judaizam. Pored medicinskih savjeta, u knjizi se nalaze i zapažanja koja potiču iz autorovog iskustva prikupljenog u raznim evropskim zemljama. Naprimjer, on piše o tome kako Englezi kuhaju jaja i ribu, te koju vrstu drveta za potpalu koriste stanovnici Londona kako bi se oslobodili vlage. Ona opisuje i običaj Engleza i Nijemaca da jedu svježi puter i jaja za doručak, kao i običaj služenja kuhanih šljiva prije obroka, a koje služe kao laksativ. On se ne slaže sa kršćanskom navikom ručanja u podne, te hvali i preporučuje mudrost muslimana koji jedu rano ujutro. Izgleda da je njegova knjiga bila pisana za Sulejmana Veličanstvenog.

Manuel Brudo bio je samo jedan u nizu jevrejskih ljekara evropskog porijekla koji su stupili u sultanovu službu. Oni su postali toliko značajni da osmanske dvorske arhive ukazuju na podatak da su postojala dva odvojena odjeljenja ljekara: jedno muslimansko, a drugo jevrejsko. Može se pretpostaviti da su muslimani nastavljali sa praksom koja je bila u skladu sa medicinskom tradicijom srednjovjekovnog islama, dok su Jevreji, u manjoj ili većoj mjeri, slijedili evropsku praksu, vjerovatno sa sve većim vremenskim zaostatkom, pošto su izgubili kontakt sa svojim zemljama porijekla, kao i sa evropskom naukom. Druga djela jevrejskih autora iz ovog vremena uključuju i kratku tursku studiju o zubarstvu, koju je napisao Mojsije Hamon, Jevrejin porijeklom

iz Andaluzije, a koji je bio imenovan za glavnog jevrejskog ljekara sultana Sulejmana Veličanstvenog. Izgleda da je ovo prvo tursko djelo o zubarstvu i, vjerovatno, jedno od prvih koje je igdje objavljeno. Još jedna knjiga iz tog perioda jeste kratka studija o apotekarskim smjesama, koju je napisao ljekar koji sebe skromno naziva Musa Jalinus el-Isra'ili, tj. Mojsije Jevrejski Galen. Autor nam kazuje da je njegova studija zasnovana na muslimanskim, franačkim, grčkim i jevrejskim spisima.

Nekoliko ovih jevrejskih ljekara igralo je i značajnu političku ulogu. Njihov pristup sultanima i vezirima, s jedne, i njihovo poznavanje evropskih jezika i prilika, s druge strane, činilo ih je korisnima, kako turskim vladarima tako i stranim izaslanicima, što je sve omogućilo da neki od njih dospiju na moćne i uticajne položaje. Neke od njih su, čak, slani i u diplomatske misije u inostranstvu.

Sa nastupanjem sljedećeg stoljeća, osmanski ljekari dobili su i jedan nov i bolan razlog da obrate pažnju na evropska medicinska umijeća. Bilo je to jedno oboljenje koje prije toga nije bilo poznato, a koje je do njih stiglo sa Zapada, te su mu, tako, i dali ime koje se još uvijek zadržalo u većini muslimanskih zemalja: firengi, tj. franačka bolest. Prva turska studija o sifilisu dio je zbirke medicinskih spisa koji su predstavljeni sultanu Mehmedu IV, 1655. godine. Studija se uglavnom zasniva na poznatom djelu čiji je autor Đirolamo Frakastro od Verone (1483.-1553.), a uključuje i neke dijelove pozajmljene od Žana Fernela (-1558.), koji se bave liječenjem ove bolesti. Ostali dijelovi ovog rada bave se drugim bolestima i navode imena nekolicine poznatih evropskih ljekara iz šesnaestog vijeka. Knjiga ukazuje na izvjesno poznavanje evropske medicine, a čak je i moguće da je autor mogao da razumije latinski, ili da je barem imao na raspolaganju nekoga ko je mogao da mu pruži tu vrstu usluge. Ali, razlika u pristupu je već uočljiva. Iako je ova zbirka radova bila predstavljena sultanu 1655. godine, svi evropski radovi, koji su u zbirci navedeni, pripadali su šesnaestom vijeku. Jevrejski ljekari koji su u šesnaestom vijeku došli iz Evrope predstavljali su najviši nivo šesnaestovjekovne evropske medicine. Osmanski jevrejski doktori iz sedamnaestog vijeka još uvijek su predstavljali najviši nivo evropske medicine sedamnaestog vijeka. Obnova kontakata preko obučavanja osmanskih grčkih ljekara u italijanskim školama počev od sredine

sedamnaestog vijeka pa nadalje, izgleda da nije donijela nikakve fundamentalne promjene u ovom odnosu. Ležeran i bezvremen okvir osmanskih naučnih spisa već je bio doveo do ozbiljnog vremenskog zaostatka između zapadnjačke i osmanske nauke. Taj zaostatak će postati još veći.

Iz ovih povremenih pozivanja na zapadnu nauku jasno se vidi da oni nisu razmišljali u terminima napretka istraživanja, transformacije ideja i postepenog rasta saznanja. Osnovna ideja uobličavanja, testiranja i, ako je potrebno, napuštanja hipoteza, ostala je strana društvu u kojem se znanje shvatalo kao korpus vječnih istina koje su mogle da se zadobiju, akumuliraju, prenose, tumače i primjenjuju, ali ne i da se modificiraju ili transformiraju. Njihova djela o medicinskoj i drugim naukama uglavnom se sastoje od kompilacija, adaptacija i interpretacija glavnine klasičnog islamskog učenja, koje je, uglavnom, sačuvano na perzijskom, a naročito na arapskom, kojima se ponekad dodavala materija iz zapadnih naučnih djela, ali koja je bila na sličan način tretirana. Nema pokušaja da se slijede nova otkrića, a postojalo je i malo svijesti o tome da su takvi procesi čak i postojali. Velike promjene u saznanjima o anatomiji i fiziologiji koje su se u to vrijeme dešavale prošle su nezapaženo i za njih se nije znalo.

Prema muslimanskom vjerovanju, u ranim danima islama postojalo je pravilo koje se zvalo idžtihad, upražnjavanje nezavisnog prosuđivanja, uz pomoć kojeg su muslimanski naučnici, teolozi i pravnici bili u stanju rješavati probleme teologije i zakona, a za koje sveti spisi i usmeno predanje nisu imali eksplicitan odgovor. Veliki dio muslimanske teologije i pravne nauke nastao je na ovaj način.

Nakon određenog vremena, ovaj proces je okončan, jer su sva pitanja već bila dobila svoj odgovor; ili, po tradicionalnoj formulaciji, „kapije idžtihada bile su zatvorene" i, od tada, nikakvo dalje upražnjavanje nezavisnog rasuđivanja nije bilo ni potrebno ni dozvoljeno. Svi odgovori već su bili tamo i sve što je bilo potrebno jeste da se oni slijede i slušaju. Neko bi mogao da dođe u iskušenje da potraži paralelu u razvoju muslimanske nauke, gdje je upražnjavanje nezavisnog rasuđivanja u ranim danima proizvelo bogatu i plodnu naučnu aktivnost i otkrića, ali gdje su kapije idžtihada takođe s vremenom bile zatvorene, za čime je uslijedio

dugi period u kojem se muslimanska nauka gotovo u potpunosti sastojala od kompilacija i ponavljanja.

Jedno vrijeme se činilo da su jevrejske izbjeglice iz Evrope spremne da pokrenu jednu novu fazu u osmanskoj medicini. Međutim, sve što su oni sa sobom donijeli bili su samo neki novi detalji, nove informacije koje je trebalo dodati već postojećem korpusu, i s vremenom, pošto su izgubili kontakte sa Evropom i postali dio bliskoistočnog društva, osmanski Jevreji su prestali da se razlikuju od svojih muslimanskih susjeda na bilo koji značajniji način.

Do izvjesne mjere, njih su zamijenili Grci koji su, sada, ulazili u period rasta i razvoja. Panajotis Nikusias bio je jedan od prvih osmanskih Grka koji je studirao medicinu na Univerzitetu u Padovi, gdje je i diplomirao 1650. godine. Nakon povratka u Istanbul postao je toliko uspješan u svojoj ljekarskoj praksi da ga je veliki vezir Mehmed Ćuprilić postavio za svog glavnog ljekara. Kao što je bio slučaj i sa jevrejskim ljekarima iz prethodnog stoljeća, tako je i sada došlo do toga da se veliki vezir oslanja na svog grčkog ljekara obrazovanog na Zapadu, i to zbog njegovog poznavanja evropskih prilika. Nikusias je postao i glavni tumač uzvišene Porte, a, vjerovatno, i prvi koji je zauzimao tu bitnu funkciju. Njega je, nakon smrti 1673. godine, naslijedio jedan drugi grčki ljekar iz Padove, rodom sa Hiosa, Aleksandar Mavrokordato, koji je objavio disertaciju na temu funkcije pluća u krvotoku. Međutim, objavio ju je na latinskom, tako da ovo njegovo djelo pripada evropskoj, a ne osmanskoj medicini. On je svoje mjesto u osmanskoj historiji zaradio kao veliki tumač Porte, a ne kao ljekar.

Početak osamnaestog vijeka doveo je do nekih promjena. Godine 1704., ljekar po imenu Omer Šifai, napisao je knjižicu o upotrebi hemije u medicinskim tretmanima, a koju je predstavio kao prijevod iz Paracelzusa. Otprilike u isto vrijeme, jedan drugi osmanski ljekar, Grk sa Krita koji se preobratio u islam i čije ime je bilo Nūh ibn Abdulmennān, preveo je jednu drugu knjigu koja se bavila medicinskim tretmanima. Jedan treći ljekar iz tog vremena, Saban Šifai, nastavnik u medicinskoj školi pri džamiji Sulejmanija, napisao je studiju koja se bavila začećem i rođenjem, kao i prenatalnom i postnatalnom njegom. Sva ova djela odslikavaju jednu novu vrstu medicinske nauke, kao i jedan nov pristup medicinskoj praksi.

Ovakve inovacije neizbježno su izazvale jak otpor, pa je 1704. godine donesen novi dekret koji je zabranjivao upražnjavanje „ove nove medicine (Tibb-i Jedid) od strane izvesnih ljekara neznalicať. Ovaj dekret govori o „izvjesnim pseudoljekarima franačke zajednice, koji su napustili praksu starih ljekara i koji upotrebljavaju određene lijekove koji su poznati po imenu nove medicine..." Ovaj dekret je zahtijevao da se turski ljekari podvrgnu ispitivanju, a zabranjivao je praksu stranim ljekarima. Ovo nije zaustavilo Omera Šifaija, te je on nastavio svoj rad i napisao studiju u osam tomova o takozvanoj novoj medicini. Iako je zvanični osmanski establišment još uvijek podržavao medicinu Galena i Avicene, učenici Paracelzusa su počinjali da dobijaju na snazi.

Nekoliko ambasadora koji su boravili u Evropi pokazuju nešto interesa za nauku i nešto više za tehnologiju. Mehmed-efendija je stalno ponavljao svoje povoljne komentare o francuskom sistemu saobraćanja, o ustavama, kanalima, putevima, mostovima i tunelima kroz koje je prolazio na svom putu od južne obale do Pariza. Odveli su ga i do opservatorije, gdje je bio vrlo impresioniran širokim nizom astronomskih i drugih instrumenata koje je vidio i čiju je svrhu, izgleda, dobro razumio. On govori o „bezbrojnim napravama" za posmatranje zvijezda, „za podizanje velikih tereta sa lahkoćom, za ustanovljavanje doba kad je mjesec mlad, za podizanje nivoa vode odozdo nagore, kao i za druge poštovanja dostojne i divne stvari." On je vidio i konkavna stakla koja izazivaju plamen, „velika poput jednog od naših velikih poslužavnika za hranu izrađenih u metalskoj radnji u Damasku", gdje se stvarala dovoljna količina toplote da bi mogla da izgori komad drveta, ili da topi olovo. On nastavlja da sa nešto više detalja opisuje astronomske instrumente, a pogotovo teleskop, kojem se, izuzetno, divio.

Ostali su bili manje zainteresirani. Primer jednog drugačijeg stava prema nauci i njenim spravama, može se naći u ambasadorskom izvještaju Mustafe Hatti-efendije, koji je otišao u misiju u Beč 1748. godine. Dok je boravio tamo, on i njegova svita bili su pozvani u opservatoriju, kako bi im se pokazala čuda tadašnje nauke. On nije bio impresioniran:

> Po carevom naređenju bili smo pozvani u opservatoriju kako bismo vidjeli neke čudne naprave i predivne objekte koji su se tamo čuvali. Nekoliko dana kasnije mi smo prihvatili poziv i otišli u

sedmospratnu, ili osmospratnu građevinu. Na najvišem spratu sa probušenom tavanicom, vidjeli smo astronomske instrumente i velike i male teleskope za Sunce, Mjesec i zvijezde.

Jedna od majstorija koje su nam pokazali bila je sljedeća. Tamo su bile dvije spojene sobe. U jednoj je bio točak, a na tom točku su bile dvije velike, okrugle, kristalne kugle. Na njih je bio pričvršćen šuplji cilindar, uži od trske, iz kojeg je dugački lanac išao sve do druge sobe. Kada bi se točak okrenuo, neki ognjeni vjetar bi prostrujao kroz onaj lanac sve do druge sobe, gdje bi se odigao od zemlje i, ako bi ga iko dotakao, taj vjetreni talas bi ga udario u prste i protresao mu čitavo tijelo. Što je još čudesnije, ako bi onaj koji je to prvi dotakao, uhvatio drugog za ruku, a ovaj trećeg, i sve tako dok se ne stvori prsten od oko dvadeset, ili trideset ljudi, svaki od njih bi osjećao isti onaj šok u prstu i tijelu kao onaj prvi. Ovo smo i sami probali. Pošto nam nisu dali nikakav razuman odgovor na naša pitanja, i pošto je čitava stvar bila samo igračka, nismo smatrali vrijednim da o tome tražimo dalje informacije.

Sljedeća stvar koju su nam pokazali sastojala se od dva bakrena pehara, od kojih je svaki stavljen na po jednu stolicu koje su bile udaljene jedna od druge oko tri lakta. Kada su upalili vatru u jednom od njih, to je na onaj drugi proizvelo takav efekat uprkos udaljenosti da je drugi pehar eksplodirao kao da je na njega pucano iz sedam musketa.

Treća majstorija sastojala se od malih staklenih flaša za koje smo vidjeli da ih udaraju o kamen i drvo, a da se one nisu polomile. Onda su u te flašice stavili komadiće kremena, od čega su se ove flaše, debljine prsta, koje su izdržale udarac kamena, rastvorile poput brašna. Kada smo ih upitali za značenje toga, oni su nam rekli da, kada se staklo ohladi u hladnoj vodi čim se izvadi iz vatre, onda postane ovakvo. Ovaj apsurdni odgovor pripisali smo njihovom franačkom lukavstvu.

Još jedna naprava sastojala se od kutije sa ogledalom unutra i dvije drvene ručke spolja. Kada bi se ručke okrenule, rolne papira u kutiji bi se odvijale u etapama, od kojih je svaka prikazivala slike vrtova, palata i drugih fantazija koje su bile naslikane na njima.

Nakon prikazivanja ovih igračaka, astronom je na poklon dobio počasnu odoru, a poslužitelji u opservatorije su dobili novac.

Neko bi se mogao upitati da li bi i evropska gospoda i diplomate iz osamnaestog vijeka bili išta prijemčiviji za ova čuda nauke od njihovih turskih kolega. Značajna razlika je u tome što su ovi potonji izrazili stav svog društva, dok ovi prvi nisu.

Osmanlije su, ne manje od ostalih muslimanskih naroda, prezirali barbarske nevjernike koji su živjeli zapadno od njih, ali su bili spremni da proučavaju i pozajmljuju neke izume tih dovitljivih barbara, pronalaske koji bi mogli da posluže njihovim ciljevima, a da pritom ne ugroze njihov način života. Ovo je jako dobro zaključio Žislen de Bužbek, koji je bio ambasador Svetog rimskog carstva u Istanbulu, u jednom pismu iz 1560. godine: „...nijedna nacija nije pokazala manje odbojnosti prema usvajanju korisnih pronalazaka drugih; naprimjer, oni su svojim potrebama prilagodili velike i male topove, kao i mnoga druga naša otkrića. Međutim, nikada sebe nisu natjerali da počnu sami da štampaju knjige, ili da postavljaju javne satove. Oni smatraju da njihovi sveti spisi, to jest njihove svete knjige, ne bi više bile svete ako se odštampaju; što se tiče postavljanja javnih satova, oni misle da bi se time unizio i umanjio autoritet njihovih mujezina i njihovih drevnih obredať.

Vremenom su Osmanlije otvorili put i ovim dvijema stvarima. Štampanje se, kao što smo vidjeli, pojavilo na turskom i arapskom u osamnaestom vijeku, a satovi su uvedeni mnogo ranije, pa su, čak, bili postavljeni i na velikoj carskoj džamiji.

Upotreba naprava za mjerenje vremena, nikako nije bila novina u islamu. Naprotiv, počev od dvije metode naslijeđene iz antike, od sunčanog i vodenog sata, muslimani su bili u stanju da razviju jedan sopstveni detaljni i složeni set naprava. Osmansko zanimanje za evropske mehaničke satove, čija je proizvodnja na Zapadu počela u četrnaestom vijeku, potiče iz vrlo ranih dana. Već u šesnaestom vijeku evropski satovi bili su u širokoj upotrebi u Osmanskom carstvu, pa su čak imali i svoje lokalne imitacije. Jedan od najuglednijih proizvođača tih imitacija bio je Sirijac Tekijjuddin (1525-1585), čija je studija o satovima koji rade uz pomoć tegova i opruga, napisana sredinom vijeka, od izuzetnog značaja za historiju ove nauke.

Ali nisu svi satovi koji su bili u upotrebi u Osmanskom carstvu bili uvezeni iz Evrope. Od oko 1630. do oko 1700. godine, u distriktu Galata u Istanbulu postojali su sajdžijski esnafi, čiji su proizvodi bili jednaki standardu švicarskih i engleskih majstora ovog zanata. Oni su, međutim, bili emigranti iz Evrope, ne lokalni muslimani, a do kraja sedamnaestog vijeka čak ni oni nisu više bili u stanju da se izdržavaju. Njihovom krahu doprinijelo je nekoliko faktora. Jedan od njih bio je u sve većim poteškoćama u nabavci neophodnog materijala. Nabavku je otežavala merkantilistička politika zapadnih vlada i proizvođača, koji su sada proizvodili satove posebno dizajnirane spram turskog ukusa i tržišta. Njihova praksa sada je bila da izvoze kompletan, gotov proizvod; nisu više bili voljni da samo obezbjeđuju pokretne ili dijelove za zamjenu lokalnim sajdžijama, kao što su to činili do tada. Drugi razlog je, bez sumnje, bio taj što su satovi s klatnom, kao i satovi na oprugu stalno usavršavani u Evropi, sa čime sajdžije koji su bili „bazirabi" u Istanbulu nisu mogli da drže korak. Sa prvim godinama osamnaestog vijeka, proizvodnja satova u Turskoj praktično je okončana. Jedan od posljednjih sajdžija sa Zapada koji je otišao u Tursku bio je Isak Ruso, otac filozofa Žana Žaka Rusoa, koji u jednoj svojoj ispovijesti veli kako je „moj otac, nakon rođenja mog jedinog brata, otišao u Konstantinopolj, gdje je dobio posao sajdžije u Saraju."

Čudnom slučajnošću i Volter je imao neke veze sa turskim tržištem satova. Kao plemić od Fernea, trudio se da pomogne ljudima koji su živjeli na njegovom imanju, uključujući tu i grupu od nekih pedeset vjerskih izbjeglica iz Ženeve. Oni su, slučajno, bili sajdžije, pa je Volter počeo da radi na tome da im nađe neko novo tržište. U jednom pismu Frederiku Velikom koje je napisao 1771. godine Volter kaže da je Turska upravo savršeno tržište: „Sada je upravo šezdeset godina otkako Turci uvoze satove iz Ženeve, a još uvijek nisu u stanju da ih prave, pa čak ni da ih popravljaju."

Osim satova, postojala je još jedna evropska naprava koju su neki Bliskoistočnjaci smatrali korisnom. Daleko na istoku, čak u Iranu, još 1480. godine, jedan pjesnik, jadikujući nad početkom starosti, među ostalim slabostima nabraja i da...

„... moja oka dva više nikakve svrhe nemaju

sve dok uz pomoć franačkog stakla (Firangi shisha) četiri ne postanu."

Izgleda da se uvoz naočara iz Evrope u malom obimu nastavio, a postoje i povremene bilješke o njihovoj kupovini i upotrebi.

Sistem „filtracije", napravljen tako da isključi uvoz svega onoga što bi moglo da ugrozi tradicionalni način života, ostao je efikasno sredstvo protiv prodora nekih opasnih ideja, kao što su zapadnjački koncepti istraživanja i otkrića, vršenja eksperimenata i promjena koje su naglašavale i isticale kako zapadnu nauku tako i tehnologiju koja je dovela do uspona te nauke. Nakon dužnog razmatranja, proizvodi zapadne tehnologije mogli su se i priznati; znanje koje je proisticalo iz zapadne nauke moglo se u određenim slučajevima primijeniti; ali, to je bila i granica njihovog prihvatanja.

Ovo pitanje se ponovo pojavilo u akutnoj formi u osamnaestom vijeku, kada je niz poraza na bojnom polju ubijedio osmansku vladajuću elitu da je kršćanski neprijatelj Carstva nekako uspio da dostigne superiornost u vještini ratovanja i da su bile neophodne promjene koje bi obnovile osmansku moć. Ova njihova osjećanja izuzetno su dobro izražena u jednom memorandumu koji je napisao izvjesni Janikli Ali-paša, nakon katastrofalnog poraza koji su Osmanlije doživjeli od Rusa 1774. godine. Ali-paša postavlja dva pitanja za koja nam kaže da su bila duboko okupila njegove misli. Zašto je Carstvo, koje je nekada bilo tako jako, sada postalo tako slabo, i šta treba uraditi kako bi se povratila njegova nekadašnja snaga? Turski vojnik, kaže on, nije ništa manje hrabar nego što je nekada bio, stanovništvo nije malobrojnije, teritorije nisu manje, a resursi Carstva bili su još uvijek ogromni. Pa ipak, tamo gdje je islamska vojska jednom bez razlika natjerala nevjernike u bijeg, sada su te iste muslimane u bijeg natjerali nevjernici.

Lijek koji za ovakvu situaciju nudi Janikli Ali-paša bio je strogo konzervativan: povratak na stare dobre običaje. Međutim, bilo je i onih drugih koji su problem vidjeli u zapadnoj vojnoj nadmoći, a odgovor na nju u vojnoj reformi, jedan od značajnih aspekata tih reformi bio je i osnivanje centara za obuku u modernom ratovanju.

Nove škole za vojnu i pomorsku inžinjeriju, koje su osnovane u osamnaestom vijeku, dale su jedan novi podstrek prihvatanju i usvajanju

barem nekih aspekata zapadne nauke. Jedan od predavača na školi inžinjerije u Skadru, osnovanoj 1734. godine, bio je izvjesni Mehmed Said, sin anadolijskog muftije, za kojeg se kaže da je izumio dvodijelni kvadrant za nišanjenje i koji je napisao studiju na tu temu ilustriranu geografskim crtežima. Postoje i druga djela iz tog perioda, kao što je jedna turska studija o trigonometriji, očigledno bazirana na zapadnim izvorima, zatim prijevod jedne poznate studije o vojnoj nauci koju je napisao veliki italijanski vojnik, grof Montekukoli; kao i neka djela iz oblasti medicine.

Ova prva škola, kao i prvi korpus vojnih inžinjera koji su osnovani u isto vrijeme, našli su ogorčene protivnike u janjičarima, koji su s vremenom uspjeli da izdejstvuju njihovo raspuštanje. Međutim, od cilja modernizacije oružanih snaga nije se odustalo, pa je 1773. godine napravljen nov početak otvaranjem pomorske škole inžinjerije. Među predavačima u ovoj novoj školi bilo je i niz Evropljana. U početku su glavninu studenata činili oni koji su išli u nekadašnje škole, zajedno sa nekim oficirima u službi. Jedan oficir artiljerije, zapadnjak, koji je pomogao osnivanje ove škole, govori o svojim ťsjedobradim kapetanimať i Ťšezdesetogodišnjim đacima.ť

Ovoga puta reakcionarne snage nisu bile u stanju da izdejstvuju zatvaranje škole, koja je, baš naprotiv, rasla i služila kao primjer drugim školama vojne inžinjerije, medicine i sličnih oblasti, a koje je osnovao sultan Selim III i njegovi nasljednici. Jedan mletački sveštenik, Đanbatista (Gianbatista) Toderini, koji je posjetio Istanbul 1781. i 1786. godine, detaljno opisuje ovu školu. Tamo je zatekao veliki broj nautičkih instrumenata, kao i atlase i evropske pomorske karte, tursku verziju Atlasa Minor, astronomski globus koji je pokazivao konstelacije sa oznakama i znakovima na turskom, što je bio rad jednog od profesora ove škole , „jedna metalna armilarna sfera napravljena u Parizu, neki arapski astrolabi, neki turski i franački sunčani satovi, engleski oktant vrlo fine izrade koji je napravio Džon Hedli (John Hadley), razni turski kompasi sa ispravljačem", kao i druge navigacione naprave.

U drugoj prostoriji, Toderiniju su pokazali Ťgeografsku kartu Azijeť štampanu na svili, sa Ťdugačkom legendom na turskomť, za koju su mu rekli da ju je preveo Ibrahim Muteferika hidžretske 1141. godine,

tj. 1728-29. godine, zatim tri globusa različite veličine, prilično fin teodolit iz Pariza, stare kao i moderne instrumente za mjerenje razdaljina, teleskopski kvadrant i razne trigonometrijske tabele. Toderini kaže kako nije vidio model mašine za instaliranje i uklanjanje jarbola na brodovima, a koji je uveo Tot. Među mnogim evropskim djelima, našao je astronomske tabele ŤMesje de la Landať sa turskim prijevodom. Onda je svom vodiču ukazao na činjenicu da tabele nisu novijeg datuma, te da treba nabaviti najnovije izdanje. Vodič mu je pokazao i turske tabele o balistici koje su prevedene iz evropskih knjiga, kao i priručnike o astrolabu, o sunčanim satovima, o kompasu i o geometriji, a koje je on koristio za predavanja svojim učenicima.

Toderinijev vodič bio je glavni instruktor u školi, Alžirac u zrelim godinama – Ťun Algerino uomo maturoť - koji je govorio italijanski, francuski i španjolski, i koji mu je rekao da je došao u Istanbul nakon što je oplovio Sredozemlje, Atlantik, obale jugoistočne Azije, uključujući Indiju, Indokinu i Malajski arhipelag, kao i Velike i Male Antile i Bahame, pa čak i Ameriku. Bio je to iskusan i vješt kormilar i izrazio je veću naklonost ka, s jedne strane, engleskim instrumentima, a s druge strane, ka francuskim mapama.

Prema onome što je alžirski profesor rekao mletačkom svećeniku, u školi je bilo više od pedeset učenika. Bili su to Ťsinovi pomorskih kapetana i turske gospodeť, ali je tek malo njih bilo prilježno, marljivo i pažljivo u učenju.

Pažnja im je porasla nakon ruske aneksije Krima 1783. godine, što je Osmanlijama na alarmantan način otvorilo oči po pitanju opasnosti sa kojom su se suočavali. Na inicijativu velikog vezira Halil Hamid-paše i, uz asistenciju francuske ambasade, 1784. godine pokrenut je nov program obuke sa dva francuska oficira inženjerije kao instruktorima, koji se radili uz pomoć jermenskih prevodilaca. Ali, i ova inicijativa je okončana izbijanjem rata između Osmanskog carstva i Austrije i Rusije 1787. godine. Prisustvo francuskih instruktora smatralo se povredom neutralnosti, te su oni povučeni. Odlazak instruktora, kao i napetost izazvana ratom, omeli su napredak, sve dok potpisivanje mira sa sjevernim susjedima Carstva 1792. godine, nije omogućilo sultanu Selimu III da napravi novi početak. Sultan se ponovo obratio Francuskoj,

te je u jesen 1793. godine poslao u Pariz spisak zahtjeva za oficirima i tehničarima koje je htio da angažira. Godine 1795., reis-efendija Ratib poslao je sličan, ali duži, spisak Komitetu za javnu sigurnost u Parizu. To što se sada, umjesto francuskom kralju, ovaj spisak slao republici kao i to što će, sada, republika imenovati tražene oficire izgleda da uopće nije uzrujavalo sultana. Godine 1796, novi francuski ambasador, general Ober du Baje, (Aubert du Byet) veteran Američke i Francuske revolucije, stigao je u Istanbul sa čitavom grupom francuskih vojnih stručnjaka. Ovoga puta sa radom je započelo nekoliko škola, kako za vojne, tako i za pomorske oficire, a u kojima se vršila obuka u nišanjenju, građenju utvrđenja, navigaciji i pomoćnim naukama. Pošto su francuski oficiri zamoljeni da budu instruktori, onda je i francuski jezik za studente postao obavezan. Biblioteka koja je bila na raspolaganju regrutima, imala je i nekih 400 evropskih knjiga, od kojih je većina bila na francuskom. Među knjigama je bio i komplet Grande Encyclopedie.

Još jednom, tokom naglih i velikih promjena koje su donijele američka revolucija i Napoleonovi ratovi, ove škole su upale u teškoće i neke od njih su zatvorene pod pritiskom reakcionarnih snaga. Kada je Mahmut II započeo svoje reforme 1826. godine, ostale su samo dvije: vojna i pomorska škola inženjerije. Ove su bile reaktivirane, a druge dodate, pogotovo medicinska škola 1827. godine i škola vojnih nauka 1834., čija je svrha bila da posluže kao Sandhurst ili Samt Cyi osmanske vojske. U svim ovim školama, među predavačima su većinom figurirali stranci, pa se od studenata zahtijevalo znanje nekog stranog jezika, obično francuskog.

Bio je tu i jedan hitan zadatak za muslimane sa poznavanjem zapadnih jezika. Oni su morali da prouče nauke sa Zapada, da prevedu ili napišu udžbenike na turskom jeziku i, kao preduvjet, da obogate turski jezik modernim tehničkim i naučnim vokabularom koji mu je nedostajao i koji mu je za te svrhe bio potreban.

Dva čovjeka odigrala su ulogu od izuzetnog značaja za ovu vrstu posla. Jedan je bio Ataullah Mehmed, poznat kao Šanizade (1769-1826), koji je bio carski historiograf od 1819. godine pa sve do svoje smrti. Po porijeklu i obrazovanju bio je pripadnik klase ulema, izgleda da je izučio barem jedan zapadni jezik kao i evropsku medicinu i druge

nauke. Njegovo najznačajnije djelo, pored njegove historije Carstva, tokom godina njegovog službovanja, jeste prijevod na turski jednog austrijskog udžbenika iz medicine, koji je, vjerovatno, napravljen iz neke italijanske verzije. Šanizade joj je dodao i jednu sopstvenu studiju sa objašnjenjima o fiziologiji i anatomiji, a kasnije i prijevod jednog austrijskog djela, ovoga puta o vakcinaciji. Pojava ovog udžbenika označava kraj jedne i početak jedne druge ere u turskoj medicini. Sve do tada, uprkos nekim povremenim dodacima iz znanja, ili metoda preuzetih sa Zapada, osmanska medicinska praksa je, u osnovi, ostala vjerna helenističkoj i klasičnoj islamskoj tradiciji, medicini Galena i Avicene, kao što su osmanska filozofija i nauka ostale vjerne Aristotelu, Ptolomeju i njihovim komentatorima, a osmanska vjera Poslaniku, Kur'ānu i usmenim predanjima (hadisu). Otkrića Paracelzusa i Kopernika, Keplera i Galileja Osmanlijima su ostala isto toliko tuđa i nebitna kao i argumenti Lutera i Kalvina.

Sada je po prvi put Šanizade stvorio jedan moderan medicinski vokabular na turskom jeziku koji će ostati u upotrebi sve do nedavnih jezičkih reformi i obezbijedio turskim studentima medicine jedan razumljiv udžbenik moderne medicine koji je poslužio kao polazna tačka jedne potpuno nove medicinske literature i prakse.

Ono što je Šanizade učinio na polju medicine, to je hodža Ishak-efendija (-1834.) učinio na polju matematike i fizike. Po rođenju Jevrejin, rođen u Grčkoj, Ishak-efendija se u neko doba preobratio u islam i bio imenovan za nastavnika u školi inžinjerije gdje je, vremenom, postao i glavni instruktor. Za njega se kaže da je znao francuski, latinski, grčki, hebrejski, kao i turski i dva klasična islamska jezika: perzijski i arapski. Hodža Ishak-efendija napisao je brojna djela, uglavnom prijevode, od kojih je najznačajniji četverotomni kratki pregled matematičkih i fizičkih nauka. Ovo djelo je, po prvi put, pružilo turskom studentu prikaz ovih nauka onako kako se one prakticiraju i shvataju na Zapadu. Poput Šanizadea i hodža Ishak-efendija morao je da stvara svoj sopstveni vokabular, čime je postao tvorac i većine naučnih termina koji su se koristili u Turskoj tokom devetnaestog vijeka, pa i sve do jezičke reforme koja je sprovedena pod republikom. Pošto je praksa osmanskih naučnika toga vremena bila da se oslanjaju na arapski i,

u manjoj mjeri, na perzijski jezik pri stvaranju novih termina, na isti način na koji su se evropski autori oslanjali na latinski i grčki, neki od njegovih novih termina još uvijek su u upotrebi u arapskim zemljama. Ostala djela hodže Ishaka-efendije uglavnom se bave vojnim naukama i inžinjeringom.

Sa objavljivanjem djela ova dva čovjeka, sa stvaranjem novih škola u kojima su njihova djela korištena kao udžbenici i, konačno, što je i najvažnije, sa sve većim brojem studenata koji su slati u Evropu kako bi se bavili izučavanjem nauka, stare nauke, poput stare medicine, matematike, fizike i hemije doživjele su svoj kraj. Starije nauke održavale su se još neko vrijeme u udaljenijim zemljama islamskog svijeta, ali od ovog vremena pa nadalje, nauka je podrazumijevala modernu zapadnu nauku. Druga nije postojala.

E. Zaključna razmatranja

Tokom francuske okupacije Egipta krajem osamnaestog vijeka egipatski historičar Džaberti posjetio je biblioteku i istraživački centar koji su Francuzi osnovali u jednoj napuštenoj memlučkoj palati u Kairu. On je zabilježio da je to velika i dobro opremljena biblioteka u koju su čak i obični francuski vojnici dolazili da čitaju i, što je još vrednije zapažanja, u koju su muslimani spremno i željno bili dočekivani i dobrodošli: „Francuzi su bili posebno sretni ako bi neki muslimanski posjetilac pokazao zanimanje za nauke. Odmah bi počeli da razgovaraju sa njim i da mu pokazuju razne vrste štampanih knjiga sa slikama na kojima su prikazani dijelovi zemaljskog globusa, kao i životinje i biljke. Imali su i knjige iz drevne historije..." Džaberti je posjetio ovu biblioteku bezbroj puta. Pokazivali su mu knjige iz islamske historije i o islamskom učenju uopće, a on je bio začuđen saznanjem da Francuzi imaju i čitavu zbirku arapskih tekstova, kao i veliki broj muslimanskih knjiga koje su bile prevedene sa arapskog na francuski. Zapazio je kako Francuzi „ulažu veliki trud i napor da nauče arapski jezik, čak i kolokvijalni. Za tim teže dan i noć. Imaju i knjige koje se posebno bave svim vrstama jezika, njihovim deklinacijama i konjugacijama, kao i njihovom etimologijom." Ova djelat', kaže Džaberti, „omogućavaju im da vrlo brzo i lahko prevedu šta god požele sa bilo kog jezika na njihov."

Džabertijevo otkriće bilo je postojanje evropske orijentalistike. Njegovo iznenađenje je razumljivo. Već krajem osamnaestog vijeka, kada se dogodio prvi moderni evropski prodor na arapski istok, Evropljanin koji se bavio proučavanjem Bliskog istoka već je imao na raspolaganju opširnu literaturu. Nekih sedamdeset knjiga o arapskoj

gramatici bilo je već odštampano u Evropi, o perzijskoj oko desetak, a o turskoj oko petnaest. Od rječnika bilo je deset za arapski, četiri za perzijski i sedam za turski. Mnogi od njih nisu bili samo priručnici i pomoćna nastavna sredstva zasnovana na djelima lokalnih pisaca, već su predstavljala originalan i značajan doprinos nauci.

Ništa što bi se moglo uporediti sa time nije postojalo na drugoj strani. Za Arape, Perzijance ili Turke, nije postojala nijedna jedina gramatika ili rječnik nekog zapadnog jezika, bilo u vidu rukopisa ili štampanog materijala. Sve do duboko u devetnaesti vijek, nije postojao čak ni pokušaj da se naprave gramatike i rječnici zapadnih jezika za korisnike sa Bliskog istoka. A kada su se i pojavljivali, onda su ti najraniji primjeri bili, uglavnom, plod inicijative imperijalističkih i misionarskih aktivnosti. Prvi dvojezični rječnik arapskog i jednog evropskog jezika koji je sastavio neko čiji je maternji jezik bio arapski objavljen je 1828. godine. Bilo je to djelo jednog kršćanina, egipatskog Kopta, „revidirano i dopunjeno" od strane jednog francuskog orijentaliste, a prema autorovom predgovoru, bilo je napravljeno za upotrebu zapadnjaka, prije nego samih Arapa. Ni sama pomisao da bi i Arapima mogli zatrebati takvi rječnici zadugo nikome nije pala na pamet.

Evropljanin koji se bavio proučavanjem Bliskog istoka bio je u mnogo boljem položaju od svog kolege sa Bliskog istoka i to ne samo u pogledu dostupnosti raspoložive pomoćne jezičke literature. Do kraja osamnaestog vijeka on je već imao na raspolaganju opširnu literaturu iz oblasti historije, religije i kulture muslimanskih naroda, uključujući tu izdanja i prijevode tekstova, kao i ozbiljnih naučnih studija. I, zaista, zapadna nauka o Bliskom istoku je, u mnogim aspektima, već bila naprednija od nauke bliskoistočnjaka o samima sebi. Putnici i arheolozi iz Evrope već su bih započeli proces koji će dovesti do obnavljanja i dešifriranja spomenika drevnog Bliskog istoka, kao i do ponovnog povratka narodima tog regiona, velike, slavne i odavno zaboravljene prošlosti. Prvu katedru za arapski jezik u Engleskoj osnovao je ser Tomas Adams na univerzitetu u Kembridžu 1633. godine. Tamo, kao i u sličnim centrima u drugim gradovima zapadnoevropskih zemalja, uložen je veliki trud u kreativnoj nastavi i posvećeno mnogo pažnje drevnim i jezicima iz srednjeg vijeka, kao i njihovoj književnosti i kulturama tog regiona, a mnogo manje

vremenski bližoj i savremenijoj materiji. Sve ovo predstavlja upadljiv kontrast gotovo potpunom nedostatku interesiranja koji su pokazali bliskoistočnjaci u vezi sa jezicima, kulturama i religijama Evrope. Samo je osmanska država, zadužena za odbranu i diplomatiju, a time i za kontakte sa evropskim državama, našla za shodno da, povremeno, prikupi i sabere neke informacije o njima. Dokumenti o njihovim zapažanjima, pokazuju da su, sve do druge polovine osamnaestog vijeka, njihovi podaci obično bili površni, često netačni i skoro uvijek zastarjeli.

Osjećaj bezvremenosti, osjećaj da se ništa, uistinu, ne mijenja, karakteristična je crta muslimanskih spisa o Evropi, kao što je, istini za volju, i karakteristika njihovih spisa o drugim vremenima i mjestima. Njihov ljekar ili naučnik je zadovoljan ako prevede knjigu o medicini ili nauci, koja je napisana prije 50 ili 100 godina. Katib Čelebi se, pišući 1655. godine o kršćanskoj religiji, oslanja na polemike iz srednjeg vijeka, ne mareći pritom na bilo kakve promjene koje su se mogle dogoditi u kršćanstvu tokom perioda od pola milenija, ne spominjući niti jednom reformaciju, vjerske ratove, niti čak raskol između Rima i Konstantinopolja. U istom tom duhu, jedan historičar iz ranog osamnaestog vijeka, Naima, izjednačava evropske države svoga vremena sa srednjovjekovnim krstaškim državama i odbacuje, pri tome, svaku potrebu da o njima detaljnije raspravlja. Na isti način, jedan turski umjetnik iz kasnog osamnaestog vijeka, želeći da naslika kostim žene iz Evrope, oslanja se na model iz sedamnaestog vijeka.

Otkud ova razlika u stavovima dva društva jednog prema drugom? Ona se, svakako, ne može pripisati bilo kakvoj većoj vjerskoj toleranciji od strane Evropljana. Naprotiv, stav kršćanskog svijeta prema islamu bio je daleko više pun predrasuda i netolerancije nego stav muslimana prema kršćanstvu. Razlozi za ovu veću toleranciju koju su pokazivali muslimani, dijelom je bila teološke i historijske, a dijelom praktične prirode. Poslanik Muhammed živio je nekih šest vijekova poslije Isusa Hrista. I za kršćane i za muslimane, njihova sopstvena vjera i njihova sopstvena otkrovenja predstavljala su konačnu Božiju Riječ upućenu čovječanstvu. Ali, razliku u njihovoj uzajamnoj percepciji nametnula je hronologija. Za muslimane je Hrist bio prethodnik; za kršćane je Muhammed bio lažni poslanik. Za muslimane je kršćanstvo bilo jedan rani, nekompletan i zastario vid

jedne prave religije, koji je, stoga, sadržao elemente istine zasnovane na autentičnom otkrovenju. Zato su kršćani, kao i Jevreji, bili predmet tolerancije muslimanske države. Za kršćanina nije, teološki, bilo moguće da se bavi nekom kasnijom religijom od svoje. Za kršćane je već bilo dovoljno teško da toleriraju judaizam, na koji su oni mogli da gledaju na isti način kao što su muslimani gledali na kršćanstvo. Za njih bi toleriranje islama značilo priznavanje postojanja nekog otkrovenja poslije Hrista i svetih spisa koji su nastali kasnije od Evanđelja. To je bilo priznanje koje oni nisu bili spremni da naprave.

Bilo je tu i nekih praktičnih razloga. Islam je zašao u pretežno kršćanski svijet i zadugo su muslimani činili manjinu u zemljama kojima su vladali. Određeni stepen tolerancije prema vjeri podaničke većine, bio je, stoga, administrativna i ekonomska neophodnost i mnogi muslimanski vladari mudro su uvidjeli tu činjenicu. Generalno gledano, Evropa nije bila prinuđena na takve mjere. U jednoj evropskoj zemlji u kojoj se pojavio sličan problem, u Španiji, bila je plaćena velika cijena zbog netolerancije rekonkviste, kada je zemlja osiromašena zbog protjerivanja Mavara i Jevreja.

Postoji još jedna važna razlika između ove dvije civilizacije i to u interesantnim stvarima koje nude i u radoznalosti koju izazivaju. U poređenju sa raznim narodima u islamskom svijetu, franačka Evropa u srednjem vijeku mora da se činila jako monotonim mjestom. Ono što je bilo od suštinske važnosti jeste i činjenica da je to bila oblast jedne vjere, jedne rase i, uglavnom, jedne kulture. Postojala je jedna vrsta odjeće za svaki od glavnih društvenih slojeva. Sve to predstavlja upadljiv kontrast kaleidoskopskoj raznolikosti rasa, vjera, nošnji i kultura u islamskom svijetu. Franački kršćanski svijet čak je volio svoju uniformnost; u najmanju ruku se čini da je imao poteškoća da tolerira, ili da se pomiri sa bilo kakvim vidom odstupanja od te uniformnosti; ulagali su mnogo energije u progon heretika, vještica, Jevreja i drugih koji su odstupali od općih normi.

U jednoj stvari Evropa je nudila veću raznolikost. To su bili jezici. Za razliku od arapskog govornog svijeta gdje je arapski bio jedini jezik religije, trgovine i kulture, riznica učenja iz prošlosti i sredstvo poslovanja u sadašnjosti, u Evropi je u upotrebi bio veliki broj različitih

jezika, što za oblast religije i nauke što za svakodnevnu upotrebu. Evropska klasična djela kao i sveti spisi krćanske vjere bili su pisani na tri jezika: latinskom, grčkom i hebrejskom, kojima se može dodati i četvrti, aramejski, ako se u obzir uzmu knjige na aramejskom iz Starog zavjeta. Time su Evropljani, od najranijih vremena, bili naviknuti na potrebu za proučavanjem i ovladavanjem teških stranih jezika, pa i više od toga: priznavali su da postoje i spoljni izvori mudrosti koji su napisani na stranim jezicima, a pristup tim izvorima podrazumijevao je učenje jezika. Situacija među Arapima bila je potpuno različita, jer je za njih njihov jezik u isto vrijeme bio i jezik svetih spisa i klasičnih djela i svakodnevne prakse, tako da niko od njih nije osjećao, ili uočavao potrebu da nauči bilo koji drugi jezik.

U Evropi su se govorili mnogi različiti jezici, ali je obim korisnosti svakog od njih ponaosob bio ograničen. Evropljanin je, stoga, još od djetinjstva znao da mora da uči strane jezike, kako bi ga susjedi razumjeli, ili kako bi mogao da putuje, bilo zbog studija bilo zbog posla. Ono što je još važnije jeste činjenica da je jezike morao da uči kako bi mogao da stekne što ozbiljnije vjersko ili bilo koje druge znanje. Čak i danas, dok južna obala Sredozemlja ima samo jedan pisani jezik, arapski, sjeverna ih ima gotovo dvanaestak.

U muslimanskim, a pogotovo u arapskim zemljama, u gradovima se moglo vidjeti bezbroj raznih vrsta ljudi. Ta raznolikost bila je obogaćena i putnicima povratnicima, posjetiocima, robovima i trgovcima koji su dolazili iz udaljenih oblasti Azije, Afrike, pa čak i Evrope. Izgled ljudi u stranim nošnjama i neuobičajenih crta lica nije izazivao znatiželju u velikim metropolama Bliskog istoka, gdje je to bio uobičajen prizor. No, ništa se ne može uporediti sa izuzetnom radoznalošću koju su ispoljavali stanovnici “jednobojnih” prijestolnica Evrope, kada bi u svom gradu ugledali Marokanca, Osmanliju, Perzijanca ili nekog drugog egzotičnog posjetioca.

Ovu veliku i često neuljudnu radoznalost zapazili su mnogi muslimani koji su posjetili Evropu. Još u ranom osamnaestom vijeku, osmanski ambasador Mehmed-efendija bio je zapanjen čudnim ponašanjem Evropljana koji su putovali iz velikih daljina, čekali satima i satima, i trpjeli svakakve neugodnosti, samo kako bi zadovoljili svoju

znatiželju i vidjeli jednog Turčina. Riječ koju smo ovdje preveli kao znatiželja, radoznalost, jeste riječ hirs, čije se značenje, preciznije, može opisati kao nestrpljivo iščekivanje, žudnja ili želja. Azmi-efendija, na odmorištu u Kepeniku, na putu ka Berlinu 1790. godine, bilježi sljedeće: „Pošto više od trideset godina naš uzvišeni sultanat nije poslao izaslanika u Berlin, stanovnici Berlina nisu mogli da obuzdaju svoje nestrpljenje do našeg dolaska u grad, pa su, bez obzira na hladnoću i zimu, i muškarci i žene dolazili u kočijama, na konjima i pješice, kako bi nas gledali i proučavali pogledom, a onda bi se vratili u Berlin." On još kaže kako su cijelim putem od Kepenika do Berlina sa obje strane puta stajale gomile posmatrača. Gužva u prijestolnici bila je još veća. Vasif opisuje slične scene prilikom njegovog ulaska u Madrid. Većina ostalih posjetilaca bila je impresionirana, pa čak i polaskana interesiranjem ljudi koje ih je nagonilo da prolaze kroz ne male neugodnosti, pa čak i da plate prilične sume novca, kako bi samo imali priliku da zure u njih. Ova vrsta radoznalosti bila je očigledno prilično nepoznata među njima, a time ju je bilo teško i prepričati i prenijeti drugima.

U ranijim periodima, neko bi mogao razliku u stavovima ove dvije kulture da pripiše činjenici da je jedna od njih imala više toga da nauči, a druga više toga da ponudi. Ali, već sa završetkom krstaških ratova, ovo objašnjenje više ne bi bilo adekvatno, a već od kraja srednjeg vijeka, postaje jasno da se ovdje suočavamo sa jednom fundamentalnijom razlikom između dva društva.

Prije svega, u Evropi je preovladavao generalni nedostatak radoznalosti kada su u pitanju bili drugi narodi. Naravno, bilo je i izuzetaka. Herodot, općeprihvaćen kao „otac historije", pisao je i o barbarima i o Grcima, o drevnim kao i o tadašnjim vremenima. Pošto nije poznavao pisma Istoka, informacije je potražio tako što je putovao na Istok i proučavao ga. Mnogo vijekova kasnije, jedan drugi Evropljanin, Vilijam (-1190.), arhiepiskop Tira u latinskoj Kraljevini Jerusalimu, napisao je historiju susjednih muslimanskih monarhija. I on je svoje izvore našao na Istoku, a kako je znao arapski, bio je čak u prilici i da čita originalne tekstove.

Ali, takvi izučavaoci tuđe historije bili su rijetki. Većina evropskih historičara, kako drevnih tako i srednjovjekovnih, ograničavali su se na

ljude i događaje iz svojih sopstvenih zemalja i, obično, iz svoga vremena. Činilo bi se da je upravo to i bilo ono što su njihovi čitaoci tražili. Herodot je imao tek mali broj sljedbenika u klasičnoj historiografiji, a u cjelini gledano, bio je više izvrgnut podsmjehu nego što je bio cijenjen. Historija krstaša na istoku, koju je napisao Vilijam od Tira, bila je vrlo čitana, pa čak i prevedena na francuski; njegova historija muslimana nije, koliko je poznato, sačuvana makar u jednom jedinom rukopisu.

Moglo bi se učiniti prilično čudnim to što je islamska civilizacija, koja je u ranijim danima bila toliko podložna grčkim i azijskim uticajima, tako odlučno odbacila Zapad. Ali, može se ponuditi jedno moguće objašnjenje. Dok je islam još uvijek bio u ekspanziji i dok je još bio prihvatljiv, zapadna Evropa imala je malo toga, ili čak ništa da ponudi; štaviše, muslimanski ponos je prije bio polaskan prizorom kulture koja je tako vidljivo i opipljivo bila inferiorna. Također, sama činjenica što je ta kultura bila kršćanska, diskreditirala ju je već unaprijed. Muslimanska doktrina o otkrovenjima koja dolaze u koninuitetu jedno za drugim, i koja kulminiraju u konačnoj misiji poslanika Muhammeda, dovela je muslimane do toga da odbace kršćanstvo kao jedan raniji i nesavršeni vid nečega što su muslimani već posjedovali u konačnoj i savršenoj formi, te da, stoga, odbace kršćansku misao i kršćansku civilizaciju. Nakon početnog uticaja koji je istočno kršćanstvo imalo na islam u njegovom najranijem periodu, kršćanski uticaji, čak i oni koji su dolazili iz tako visoke civilizacije kakva je bila Bizantija, bili su svedeni na minimum. Kasnije, kada je napredovanje kršćanskog svijeta i povlačenje islama bilo stvorilo jednu novu vrstu odnosa između njih, islam je iskristalizirao svoj način mišljenja i ponašanja i postao neprobojan za spoljašnje uticaje, pogotovo za one koji su dolazili od hiljadugodišnjeg neprijatelja sa Zapada. Opasani zidom vojne moći Osmanskog carstva koje je još uvijek, uprkos opadanju, predstavljalo opasnu prepreku, narodi islama nastavili su da gaje, sve do osvita modernog doba, uvjerenje o nemjerljivoj i nepromjenljivoj superiornosti njihove civilizacije u odnosu na sve druge. Neki od nas na Zapadu još uvijek gaje ista takva uvjerenja. Za srednjovjekovne muslimane, od Andaluzije do Perzije, kršćanska Evropa bila je nazadna zemlja glupih nevjernika. To je bilo gledište koje je, možda, moglo da

se opravda u jedno vrijeme; ali već krajem srednjeg vijeka ono je postajalo opasno zastarjelo.

U međuvremenu, Evropa je već bila radikalno promijenila svoj stav prema spoljašnjem svijetu. Uzrok velikog procvata evropske intelektualne radoznalosti i naučne znatiželje nalazio se u ne maloj mjeri u sticaju sretnih, ali ne i slučajnih okolnosti vezanih za tri velika događaja. Jedan je bio otkriće čitavog jednog novog svijeta, sa čudnim narodima koji su tamo živjeli i koji su bili i varbari i civilizirani i čija kultura je bila nepoznata i svetim spisima i klasičnim djelima i sjećanjima Evrope. Takav jedan izuzetan fenomen teško da ne bi izazvao makar malo radoznalosti. Drugi je bio renesansa, period ponovnog otkrivanja klasične antike, koji je pružao i primjer takve jedne vrste radoznalosti, a i način na koji je ona mogla da se zadovolji. Treći događaj bio je početak reformatorskog pokreta, koji je označio slabljenje crkvenog autoriteta nad mišljenjem i njegovim izražavanjem, kao i oslobađanje ljudskog uma na način koji nije imao presedana od vremena stare Atine.

I muslimanski svijet je imao svoja sopstvena otkrića, pošto ih je prodor arapske muslimanske vojske doveo i do tako dalekih i različitih civilizacija kakve su Evropa, Indija i Kina. Imali su i svoju renesansu koja se ogledala u oživljavanju grčkog i, u manjoj mjeri, perzijskog učenja tokom prvih vijekova islama. Ali, ovi događaji se nisu poklapali i nisu bili praćeni popuštanjem teoloških stega. Do islamske renesanse je došlo kada se zaustavila islamska ekspanzija i kada je nastupio kontranapad kršćanskih zemalja. Intelektualna bitka između teologa i filozofa oko starog i modernog, okončana je preovlađujućom i dugotrajnom pobjedom ovih prvih nad ovim drugima. Ovo je utvrdilo muslimanski svijet u vjerovanju u svoju samodovoljnost i superiornost kao jedinog prebivališta istinite vjere i, što je za muslimane značilo jednu te istu stvar, jedinog civiliziranog načina života. Bili su potrebni vijekovi poraza i povlačenja, prije nego što su muslimani postali spremni da modificiraju ovu svoju viziju svijeta i svoga mjesta u njemu, kao i da pogledaju na kršćanski Zapad sa bilo kojim drugim osjećanjem umjesto prezira.

Jedna od važnih i značajnih razlika između islama i Zapada bila je u obimu i spektru trgovine, kao i u uticaju onih koji su u njoj bili angažirani. Evropski trgovci na Bliskom istoku bili su mnogobrojni,

često bogati i sve više u stanju da utiču, a ponekad čak i da kontroliraju i politiku i obrazovanje. Muslimanski trgovci u Evropi bili su malobrojni i bez značaja, a muslimanska trgovačka klasa nije uspjela da dostigne i održi buržoasko društvo, ili pak da ozbiljno uzdrma pozicije vojnih, birokratskih i vjerskih elita u državi i u školama. Bila je to razlika čije se posljedice mogu vidjeti u svim aspektima muslimanske društvene i intelektualne historije.

Ta razlika može se, ponekad, povući i između vrlo različitih odgovora islamskog svijeta i Japana na izazove sa Zapada. Njihove situacije bile su vrlo različite. Osim očigledne prednosti koju su Japanci uživali živeći na udaljenim ostrvima, daleko od napada ili miješanja zapadnih sila postojala je još jedna razlika. Na muslimansko viđenje i shvatanje Evrope uticao je, tj. njime je dominirao, jedan element koji je imao malo ili nimalo efekta kod Japanaca, a to je bila religija. Kao i ostatak svijeta, muslimani su Evropu, prije i iznad svega, shvatali u okvirima religije; dakle nisu je shvatali kao zapadnu, ili kao evropsku, ili kao bjelačku, već kao kršćansku. Također, za razliku od Dalekog istoka, na Bliskom istoku je kršćanstvo bilo poznato i odbačeno. Koja je to vrijedna lekcija mogla da se nauči od sljedbenika jedne krnje i prevaziđene religije?

Da stvari budu još gore, na tu religiju se nije gledalo samo kao na inferiornu, već i kao na neprijateljski nastrojenu. Od svog pojavljivanja u Arabiji u sedmom vijeku, islam je bio u gotovo neprekidnom sukobu sa kršćanskim svijetom, počevši od prvih muslimanskih osvajanja i kršćanske rekonkviste, preko džihada i krstaških ratova, do turskog prodora i evropske ekspanzije. Iako je islamski svijet vodio mnoge bitke i ratove na mnogim frontovima, upravo su ratovi sa kršćanima bili najduži i izazvali su najveća opustošenja, te je među muslimanima počela da se pomalja svijest o tom ratu kao o džihadu par excellence. Svakako da je bilo i lekcija koje su se mogle naučiti od neprijatelja na bojnom polju; ali, one su bile od ograničene vrijednosti i efekta, a njihov uticaj bio je umrtvljen društvenim i intelektualnim odbrambenim mehanizmima islama.

Neke muslimane koji su posjećivali Evropu zanimalo je prikupljanje korisnih informacija. Isprva su to bile gotovo isključivo vojne informacije,

koje bi mogle biti od koristi u slučaju obnavljanja oružanih sukoba. Tako su turski i marokanski ambasadorski izvještaji iz Evrope obično sadržavali prilično detaljne opise putovanja izaslanika, uz opise puteva, relejnih stanica, kao i odbrambenih sistema mjesta kroz koja su prolazili. S vremenom su dodavane i neke političke informacije za koje se mislilo da mogu biti od koristi. Ali, to je počelo da se događa relativno kasno. Toga gotovo da uopće nije bilo tokom čitavog srednjeg vijeka, sve do kraja osamnaestog vijeka; čak su i osmanski politički izvještaji iz Evrope do zapanjujuće mjere bili fragmentarni, rudimentarni i naivni. Pred kraj osamnaestog vijeka muslimani su počeli da gledaju na Evropu sa sve većim interesiranjem, kao i da pokazuju znake svijesti o potrebi za proučavanjem ovog stranog, a sada i opasnog društva. Po prvi put muslimani su bili spremni da putuju u kršćansku Evropu, pa čak i da tamo provedu neko vrijeme. Ustanovljene su stalne ambasade i osmanski zvaničnici raznih rangova ostajali su u Evropi, ponekad i godinama. Za njima su krenuli studenti, isprva tek malobrojni, a onda u sve većem i većem broju koji je stalno rastao. Te studente su u Evropu slali vladari sa Bliskog istoka, kako bi ovi stekli umijeća i vještine koji su bili neophodni za održavanje njihovih režima i za odbranu njihovih teritorija. Iako je njihov cilj još uvijek bio prije svega vojni, ovoga puta su efekti evropskog obrazovanja otišli mnogo dalje, a lekcije koje su ovi studenti naučili na evropskim univerzitetima, čak i u evropskim vojnim školama, prešle su željene granice i namjere njihovih carskih gospodara. Do druge četvrtine devetnaestog vijeka broj Turaka muslimana, Arapa, ili Perzijanaca koji su poznavali neki evropski jezik još uvijek je bio prilično mali, a mnogi od njih su bili preobraćenici, ili sinovi i unuci preobraćenika iz kršćanstva ili judaizma u islam. Ali, oni su počeli da sačinjavaju jednu značajnu grupu ljudi koja je čitala i druge knjige osim datih udžbenika, a imali su i znatan uticaj kao tumači, a sve više i kao prevodioci.

Tokom devetnaestog vijeka brzina, razmjere i opseg muslimanskog otkrivanja Evrope, radikalno su se promijenili: u nekim zemljama prije, u drugim kasnije, a u skladu sa obimom i intenzitetom evropskog uticaja to otkrivanje poprimilo je jedan nov karakter.

Glavni podsticaj te promjene bila je sada već nesumnjiva dominacija Evrope u svijetu. Ali, ovaj proces otkrivanja bio je uveliko ubrzan i

otvaranjem novih sredstava komunikacije, a pije svega uvođenjem štamparija i početkom izdavanja novina, magazina i knjiga, uz pomoć kojih su evropska stvarnost i ideje mogle da dođu do muslimanskih čitalaca.

Jedno od najefikasnijih novih sredstava komunikacije bile su novine. Ovaj evropski izum nije bio potpuno nepoznat na muslimanskom Istoku. Još 1690. godine, marokanski ambasador Gasani je napisao izvještaj o onome što je on nazvao „vodenica koja piše", što će reći štamparska mašina, kada je spomenuo i biltene koji su, u to vrijeme, bili aktuelni u Španiji. Između ostalog, on primjećuje kako su ti bilteni bili „puni senzacionalnih laži." Osmanski posmatrači u osamnaestom vijeku prvi pokazuju nešto svijesti po pitanju evropske štampe, te tako postoje svjedočanstva da su neki odlomci iz evropskih novina prevedeni na turski u svrhu informiranja carskog savjeta. Ono što je započelo kao povremena praksa, preraslo je u novinski biro koji je osmanska vlada održavala tokom čitavog devetnaestog vijeka, pa i kasnije. Arhive Hedivske palate u Kairu ukazuju na sličnu vrstu bavljenja zapadnom štampom i među nasljednicima Muhammed Ali-paše.

Prve novine u regionu izdate su ne zahvaljujući lokalnoj, već stranoj inicijativi. Bile su štampane na francuskom jeziku, pod francuskim pokroviteljstvom i bile su dio propagandnih napora francuske revolucionarne vlade. Početkom devedesetih godina osamnaestog vijeka, Francuzi su postavili štampariju u svojoj ambasadi u Istanbulu, a u kojoj su štampali biltene, kominikee i druge proglase, a do 1795. godine francuski ambasador je već štampao vijesti na šest do osam stranica, a koje su izlazile jednom u dvije nedjelje, a čija je svrha bila da bude tobožnji vodič za lokalne Francuze. Ovaj bilten bio je distribuiran širom osmanske države, a sljedeće godine prerastao je u novine koje su se zvale La Gazette Fracaise de Constantinople, prve koje su se pojavile na Bliskom istoku.

Invazijom na Egipat, Bonaparta je okončao izdavanje ovih francuskih novina u Istanbulu, ali je zato on napravio nov početak u Kairu, u koji je donio i dvije štamparije, opremljene arapskim, grčkim i francuskim slogom. Dana šestog mjeseca dvanaestog (Fruktidora), što odgovara 29. avgustu 1798. godine, Francuzi su štampali i objavili prvi

broj Courier de l'Egypte, koji je od tada izlazio na svakih pet dana i u kojem su se mogle naći lokalne, a ponekad i vijesti iz Evrope. Ukupno se pojavilo 116 brojeva.

Ove novine, zajedno sa nešto ambicioznijom revijom La Decade d'Egypte, bile su isključivo na francuskom. Ali nakon ubistva generala Klebera 16. juna 1800. godine, njegov nasljednik, Abdullah Menu, osnovao je prve novine na arapskom jeziku. Zvale su se Et-Tenbih i trajale su kratko.

Sljedeća faza u stvaranju novinskog izdavaštva na Bliskom istoku počela je u Izmiru (Smirni) 1824. godine, sa osnivanjem jednog mjesečnika. Iako pisane na francuskom i iako se obraćao uglavnom strancima i njihovoj zajednici, ove novine odigrale su značajnu ulogu u događajima tog vremena, a povremeno su njenog urednika uvaljivale u nevolju sa vlastima, kao kada je, naprimjer, branio osmansku stvar u slučaju protiv grčkih pobunjenika. Ova epizoda ilustrovala je dvije nove stvari: moć medija i opasnost cenzure. Rusi su, iritirani uredničkom politikom ovih novina, pokušali da ubijede turske vlasti da ih zabrane. Tadašnji osmanski historičar Lutfi citira riječi ruskog ambasadora:

> Istini za volju, u Francuskoj i Engleskoj novinari mogu slobodno da izražavaju svoje mišljenje, čak i protiv svojih kraljeva, tako da su u nekoliko slučajeva, u prošlim vremenima, izbijali ratovi između Francuske i Engleske zbog tih novinara. Hvala Bogu da su od Boga čuvane [tj. osmanske] zemlje bile zaštićene od takvih stvari, sve dok se prije nekog vremena nije pojavio taj čovjek u Izmiru i počeo da izdaje te svoje novine. Bilo bi dobro da ga spriječite...

Uprkos ovom strašnom upozorenju, novine su nastavile da izlaze, a s vremenom su se pojavile i druge.

Egipćanin, šejh Et-Tahtavi, koji je bio u Parizu 1826. godine, brzo je shvatio vrijednost štampe:

> Ljudi saznaju šta se dešava u glavama drugih ljudi preko izvjesnih dnevnih listova koji se zovu Journal i Gazette. Iz njih čovjek može da sazna o novim događajima i unutar i izvan zemlje. Iako se u njima može naći više laži nego što se može izbrojati, u njima ipak ima i novosti iz kojih ljudi mogu nešto da nauče; u njima se

raspravlja o novoistraženim naučnim pitanjima ili o zanimljivim objavama ili o korisnim savjetima, bilo da dolaze od velikaša ili od skromnih ljudi, jer ponekad oni skromni imaju ideje koje ne padaju na pamet velikašima... Neke od prednosti tih listova su: ako čovjek učini nešto dobro ili loše i ako je to važno, onda ljudi koji rade u Journalu pišu o tome, tako da to postaje općepoznato i među uglednim ličnostima i među običnim svijetom; na taj način se ističu pohvale za dobra djela i osude za hrđava. Isto tako, ako neko nekome učini nepravdu, onda onaj kome je nepravda učinjena piše o svojim mukama u ovom listu, tako da svi, i velikaši i obični ljudi, saznaju za to i tako znaju za priču ugnjetenog čovjeka, kao i za njegovog ugnjetača, tačno onako kako se sve zaista i desilo, bez prećutkivanja ili mijenjanja bilo čega, tako da čitava stvar dođe i do mjesta gdje se dijeli pravda i o njoj se sudi u skladu sa određenim zakonima, te tako ovo može biti upozorenje i primjer ostalima.

Prvu redovnu periodičnu publikaciju na nekom bliskoistočnom jeziku, osnovao je u Egiptu Muhammed Ali-paša. Bio je to egipatski zvanični službeni list, čiji se prvi broj pojavio u Kairu 20. novembra 1828. godine. Njegov osmanski ekvivalent uslijedio je nekoliko godina kasnije, 1832. godine. Uvodni članak je objasnio da je ovaj zvanični pregled samo prirodni nastavak drevne osmanske institucije carske historiografije, te da služi u iste svrhe objavljivanja „prave prirode događaja i stvarnog značenja i smisla akata i naredbi vlade”, a sve u cilju sprečavanja pogrešnog tumačenja i kritike zasnovane na nedovoljnim informacijama. Dalja svrhať, kaže se u uvodniku, Ťbila je da se obezbijede korisna znanja iz oblasti trgovine, nauke i umjetnostiť. Uvođenje osmanske poštanske službe 1834. godine, izuzetno je pomoglo distribuciji ovog žurnala, koji je ostao jedina novina na turskom jeziku sve do pojave prvog nezvaničnog časopisa, nedjeljnog biltena, koji je 1840. godine osnovao jedan Englez koji se zvao Vilijam Čerčil. U Iranu je neku vrstu zvaničnog biltena 1835. godine osnovao Mirza Muhammed Salih, koji je bio jedan od prvih iranskih studenata u Engleskoj.

Ovi zvanični glasnici iz Kaira, Istanbula i Teherana, mogu se modernom čitaocu učiniti siromašnim i suhoparnim štivom od

ograničenog interesa i odjeka. Pa ipak, mora da su odigrali koliko-toliko značajnu ulogu u upoznavanju svojih turskih, egipatskih i perzijskih čitalaca barem sa širokim i raznolikim sastavom spoljašnjeg svijeta, kao i u stvaranju jednog novog, novinarskog rječnika kojim su se označavale do tada nepoznate institucije i ideje. Rezultat toga bila je i leksička revolucija koja je dovela do velikog napretka u onom procesu otkrivanja. Ta revolucija je, sa kasnijim novinama i časopisima, postala i zamajac i sredstvo sve većeg broja prijevoda, koji su muslimanskim čitaocima pružali informacije o Evropi, koje su većim dijelom pisali sami Evropljani.

U ranim decenijama devetnaestog vijeka, postojala su dva centra zapadnjačkih reformi u Turskoj i u Egiptu. I u jednom i u drugom centralni značaj bio je dat pripremi i objavljivanju prijevoda zapadnih knjiga. U Egiptu je, pogotovo, postojao jedan organizovan program prevođenja, sponzoriran od strane države, kakav nije postojao još od vremena kada su halife iz dinastije Abasija naručili prevođenje na arapski grčkih dijela iz oblasti filozofije i nauke. U periodu između 1822. i 1842. godine, u Kairu su štampane 243 knjige, od kojih su daleko veći dio bili prijevodi. Iako štampane u Egiptu, u zemlji koja je bila dio arapskog govornog područja, više od polovine tih knjiga bile su na turskom. U Egiptu Muhammed Ali-paše turski je još uvijek bio jezik vladajuće elite, a djela o vojnim i pomorskim temama, uključujući djela o čistoj i primijenjenoj matematici, bila su, stoga, gotovo sva pisana na turskom jeziku. Više od polovine studenata koje je paša poslao na studije u Evropu, bili su Osmanlije koji su govorili turski i koji nisu bili iz Egipta. S druge strane, djela iz oblasti medicine, veterine i poljoprivrede, uglavnom su bila na arapskom, pošto te teme nisu bile rezervirane za vladajuću elitu koja je govorila turski. Historija, koja je privremeno dobila priznanje korisne nauke, izgleda da je takođe bila namijenjena eliti, pošto je nekoliko historijskih knjiga štampanih u Muhammed Alijevoj štampariji u ranom periodu, takođe bilo na turskom. U periodu između 1829. i 1834. godine, prevedene su četiri knjige sa historijskim sadržajem, od kojih je jedna bila o ruskoj carici Katarini Velikoj, a druge tri o Napoleonu i njegovom vremenu. Uslijedio je period od nekoliko godina prije nego što se pojavio sljedeći prijevod nekog historijskog

djela, bila je to verzija Volterove Histoire de Charles XII, objavljena 1841. godine. Ovoga puta knjiga je objavljena na arapskom, a ne na turskom, kao što su i nadalje bili i svi drugi prijevodi historijskih djela, objavljivani u Egiptu.

Naravno, turski prijevodi objavljeni u Egiptu, čitali su se u Turskoj, a neki su tamo bili ponovo štampani. Ali prevodilački pokret u Istanbulu dugo je bio ograničen na djela iz oblasti nauke, i sve do sredine vijeka u Istanbulu se nisu pojavili prijevodi evropskih knjiga iz historije. Prekretnica je napravljena 1866. godine, objavljivanjem turske verzije jedne engleske zbirke tekstova o općoj historiji.

U Iranu je zanimanje za historiju Zapada po svemu sudeći nestalo nakon velike hronike Rašiduddina. Njegovo djelo imalo je mnogo sljedbenika, samo što je bavljenje udaljenim oblastima bilo nešto više stilizovano, a osim toga ništa novo i interesantno nije bilo dodato. Tek prvih godina devetnaestog vijeka nalazimo nekoliko djela koja se bave historijom Zapada, od kojih je većina još uvijek bila u rukopisu. Ta djela su u značajnoj mjeri poticala iz turskih više nego iz neposredno zapadnih izvora informacija. Jedan od tih rukopisa bez datuma, vjerovatno iz ranog devetnaestog vijeka, i od nepoznatog autora, bavi se historijom Engleske od vremena Julija Cezara pa sve do Čarlsa I i ima dvadeset i osam poglavlja. Osim ovoga, djela o historiji zapadne Evrope pisana na perzijskom jeziku, ne pojavljuju se sve do druge polovine devetnaestog vijeka. Do tog vremena već je postojala obimna literatura i na turskom i na arapskom, koja je zajedno sa sve većim brojem novina i časopisa, morala da transformiše sliku svijeta kakvu su imali muslimanski čitaoci.

Tokom prve polovine devetnaestog vijeka, proces otkrivanja poprimio je razmjere poplave. Evropa nije više čekala da je otkriju muslimanski istraživači, već je sama okupirala muslimanske zemlje i nametala jedan fundamentalno nov odnos, na koji je muslimanskom svijetu bilo potrebno jako dugo da se prilagodi i koji on nikada nije uistinu prihvatio.

Tokom ranog devetnaestog vijeka, promjena se mogla vidjeti u mnogim aspektima. Jedan od njih je, kao što je već rečeno, promjena stava prema stranim, tj. evropskim jezicima. Po prvi put, poznavanje

nekog zapadnog jezika bilo je isprva dopustivo, zatim poželjno, i na kraju neophodno, pa su mladi muslimani predavani stranim učiteljima, isprva u svojim zemljama, a na kraju čak i u Evropi. Nedugo prije toga takva pojava smatrala bi se nezamislivom i neopisivom. Sada je poznavanje stranih jezika postalo važna kvalifikacija, a škola jezika i prevodilački biro stali su rame uz rame sa vojskom i dvorom na širokom putu koji je vodio ka moći i uticaju. Ista ova promjena okolnosti, dala je jednu novu i značajnu ulogu kršćanskim manjinama, pogotovo u arapskim zemljama gdje su, daleko više nego u Turskoj ili Perziji, oni dijelili isti jezik i kulturu sa muslimanskom većinom.

Broj muslimana koji su posjećivali Evropu, rastao je poput poplave, prvo su to bile diplomate, potom studenti, onda i mnogi drugi, a nakon nekog vremena čak i političke izbjeglice. Protok znanja i ideja iz Evrope na Bliski istok išao je istim kanalima, ali i raznim drugim putevima, koji su sad bili neuporedivo širi. Pored mnogo većeg protoka ljudi bilo je i mnogo novih oblasti u kojima su ostvarivani kontakti. Škole i regimente, knjige i novine, vladine kancelarije i knjigovodstveni biroi, svi oni su pomagali produbljivanje i širenje muslimanske svijesti o Evropi, u kojoj se sada sve više gledala jedna izuzetno moćna sila koja je brzo napredovala, prijeteći samoj suštini islama, što je zahtijevalo njeno razumijevanje, a do izvjesne mjere i oponašanje.

Stari stav nadmenosti i nedostatka interesiranja, jedno vrijeme se mijenjao, barem među nekim elementima unutar vladajućih elita. U najmanju ruku, muslimani su počeli da se okreću ka Evropi, ako ne sa divljenjem, a ono barem sa poštovanjem i možda uz nešto bojazni, dajući joj najveći mogući kompliment pokušajem njenog oponašanja. Nova faza u otkrivanju je počinjala; ta faza se nastavila sve do naših dana.

(Izvor: Bernard Lewis, *The Muslim Discovery of Europe*, New York, W. W. Norton & Company, 1982., 29-57, 100-133, 151-170, 171-184, 221-238, 295-308.

Asli Čirakman

OD ‘SVJETSKOG UŽASA’ DO ‘EVROPSKOG BOLESNIKA’: EVROPSKE PREDSTAVE O OSMANSKOM CARSTVU I DRUŠTVU OD 16. DO 19. STOLJEĆA

Od osvojenja Carigrada 1453. pa do kraja Prvog svjetskog rata, Osmansko carstvo je zauzimalo posebno mjesto u evropskom iskustvu i mišljenju. Ono je bilo izvor brojnih briga i ljudi u različitim razdobljima su pod tim pojmom podrazumijevali različite stvari. Osmanlije su geografski bili vrlo blizu zapadnoj Evropi – što je bilo zastrašujuće u većini slučajeva, a profitabilno u drugim – a ipak su bili posve različiti po kulturi i vjeri. Ta dvojnost, zapravo, potakla je znatiželju i zanimanje za turske prilike što je proizvelo ogromnu raznolikost mišljenja, mitova, zapažanja i strategija. Ova studija nastoji da rasvijetli i raščlani evropske predodžbe o Turcima u 16., 17. i 18. stoljeću. Za to vrijeme predodžba o Osmanskom carstvu postepeno se mijenjala od “svjetskog užasa“ do “evropskog bolesnika.” Od ključnog je značaja ukazati na to da su te metafore izražavale raznolikost konotacija i vrijednosti, te da nisu uvijek bile konačne u određivanju Osmanlija u očima evropske javnosti. Međutim, predodžba o Osmanlijama se pogoršala u 18. st. i to se čini zanimljivim. Proučavanje evropskih ideja o Turcima ne bi samo otkrilo zašto i kako se ta predodžba promijenila, već bi također rasvijetlilo i način na koji su Evropljani razumijevali sami sebe u odnosu na Turke. (...)

... Ideje o osmanskoj politici i društvu javljale su se i mijenjale tokom tri stoljeća. Evropski intelektualci imali su naviku da porede svoj vlastiti društveni i politički život sa osmanskim. Njihova poređenja otvarala su uvide u promjenljivu prirodu predrasuda. U tom smislu ja sam također komentirala kako je evropska predodžba o samima sebi

oblikovana, preoblikovana i napokon određena kroz promjenljivu predodžbu o Osmanlijama. (...)

Baveći se tim pitanjima može se dokazati da je utvrđivanje stalnosti i dosljednosti u zapadnoj imaginaciji Istoka posve problematično. Ustvari, mogu se zapaziti određeni prekid i transformacija u identifikaciji Turaka tokom 18. st. To je donekle suprotno prevlađujućim analizama orijentalizma koje je inspirirao Edward Said. Umjesto opažanja dosljednog i stalnog skupa mišljenja i iskustava, ustanovila sam da postoji raznolikost i mješavina negativnih i pozitivnih ideja o Turcima. Naročito predodžbe iz 16. i 17. st. pokazale su raznolikost, nedosljednost i dvosmislenost, dok misao 18. st. ukazuje na dosljednost, ujednačenost i odlučno negativan sud o Osmanskom carstvu.

Druga odlika te transformacije može se uočiti u promjenljivoj supstanci stavova prema Osmanskom carstvu. Čini se da su Evropljani u 16. i 17. stoljeću imali sasvim podvojene utiske koji su se kretali od naklonosti, divljenja, čuđenja i zebnje do straha i mržnje. Razlog tome je bilo uočavanje osmanske štedljivosti, jedinstva i uspjeha koji je na Zapadu izazvao osjećaj manje vrijednosti i samokritike. Međutim, čini se da u 18. st. predodžbe o Turcima prizivaju određeni prezir, čak i mržnju, koja je izražena na snishodljiv i ohol način naglašavajući nazadak i pokvarenost Carstva. Zapažanja i analize iz tog perioda apriori izražavaju osjećaj nadmoći, samopouzdanja i učestvovanja u samopromidžbi prije nego znatiželju i iskreno zanimanje za praćenje osmanskog načina života. Do 18. st. evropske predrasude nisu bile uhvatile dubok korijen i postojala je raznolikost i šarolikost u predodžbi o Turcima. Ali u 18. st. takve predodžbe počinju da blijede i ustupaju mjesto jednoj postojanoj i jasnoj predodžbi. U tom kontekstu postavljaju se pitanja kako i zašto je došlo do tog preobražaja u svijesti evropskih intelektualaca. Šta je činilo osnovu i granice te promjene u idejama, zapažanjima i utiscima?

Pri davanju odgovora na ta pitanja primorani smo da primijetimo jednu drugu tendenciju koja, ustvari, čini glavni argument ove studije. Činilo se posve zagonetnim da je raznolikost u perspektivama / pogledima – što znači u zanimanjima, interesovanjima, svjetonazoru, iskustvu – dovela do različitosti pristupa, zanimanja i predodžbi u 16.

i 17. st., dok podjednako raznoliki pogledi, iz nekog razloga, nisu bili vrlo efikasni u davanju slične raznolikosti u promišljanjima iz 18. st. Neovisno o pogledima pisca, zapažanja i analize osmanskog društva iz 18. st. izražavale su istovjetne predodžbe, predrasude i uvjerenja. Da li je pad uticaja Osmanskog carstva na evropske prilike u tom razdoblju mogao prouzrokovati pad u predodžbi o Osmanlijama? To je bilo moguće, međutim, također bi bilo mehanički i deterministički pretpostaviti odnos jedan-na-jedan između činjenica i mišljenja. Kao što ćemo pokazati, ono što je inspiriralo tu vrstu jednoobraznosti bio je pokušaj pružanja kompletne slike osmanskog društva i politike na osnovu apriori mjerila i racionalnog rasuđivanja. S druge strane, zapažanje i istraživanje na osnovu znatiželje, iskustva, historijskih tendencija, nepredvidivih okolnosti, vjerske i nacionalne pristranosti odlikovalo je mišljenje o Osmanlijama prije 18. st. kao značajno empirijsko i historijsko.

Dakle, tokom 18. st. različite i nepovezane predodžbe prethodnog razdoblja su unificirane, ustaljene i fiksirane te postale samodovoljne u opisivanju osmanske stvarnosti u ahistorijskom i racionalnom analitičkom okviru. Tokom tog procesa neke predodžbe iz 18. st. su bile redefinirane i reciklirane, dok su druge izblijedjele i izgubile svoj značaj. Štaviše, za razliku od prethodnog razdoblja, u 18. st. Turci su se doimali izrazito egzotičnom vrstom ljudi sa neprijatnim i mrskim odlikama. To je zauzvrat uticalo na predodžbu Evropljana o sebi kao premoćnim i naprednim ljudima. U tom smislu, čini se da misao 18. st. o turskom društvu i politici otkriva neke teorijske izvore modernog evrocentrizma. (...)

U drugom poglavlju smo pokušali da izrazimo različitost i mnogostrukost evropskih predodžbi o Turcima tokom 16. i 17. st. Od presudnog je značaja ukazati na to da, kakvo god značenje ili vrijednost pridavani turskom identitetu tokom tog razdoblja, on je predstavljan putem empirijskih ili historijskih dokaza, iskustva i naročito kroz implicitnu ili eksplicitnu procjenu neposredne i opažajne stvarnosti samog autora. Postoji, zapravo, primjetna razlika u stilu i zanimanju za određene teme između putnika i ljudi čija je neposredna stvarnost više oblikovana evropskim okruženjem i problemima nego opažajnom

stvarnosti Osmanskog carstva. Potonji su također dobrim dijelom zavisili od informacija putnika da bi izgradili svoje vlastite stavove i teorije o Turcima. Iz tog razloga, ovo poglavlje je podijeljeno u dva dijela sa odgovarajućim naglaskom na izvještaje putnika i "putnika iz fotelje" te na istraživanja o turskom društvu i politici.

U trećem poglavlju osvijetljena je i razložena preobrazujuća predodžba o Turcima u 18. st. Opet se činilo prikladnim predstaviti slučaj u dva dijela. Prvi dio govori o predodžbama iz ranog 18. st., koje se može posmatrati kao razdoblje tranzicije. Razvoj teorije despotizma kao bitno istočnog oblika načina vladanja postepeno se javlja u analizama Montesquieua i Boulangera, što, u isto vrijeme, predstavlja prekid s konvencionalnom upotrebom tog izraza u prethodnim stoljećima. Drugi dio ovog poglavlja je pokušaj da se prikaže kako je ta nova teorija o despotizmu dokazivana kroz posmatranja i analize raznih ličnosti iz 18. st. Moja analiza tog razdoblja je otkrila da je nastanak racionalističke misli 18. st. potkopao empirijske i historijske analize nastale u prethodnom razdoblju. U Ťdobu razumať, što su racionalisti za sebe više tvrdili da su sofisticirani i prosvijećeni to su manje poučni u stvaranju predodžbe o Turcima.

Posljednje poglavlje je posvećeno analizi te transformacije tokom evropskog intelektualnog iskustva Osmanlija. Ja ću pratiti proces pri kojem su neke predodžbe iz 16. i 17. st. stekle novi status i značenje na novom teorijskom vidiku, dok su druge izblijedjele i prestale da postoje. Drugim riječima, to je pokušaj da se pokaže nastanak i pojavljivanje nove evrocentrične cjeline ideja koje su reklamirane kao davatelji presudnog i odlučujućeg prikaza turskog društva i politike. U skladu s tim, može se zaključiti da se korijeni evrocentrizma javljaju u 18. st. s razvojem racionalističke misli, te da u prethodnom periodu nije bilo sveevropske vizije.

U središtu svih ovih poglavlja je postavka da se može otkriti raznolikost i mnogobrojnost ideja o Turcima u toku ta tri stojeća. Otkrivanje te raznolikosti služi za određivanje ustanovljenih tumačenja. Tekuće rasprave o evrocentrizmu mogle bi biti preoblіčene analizom te literature o Turcima. Postoji primjetna praznina u postojećoj literaturi o evropskim predodžbama o Osmanskom carstvu. Savremeni komentari

na zapadna shvaćanja o Turcima fokusiraju se na predodžbe od prije 18. st. i tako previđaju značajnu promjenu u toj predodžbi. Međutim, promatranje te transformacije u predodžbi o Turcima važno je ne samo po sebi već i u smislu razumijevanja kako je evropska predodžba o samima sebi redefinirana kao nadmoćna u odnosu na zalazeću predodžbu o Turcima u 18. st. Namjera mi je bila da istražim te ideje kroz usporedbu evropskih predodžbi o Turcima između 16. i 19. st.

Od mišljenja do činjenica: turski karakter i društvo

Tokom cijelog istraživanja predodžbi o Turcima u 16., 17. i 18. st. ova studija je nastojala da izloži način na koji su evropski pisci posmatrali i prikazivali stvarnost Osmanskog carstva i društva. Iako evropska misao pruža lahko prepoznatljive predodžbe o Turcima, vrlo je slaba vjerovatnoća da se može dobiti dosljedna i ujednačena predodžba o Turcima u evropskom mišljenju do 18. st. Ustvari, moglo bi se dokazati da se desio preobražaj prije nego neprekidnost i jednoobraznost u evropskoj imaginaciji Istoka ili Turaka. Kao što je pokazano u prvom poglavlju, čini se da "orijentalistički govor" koji je usvojio Edward Said ne objašnjava tu transformaciju u zapadnjačkoj imaginaciji. Čini se da on ne uzima u obzir vrlo različite, suprotstavljene i bezoblične predodžbe koje su prevladavale u 16. i 17. st. Drugim riječima, kako je orijentalizam zamišljen kao transhistorijski i jednolinijski govor koji uključuje monolitnu predodžbu i Istoka i Zapada, on potcjenjuje taj prijelom u evropskom mišljenju. Štaviše, tekstualna analiza ili, zapravo, analiza govora koji Said upotrebljava naginje ka naglašavanju intertekstualnih odnosa u analizi mjesta Istoka u zapadnom mišljenju. Međutim, čini se ključnim da se prije fokusiramo na odnose između tekstova i njihovih različitih relevantnih konteksta kako bi se razumjela i objasnila priroda te transformacije.

Moguće je pokazati da način na koji su ljudi zamišljali i doživljavali osmansku stvarnost u 16. i 17. st. dokazuje ne samo razliku od jednog doba do drugog već i od jedne osobe do druge u zavisnosti od pristupa i

interesa. Nasuprot tome, neobična dosljednost i ujednačenost ideja u 18. st. izgleda da navodi na pomisao o čudnoj jednoobraznosti bez obzira na različita gledanja i interese u proučavanju osmanske uprave i društva. Pitanje je zašto imamo tako različite i bezoblične poglede na Turke u 16. i 17. st., a zašto vidimo takvu dosljednost u 18. st. Također je od ključnog značaja ukazati na to da snažno osporavane ideje 16. i 17. st. nisu tek izblijedjele i nestale s 18. st., već su prošle kroz proces selekcije i prožimanja pri čemu su neke zadobile nova značenja i naročitu važnost u određivanju turskog identiteta, dok su druge prestale da postoje.

Prema tome, drugo pitanje je zašto i kako su neke predodžbe, koje su preživjele ili bile ponovo otkrivene u 18. st., dobile posebnu snagu i, napokon, postale bjelodane pri opisivanju osmanskog društva i turskog identiteta. Baveći se tim pitanjem potrebno je pretpostaviti da evropsko iskustvo Osmanskog carstva nije bilo samo tekstualno pri čemu tekstovi reproduciraju i predstavljaju zamišljenu stvarnost istinskog Orijenta, kao što Said obrazlaže, već da su se te predodžbe također hranile opažajnom stvarnošću osmanske politike i društva. Drugim riječima, kao što Baudet obrazlaže, evropske predodžbe o neevropskim narodima nastale su u kontekstu dvije temeljne stvarnosti. Jedna je područje politike u najširem značenju, što uključuje predodžbe izvedene iz posmatranja i iskustva, a drugo je područje mita koje se hranilo predodžbama koje su proistekle iz psihološkog poriva kod Evropljana. Prema Baudetu, taj poriv dovodi do stvarnosti koja je potpuno "odvojena ali nedjeljiva" od političke stvarnosti; to je vrsta evropske imaginacije koja zamišlja neevropljanina onakvim kakvim bi ga Evropljanin želio ili ne bi želio vidjeti, kakav je on/ona bio i kakav bi on/ona mogao biti.

U evropskoj imaginaciji Turaka može se primijetiti stapanje ta dva područja mita i opažajne stvarnosti. Informacije skupljene posmatranjem i iskustvom ne tiču se samo zbiljskog fizičkog svijeta koje bi se mogle upotrijebiti politički, ekonomski i strateški, već također odražava projekciju želje, nezadovoljstva, osjećaja nedovoljnosti ili samouvjerenosti i tvrdnji o premoći, koje su proizvele različite mitske i brze sudove o Turcima.

Ovo poglavlje se fokusira na tumačenje preobražaja u predodžbi o Turcima u kontekstu ovog izmiješanog područja mita i zapažanja.

Ono procjenjuje osobenosti dva vremenska razdoblja, što nam pomaže da razlučimo te teme koje su bile artikulirane, nestale i sačuvane. Ukratko, to je pokušaj da se shvati kako su određene ideje prevladale nad drugim i kako su, tokom tog preobražaja, određene ideje izgubile svoju važnost. Ovdje su relevantne teme turskog karaktera, ropstva / ovdje izostavljeno, A.A./ i tiranije/despotizma, te kako se značenje tih tema promijenilo. Kao što će biti pokazano, dok su u 16. i 17. st. te teme bile analizirane odvojeno i nasumice, u 18. st. one postaju dio cjeline i obično podrazumijevaju jedna drugu.

Šarolikost i jednoobraznost: turski karakter

Čini se da je jedna od najzanimljivijih odlika promišljanja o Turcima u 16. i 17. st. koegzistencija višestrukih, raznolikih, nedosljednih i ponekad čak paradoksalnih predodžbi o Turcima. Podjednako je značajno primijetiti oprečnu jednoobraznost, stalnost i dosljednost u predodžbama o Turcima u 18. st. Izvori tih obrazaca zavisili su od srasle mitske i opažajne stvarnosti. Pisci iz 16. i 17. st. bili su podjednako motivirani stvarnošću osmanskog svijeta izvan evropskih zemalja baš kao njihove kolege iz 18. st., a njihova imaginacija bila je jednako zadovoljena ili poticana različitim fiktivnim i izmišljenim pričama. Predodžba o Turcima kao nepobjedivim, koja je prevladavala u 16. st., smatrana je uvjerljivom podjednako kao i predodžba iz 18. st. o Turcima kao nepopravljivim ljudima.

Raznolikost predodžbi iz vremena renesanse i reformacije može dolaziti zbog činjenice da je turska opasnost izazivala divljenje i strah u Evropi jer je Osmansko carstvo predstavljalo muslimanski svijet kao ujedinjenu i snažnu civilizaciju. Pod uticajem te predodžbe evropski pisci stalno su prikazivali kršćanski svijet podijeljenim, suprotstavljenim i slabim. To pokazuje da, iako je postojala zajednička evropska zabrinutost o osmanskoj opasnosti, nije bilo osjećanja zajedničke evropske kulture u poređenju s Osmanlijama. U tom smislu, muslimanski svijet je smatran neprijateljskim, nekim ko je neprestano prisvajao evropske krajeve

i teritorije, i različita, autentična civilizacija koja je izazivala puno znatiželje. Na isti način, početkom 18. st. Turci su bili relativno dobro poznata civilizacija i uživali su manje poštovanja u odnosu na evropske i druge kulture zbog grubosti, korupcije i zaostalosti. To bi mogao biti učinak relativnog jedinstva i snage evropskih carstava nasuprot značajnom slabljenju osmanskog širenja i samodovoljnosti. Znatno evropsko širenje u strane teritorije radi trgovine i kolonizacije moglo je zauzvrat potaći osjećaj samodovoljnosti, samouvjerenosti i premoći evropske kulture. Pa ipak, to nam ne daje odgovarajuće objašnjenje zašto se mentalna klima evropske misli u 18. st. izmijenila na tako osebujan način uklanjanjem nekih specifičnih predodžbi uz dosljedno naglašavanje, reaktiviranje i redefiniranje drugih. Turci su i dalje mogli imati mnoštvo dobrih i loših osobina uprkos činjenici da su bili sila na zalasku u evropskoj politici. Stoga je čudno zašto u evropskim predodžbama o Turcima u 18. st. ima tako malo raznovrsnosti, a zašto je, pak, tako malo dosljednosti u 16. i 17. st. Koje su granice i oblici onoga što se moglo kazati u ta dva razdoblja a što je proizvelo tako različite ishode? Bilo bi zanimljivo da se na to pitanje odgovori istraživanjem načina na koji su se prevlađujuća zapažanja i imaginacija o karakteru Turaka promijenili tokom ta dva razdoblja.

John Barclay u svojoj slikovitoj usporedbi evropskih naroda ukazuje na dobre i loše odlike njihovih nacionalnih karaktera. Naprimjer, Francuzi, smatra on, su vrlo poslušni podanici, ali puni mržnje i bijesa prema stranim narodima, tako da ne mogu zadugo držati zemlje koje osvoje "...i samo su jaki za račun svog vlastitog uništenja". Talijani će iskazati najveće prijateljstvo i istinsku ljubav, ali kada se osjete uvrijeđenim, postat će mrski i opasni i tražit će osvetu na najokrutniji i najbarbarskiji način. Španci su neotesani, barbarski i oholo ponosan narod i "...veliki su mrzitelji, bar javno, svih prljavih podlosti. Veliki su ljubitelji ukrasa za tijelo, urednosti i nacionalne mode u svojoj nošnji." Turci su, s druge strane, barbarski narod; oni su očita nesreća svijeta, rođeni da uništavaju gradove, umjetnost i učenost.

Pretjerivanje i uveličavanje u načinu pisanja o nacionalnim karakterima također prevladava u određenoj literaturi o Turcima tokom 16. i 17. st. Thomas Sherley, koji je putovao kroz osmanske zemlje i bio zatočen u Carigradu od 1602. do 1607. pod optužbom da je špijun,

smatra da postoje dvije vrste Turaka. Jedan je prirodni Turčin, a drugi je otpadnički Turčin. Prirodni Turčin je "...najnečovječniji od svih barbara." Prema Sherleyu, koji očito nije imao prijatan boravak u Turskoj, Turci su najviše neuljudni, zlobni i okrutni ljudi; svi su pagani, nevjernici, homoseksualci i lažovi: "Njihovu oholost ne mogu prenijeti ni jezik ni pero, jer ona daleko prevazilazi svu arogantnost što je ikad postojala... jer oni preziru sve ljude i to na najniži, najdivljiji i najogavniji način." Zanimljivo, druga kategorija Turaka otpadnika posmatra se s istom mržnjom i prezirom.

> Otpadnici su uglavnom lupeži i šljam naroda i, pošto su zli i bezbožnici, te nisu u stanju da žive u kršćanskom svijetu, izbjegli su Turčinu radi utjehe i opuštanja i oni čine većinu paša.

Iako je u to vrijeme bila dobro poznata činjenica da je pored danka u djeci postojala stalna migracija avanturista iz Evrope u Osmansko carstvo da bi služili Velikog sinjora (sultana, op. Prev.) na višim položajima vlasti, Abercromby to dovodi u pitanje sljedećim riječima:"Ne mogu zamisliti da bi neko bio tako tvrdoglavo nastran da razmišlja da zamijeni poslušnost kršćanskom princu i vjeri za poslušnost paganinu i tlačitelju."

Lazzaro Soranzo,"venecijanski gospodin i papist," pisao je neki propagandni materijal protiv Turaka 1598. Kao i Sherley, on tvrdi da su otpadnički Turci najpokvarenije naravi, ali on misli da to predstavlja pogodnu situaciju za kršćanske snage jer: "...oni će lahko preokrenuti njihovu državu naglavačke, s potpunim i posvemašnjim rušenjem tog carstva: uzimajući u obzir da oni u svojim rukama imaju sav ugled i blago od kojih povjerenje i poslušnost nužno ovise." Prirodni Turci, s druge strane, nisu tako zli po naravi i sklonosti.

Oni koji su pisali propagandu protiv Turaka doživljavali su ih kao neprijatelje i agresivne. U tom kontekstu Turci su smatrani tadašnjim terorom svijeta, najbarbarskijim i najprostijim narodom, ali i najujedinjenijim i najmoćnijim carstvom svijeta. U tom smislu, La Noueov utisak o turskom karakteru i načinu života je dovoljno opravdanje za vođenje napadačkog rata protiv Turaka:

> ... Tursko kraljevstvo... [je] strašna tiranija, čiji podanici su čudesno podjarmljeni; njihovi ratovi su bez ikakvog dobrog osnova;

> njihova politička uprava dobro istražena i dokazana kao podla; njihova crkvena vlast nikakva; … njihovi kućni poslovi podriveni su poligamijom i drugim nepravilnostima koje su uništile svako ljudsko društvo….

Unutar te literature ima jedna druga predodžba o Turcima prema kojoj su jadni i žive u oskudici, nemaju imetka i podložni su apsolutnoj volji sultana. Oni su, stoga, posve nezadovoljni jer samo su otpadnici ti koji uživaju počast, moć i bogatstvo Carstva. Drugim riječima, moguće je izazvati nemire među turskim podanicima i potaći ih da zbace vlast.

Kada su pisci u 16. i 17. st. razmatrali Osmansko carstvo kao jednu autentičnu civilizaciju, a ne kao neprijateljski svijet, njihova zapažanja su bila manje neprijateljska i više na strani pozitivnih sudova. Međutim, još uvijek je bilo nekih neugodnih utisaka, poput Geuffreyeva mišljenja da su Turci debeli, zdepasti, tromi i ružni ljudi; također su ambiciozni, surovi i krvožedni. Thomas Smith, koji je putovao Turskom krajem 17. st. prikazao je Turke kao neznalice, prostake, ohole i sujevjerne. Način na koji je opisao turski karakter je napadno sličan percepciji u 18. st., iako on ne raščlanjuje svoja zapažanja u okviru despotizma:

> Turci su s pravom žigosani biljegom barbarskog naroda; prijekor se ne odnosi na njihovu surovost i žestinu njihovih kazni, sa njihovim prirodnim divljaštvom, koje inače ne treba zauzdavati, a koje je neophodno i bitno za vladavinu, niti na odsustvo discipline, jer to je u većini stvari vrlo tačno i u skladu sa zakonima i pravilima poretka koji su običaji i iskustvo ustanovili za veliku podršku njihova carstva. Što se tiče odsustva uljudnog ophođenja između njih, iako niko ne zna biti više pristojan i podatan vanjštinom, naročito prema svojim nadređenim, u čijoj moći je da im naprave pakost, strah od koje ih čini krivim za najniža popuštanja: već [se odnosi, op. prev.] na nepodnošljivi ponos i prezir s kojim se odnose prema svom ostalom svijetu.

Otprilike u isto vrijeme R.D. daje drugačiji prikaz turskog karaktera i upozorava čitatelja na prevlađujuće negativne predodžbe o Turcima:

> Tako ugodan prizor kakav Turska svakako može priuštiti, ne nudi se dovoljno često. Raznolikost običaja, kako god nam se kroz naše

naočale predstavljali barbarskim, nisu ništa manje uljudni od naših vlastitih, iako u drugoj odjeći.

Iako prema R.D. turski um nije sklon umjetnosti i nauci, oni se zanimaju poljoprivredom, trgovinom, graditeljstvom i pripremanjem hrane. Uglavnom su skromni, razboriti i jaki ljudi. Postoji velika briga za javno zdravlje i čistoću tako da "...razne vrste osoba primaju se u banje, kršćani i jevreji, kao i Turci." Turci su vrlo privrženi podanici, ne zato što su potlačeni, već zato što se prema njima postupa jednako, i to se smatra osnovom javne sigurnosti i dobra do te mjere da "...svi promiču interese onih koji su im potpuno jednaki, ... jer svi su ovdje jednaki i ništa osim zasluge ne dovodi ljude u ministarstvo i državne položaje." Slično tome, M. de la Guillatičre, u svojim zapažanjima o turskom taboru za vrijeme opsade Kandije, ukazuje na odanost, red, efikasnost, hrabrost i razboritost ljudi. Busbecq daje slična zapažanja o turskim vrlinama meritokracije, odanosti i discipline. Po njegovom mišljenju, "...nepoštenje, lijenost, danguba su kod [Turaka] stvari dostojne najvećeg prezira u cijelom svijetu." Za Henryja Blounta, Turci "...su jedini savremeni narod koji su sjajni u akciji." Turski karakter je prijateljski, plemenit, pošten i vjeran. On izražava svoje čuđenje uljudnošću kod Turaka sljedećim riječima:

> Najjača stvar koju sam našao kod turskih moreplovaca je njihova nevjerovatna uljudnost. Ja, koji sam se mnogo puta uvjerio u barbarstvo drugih naroda na moru, a iznad svih drugih u naše vlastito, mislio sam da sam među barbarima sve dok iskustvom nisam ustanovio suprotno, i to ne samo uobičajenu uljudnost, već i toliko spremnu uslužnost, kao strpljivost, tako sladak i blag način... Niti su oni bezvjernici; čitavo jutro i veče na putovanju oni pozdravljaju Sunce."

Uz ove apsolutno negativne ili suštinski pozitivne predodžbe o Turcima, neki pisci su upotrebljavali obje vrste predodžbi u svojim radovima, podjednako ukazujući na vrline i mahane Turaka. Za Grelota, Turci su pravični, blagi, ljubazni, plemeniti, čisti i skromni ljudi. Oni se mnogo brinu o javnom životu, zdravlju i dobrobiti. Međutim, oni

ne razvijaju umjetnost i nauke, u osnovi "...zakleti su neprijatelji domišljatosti, nemajući ništa od toga kod sebe, već ono što ih njihova prirodna glupavost nagoni da urade, radi pukog održavanja ljudskog života." Slično tome, Dumont ukazuje da nema ništa vrijedno divljenja u načinu i običajima Turaka, jer su vrlo čudni i osobeni. Međutim, kasnije on opisuje ljubaznost i toplinu Turaka i njihovu izvanrednu toleranciju za druge vjere. Kao i Grelot, i on osjeća prezir zbog neukosti Turaka: "Ono što zovu snagom uma, postojanošću ili čvrstinom na koncu je ništa drugo do čista neosjetljivost i slabost koja je sve u svemu oprostiva kod nekog drugog stvorenja... oni ispoljavaju i slave svoju neukost." Dumont, nasuprot Grelotu i R.D., iako su svi Osmansko carstvo posjetili u istoj deceniji, obrazlaže da u Turskoj ne postoji briga za javni posao i upravljanje javnim poslovima.

> To je usljed drskosti i lijenosti njihova uma: Pored ravnodušnosti i nezainteresiranosti za javni interes, skoro monastička usamljenost njihova života i lijenost njihove ćudi uvjerljivi su dokazi za istinitost mojih tvrdnji.

Obično nailazimo na nejasne i neujednačene predodžbe o Turcima. Iako su za takve pisce Turci grubi nevjernici i teže uništenju kršćana, oni imaju osobine vrijedne divljenja. Osborne osjeća odbojnost prema odsustvu plemstva i privatne svojine u Osmanskom carstvu, ali se isto tako divi nepristrasnoj ravnopravnosti širom Osmanskog carstva. Prema njegovom mišljenju, jednakost među podanicima je naknada za odsustvo nasljeđivanja. Slično tome, iako im je vjera lažna i promiče neznanje, turski podanici su sretni, a njihovi interesi se promiču. Također je zanimljivo vidjeti da Osborne hvali vjerovanje u predodređenje među Turcima, za koje drži da ih čini hrabrim, odanim podanicima, te da potiče njihovu disciplinu i jedinstvo. Možda najbolji autor, koji je, iako propagirajući krstaški rat protiv Turaka, kasnije napisao jedan od Turcima najsklonijih tekstova, jeste Guillaume Postel. Poslan je u Carigrad 1535. godine s francuskim ambasadorom. Ne samo da je obrazlagao da se islam i kršćanstvo slažu u mnogim pitanjima, već je i Turke prikazao na vrlo oduševljen način. Divio se odanosti podanika, brizi za opće zdravlje, turskom obrazovanju, a iznad svega odsustvu siromaštva i prosjaka u Turskoj.

Raznolike i nešablonske slike i percepcije Turaka tokom 16. i 17. st. polahko se preobražavaju. u skladnu i unificiranu skupinu ideja u 18. st. Važno je primijetiti da dok su neke od tih predodžbi potpuno izgubile na značaju, druge su stekle nova značenja i položaj u opisivanju osmanskog društva kao bitno despotskog. Tokom 16. i 17. st. Turci su definirani na vrlo neujednačen i kontradiktoran način. Zamišljani su kao barbarski, zatucani, grubi, ponosni, prijateljski nastrojeni, skromni, pravični i razboriti. U jednom trenutku su prikazani kao odani, a na drugom mjestu kao nezadovoljni podanici, pa čak i kao potencijalni prelaznici na kršćanstvo. Ta šarolikost predodžbi se transformirala u 18. st. u predodžbu o Turčinu kao i tlačitelju i potlačenom podaniku.

Tokom 18. st. predodžbe o Turcima kao, s jedne strane, potlačenim, puzavim, zatucanim, lijenim, gramzivim, i s druge, surovim, oholim i tlačiteljima bile su dvije strane istog novčića. Predodžba o Turcima je uvijek određena krajnostima u pogledu i pasivnih i agresivnih obilježja njihove naravi. Tokom 18. st. turska civilizacija činila se bitno despotskom, mrtvom i, paradoksalno, egzotičnijom, u nekim vidovima, nego ikad. Turska ćud je određena i zaključak o njoj izveden iz pretpostavljenog načina života, navodno određenog od strane samovoljne i despotske vlade. Gotovo sve pozitivne predodžbe o Turcima - kao što su poštenje, dobrodušnost, razboritost, velikodušnost ili gostoljubivost – nestale su. Skoro da nema posmatrača iz 18. st. koji bi ih spomenuo pri opisu turske ćudi. Moglo bi se obrazlagati da je razlog tome samo to što su te predodžbe izgubile na značaju kada su se razmatrale u kontekstu despotizma. Slično tome, obilježja poput meritokracije, brige za javno dobro, jednakosti među podanicima i discipline vojske prestala su se spominjati. Vjerovatno je razlog tome zapažena korupcija, nestabilnost i nazadovanje Carstva tokom 18. st. Umjesto toga, u djelima pisaca iz 18. st. preovladavaju teme ugnjetavanja, lijenosti, buna i korupcije.

Interesantno je vidjeti da je tema odanosti podanika redefinirana u okviru despotizma kao podanički duh naroda. Umjesto kao odani i ujedinjeni, Turci su opisani kao pasivno poslušni i potlačeni pod jarmom despotizma. Na drugoj strani, predodžbe iz 16. i 17. st. o surovosti, grubosti i barbarstvu Turaka počele su se koristiti u 18. st. za ustanovljavanje izvora zlobe Turaka prema manjinama u Carstvu.

U tom smislu tema tolerancije zamijenjena je temom netolerancije i tlačenja kršćana.

Primjećujući ravnodušnost prema razvoju umjetnosti i nauka kod Turaka, pisci iz 16. i 17. st. obično su to povezivali s njihovom jednostavnosti, samodovoljnosti ili gluposti. Ali u 18. st. neobrazovanost kao bitno obilježje Turaka shvaćeno je kao prirodan ishod despotskih režima i društava. Na taj način Turci su smatrani neukim zbog svoga podaničkog duha i pasivne poslušnosti ili oholosti. Vjerovalo se da je tlačenje od strane vlasti učinilo Turke nesposobnim za učenje, jer otvorenost uma ne može postojati u despotskim zemljama.

Također je značajno primijetiti da se tursko vjerovanje u sudbinu ili predodređenje, kojim se opisivala njihova hrabrost, skromnost i vjernost u 16. i 17. st., u 18. st. koristi za objašnjavanje njihove indiferentnosti, neaktivnosti i lijenosti. Također se tvrdilo da vjerovanje u predodređenje održava despotsku vlast jer ograničava slobodnu volju i djelovanje, te zauzvrat stvara opću atmosferu neznanja i lijenosti. Štaviše, opće osjećanje nesigurnosti i straha koje širi korumpirani i despotski režim priječi poticaj za učenje i marljivost. Na taj način predodžba o Turcima kao seksualno raskalašenim postaje logično povezana s tim skupom predodžbi, jer lijenost, neukost, vjerovanje u predodređenje i strah ne ostavlja pojedincu ništa za promicanje u javnom životu osim osamljivanja i upuštanja u zadovoljstva u privatnosti.

Usredotočavanje na despotizam također bi se moglo povezati s promjenljivom i različitom političkom klimom u Evropi. Englezi su bili zainteresirani za despotizam jer je to za njih bio stran oblik vladavine, dok su se Francuzi zanimali za despotizam zato što su, kako su mislili, imali njegovu drugačiju verziju. Nadalje, rasprave o prosvijećenom despotizmu potakle su interesovanje za objašnjavanje podudarnosti apsolutizma sa slobodom. To je možda dalo pozadinu za poređenje blažih verzija despotizma u Evropi sa onima na Orijentu.

Pa ipak, moglo bi se obrazlagati da su jedinstvo i dosljednost u predodžbi o Turcima u 18. st. proistekli iz okvira despotizma koji je obično prihvaćen od strane autora iz tog stoljeća u njihovom istraživanju osmanske vladavine i društva. Na isti način, postojanje različitosti u predodžbama iz 16. i 17. st. moglo bi dolaziti od odsustva

takvog analitičkog okvira. Shodno tome, mnoštvo gledišta oblikovalo je zapažanja i sudove nastale u tom periodu. Kao što će biti dokazano u narednom dijelu, deduktivni i racionalistički metod koji su primijenili pisci iz 18. st. doveo ih je do toga da postignu potpuno drugačije razumijevanje osmanskog društva od onog iz prethodnih stoljeća u kojima se može zapaziti više empirijski i historijski pristup.(...)

Utisci i uticaj: osmanska politika

Važno je primijetiti da se prvi znaci propadanja Osmanskog carstva sada obično prepoznaju na kraju 16. ili početku 17. st. Tako su propadanje i konačan slom Carstva za moderne naučnike trajali gotovo tri stoljeća. Međutim, strani pisci iz 16., 17. i 18. st. doživjeli su to postepeno propadanje potpuno drugačije nego savremeni analitičari. Ustvari, tek su u 18. st. posmatrači Osmanskog carstva postali uvjereni da je ono na zalasku, te da je njegov slom neizbježan. Štaviše, iako su pisci iz 17. st. ukazivali na pokazatelje pada i rastakanja, još uvijek su osjećali tursku moć kao jak izazov koji je imao neke visoko cijenjene odlike.

Jedna od zanimljivih odlika zapažanja o Turcima u 16. i 17. st. jeste da ona iskazuju sasvim ambivalentne utiske i osjećanja o veličini Carstva i njegovoj prevladavajućoj moći i uspjehu. Ona se kreću od simpatije, radoznalosti, divljenja do prezira, jedi, zebnje, straha i mržnje. Postoji također osjećaj manje vrijednosti i prevlađujuće odsustvo samopouzdanja kada se napravi usporedba između različitih odličja osmanskog i evropskih carstava pri čemu se prethodno često poredi s Rimskim carstvom. Čini se da su ti ambivalentni utisci i osjećaji pothranjivani nejasnom primjenom izraza “tiranija” za označavanje osmanskog oblika vladavine. Mogu se naći dva različita ali nekako povezana paradoksa u predodžbama o osmanskoj tiraniji u tom razdoblju. Prvo se s tim izrazom povezuju veličina, čvrstoća, štedljivost i uspjeh Carstva. Međutim, tiranija bi trebalo da bude slab, pokvaren, nestabilan i privremen režim. Drugo, iako bi tiranija trebalo da bude nelegitiman oblik vlasti, vlast u Osmanskom carstvu se doima kao legitimna vlast i sila i u domaćim i u međunarodnim odnosima.

Takvi ambivalentni utisci i dvosmislene predodžbe o Osmanskom carstvu prošli su određenu transformaciju u 18. st. Za razliku od prethodnih stoljeća, kada su prevlađujuće predodžbe o Osmanskom carstvu bile usmjerene na pobuđivanje osjećanja prezira, zabrinutosti i straha, stav pisaca iz 18. st., proistekao iz tvrdnji o nadmoći i osjećanja samouvjerenosti, najbolje se može opisati kao snishodljiv, patronizirajući i arogantan. To se moglo desiti zbog prevlađujuće predodžbe evropskih intelektualaca tog doba o sebi i svojoj kulturi kao racionalnim, liberalnim, jakim, naprednim i nadmoćnim. Za razliku od ranijih stoljeća, u 18. st. se može prepoznati da postoji posve smisleno i konzistentno obrazloženje za to kako su Osmanlije vladale. Bez sumnje, pisci su političku vlast Carstva smatrali despotskom, surovom, tlačiteljskom, korumpiranom, nelegitimnom, egzotičnom, pa čak i odvratnom. Ovo posljednje se može dokumentirati u vezi s prevlađujućim predodžbama o seksualnom promiskuitetu u despotskim zemljama. Dosta je uočljivo u 18. st. da trajanje Osmanskog carstva nije više uzimano kao znak stabilnosti, već prije kao stagnacija i tromost. Upravo takav prikaz despotizma kao definitivno orijentalnog oblika vlasti također je podrazumijevao konačan poraz i rastakanje Carstva, dok je u slučaju tiranije, koja se upotrebljavala na vrlo ambivalentan način, postojao dublji smisao nepobjedivosti i veličine Osmanlija.

U kontekstu političke misli renesanse, tiranija je zapravo jasno definiran pojam. Ona se definiše kao nelegitiman oblik vlasti i izopačen ili pokvaren oblik dobro uređene vladavine kakvi su monarhija ili republika. Značajno je primijetiti da unutar tog koncepta tiranija može prevladati bilo gdje u svijetu neovisno od faktora klime ili okoliša. Razlog tome je što je tiranija u tom periodu često definirana s obzirom na prirodu vladara a ne s obzirom na sklonosti onih nad kojima se vlada. Zanimljivo je primijetiti da se čini kako se te prepoznatljive odlike tiranije također čine punovažnim za pojam tog izraza u 18. st. Štaviše, tiranija kao korumpirani oblik vladavine također se potpuno razlikuje od apsolutne vladavine koja se, ustvari, smatra uvjetom, a nekada čak i nužnošću, za stabilnost legitimnih političkih vlasti tokom renesanse.

Za Machiavellija, tiranijska vlast podrazumijeva beskrajne ratove, nemire, ubistva, pljačku i pustošenje gradova, surovost, pokvarenost

i razuzdanost. Pisac djela Vindicae Contra Tyrannos smatra da kralj postaje tiranin kršenjem zakona koji se definira kao lanac ugovora između Boga i kraljeva, Boga i ljudi, i kralja i njegovih podanika. Tako tiranin vlada na bezbožan i nevjeran način. Prema Bodinu, tiranin, za razliku od kralja, krši zakone prirode; on odbacuje svog Boga, svoju vjeru, a zakone podešava prema sebi; on je uzurpator; on gradi svoje blagostanje na propasti svoga naroda a svoju vlast zasniva na strahu; vodi rat protiv svojih podanika kada to smatra za shodno i okružuje se stranim čuvarima.

Međutim i za Machijavellija i za Bodina turska vlast ne može biti svrstana pod tiranske oblike vladavine. Machijavelli analizira Tursku kao monarhistički oblik vladavine, koji smatra legitimnim i kojem se, također, divi zbog njegove postojanosti, veličine i ekonomskog razvoja. Kao što Springborg ukazuje, Machijavelli povlači jasnu crtu između monarhije i tiranije pri čemu se ova druga smatra nelegitimnom, jer niti se državom vlada po ustavu niti je ona dobivena nasljedstvom.

Slično tome, za Bodina je vlast u Osmanskom carstvu legitimna jer Veliki sinjor je apsolutni vladar. Ono što određuje suverenitet za Bodina je moć postavljanja zakona koji su važeći za sve podanike općenito i pojedinačno. Suveren određuje zakone a da mu ne treba pristanak nekog višeg, jednakog ili nižeg bića. Zato,

> ...ako je princ apsolutni vladar, poput pravih kraljeva Francuske, Španije, Engleske, Škotske, Etiopije, Turske, Perzije i Moskve, čiji autoritet je neupitno njihov vlastiti, i ne dijeli se ni s jednim njihovim podanikom, tada ni pod kojim uvjetom nije dopustivo, bilo nekom njihovom podaniku pojedinačno bilo općenito, nasrnuti na život i čast njihova kralja, bilo to kroz zakonski proces ili silom oružja, čak i ako je on počinio sva moguća zla, bezbožna i surova djela.

Stoga se princ može ponašati tiranski, ali nikada nije opravdano pobuniti se protiv njega, inače "mnogi tirani bi bili otkriveni ako bi ih čovjek mogao ubiti." Zato su za Bodina tiranija kao oblik vladavine i vladar koji se ophodi na tiranski način posve različite stvari. Prvo je nelegitimno, dok je drugo legitimno budući da je vladar apsolutni suveren. U tom smislu, za Bodina, Turska nije tiranija.

Kako god precizne bile ove analize tiranije, njihova primjena na slučaj Turske u 16. i 17. st. pokazuje posve nejasnu, nepostojanu i samovoljnu upotrebu. Prije svega, pojam tiranije se koristi kako za označavanje oblika vladavine s obzirom na mnoštvo pokazatelja tako i da se naglasi kakvoća određene prakse, ponašanja ili stava, sadržavajući u svom značenju samovolju ili surovost. Drugo, iako je tiranija pogrdan naziv, začudno je da u turskom slučaju on podrazumijeva veličinu, uspjeh i postojanost Carstva, neovisno od osjećanja (divljenja ili prezira, naprimjer) koja te odlike pobuđuju u piscu. S druge strane, Dumont se koristio pojmom despotizma da bi označio oblik vladavine u Turskoj samo izuzetno i alternativno na kraju 17. st.

Kao što je pokazano u prethodnim poglavljima, Rycautova analiza turske politike bila je nadahnuće i smjernica za pisce iz 18. st. Zapravo, Montesquieuvo znanje o Turcima zavisilo je uglavnom o Rycatovom djelu i njegova teorija despotizma postala je okvir za analizu posmatračima kao što su Tott, Eton, Montague, Habesci i Hunter, koji su također čitali Rycauta. Mora se dodati da, iako su pisci poput Hilla, Thompsona, Tourneforta i Jonesa pisali o turskom despotizmu prije Montesquieu, ipak su čitali i konsultirali Rycauta. Ono što Rycautovu analizu čini posebnom u kontekstu mišljenja o Turcima u 16. i 17. st. nije samo to da je on identificirao veličinu Carstva sa njegovom tiranskom naravi, kao mnogi drugi u tom razdoblju, već da je koristio taj koncept kako bi analizirao turska načela vladavine. Rycaut također dokazuje da je u pravu u vezi s tiranijom u pogledu odsustva i/ili uništenja plemstva kao i u pogledu "samovoljnog" upravljanja privatnom svojinom u osmanskim krajevima. Međutim, tiranija se prvenstveno definira s obzirom na apsolutnost cara i slijepu poslušnost njegovih podanika. Prema Rycautu,

> ...može se diviti dugom trajanju njegova veličanstvenog i ogromnog carstva i pripisati postojanost istoga bez promjene u njegovoj suštini, i uvećavanju posjeda i neprestanom napredovanju njegova oružja, prije nekom nadnaravnom uzroku negoli važećim uobičajenim načelima države ili mudrosti upravitelja.

Međutim brzina i strogost pravde, vladavina nad podanicima tiranijom, a ne blagošću, i apsolutnost cara su ti koji objašnjavaju veličinu Carstva i njegovih načela:

> Ne samo da je tiranija nužnost za taj narod, a čvrsta uzda da ih ukroti, da ne bi nekom nepoznatom slobodom postali buntovni i nepokorni, već podjednako velike teritorije i udaljeni krajevi Carstva zahtijevaju hitro sprečavanje bez zakonskih procesa ili formalne optužbe. Ljubomora i sumnja u loše vladanje dovoljna su dozvola i ovlast caru da izrekne najoštrije kazne: sve to ovisi o apsolutnosti vladara: jer ponajviše su time Turci potpomognuti u svojoj veličini i to je glavno načelo i temelj njihove države.

Zanimljivo je primijetiti da, iako je za Rycauta tiranija loš oblik vladavine, ona ne mora biti korumpirana po definiciji. Ovdje je od ključne važnosti primijetiti da unutar historijsko-empirijske perspektive Rycauta ta vrsta režima može dati dobro uređenu, legitimnu upravu i čestite upravitelje kao što je turski slučaj, ali isto tako vremenom može postati korumpiran kao bilo koji režim, kao što se tada desilo u slučaju Turske. Na taj način Rycaut obrazlaže da, iako su Osmanlije imale silno carstvo, ono prolazi kroz postepen pad usljed korupcije funkcija i pada prihoda:

> To što Veliki sinjor vodi ratove na kopnu bez svoga troška, to je prednost za koju nema paralele u politici bilo koje vlade za koju sam ikad čuo ili čitao prije: jer njegove spahije i janjičari su uvijek plaćeni, kako u ratu tako i u miru; njegovi zaimi i timarlije imaju zemlje da ih opskrbi; a druge milicije uživaju fiksan prihod iz svojih pokrajina... pa ipak... prihodi Carstva su propali, a funkcije postale korumpirane.

Pojam tiranije nije oduvijek bio usvojen radi obilježavanja oblika vladavine u Turskoj, već je korišten općenitije u pridjevskom obliku da se naglase neke od neprijatnih ili čudnih osobina osmanske politike i društva. Ovdje se tiranija upotrebljava više kao pojam s moralnim nabojem nego kao analitički okvir. Naprimjer, Soranzo uzima zdravo za gotovo da Osmanlije imaju “tiransko muhamedansko carstvo” bez nuđenja bilo kakve analize ili objašnjenja tako da oba ta termina – tj. tiranija i muhamedanski – podrazumijevaju jedan drugog. Prema piscima iz 16. i 17. st., turska tiranija također može ukazivati na ropstvo

i tlačenje kršćana i tako opravdati potrebu za ratom. Ona općenito može označavati barbarstvo i surovost režima skupa sa njegovom veličinom kada se poredi sa Rimskim carstvom. Može u sebi uključivati čudnovatost toga što položaje moći zauzimaju konvertiti, a ne prirodni podanici. Može implicirati određeni zakon koji dopušta nasilje po dolasku na prijestolje. Naprimjer, za Knollesa je to barbarsko i tiransko carstvo jer način na koji Veliki sinjor dolazi na vlast je "...protiv zakona prirode, ubijanje sina od strane oca, oca od strane sina, brata od strane brata radi sigurnosti krune."

S druge strane, de Lucinge tumači veličinu Carstva bez upotrebe izraza tiranija iako bi se njegovo tumačenje moglo razumjeti kao definiranje tiranije tokom tog razdoblja. Jer Blount vjeruje u mišljenje de Lucinga i oklijeva da tursku vlast nazove tiranskom. Na interesantan način, on implicira da Carstvo duguje svoju veličinu i čvrstoću svojim tiranskim obilježjima. Lucinge vjeruje da apsolutna vlast Osmanlija ovisi ne samo o činjenici da vladaru pripada sva zemlja već i da o njemu ovisi život podanika. Međutim, on također ukazuje na to da sultan održava opći mir i spokojstvo širom svojih posjeda jednakom raspodjelom pravde, koja zauzvrat održava opću poslušnost i vjernost njegovih podanika. Konvertiti su također presudan izvor odanosti jer "...oni nemaju nikakvog roda ili obitelji niti kakvu krvnu vezu i prirodan savez" tako da oni "[posvete] svoja tijela, um i svu predanost uspjehu poslova njihova gospodara." Lucinge tvrdi da su Osmanlije uspješni jer slijede ona pravila politike koja osiguravaju njihovo trajanje i legitimnost. Jedno od tih pravila je da prinčevi uvijek treba da nastoje da se drže svoje riječi i vjere. U turskom slučaju čak i "najbjedniji turski sultani držali su se svoje riječi i vjere." Drugi je održavanje apsolutne vlasti:

> Najbolji cement koji se može spraviti da se dadne trajnost nekom posjedu je da se radi tako da podanici, kakvih god odlika ili stanja bili, uvijek trebaju njega (vladara, komandanta) toliko da se smjesta mogu osloniti na njega.

Moglo bi se dokazivati da je opažajna stvarnost Osmanskog carstva tokom 16. i 17. st. opisana u svom zamišljenom obliku kao tiranija. Drugim riječima, uspjeh, veličanstvenost i snaga Carstva u

tom periodu našli su izraz u vrlo paradoksalnom i nesigurnom načinu primjene izraza tiranija. Turska tiranija podrazumijevala je ne samo zastrašujuće iskustvo, štetan oblik vladavine, čudan skup političkih i društvenih odnosa već i legitimnost i uspjeh Carstva. Isto tako bi se moglo obrazlagati da je pogrešna i uzgredna primjena izraza tiranija za označavanje osmanske vladavine posljedica uticaja niza nejasnih utisaka koje su ti pisci imali o turskom načinu (upravljanja – A.A.). Međutim, kada je opažajna stvarnost Osmanskog carstva počela davati znakove pada i izražene korupcije tokom 18. st., izrazi u kojima je zamišljan turski način života drastično su preinačeni.

Nekako je tokom 18. st. pojam tiranije, podrazumijevajući strašnu moć i uspjeh turskog slučaja, zamijenjen pojmom despotizma – označavajući orijentalnu podlost i pokvarenost. Zanimljivo je primijetiti da u 16. i 17. st. pravilna upotreba termina despotizam – tj. vladavine po zaslugama osvajanja u pravednom ratu – nije bila privlačna kao koristan koncept za opisivanje osmanskog oblika vladavine. Očito, u očima zapadnih posmatrača osmanska osvajanja se nisu ubrajala u pravedan rat. Također je značajno primijetiti da nisu naglašavali ta osvajanja kao uzurpaciju niti kao nepravedan rat, što bi zapravo moglo ublažiti njihovo obrazloženje o tiraniji i učiniti ga konzistentnijim s njegovom uobičajenom upotrebom. Moglo bi se ustvrditi da je pojam despotizam postao uvjerljiv u opisivanju osmanske politike tek kada ga je Montesquieu redefinirao i svrstao kao bitno orijentalni oblik vladavine. Međutim Montesquieuva analiza istočnih režima je bila originalna samo u smislu da je bila puno više teorijska, deterministička i smislenija od njegovih prethodnika. To mu je omogućilo da pokaže kako su orijentalci bili osuđeni da se nad njima vlada despotizmom. U slučaju Osmanskog carstva, Rycat i tumači iz ranog 18. st., kao Hill i Jones, već su izdvojili ona tiransko/despotska načela vladavine koja je Montesquieu pretvorio u “zakone” orijentalnog društva i ophođenja u svome racionalističkom okviru analize.

Iako su mnoge predodžbe iz prethodnog perioda prodrle u 18. st., u kontekstu racionalizma, njihov položaj i konotacija su redefinirani i preneseni kao neodvojivi sadržaji dosljedne i čvrste predodžbe. Percepcija Osmanskog carstva kao onog koje postaje korumpirano u

17. st. sačuvana je tokom 18. st. kao važna odlika despotskih režima, tako da je taj režim bio zamišljen ne kao neki koji postaje korumpiran vremenom, već kao korumpiran po sebi. Apsolutnost vladara i privrženost podanika su preuzeti i zadobili su novu snagu kao samovolja sultana i sužanjstvo njegovih podanika. Te odlike su zamišljene kao bitne odlike despotizma. Trajanje Carstva je redefinirano kao stagnacija i zaostalost cijelog sistema.

Jedan od najupečatljivijih primjera predodžbi o Osmanskom carstvu koji potiču iz 18. st. koji je povezivao despotizam i propadanje Carstva vjerovanje u depopulaciju i pustošenje sela kao načela osmanske uprave. Iako su putnici ukazivali na opustošenost unutrašnjosti u 16. i 17. st., oni su to pripisivali prevlađujućoj korupciji u vlasti ili tiraniji i grabežljivosti mjesnih upravitelja. Ali u 18. st. to je predstavljeno kao dokaz despotske naravi vlasti i društva. Jones, Hill, Thompson, Volney, Montesquieu, Eton, Habesci, Tott i Hunter, svi su, na ovaj ili onaj način, ukazivali na to da je riječ ili o smišljenoj politici da se Carstvo učini pustim ili je to uticaj despotizma koji ljude čini lijenim, bezobraznim, dokonim i divljim. U očima zapadnih posmatrača to je također smatrano nepoštivanjem imetka u osmanskim krajevima. U tom smislu, teorija o despotizmu također se zasniva na pogubnim uslovima koji su evropsku ekspanziju, intervenciju i/ili eksploataciju učinili logično vjerovatnom i moralno opravdanom.

Ono što je očito u preobražaju predodžbe o Turcima jeste da pad Osmanskog carstva nije viđen kao rezultat historijskih, društvenih i političkih faktora i promjena (kao što je bio slučaj tokom 17. st.), već je pripisivan zamišljenim ahistorijskim, fiksnim i bitnim odlikama turskog načina političkog i društvenog života. Na taj način, pojam despotizam, za razliku od tiranije, pojavio se kao generički izraz označavajući istočne ili azijatske oblike vladavine ne samo u 18. već sve do 20. st. Wittfogelova analiza "orijentalnog despotizma" kao "najoštrijeg oblika totalne vlasti" tvrdi da nudi ne samo analizu i tumačenje zajedničkih sadržalaca drevnih, srednjovjekovnih i ranih modernih orijentalnih režima već i savremenih, poput Kine i Sovjetskog saveza.

Zaključak

Jedna od široko rasprostranjenih postavki savremenog evrocentrizma je da su Zapad i Istok odvojene cjeline s različitim putevima razvitka i oblicima društvenih i političkih udruživanja, te da je prvi nekako bolji u odnosu na drugi. U savremenoj društvenoj i političkoj misli kritika evrocentrizma postala je jedna od najistaknutijih tema istraživanja. Orijentalizam Edwarda Saida izvršio je ogroman uticaj na proučavanje različitih refleksija na evrocentrističku misao i djelovanje u mnoštvu akademskih disciplina. Vrlo je vjerovatno, kako Said kaže, da je identifikacija Istoka u smislu zapadnih interesa i predrasuda opravdavala imperijalistička i kolonijalistička djelovanja od kasnog 18. st. naovamo.

Međutim, kao što je ovdje obrazloženo, njegov argument o političkim i kulturnim posljedicama zapadne mašte o Istoku u 19. i 20. st. uveliko počiva na pretpostavci da se za te predodžbe može ustanoviti da vode porijeklo od drevnih, srednjovjekovnih i ranih modernih zapažanja na istu temu. Tako, ono što on naziva "očitim orijentalizmom" pojavljuje se u modernim vremenima sa sofisticiranošću i analitičkim, komparativnim, naučnim pojačanjem i opravdanjem predmodernih tema "latentnog orijentalizma." Ustvrdila sam da je Saidova percepcija evropskog iskustva Istoka zasnovana na pretpostavci o neizbježnosti pogrešnog predstavljanja u zapadnim susretima s drugim. Diskurzivna analiza koju je usvojio Said predstavlja stvarnost Orijenta isključivo kao konstrukciju zapadnog uma, te, prema tome, kao tekstualnu i imaginarnu, prije nego empirijsku i historijsku. Iz toga slijedi da taj okvir ne daje sredstva za razlučivanje istinitog prikaza od lažnog. Ova studija je imala za cilj da utvrdi da tekstovi, uistinu, imaju sadržaje koji su primjereni i spoznatljivi, a koji pomažu da se razlikuje percepcija od neispravne percepcije. Ti izvori su pouzdani. Oni nude tačnu informaciju o promjenljivoj predodžbi o Osmanlijama i – donekle – o njihovom društvenom i političkom životu. Moja pozicija je ovisila od odnosa prema tim izvorima kao kontekstu. U načelu ja prihvatam kontekst u kojem su mišljenja i predrasude formirani, ali [ako] priča postane previše složena, mora biti selektivna.

Štaviše, Saidova koncepcija orijentalizma kao diskursa otkriva postojanost i jedinstvo u smislu evropskih stavova, interesa i zapažanja koja Orijent neprestano predstavljaju u ahistorijskim i generičkim izrazima. Ova studija je imala za cilj da dovede u pitanje valjanost primijećenog trajanja, postojanosti i dosljednosti u evropskom zamišljanju Istoka fokusiranjem na misao o Osmanskom carstvu koja datira prije 19. st. Drugim riječima, evropske predodžbe iz 16. 17. i 18. st. o turskoj ćudi, društvu i politici otkrili su da evropske ideje karakterišu mnoštvo, različitost i osporavanje, čak i u najmanje očekivanom periodu, kao što je Lingetov i Anquetil-Duperronova kritika preovlađujućih oblika despotizma u 18. stoljeću.

Obrazloženo je da je, umjesto rastuće sofisticiranosti u temama iz 18. st. došlo do transformacije u evropskoj klimi ideja o turskoj ćudi, društvu i politici. Zaista, to je išlo ka tome da bude zasnovano na prilično neodređenim i determinističkim postavkama u poređenju s prethodnim periodom. Ta transformacija se duboko odrazila na predrasude i vjerovanja koja su oblikovala evropsku svijest i iskustvo Istoka.

U 16. i 17. st. primjećuje se da te predrasude ili vjerovanja često nisu bili duboko ukorijenjeni, već su prije bili neustaljeni i skloni izmjeni kada su iskustvo i okolnosti osporili predubjeđenja. S jedne strane, to je dovelo do suprotstavljenih predodžbi i ideja, dok se, s druge strane, takva raznolikost odražavala u mnoštvu, šarolikosti i nejasnosti predodžbi o Turcima. Kao rezultat toga, to razdoblje, daleko od toga da odražava trajanje, postojanost ili dosljednost u predodžbi o Turcima, izražava pregršt nepovezanih i neustaljenih pitanja i predodžbi. U ovoj studiji se obrazlaže da su mnoštvo i različitost ranih predodžbi o Turcima rezultat empirijskog i historijskog razmišljanja i analize.

Ali, kao što sam pokušala da dokažem, u drugoj polovini 18. st. ideja postojanosti u prirodi fizičkih, intelektualnih i moralnih sposobnosti čovječanstva ustupila je mjesto pretpostavkama o historijskom osnovu društvenog i političkog udruživanja. Otuda, evropski posmatrači turskog društva iz 18. st. mogli su racionalno izvesti opća načela o društvenom i političkom životu iz trajnih, ahistorijskih kriterija – kao što su klima, vjera, zakoni i običaji – kroz logičnu analizu psiholoških “činjenica”

ljudskog ponašanja. Iako su takva racionalistička opredjeljenja polučila mnogo sistematičniji, analitičniji i komparativniji pristup, bilo je to, u neku ruku, simplistički i redukcionistički, jer je u osnovi ovisilo o apriori prihvatanju nekih trajnih kriterija u zapažanju i analizi. Paradoksalno, što se za neki pristup više tvrdilo da je sofisticiraniji i prosvjetljeniji, to je on bio manje jasan u tumačenju osmanskog društva i politike u 18. st.

Evrocentrizam takvog pristupa također se zasnivao na dedukciji moralnih načela iz apriori analize ahistorijskih kriterija. Na taj način, kako je Montesqiueu tvrdio, vlast u Aziji treba biti despotska, naprosto zato što su Azijati određeni da imaju robovske tendencije pod uticajem tople klime. Nakon Montesqiueua, slični sudovi predodredili su zapažanja posmatrača iz 18. st. Na svoj individualni način, posmatrači Carstva pokušali su dokazati kako je svaka "činjenica" odgovarala svome navodnom mjestu. Takvim racionalističkim pristupom također se napajala evropska predodžba o sebi samima kao neupitno nadmoćnijima, više civiliziranima, naprednim, sekularnim, liberalnim i racionalnim.

Kao što je utvrđeno, to se dogodilo kroz proces u kojem su određena mišljenja o turskoj ćudi, društvu i politici zadobila novi položaj i funkciju u definiranju turskog identiteta u kontekstu teorije o despotizmu. Vjerovanje u predodređenje kod Turaka, naprimjer, označavalo je njihovu hrabrost i integritet u očima posmatrača iz 16. i 17. st., dok je u 18. st. redefinirano i reciklirano kao fatalizam, koji označava neukost i lijenost Turaka. Shodno tome, "neukost" i "lijenost" su artikulirani kao stalne odlike ropske ćudi, za koju se pretpostavlja da je činjenica svakog despotskog društva i političke jedinice. Također je upadljivo opažati specifični put prožimanja tih mišljenja. Takođe, navodna neukost Turaka, njihovo zapostavljanje nauka i umjetnosti, koji su smatrani posljedicom njihovih ratničkih odlika, u prikazima u 18. st. postale su glupost i ispraznost despota. Lijenost je imala ulogu kod određivanja sužanjstva naroda. Iz tog razloga se čini da među onima koji su gledali kroz prizmu teorije despotizma, tek nekolicina – poput Lady Montague i Sir James Portera - su ustvrdili činjenicu da je tako "potlačen narod" zbilja bio kivan na nepravde, bar u gradovima.

Istraživanje o evropskim predodžbama o Turcima je također otkrilo da krećući se iz jednog razdoblja u drugo pojmovi i ideje ne samo da dobijaju nova značenja, već neki pokazuju i značajnu transformaciju. Ovdje je primjetna ambivalentna upotreba tiranije radi označavanja oblika osmanskog režima u 16. i 17. st. i redefiniranje koncepta despotizma kao orijentalnog oblika vladavine u 18. stoljeću.

Tiranija je, u turskom slučaju, u svoj pojam uključivala sasvim različita obilježja od onih koja je teorijski trebalo da označava. Turska tiranija je podrazumijevala teme izdržljivosti, postojanosti, uspjeha, moći, apsolutnosti, veličanstvenosti, veličine i legitimnosti. Međutim, ispravne teme koje su konvencionalno definirale tiraniju bile su privremenost, nepostojanost, slabost, besmislena surovost, samovolja, uzurpacija, destrukcija i nelegitimnost. Tiranija se također koristila za označavanje turske surovosti prema kršćanima, ili je upotrebljavana za obilježavanje nekih čudnih odlika osmanskih zakona i propisa – osobito u vezi sa odsustvom plemstva i privatne svojine, ili ubijanja krvnih srodnika prilikom preuzimanja prijestolja. Međutim, za razliku od despotizma, pojam tiranije nije se koristio ni za ukazivanje na geografski određeni režim, niti je pretpostavljao da definira stalna obilježja ljudi i društva. Bio je to izraz smišljen za opisivanje obrazaca ponašanja nekih zlih vladara i njihove vladavine. U 18. st. prestao je obilježavati turski oblik vlasti.

Nasuprot tome, despotizam je, u njegovim verzijama iz 16. i 17. st., trebalo da označava pravo gospodstva putem pravednog rata, i posljedičnu vlast osvajača nad osvojenim, što gotovo i da nije bilo primjenjivano na turski slučaj tokom tog perioda. Pa ipak, za razliku od tiranije, despotizam u 18. st. nije bio samo redefiniran i ustanovljen kao orijentalni oblik političkog režima, već je također sadržavao odgovarajuću teoriju društva s racionalnom analizom intelektualne i moralne sposobnosti Istočnjaka. Prikazao je statičko i ropsko društvo, nazadno i korumpirano političko uređenje, sa samovoljnim i okrutnim vladarima koji su vladali nad servilnim i plašljivim podanicima. Štaviše, za despotsko društvo se smatralo da ono proizvodi zatvoren krug u kojem je svaki despot postao rob drugog. Unutar opsega despotske vlasti, ljudi su obično bili plašljivi i servilni prema svojim nadređenim a tašti i

despotski prema svojim podređenim. Na taj način, teorija despotizma je također u sebe uključivala ranu verziju teorije autoritarne ličnosti.

Pa ipak, historija Osmanskog carstva, kao što se otkriva u zapažanjima u radovima iz 16., 17. i 18. st. daje neke vrijedne uvide u dinamiku osmanskog društva, ekonomije, kulture i politike. Može se naići na osvjetljavanje nekih slabo znanih ali i poznatih tema, događaja i tendencija osmanske historije u toj literaturi. Detaljno pripovijedanje putnika i historičara, njihovi posebni prikazi kulturnih, političkih ili institucionalnih djelovanja ili opisa mjesta i gradova moglo bi znatno doprinijeti velikom istraživanju osmanske historije. Imajući na umu da su ti prikazi i pripovijesti opremljeni predodžbama koje možda preuveličavaju, slave ili osuđuju ono što se moglo posmatrati kao trend ili obrazac, čini se da je potreban oprez u pristupu literaturi o Carstvu u 18. st. Usljed intelektualnih opredjeljenja tog razdoblja, može se ustanoviti da, dok su neke historijske tendencije uporno predstavljane kao stalna ahistorijska obilježja tog društva, druge nisu uopće primijećene. Jedan takav primjer je velika institucionalna i politička decentralizacija Carstva, koja je zapažena kao odraz korupcije, bitnog obilježja despotizma, koja je uniformno obilježavala prošlost i sadašnjost osmanske politike kao samovoljne vladavine jednog čovjeka.

Možda je govor o nazadovanju Carstva najzloglasniji primjer, jer je također uticao na savremenu historijsku analizu tog perioda. Iako se tema nazatka povremeno pojavljivala u djelima iz 16. i 17. st., njegova sigurnost kao historijske činjenice nije bila primjetna sve do ranog 18. st. Kao što je prikazano, ta je tema neprestano dovođena u vezu s despotizmom. Iako su posmatrači iz 18. st. raspravljali o nazadovanju Carstva kao ekonomskoj i vojnoj tendenciji i profitabilnoj prilici za evropske interese, oni su je vrednovali uobraženo i iznad svega kao neizbježan odraz bitnih obrazaca ponašanja društvenih i političkih struktura. Pod snažnom predodžbom o despotizmu, bilo je važno dokazati "nazadovanje" Carstva kao moralno i logički objašnjive činjenice prije nego prezentiranje njegova događanja kao historijski i empirijski dokaz početka kraja.

Ako je moj pokušaj da uđem u trag i otkrijem predodžbe o Osmanskom carstvu i društvu u evropskom iskustvu tokom tri stoljeća pokazao da ne

postoji niti postojanost niti dosljednost i stalnost u evropskim idejama i predrasudama u predodžbama o Osmanlijama, moja teza je dokazana. Ova studija je također otkrila da je formiranje evropske snage ili "hegemonije" uglavnom ovisilo o formiranju evropske predodžbe osebi samima kao nadmoćnima. U tom smislu, čini se da kontekst ideja od prije 18. st. nije od pomoći u ulaženju u trag počecima evrocentrizma, iako se neke od njegovih tema mogu naći u racionalističkoj misli 18. st. Također je značajno posmatrati kako znatiželja o drugim načinima života može zadobiti mnoge oblike, utjeloviti mnoštvo predrasuda i namjera, i proizvesti različita zapažanja, predodžbe ili mitove. One, u konačnici, napajaju čovjekov intelektualni vidik i djelovanja.

S engleskog *mr. Asim Zubčević.*

(Izvor: Asli Čirakman, *From the 'Terror of the World' to the 'Sick Man of Evrope': European Images of Ottoman Empire and Society from the Sixteenth Century to the Nineteenth* (New York: Peter Langan, 2005), 1-5, 183-192, 201-208, 213-217.)

Fikret Karčić

"ISTOČNO PITANJE": PARADIGMA ZA HISTORIJU MUSLIMANA BALKANA U XX. VIJEKU

Historija muslimana Balkana tokom XX. vijeka, nakon što je Osmanlijska država odstupila na granice današnje Republike Turske, protekla je u znaku seoba, manjinskog statusa u okviru novouspostavljenih balkanskih hrišćanskih država, prikrivene ili otvorene diskriminacije, progona i genocidnih ratova. Periodi relativnog mira bili su samo uvod za nova, još žešća stradanja.

Kada se traga za paradigmom - referentnim okvirom u kojemu se svi ovi događaji mogu sažeti i razumjeti - ima se dovoljno razloga da se opredijeli za "Istočno pitanje". Izbor je naizgled neuobičajen, posebno kada se ima na umu da se "Istočno pitanje", bez obzira na način definiranja, obično stavlja u vremensku perspektivu između 1774. godine (ugovor u Kučuk Kainardži) i 1923. (ugovor iz Lozane). Međutim, sudbina muslimana Balkana nakon 1923., daje za pravo da se "Istočno pitanje" koristi kao paradigma i za tumačenje historije muslimana do kraja XX. vijeka. Radovi koji se objavljuju u ovoj knjizi, kao i druga brojna istraživanja, dokumenti i svjedočenja, govore o preživljavanju mentaliteta "Istočnog pitanja" među balkanskim hrišćanskim nacionalnim elitama što se izrazilo u prikazivanju islama kao strane religije na evropskome tlu, njihovom referentnom okviru i vokabularu vezanom za muslimane, te traganje za saveznicima iz doba ratova za osmanlijsko naslijeđe.

U ovom tekstu pratit ćemo genezu paradigme "Istočno pitanje", analizirati njene elemente i opravdanje njene primjene na historiju muslimana Balkana nakon 1923.

Osim toga, nastojat ćemo osvijetliti značaj stavljanja historije pojedinih muslimanskih skupina ovog područja u regionalnu (balkansku) perspektivu.

"Istočno pitanje"

Pogled na brojnu literaturu napisanu o "Istočnom pitanju" govori da se historičari ne slažu potpuno ni u pogledu hronologije ni u pogledu značaja ovoga termina. Termin je, izgleda, prvi put spomenut nakon bitke kod Lepanta 1571. Nakon toga ušao je u upotrebu diplomata i političara. Tokom XIX. vijeka ponuđene su prve naučne analize i definicije ovog termina, a u prvoj polovini XX. vijeka termin je stavljen u historijsku perspektivu pošto su procesi na koji se odnosio bili završeni. Razumijevanje "Istočnog pitanja" pratilo je dinamiku historijskog procesa na koji se paradigma odnosila.

Jedan anonimni engleski autor napisao je 1849. da se "Istočno pitanje" bavi problemom šta će biti od Osmanlijske carevine, tada već trome i ruinirane. Francuski historičar Max Choublier u djelu *La Question d'Orient depuis le Traite de Berlin*, štampanom 1899., smatrao je da je nastalo tokom osmanlijskog povlačenja iz oblasti Crnog mora u XVIII. vjeku i da obuhvata brojne probleme kao što su sudbina preostalih osmanlijskih posjeda u Evropi, Maloj Aziji, sjevernoj Africi i moguće oživljavanje "muslimanskog fanatizma" u Aziji i sjevernoj Africi. (Osmanlijsko povlačenje iz oblasti Crnog mora uslijedilo je nakon poraza kod Hotina na Dnjestru 1769. i Kartala na Dunavu 1770. Mirom zaključenim u selu Kučuk Kajnardži 21. jula 1774., u današnjoj Bugarskoj, Osmanlije su prepustile Rusiji Kuban i crnomorsku oblast Terek, luku Azov na Donu i tvrđave Kerč i Jenikale u prolazu koji spaja Azovsko i Crno more.)

Jedan drugi francuski autor, Edouard Driault, koji je objavio knjigu *La Question d'Orient* 1909., smatrao je da je ovo pitanje rezultat povlačenja islama u Evropi i Aziji i da se prvenstveno tiče obnavljanja hrišćanskih balkanskih država i napredovanja osmanlijskih susjeda.

Britanski autor J. A. R. Marriot u knjizi *The Eastern Question: An Historical Study in European Diplomacy,* koja je nakon 1917. doživjela četiri izdanja i sedam reprinta ove posljednje edicije, stavio je "Istočno pitanje" u širi kontekst i ponudio razrađenu analizu problema koji se pod njega podvode. U širem smislu, Marriot smatra da je "Istočno pitanje" proisteklo iz sukoba običaja, ideja i shvatanja Zapada i Istoka u zemljama Jugoistočne Evrope. Ovaj sukob se manifestirao u antičko

doba kroz sukob Grka i Perzijanaca, kasnije kroz duele Rimljana i helenističkih vladara i konačno u srednjem vijeku kroz borbu islama i hrišćanstva. U XIX. vijeku "Istočno pitanje" je, prema njegovim riječima, uključivalo šest problema:

"Prvo: uloga Osmanlija u historiji Evrope nakon njihovoga prvog prelaska Hellesponta u XIV. vijeku.

Drugo: položaj precizno neograničenih balkanskih država kao što su Grčka, Srbija, Bugarska i Rumunija, koje su se postepeno iznova pojavile nakon što je talas osmanlijske poplave zaustavljen ili kao Crna Gora, koja nije nikada stvarno nestala; ili kao Bosna, Hercegovina, Transilvanija i Bukovina, koje su anektirali Habsburzi.

Treće: problem Crnog mora; izlaza i ulaza u njega, kontrola Bosfora i Dardanela, i iznad svega, ključno pitanje posjedovanje Constantinopola.

Četvrto: položaj Rusije u Evropi, njen impuls prema Mediteranu; njeni ponovljeni napori da osigura stalni pristup ovom moru kroz uske kanale; njeni odnosi sa istovjernicima pod Sultanovom vlašću, posebno onih slavenske narodnosti.

Peto: položaj Habsburške monarhije i, posebno, njena briga za pristup Egejskom moru, i njeni odnosi, s jedne strane, s Južnim Slavenima u anektiranim pokrajinama Dalmacije, Bosne i Hercegovine, kao i u susjednim kraljevinama Srbije i Crne gore; i, s druge strane, sa Rumunima Transilvanije i Bukovine.

Zatim, stav evropskih sila uopće, a Engleske posebno, prema svim ovim ili bilo kojemu navedenom pitanju."

Širi kontekst "Istočnog pitanja", kako ga definira Marriot, u stvari je sličan paradigmi "sukob civilizacija" (*clash of civilization*). Ovaj izraz upotrijebio je poznati orijentalist Bernard Lewis u članku "The Roots of Muslim Rage" (Korijeni muslimanskog gnjeva) objavljenom u časopisu *Atlantic Monthly* (septembar 1990.), a zatim je prihvaćen, teorijski razvijen i populariziran od strane američkog politologa Samuela P. Huntigtona u istoimenom članku objavljenom u časopisu *Foreign Affairs* (ljeto 1993). Prema ovoj tezi, glavni akteri ljudske historije su civilizacije a civilizacijske razlike su izvori konflikta. Marriotova tvrdnja o "Istočnom pitanju" kao o sukobu običaja, ideja i shvatanja Istoka i Zapada u zemljama Jugoistočne Evrope svodi se na isto.

Na kraju, M. S. Anderson, poznati savremeni britanski historičar i autor knjige *The Eastern Question 1774-1923,* objavljene prvi put 1966., definira "Istočno pitanje" kao napore velikih evropskih sila da se nose sa posljedicama dezintegracije Osmanlijske carevine, te ambicijama i suparništvima koje su taj proces okruživale.

Iz ovoga kratkog pregleda tretmana "Istočnog pitanja" od strane izabranih evropskih autora, može se zaključiti da se ova paradigma odnosi na ispunjavanje političkog vakuma nastalog padom i postepenom dezintegracijom Osmanlijske države i rješavanje pitanja osmanlijskoga naslijeđa. Teritorijalno, "Istočno pitanje" odnosilo se na događaje u širokom geografskom dijapazonu od Bosne do Crnog mora i Kavkaza i od Arapskog zaliva do Alžira. U unutrašnjem dinamizmu rješavanja "Istočnog pitanja", znatan dio XIX. vijeka i prve decenije XX. vijeka pripadaju Balkanu.

Politički vakum nastao osmanlijskim gubitkom teritorija na Balkanu riješen je putem obnavljanja ili kreiranja mnoštva balkanskih nacionalnih hrišćanskih država. Nekada jedinstveni geografski region Rumelije ili osmanlijske Evrope (*Awrupa-i Osmani*), podijeljen je u mnoštvo malih, međusobno nepovjerljivih i suprotstavljenih država. U to vrijeme izraz "Balkan" ušao je u geopolitički riječnik Evrope da zamijeni raniji "Orijent" ili čak "Bliski istok", koji su označavali balkanske zemlje pod osmanlijskom upravom. (Berlinski kongres 1878. rezultirao je ugovornim "rješenjem bliskoistočnog pitanja". Zvanični naziv Berlinskog ugovora je "Ugovor između Velike Britanije, Njemačke, Austrije, Francuske, Italije, Rusije i Turske za rješenje poslova na Istoku".) Istovremeno, engleski jezik obogaćen je terminom "balkanization" (balkanizacija) koji je označavao "podjelu (određene zemlje, teritorije) u male, antagonizirane, neefikasne države"

Jedno od glavnih obilježja procesa nastanka balkanskih nacionalnih država, bilo je definiranje nacije religijskom kriterijem i shvatanje države kao političkog oruđa u rukama tako definirane nacije. U takvim okolnostima za "druge" je ostavljeno malo životnoga prostora, a posebno za muslimane. Kroz sve vrijeme historijskog rješavanja "Istočnog pitanja" na Balkanu, balkanske nacionalne države poistovjećivale su, sa manjim ili većim nijansama, muslimansko stanovništvo sa osmanlijskim državnim strukturama ili ga smatrale nasljednikom Osmanlija. Zbog

toga je rađanje svake balkanske hrišćanske nacionalne države bilo praćeno masovnim pogromima muslimana, protjerivanjima, promjenom izgleda i naziva naselja, kolonama izbjeglica koje su se kretale kaljavim drumovima ili neprohodnim planinskim prevojima, snovima o povratku kućama, neizvršenim ugovorima o obeštećenju za oduzetu ili ostavljenu imovinu itd. Ova slika može se rekonstruirati bez obzira da li se čitaju dokumenti o Beogradu 1807., Moreji 1821., Užicu 1862., Sofiji 1877., Strumici, Kukešu, Serezu i Dedeagaču 1912-1913., dolini Lima 1943, bugarsko-turskoj granici 1989., Višegradu i Foči 1992, Srebrenici i Žepi 1995., ili Peći 1999 godine.

Obrazac postupanja sa muslimanskim stanovništvom uspostavljen u toku klasičnog razriješenja "Istočnog pitanja" (do 1923), nastavlja se sve do naših dana. Geopolitička situacija na Balkanu i oko Balkana se promijenila, ali ne i mentalitet balkanskih nacionalističkih elita. (Periodi relativnog mira i prosperiteta za muslimane Balkana mogu se pripisati rijetkim režimima sa liberalnom ili nadnacionalnom ideologijom.)

Preživljavanje mentaliteta "Istočnog pitanja" među balkanskim hrišćanskim nacionalističkim elitama izrazio se između ostalog, u prikazivanju islama kao tuđe religije na evropskom tlu a muslimana kao "tuđinaca" od kojih treba "očistiti" teritoriju na koju se polaže pravo. Ova manifestacija mentaliteta "Istočnog pitanja" posebno je dokumentirana u više istraživanja koja se bave izvorima i izvršenjem genocida nad Bošnjacima 1992.-1995.

Američki istraživač Norman Cigar osvjetlio je posebno ulogu srbijanske intelektualne elite u ideološkom opravdavanju genocida, akta koji je "običnim pljačkašima i ubicama" dao oreol boraca za "nacionalnu stvar". U takvom poduhvatu srbijanski orijentalisti, kvaziorijentalisti i historičari učinili su genocid "intelektualno respektabilnim", a Srpska pravoslavna crkva ponudila je moralni oprost izvršiocima.

Stav o islamu kao stranoj religiji na evropskom tlu identificiran je u radovima Aleksandra Popovića, Darka Tanaskovića, Miroljuba Jevtića i, u krajnjem fašističkom obliku, u pisanju Dragoša Kalajića. U jednom članku ovog posljednjeg autora objavljenog pod naslovom "Kvazi Arapi protiv Evropljana" (*Duga,* 13.-19. septembar 1987., 14-15) iznijeto je da su muslimani u Jugoslaviji "kvazi-Arapi", koji u sebi nose gene pustinjskih

pljačkaša i osmanlijskih vojnika, sa dugom listom urođenih karakternih mana. Oni, kao takvi, ne pripadaju Evropi niti mogu shvatiti karakterne crte Evropljana. U suočavanju sa ovom tuđinskom prijetnjom potrebno je "nad-nacionalno, nad-religijsko, nad-ideološko jedinstvo Evropljana" a u tadašnjoj Jugoslaviji kvalitetna spremnost Službe državne sigurnosti i Jugoslavenske narodne armije. Za jednoga drugog srbijanskog autora, pravoslavnog episkopa Atanasija, jedna od manifestacija tuđinskog karaktera islama jesu ograđena dvorišta muslimanskih kuća koja se mogu naći od "Bagdada do Bihaća", i koja, prema njegovim riječima, nisu samo "obični primitivizam", već, kao, i nešto mnogo dublje.

Iza često ponavljane teze o tome da se zaustavljanjem "muslimanske opasnosti" na Balkanu ustvari brani Evropa stoji mentalitet "Istočnog pitanja", koji Evropu izjednačava sa *Pax Christiana* (hrišćanskim svijetom). U osmanlijsko doba, islamsko prisustvo u Evropi bilo je ograničeno na Balkan, odnosno jugoistočni dio evropskoga kontinenta. Svi dodiri između dvije civilizacije, pa i konflikti, odigravali su se na ovome prostoru. Međutim, u drugoj polovini XX. vijeka zapadna Evropa je otvorila vrata brojnim muslimanskim studentima, radnicima i useljenicima koji su postepeno oformili relativno stabilne i dinamične zajednice. Ove zajednice postaju sastavni dio nove multikulturalne Evrope, koja ne treba svoje branitelje među balkanskim nacionalistima čiji je misaoni horizont i dalje određen kategorijama XIX. vijeka. Istom okviru pripada i termin *antemurale christianitatis* (predziđe kršćanstva), korišten od strane nekih hrvatskih autora, koji katoličku Hrvatsku opisuju kao isturenu liniju odbrane Evrope protiv islamske opasnosti. Ovi krugovi su, takođe, tokom 1993. eksploatizirali tezu o "islamskoj opasnosti" i "sukobu između islamskog i katoličkog svijeta".

Gledanje na muslimansko stanovništvo centralnog djela Balkna kao na istočnjake sa karakterističnim osobinama kao što su lijenost, iskvarenost, autoritarnost, prevrtljivost, izopačenost i sl., karakteristično je za orijentalizam, diskurs koji je imao za cilj opravdati osvajanja i potčinjavanja naroda muslimanskoga Orijenta u doba "Istočnog pitanja". (Ironija je da neki zapadni autori sve karakteristike orijentalaca, koje srbijanski pisci pripisuju muslimanima, primjenjuju na sve narode Balkana, uključujući i Srbe.)

Pošto je islam tuđinska religija i kultura, a muslimani stranci na tlu Evrope, u toj perspektivi je opravdano da se oni eliminiraju sa evropskoga jugoistoka. Postupak eliminacije uključivao je sve radnje koje čine obilježje međunarodno definiranoga krivičnog djela genocida. Samo zato da bi se spriječila primjena odgovarajućih pravnih instrumenata na počinioce i saučesnike u ovom zločinu, zapadni oportunistički krugovi konstruisali su 1992. godine orvelijanski eufemizam "etničko čišćenje". Ovaj novi termin suštinski je izražavao postupak s muslimanima koji je ranije na Balkanu označavan kao "istraga poturica" (Petar Petrović Njegoš) i "generalno trebljenje Turaka iz naroda" (Stojan Novaković).

Koncept "čišćenja" teritorije Balkana od preostaloga muslimanskog stanovništva nastavio je da živi u ideologijama balkanskih nacionalističkih elita i svijesti njihovih sljedbenika i nakon definitivnog odstupanja Osmanlija sa ovog područja 1912. godine i svođenje muslimana na status manjina. Nacionalistička štampa u Srbiji između dva svjetska rata redovno je poručivala muslimanima da prestanu "turkovati", ili neka se sele u Aziju. Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihajlovića kao način stvaranja "velike Srbije" predviđaju "čišćenje Sandžaka od muslimanskog življa i Bosne od muslimanskog i hrvatskog življa. Godine 1989. bugarski policajci protjerujući muslimane govorili su: "Vaš jezik je drukčiji. Vaša religija je drukčija. Uvijek ste željeli da idete u Tursku. Sada možete ići." U krajevima pod kontrolom srpskih snaga u Bosni i Hercegovini izvršeno je totalno *čišćenje* od muslimana (jugoistočni dio zemlje) ili svođenje muslimanskoga stanovništva na beznačajnu manjinu (Banja Luka). Pred očima cijeloga svijeta srpske vlasti izvršile su masovno protjerivanje Albanaca sa Kosova 1999., egzodus koji se mogao porediti sa rijekama muslimanskih izbjeglica nakon Prvoga balkanskog rata i koji je okrenut u suprotnom smjeru tek nakon okupacije pokrajine od strane snaga NATO-saveza. Ovi događaji, koji su se odigrali u različitim dijelovima Balkana u postosmanlijskom periodu, predstavljaju suštinski kontinuitet sa događajima tokom osmanlijsko-ruskog rata 1876.-1877. i Prvog balkanskog rata 1912.

I letimični pogled na teorijski okvir i rječnik političkog i intelektualnog diskursa vođstva balkanskih nacionalnih država govori o preživljavanju mentaliteta "Istočnog pitanja". U intelektualnom diskursu,

intelektualci balkanskih hrišćanskih skupina većinom nisu bili u stanju dati objektivnu, kritičku historiju svojih zemalja ili regiona u cjelini pod osmanlijskom upravom. Njihovi radovi slijede nacionalnoromantičarski pristup i govore o "turskom jarmu", "životu izvan historije", "prekidu veza sa Evropom" itd. Za cjelovito i objektivno upoznavanje historije islama na Balkanu, evropski čitalac mora konsultirati zapadnoevropske i posebno američke autore.

U političkom diskursu, uobičajeno je referiranje na slavenske muslimane kao "poturice", "otpadnike" i borba za njihovo nacionaliziranje. Posebno je ilustrativan referentni okvir i rječnik srpskih ideologa, političara i intelektualaca tokom 90-tih godina XX. vijeka, kada su pokrenuli ratove u Bosni i Hercegovini i na Kosovu. Ovaj okvir čine ideje osvete za poraz na Kosovu 1389., nastavak srpskog ustanka iz 1804., produžetak Balkanskog rata iz 1912. godine itd.

Kosovski boj spada u domen srpske mitologije i kao takav bio je predmet analiza i dekonstrukcije od strane srbijanskih kritičkih historičara književnosti kao što je Miodrag Popović. Posljednje dvije ideje pripadaju dobu "Istočnog pitanja". Radovan Karadžić, predsjednik Srpske demokratske stranke, upitan januara 1992. šta je srpske strategija u to doba, odgovorio je da će se boriti "dok ne postignemo Karađorđev cilj - ujedinjenje svih Srba i dok ne dovršimo borbu". General-pukovnik Ratko Mladić, komadant Glavnog štaba Vojske Republike Srpske, prilikom ulaska u Srebrenicu izjavio je: "Evo nas 11. jula 1995. u srpskoj Srebrenici uoči još jednog velikog praznika srpskog. Poklanjam srpskom narodu ovaj grad i napokon došao je trenutak da se posle bune protiv dahija Turcima osvetimo na ovom prostoru". Ova dva primjera pokazuju da je srpsko političko i vojno vođstvo u Bosni i Hercegovini smatralo rat 1992.-1995. kontinuitetom Prvog srpskog ustanka.

Karakteristična simbolika korištena u Bosni potvrđuje ovu tezu. Četiri simbola su posebno ilustrativna. Prvo, oslanjanje na hajdučku tradiciju u cilju političke mobilizacije srpskoga stanovništva. Ovo uključuje korištenje hajdučkih pećina za različite ceremonije kao što je prijem u četnički pokret, korištenje imena hajdučkih vođa u nazivima jedinica i ustanova i, logično, hajdučke etike. Hajduk (tur. *haydut*, šumski razbojnik) jest termin koji je označavao odmetnike od reda i zakona na

Balkanu u vrijeme osmanlijske uprave. Ovi odmetnici u Grčkoj su se nazivali *klepht.* Djelovali su u okviru granica Osmanlijske države, što ih je razlikovalo od *uskoka,* koji su iz susjedstva upadali ("uskakali") na osmanlijsku teritoriju, robili, pljačkali i stvarali nesigurnost u graničnim područjima. Hajduci su posjedovali relativno ustaljenu unutrašnju organizaciju na čelu sa *harambašom* (tur. glavar zločinaca).

Balkanski nacionalistički i marksistički historičari redovno su prikazivali hajduke kao heroje nacionalnooslobodilačke borbe hrišćanskih naroda ovog regiona protiv osmanlijske vlasti. Međutim, novije studije, bazirane na prvorazrednim historijskim izvorima, pokazuju da su stvarni hajduci bili indiferentni prema religijsko-nacionalnim i socijalnim razlikama među svojim žrtvama.

Epske pjesme mogu poslužiti kao vrijedan izvor za upoznavanje hajdučke etike. Iako temeljito istraživanje ove materije nije izvršeno, pažljivije čitanje, na primjer srpskih epskih pjesama, može nas dovesti do slijedećih elemenata hajdučkog sistema vrijednosti. Pljačka se smatrala legitimnim načinom sticanja imovine. Hajduci su skidali čak i odjeću ubijenim bogatim žrtvama. Pravila viteške borbe se nisu poštovala. Redovno su se postavljale zasjede na šumskim putevima i ubijale "iz potaje". Sa žrtvama se nemilosrdno postupalo (spaljivanje, odsjecanje ruku, vađenje očiju itd.) i sarkastično izrugivalo.

Ove vrijednosti i način borbe oživljeni su pozivanjem na hajdučku tradiciju u predvečerje rata u Bosni. Čitanje izvještaja o ratnim zločinima nad muslimanskim stanovništvom u Bosni i na Kosovu, dovodi do neizbježnog zaključka o tome ko su bili izvori inspiracije savremenim izvršiocima genocida. To je posebno slučaj s onima čija je svijest oblikovana na epskoj guslarskoj tradiciji i za koje je njemački slavist Maximilian Braun 1937. napisao: "Tko se od malena srastao sa shvatanjem junačkih pjesama, tko je obikao izvještaje pjesama osjećati kao uzor i ideal, taj će u povoljnom času biti spreman, da praktično počini ista djela kao junaci iz pjesme. Za to nam je balkanska životna praksa do u najnovije doba pružila povoljno dokaza".

Drugo, konstantno identificiranje Bošnjaka sa Osmanlijama i bošnjačke prakse sa stvarnom ili navodnom praksom Osmanlija. Na primjer, šef prijedorske policije izjavio je američkom novinaru da su

muslimani u Prijedoru navodno planirali, kad preuzmu vlast, da osunete sve srpske dječake i "da ubiju sve muškarce starije od tri godine, a žene u dobi između 15 i 25 godina da pošalju u harem gdje će rađati janjičare". Zbog toga je bilo potrebno da Srbi peduzmu preventivnu akciju. Ovo obrazloženje je jednako opravdanju progroma Jevreja u srednjovjekovnoj Evropi da Jevreji, navodno, piju krv hrišćanske djece i da zato trebaju biti iskorijenjeni. Na stranu to što je identificiranje Bošnjaka sa Osmanlijama izvršeno putem epske a ne historijske svijesti: spominju se haremi kojih nije bilo u Bosni i janjičari, koji su bili ukinuti 1826. godine Takođe, srpski mediji su, izvještavajući o ratu u Bosni, vrlo često koristili termine s epskim konotacijama kao što su "zulum", "(srpska) nejač" i sl. s očiglednim ciljem da kod slušalaca i čitalaca identifikuju rat protiv Bošnjaka 1992. -1995. sa antiosmanlijskom borbom.

Treće, korišteni su vojnički simboli iz doba balkanskih ratova ili Prvoga svjetskog rata. Vojska RS-a koristi oblik oficirske šapke iz tog doba. Napadi na bosanske gradove, kao što je Zvornik, bili su praćeni muzikom "Marša na Drinu", jednako kao predizborna kampanja Socijalističke partije Srbije 1992. "Marš na Drini" hrabrio je tradicionalno srpske vojnike da kreću u Bosnu i ispune Karađorđev san o ujedinjenju "srpskih zemalja".

Četvrto, korištenje koncepta "razmjene stanovništva" od strane srpskih i određenih hrvatskih zvaničnika u Bosni i Hercegovini tokom 1992. - 995. Ovaj koncept posebno je razvijen i primjenjivan u vrijeme izrastanja balkanskih nacionalnih država tokom XIX. vijeka, a pravno fiksiran u Lozanskoj konvenciji iz 1923., te protokolima o razmjeni stanovništva između Turske i Grčke koji su uslijedili. U praksi Republike Srpske i Hrvatske zajednice Herceg Bosne, "razmjena stanovništva" postala je eufemizam za masovne progone.

Konačno, u slučajevima konflikata tokom posljednje decenije na Balkanu činjeni su napori za oživljavanje savezništva iz doba faze klasičnog "Istočnog pitanja". (Ovaj fenomen Samuel P. Huntington je označio kao oslanjanje na "rođačke države"). Apeli pojedinih balkanskih vjersko-nacionalnih grupa bili su usmjereni prema njihovim ranijim silama zaštitnicama. To je bila posljedica fakta da su sukobi bili inicirani i opravdavani od strane nacionalističkih vođstava, čiji je

ideološki okvir pripadao paradigmi "Istočnog pitanja". Ovaj je posebno vidljiv u slučaju Bosne i Kosova. Događaji su se kasnije kretali prema logici "samoispunjavanja proročanstva".

U toku agresije na Bosnu 1992. -1995. i rata protiv albanskog stanovništva Kosova 1999., srpsko nacionalističko vođstvo apeliralo je na pravoslavnu solidarnost među susjednim balkanskim državama (posebno Grčku) i na Rusiju, nekadašnjeg zaštitnika pravoslavnih *milleta* Osmanlijske države. Rusija je postala umiješana nasuprot historijske činjenice da joj slična politika na Balkanu tokom XIX. vijeka nije donijela ni adekvatne teritorijalne dobitke ni trajniji uticaj i kada je, prema riječima britanskog historičara M.S. Andersona, "bila iskorištena i dopustila da bude iskorištena, od država koje su se borile za nastanak na poluostrvu".

Drugi glavni igrač u "Istočnom pitanju" XIX. i početkom XX. vijeka - Velika Britanija - takođe je igrala značajnu ulogu i krajem XX. vijeka. U slučaju Bosne, odgađala je vojnu intervenciju radi zaustavljanja genocida protiv muslimanskih Bošnjaka i time riskirala da bude predmet tužbe za saučesništvo u genocidu. Nakon promjene vlade, u slučaju Kosova, Velika Britanija je predvodila vojnu intervenciju za zaustavljanje nasilja Srbije nad albanskim većinskim stanovništvom.

Nasljednice Austro-Ugarske monarhije nastavile su da imaju interes u zapadnom dijelu Balkana i da gaje antagonizam prema svojim protivnicima iz Prvoga svjetskog rata. I, konačno, nasljednica Osmanlijske države - Republika Turska - odgovorila je oprezno na pozive balkanskih muslimanskih skupina, posebno onih neturskoga etničkog porijekla. Ove skupine, suočene sa indiferentnošću evropskog okruženja prema nasiljima balkanskih nacionalističkih režima, usmjerile su svoje nade prema Turskoj i drugim muslimanskim zemljama. Te zemlje, šokirane prizorima neometanog genocida nad muslimanima u Evropi u posljednjoj deceniji XX. vijeka, počele su pružati podršku muslimanima i na taj način prinudile vodeće zemlje Zapada da preduzmu mjere za zaustavljanje krvoprolića. U vrijeme klasičnog "Istočnog pitanja" Osmanlijska država bila je jedini referentni okvir muslimana Balkana. U posljednjoj deceniji XX. vijeka ovaj okvir se promijenio i uključio zemlje izvan osmanlijskoislamske kulturne zone: Srednji

istok, južnu pa i jugoistočnu Aziju. Ovaj razvoj doveo je do pojave unutrašnje nekonzistentnosti unutar srpskog propagandnog diskursa koji je u osnovi vjeran idejama XIX. vijeka, koristio termine kao što su ŤTurciť i Ťjanjičariť uporedo sa Ťfundamentalistiť, “džihadratnici”, i sl. Prva skupina termina odnosila se na doba osmanlijske vladavine okončane na Balkanu 1912., dok je druga skupina izražavala fenomene muslimanskog svijeta u toku druge polovine XX. vijeka.

Ova kratka analiza pokazuje da je paradigmu “Istočno pitanje” moguće koristiti za razumijevanje mentaliteta balkanskih hrišćanskih nacionalističkih vođstava i objašnjenje njihovog postupanja prema muslimanskom stanovništvu. Njihov nacionalizam je u osnovi nacionalizam XIX. vijeka i on se treba tumačiti paradigmama toga doba. U izvjesnom smislu ista paradigma može se koristiti i za tumačenje ponašanja drugih učesnika u događajima na Balkanu, posebno onih koji su imali ulogu u razriješenju klasičnog “Istočnog pitanja” 1774. -1923. i postajali taoci (ne)tačnih historijskih paralela.

Balkanska perspektiva

Drugo pitanje kojim se u ovom članku bavimo jest značaj posmatranja historije pojedinih balkanskih muslimanskih skupina u regionalnoj perspektivi. Ono što upada u oči u proučavanju radova o islamu i muslimanima na Balkanu jest činjenica da balkanski muslimanski autori redovno pišu o vlastitim vjersko-etničkim grupama, dok autori koji žive i rade izvan Balkana pišu o regionu kao cjelini. Izgleda da muslimani Balkana žive, misle i pišu u okvirima grupe kojoj pripadaju, a da pripadanje muslimanskom krugu Balkana ne postoji u njihovoj svijesti kao neka forma “imaginarne zajednice”. (“Imaginarna zajednica”, termin uveden od strane Benedicta Andersona, *Immagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism,* London: Verso, 1983, da označi zajednice zamišljene od strane elita, posebno inteligencije, u cilju stvaranja ili jačanja kolektivnog identiteta ili lojalnosti). To je vjerovatno posljedica procesa cijepanja nekadašnje

Rumelije, ili osmanlijske Evrope, u veliki broj nacionalnih država koji će postati novi historijski okvir za život muslimana. Taj proces, koji se uobičajeno naziva balkanizacija, nije samo doveo do partikularne egzistencije nego i do partikularne svijesti. Neki autori ovu pojavu nazivaju fragmentacija i nalaze je kod svih balkanskih skupina. Partikularizam je onemogućavao razmjenu iskustava, saradnju i iskazivanje solidarnosti u vremenima kada je to trebalo. Primjer takvog partikularizma jest činjenica da u vrijeme postojanja Islamske zajednice u Jugoslaviji, koja je uključivala Bošnjake, Albance, Turke, i druge grupe, bošnjački stručnjaci za islamske nauke nisu istraživali manifestacije islama izvan Bosne: o sufijskim redovima na Kosovu i u Makedoniji oni su čitali iz radova srbijanskih ili francuskih orijentalista.

Drugi izraz tog partikularizma jest shvatanje prema kojemu su karakteristike jedne vjersko-etničke grupe jedinstvene, samo njoj svojstvene, tako da predstavlja svjetski fenomen. U većini slučajeva takvi stavovi bili su posljedica nedostatka komparativnog pristupa. Na primjer, neki bosanski autori koriste termin "bosanski islam" da označe način tumačenja i prakticiranja islama, posebno u formi "narodne religije" kod nas. (Termin "narodna religija" (*popular religion*) označava narodna vjerovanja i praksu obično slijeđenu bez obzira na skripturalnu ili doktrinarnu podršku). U normativnom smislu, naravno, islamu se ne mogu davati geografski, rasni, niti etnički atributi. Na nivou "narodne religije" mogu se identificirati izvjesne regionalne specifičnosti koje su rezultat interakcije islamskog učenja i lokalnih tradicija. Te specifičnosti raniji muslimanski autori su nazivali običajima (*'adat*) i tradicijama (*taqalid*), ali nikako religijom (*din*), koja ostaje rezervisana za "normativnu religiju". U istom smislu, davanje geografskih, rasnih ili etničkih atributa islamu strano je muslimanskoj znanstvenoj tradiciji. (U prilog ovome govori činjenica da je termin "bosanski Islam" na našem jeziku prvi put upotrebljen u prevedenom članku njemačkog historičara Georga Stadtmullera pod naslovom "Bosanski Islam - most Evrope prema islamskom svijetu, *Glasnik Islamske vjerske zajednice*, 11: 7, 1943., str. 174-179). U novije doba, pod uticajem zapadnih religijskih studija, posebno fenomenološkog pristupa, to gotovo da postaje trend. Govori se o arapskom, perzijskom, indonezijskom, balkanskom itd.

islamu, sa tendencijom daljeg usitnjavanja. Posljedice ovog pristupa mogu biti dalekosežne: postepeno brisanje razlike između islamske norme i stvarne prakse muslimana i "nacionaliziranje" islama.

Analiza sadržaja koncepta "bosanski islam" pokazuje da se većina njegovih elemenata može pronaći u vjerovanju i praksi drugih muslimanskih grupa na Balkanu. I kod njih nalazimo maturidijsku školu u akaidu, hanefijski mezheb u fikhu, "islamiziranje" izvjesnih preislamskih običaja, rituala i praznika, relativno liberalan odnos prema određenim striktnim šerijatskim normama, izloženost idejama evropske modernosti od kraja XIX. vijeka (gdje se mogu uočiti specifični tokovi i reagiranja), itd.

Na kulturnom planu, zajednički obrasci i karakteristike su očigledne. Kada se gledaju crteži evropskih putnika koji su proputovali Balkan tokom XIX. vijeka, teško je razlikovati mahale Mostara na Neretvi i Ruščuka na Dunavu, Arkadije u Moreji i Sarajeva u Bosni, Trebinja u Hercegovini i Janje u Arnautluku. Sličnosti između mostova u Larisi (sadašnja Grčka) Selvi (sadašnja Bugarska) i Višegradu vrlo su iznenađujuće. *Mekteb-i nuvvab* u Sarajevu, osnovan 1887. i nesumnjivo najveći doprinos Bošnjaka modernom islamskom obrazovanju, ima svoju paralelu u istoimenoj školi u Šumnu (Bugarska), koja je bila centar mlade uleme u tom djelu Balkana. *Daru-l -mualimin* (učiteljska škola) u Sarajevu bio je sličan *Daru-l mualiminu* u Selaniku (Grčka), itd. Radi se o tome da Balkan spada u osmanlijsku kulturnu zonu islamske civilizacije zajedno sa Anadolijom, Kavkazom, Sjevernim Irakom, i Sirijom. U tom okviru treba istraživati i tumačiti vjerovanja i peaksu muslimanskih grupa Balkana. Regionalni prustup je posebno važan kada se bavimo postosmanlijskom historijom balkanskih muslimanskih skupina. Većina njih egistirala je tokom ovoga perioda u statusu manjina: njihov položaj bio je regulisan istim međunarodnim ugovorima. Sve ove zajednice, osim one u Grčkoj, živjele su nakon Drugoga svjetskog rata pod komunističkim režimima, manje ili više rigidnim. Komunistički režimi bili su, opet, početkom 90-tih zamijenjeni nacionalističkim vladama koje su sa prethodnicima dijelile naslijeđeni kompleks "osmanlijske okupacije". Ova okolnost omogućila nam je kao što smo vidjeli, da paradigmu "Istočno pitanje" primjenimo na cijelo područje Balkana u drugoj polovini XX. vijeka.

Konačno, region Balkana, odnosno jugoistočne Evrope, koristi se definitivno od 1999. godine kao geopolitički okvir za integraciju ovoga područja u Evropu. Pakt o stabilnosti u jugoistočnoj Evropi, potpisan juna 1999. u Kölnu od strane više od dvadeset zemalja i međunarodnih organizacija, priznaje činjenicu da se cijeli region treba uzimati kao jedinstvena cjelina i da regionalna integracija, nadzirana izvana, može označiti kraj partikularizmu, antagonizmima i agresijama nacionalnih država jednih protiv drugih ili protiv njihovih vlastitih manjina. Integracija Balkana može takođe pomoći rascjepkanim muslimanskim zajednicama Balkana da prevladaju svoju vlastitu “balkanizaciju”.

Justin McCarthy

STANOVNIŠTVO OSMANLIJSKE EVROPE PRIJE I POSLIJE PADA CARSTVA

Nakon osmanlijskih gubitaka u ratu 1877.-1878, ono što je ostalo od osmanlijske Evrope bila je traka zemlje rastegnuta od Jadranskog do Crnog mora.[1] To područje je uključivalo Makedoniju, strasno željenu od svake balkanske kršćanske zemlje, i ostale provincije koje su se nalazile na putu zacrtanom za proširenje Grčke, Bugarske i Srbije. Svaka balkanska kršćanska država tvrdila da većina osmanlijskih zemalja pripada u pravilu njoj, s obzirom da je svako pretpostavljao da je stanovništvo osmanlijske Evrope bilo s pravom, uprkos zaštitnim bojama, njihove nacionalnosti. U namjeri da dokažu svoje zahtjeve, balkanske zemlje su od tzv. Istočnog pitanja napravile demografski problem.

Uprkos godinama koje su prošle od Prvog i Drugog balkanskog rata, dva pitanja o stanovništvu osmanlijske Evrope ostaju: Ko su bili stanovnici ovih područja? Šta se dogodilo sa balkanskim muslimanima? Prvo pitanje nikada nije razriješeno; Bugarska Grčka i Jugoslavija još uvijek vruće polemišu o etničkom karakteru balkanskoga stanovništva.[2] Drugo pitanje nije nikad u stvarnosti zaživjelo. Iako je svijet dugo vremena bio zabrinut za karakter i sudbinu kršćana osmanlijskog Balkana, samo se nekolicina zapitala o balkanskim muslimanima ili njihovoj sudbini. Zbog ove nebrige, jedna od najvećih evropskih demografskih katastrofa nikad nije ni otkrivena.

U ocjeni stanovništva osmanlijskog dijela Evrope dvije vrste statistike moraju se razmotriti: ona balkanskih kršćanskih država i, naravno, osmanlijska. Ostali posmatrači nisu imali ni interes niti priliku da tačno broje balkansko stanovništvo. Uprkos očiglednoj sposobnosti bilo koje vlade, uključujuč i osmanlijsku, da najtačnije broji svoje stanovništvo, kršćanska statistika je tradicionalno bila jedina koja je citirana, te će i prva biti analizirana.

Grčke, bugarske i srpske procjene stanovništva

Nacionalne aspiracije potakle su Balkanske zemlje da razviju bitno različite statistike stanovništva. U pokrajini Selanik (Solun), naprimjer, poznati bugarski apologet Brankov[3], tvrdio je da je bilo 500.000 Bugara, 400.000 muslimana i 150.000 Grka. Grci[4], na drugoj strani, tvrde da je bilo 400.000 Grka, 450.000 muslimana i manje od 200.000 Bugara u istoj pokrajini. Na taj način Bugari su tvrdili da je bilo dva puta više Bugara nego što su to dopuštali Grci. Mogućnost za ovakve razlike bila je otvorena činjenicom da ni Grci ni Bugari nisu nikada brojali stanovništvo. Za njih navođenje broja stanovništva bio politički a ne naučni zadatak. Prva prepreka u prodoru kroz različite navode balkanskih vlada je težina statistike. Tokom XIX. i XX. vijeka istočni i zapadni Evropljani i Amerikanci načinili su hiljade procjena balkanskog stanovništva. Nicholas Michoffs[5] je prikupio pet opsežnih tomova savremenih procjena stanovništva samo za Makedoniju, Trakiju i Bugarsku. Hiljade procjena više bilo je načinjeno za ono što je danas Albanija, sjeverna Grčka i južna Jugoslavija. Izuzimajući procjene bazirane na osmanlijskim procjenama stanovništva ni jedna od ovih procjena nije pouzdana. Mnoge su namjerni falsifikati.

Mnogi od onih koji su procjenjivali balkansko stanovništvo bili su inficirani intelektualnom bolešću njihovog vremena - rasizmom. U skorije doba izraz “rasizam” je iskrivljen i izgubio je mnogo od svoje opisne snage. Međutim, balkanski nacionalisti bili su često klasični rasisti koji su vjerovali da su “narod” ili “nacija” određeni krvlju ili narodnim obilježjima duše. Jedna osoba bila je ono što jeste zbog nekih karakteristika njegove duše, obilježja koju je dijelila sa ostalim pripadnicima njene nacije. Zbog toga su Pomaci, slavenski muslimani, uvijek smatrani Bugarima od strane Bugarskih apologeta.[6] Oni su bili smatrani da pripadaju Bugarskoj rasi i zato su bili brojani kao Bugari u bugarskim statistikama.

Grci su smatrali da je svako čiji su preci bili Grci i sam Grk bez obzira na njegov sadašnji status ili samoidentifikaciju. Slavenski muslimani Makedonije su uslijed toga brojani kao Grci, jer “njihova krv i njihova srca su Grčka”.[7]

Rasistička vjerovanja su ne samo smušena nego su takođe i porazna za računanje stanovništva. Kada branilac jedne ili druge balkanske nacije procjenjuje broj pripadnika "svoje nacije" on u to često uključuje sve one koji posjeduju zahtjevani tip duše. Na to nema uticaja činjenica da te osobe ne govore njegov jezik, da pripadaju drugoj religiji ili se čak zakleli da se bore protiv njega i njegovih istonarodnika do smrti. Oni su Bugari (ili Grci, ili Srbi) voljeli to ili ne. Prirodni zaključak je bio da svi ti ljudi pripadaju istoj državi u kojoj se nalaze njihova rasna braća. Ova vrsta logike široko je primijenjena na pitanje koja je većinska grupa u Makedoniji. Pošto je Makedonija bila područje osmanlijske Evrope, za koju su se žestoko borili Grci, Bugari i Srbi, ona je takođe bila područje za koju su najrazličitije statistike bile prezentirane.[8] Statistika u tabeli 1. pokazuje ne samo razliku o tome ko je smatran za Srbe, Grke ili Bugare, nego takođe i različita mišljenja koliko je bilo Turaka u Makedoniji. Ova statistika takođe pokazuje i vrstu konfuzije koja proizlazi nakon posmatranja svake grupe od strane "njene rasne grupe". Nakon što je prihvaćena odluka da se krv ili duša koristi kao kriterij u klasifikaciji stanovništva, stanovništvo se moglo podijeliti na bilo koji način koji rasisti nađu odgovarajućim.

Tabela 1: Bugarske, srpske i grčke statistike o stanovništvu Makedonije

	Bugarska statistika	Srpska statistika	Grčka statistika
Turci	499.204	231.400	634.017
Bugari	1.181.336	57.600	332.162
Grci	228.702	201.140	652.795
Srbi	700	2,048.320	nije dato

Izvor: Carnegie Endowment, *Enquete dans les Balkans, str. 9.-10.*

Teorijska konfuzija oko etničkog identiteta nije bila jedina konfuzija na kojoj su nacionalistički apologeti pali. Neki autori su shvatili da

osmanlijske statistike mogu imati veću težinu za propagandne svrhe nego njihove vlastite procjene, pošto je osmanlijska vlada bila jedini izvor za statistiku baziranu na stvarnom brojenju stanovništva. Grčki apologeti su posebno citirali takozvanu "Hilmi Pašinu statistiku". Ona je navodno bila izvedena iz jednog osmanlijskog popisa iz 1905. godine.[9] Međutim ova "osmanlijska statistika" nikad nije bila jednoobrazno saopćena. Brojke u tabeli 2, su navodno izvedene iz iste statistike. Razlike u tabeli pokazuju da se za istinske osmanlijske statistike moraju konsultirati osmanlijske publikacije.

Tabela 2: "Hilmi Pašina statistika" prema tri izvora.
Pokrajine Selanik (Solun) i Manastir (Bitola).

	Pravnički odbor	Kyriakides	Colocotronis
Selanik			
Grci	362.000	373.227	303.610
Bugari	195.000	207.317	159.835
Manastir			
Grci	280.000	261.283	217.690
Bugari	143.000	178.412	128.915

Izvor: Justice for Greece Committee, *The Hellenic Character of Northern Epirus* (Washington, n.d.); Stilpon P. Kyiriakides, *The Northern Ethnological Boundries of Hellenism* (Thessaloniki, 1955.); V.Colocotronis, *La Macedoine et l'Helenisme (Paris, 1919.).*

Uprkos ovim greškama, Hilmi Pašina statistika je ustvari najbliža brojkama datim u stvarnim osmanlijskim popisima stanovništva za ista područja.[10] Mnoge druge evropske statistike bile su manje precizne, a osmanlijske statistike bile su često falsificirane ili nezakonito mijenjane da odgovaraju nacionalističkim aspiracijama. I Grci i Bugari su izmišljali ili mijenjali osmanlijske statistike da bi odgovarale njihovim ciljevima. Široko falsificiranje od strane Grka elaborirano je na jednom drugom mjestu.[11]

Tabela 3. pokazuje bugarske prevare. Statistički podaci u toj tabeli su predstavljeni kao “Službena Turska statistika”. Ustvari, statistički podaci su preuzeti iz probugarskih novina štampanih u Istanbulu,[12] i bili su predočeni Pariskoj mirovnoj konferenciji kao službena osmanlijska statistika,[13] u nadi da se ubijede saveznici da je Grčka jedna etnografska nužnost. Faktički, osmanlijske statistike su pokazivale krajnje različite brojke od tih “službenih statistika”. Falsificirane statistike su više nego udvostručile bugarsko stanovništvo u pokrajini Edirne, prepolovile grčko stanovništvo i uključile otprilike jednu desetinu muslimanskog stanovništva. Brojno stanje sandžaka Tekirdag, koje nije muslimane uopće pokazivalo, bilo je smiješno, pošto su muslimani stvarno brojčano nadmašivali Bugare u Tekirdagu u srazmjeri dvanaest naprema jedan.[14]

Tabela 3: “Zvanična Turska statistika”, prema bugarskim izvorima

Pokrajina Edirne.

Sandžak	Muslimani	Bugari	Grci
Edirne	60.991	181.396	58.319
Tekirdag	0	16.205	10.476
Gelibolu	0	21.647	5.819
Ukupno	60.991	219.198	74.614

Izvor: J. Ivanoff, *Les Bulgares devant le Congres de la Paix*, str. 74.

Evropske pogrešne predstave o osmanlijskom statističkom sistemu bile su velike, što je vidljivo čak i u naučnim studijama koje ciljaju da budu neutralne. Naprimjer, autori rutinski ponavljaju da “les registres officiels turcs ne portaient que les hommes, sans mentionner les femmes, pusiqu’ils ne servaient qu’a controler le service militaire ou le paiement de l’impot.”[15] Osmanlije jesu naravno bilježile žene u svojim popisima stanovništva krajem XIX. i početkom XX. vijeka,[16] Jedan pogled na bilo koji objavljeni osmanlijski popis bi obesnažio ovaj navod, ali niko nije gledao. Iz ovakvih navoda i iz odsustva bilo kakvih turskih izvora u bibliografijama vidi se očigledno da evropski pisci nisu nikad konsultirali primarne izvore populacione statistike osmanlijske Evrope, osmanlijsku državnu statistiku.

Nakon pažljive analize, može se zaključiti da su evropske statistike o osmanlijskoj Evropi bezvrijedne kao procjene ukupnog broja stanovništva.[17] To je djelimično posljedica predrasuda koje su Evropljani unijeli u svoje analize, a još više uvažavanja temeljnog principa demografije koji kaže da samo oni koji broje stanovništvo mogu stvarno znati njegov broj. Osmanlije su bile jedini koji su stvarno brojali stanovništvo Osmanlijske carevine. Zbog toga, jedino Osmanlije mogu dati tačnu procjenu svog vlastitog stanovništva.

Osmanlijska državna statistika

Osmanlijske statistike o stanovništvu osmanlijske Evrope vođene su kao dio kontinuiranog registriranja stanovništva koje je započeto sa Sultanom Mahmudom II. Taj sistem, koji je detaljnije opisan na jednom drugom mjestu,[18] bio je utemeljen na vođenju registara stanovništva, na turskom *tahrir-i nufus* ili *defter*, koji su uključivali stanovništvo svakog sela u odgovarajućem okrugu. Ovi registri izvorno su uključivali samo muškarce, ali su od vladavine Sultana Abdulhamida II. (1876.-1909.) bili prošireni da uključe, makar teorijski, sve osmanlijske građane, muške i ženske. (Međutim, žene i djeca nisu nikada bili potpuno registrirani i osmanlijski popisi stanovništva, moraju se korigirati da bi se oni uključili.) Lokalni registri stanovništva bili su periodično dopunjavani i slati u provincijske centre i u Istanbul. U Istanbulu ovi registri su kompilirani u takozvane “cenzuse”,[19] zbirne registre stanovništva cijeloga Carstva.

Za razliku od evropskih kršćanskih apologeta, Osmanlije nikada nisu koristile “rasne” kriterije u svojoj statistici stanovništva. Građani su bili klasificirani samo na osnovu njihove religijske grupe (*millet* ili “religijski narod”), slijedeći islamsku tradiciju koja je starija negoli Osmanlijska carevina. Neko bi možda želio detaljnije kategorije nego što je religija, ali u slučaju balkanskih nacionalizama religija je možda najbolja zamjena za varljivi koncept nacionalnosti. Rasa nije nikako prihvatljiva kao koncept ili kriterij za klasifikaciju stanovništva, ali

stvarno postoje kriteriji koji se mogu upotrijebiti za identifikaciju određenog naroda - kriterij kao što je zajednički jezik ili narodni običaji. Međutim, kada je neko angažiran u stvaranju država, jedini kriterij koji nešto etički može značiti je samoodređenje. Jedna osoba je Bugarin, Turčin, Grk ili Srbin zato što misli da je takav. Kada je upitan " Šta ste vi?" - on odgovara: "ja sam Grk." On može da govori albanski, možda su njegovi preci gledali u Srbiji svoju domovinu, ali on je Grk. Historičari ne mogu prodrijeti u svijest davno umrlih stanovnika Balkana. Historičari ne mogu pitati: "Šta ste vi?" Međutim, mi imamo jedan blizak nadomjestak u osmanlijskim religijskim kategorijama. Bez sumnje, najvažniji dio samoidentifikacije u Osmanlijskoj carevini bila je nečija religija. Kada bi bio upitan "Šta ste vi?" - jedan osmanlijski građanin bi vjerovatno odgovorio identificirajući svoju religijsku grupu. Religije su u Osmanlijskoj carevini bile stvar samoidentifikacije, a samoidentifikacija je jedini stvarni kriterij za "narodnost". Na osmanlijskom Balkanu ovo je bilo posebno tačno nakon uspostavljanja Bugarske Patrijaršije 1870. godine. Koristeći kriterij religije, i dalje je statistički nemoguće odvojiti srpske kršćane od grčkih, pošto su i jedni i jedni i drugi navođeni kao Grci (tj. grčko-pravoslavni), ali se može reći ko su bili Bugari, a ko nisu. Ustvari, izgleda da je najvažnije pitanje na Balkanu bilo ko su bili Bugari, a ko nisu, pa je suštinsko identificirati Bugare.[20]

Osmanlijske populacione statistike bile su objavljene u godišnjacima (*salname*) pojedinačnih osmanlijskih provincija[21] i u drugim službenim publikacijama.[22] Uz to, različite arhivske zbirke osmanlijskih populacionih statisika publikovali su profesor Kemal Karpat, profesor Stanford J. Shaw i ja.[23] Bez obzira gdje su publikovane, osmanlijske statistike stanovništva su izvedene iz istog izvora, osmanlijskih populacionih registara. Jedan broj naučnih analiza pokazao je konzistentnost i pouzdanost osmanlijskih podataka o stanovništvu.[24]

Brojevi u tabelama od 4 do 10 su osmanlijske statistike, korigirane zbog nedovoljne registracije žena i djece i projektovane za godinu 1911. godine.[25] Izvođenje ovih brojeva objašnjeno je u Dodatku jedan.

Tabela 4: Pokrajina Edirne 1911
Stanovništvo po okruzima i vjerskim grupama.

	Edirne	Kirkkilise	Gumulcine	Gelibolu	Tekirdag	Dedeagač	Ukupno
Muslimani	200.000	90.724	277.225	45.980	81.673	63.496	759.706
Grci	121.208	58.181	18.895	101.115	60.672	35.801	395.872
Armeni	13.755	58	565	1.841	16.120	1.311	33.650
Buga	44.071	58.252	35.198	2.888	6.224	24.422	171.055
Katol	11.452	-	-	-	1.217	114	12.783
Jevreji	1.510	1.758	1.478	2.995	1.123	170	9.034
"Nemusl."	-	35.648	127	-	563	-	36,338
"Stranci"*		1.987	106	344	-	-	2.437
Ostali			4.464		1.293		5.757
Ukupno	392.604	246.608	338.058	155.163	168.885	125.314	1.426.632

**Tabbi-yi ecnebi*

Tabela 5: Pokrajina Selanik 1911.
Stanovništvo po okruzima i vjerskim grupama

	Solun	Serez	Drama	Ukupno
Muslimani	282.649	179.573	142.558	604.780
Grci	279.930	97.124	20.741	397.795
Bugari	87.075	178.957	5.327	271.359
Jevreji	60.252	1.905	133	62.290
Armeni	87	-	-	87
Ostali	7.631	3.973	-	11.604
Ukupno	717.624	461.532	168.759	1.347.915

Tabela 6: Pokrajina Janya 1911.
Stanovništvo po okruzima i vjerskim grupama

	Janya	Ergiri	Preveze	Berat	Ukupno
Muslimani	26.989	73.032	18.627	125.990	244.638
Grci	147.421	81.235	38.129	44.247	311.032
Grkokatol.	-	-	-	92	92
Jevreji	3.666	23	262	39	3.990
"Stranci"*	279	413	391	-	1.083
Ukupno	178.355	154.703	57.409	170.368	560.835

**tabbi-yi encebi*

Tabela 7: Pokrajina Manastir 1911.
Stanovništvo po okruzima i vjerskim grupama

	Manastir	Serfice	Dibre	Elbasan	Goriče	Ukupno
Muslim.	113.879	91.961	77.652	69.454	102.774	455.720
Grci	103.340	141.466	-	2.790	101.945	349.541
Armeni	2	2	-	-	5	9
Protestan.	-	29	-	-	5	34
Jevreji	5.454	4.059	-	-	1.048	10.561
Bugari	205.311	2.051	25.199	978	12.805	246.344
Cigani*	640	851	-	-	1,026	2,517
Stranci	37	26	-	-	-	63
Ukupno	428.663	240.445	102.851	73.222	219.608	1.064.789

**gayri muslim* (nemusliman)

Tabela 8: Pokrajina Iškodra (Skadar) 1911
Stanovništvo po okruzima i vjerskim grupama

	Iškodra	Dirač	Ukupno
Muslimani	122.128	95.961	218.089
Katolici	119.202	1.409	120.611
Grci	2.176	8.579	10.755
Ukupno	243.506	105.949	349.455

Tabela 9: Pokrajina Kosova 1911
Stanovništvo po okruzima i vjerskim grupama

	Yenipazar	Tašlica	Ipek	Uskup	Priština	Prizren	Ukupno
Muslim.	98.093	38.872	95.789	215.498	239.616	271.307	959.175
Grci	-	32.450	27.942	13.271	-	18.878	92.541
Bugari	67.578	-	-	272.228	127.599	64.048	31.453
Jevreji	316	-	-	2.394	577	-	3.287
Protestanti	-	-	-	195	-	-	195
Katolici	-	-	5.043	66	6.146	3.632	14.887
Cigani*	-	-	-	1.411	-	-	1.411
Ukupno	167,987	71,322	128,774	505,063	373,938	357,865	1,602,949

**gayri muslim* (nemuslimani)

Tabela 10: Osmanlijska Evropa 1911*
Stanovništvo po okruzima i vjerskim grupama

	Edirne	Selanik	Yanya	Manastir	Iškodra	Kosova	Ukupno
Musl.	759.706	604.780	244.638	455.720	218.089	959.175	3.242.108
Grci	395.872	397.795	311.032	349.541	10.755	92.541	1.557.536
Bugari	171.055	271.359	-	246.344	-	531.453	1.220.211
Armen.	33.650	87	-	9	-	-	33.746
Katol.	12.783	-	-	-	120.611	14.887	148.281
Jevre.	9.034	62.290	3.990	10.651	-	3.287	89.162
Osta**	44.532	11.604	1.175	2.614	-	1.606	61.531
Ukup.	1.426.632	1.347.915	560.835	1.064.789	349.455	1.602.949	6.352.575

*Vilajeti Edirne, Selanik, Manastir, Kosova, Iškodra i Yanya; ne uključujući pokrajinu Istanbul.

**Uključuje "nemuslimane", "strance", itd.

Tabela 11: *Stanovništvo Makedonije 1911 prema vjerskim grupama*

Muslimani	1.011.809 (42%)
Grci	514.406 (22%)
Bugari	774.097 (32%)
Ostali	84.180 (4%)
Ukupno	2.384.492

Slučaj Makedonije

Pošto 1911. Makedonija nije postojala kao država sa priznatim granicama od ranije, nemoguće je precizno odrediti njene granice prije toga doba. Grčki apologeti nastojali su uključiti južna područja (većinom naseljena Grcima) u njihovu definiciju Makedonije, a isključiti sjeverna područja (više naseljena Bugarima), dok su Bugari činili suprotno.[26] Ja ovdje definiram Makedoniju kao osmanlijski vilajet Selanik, kojemu dodajem sandžake: Manastir, Dibre (Debar), Uskup (Skoplje).[27] Da sam povukao granice na drukčiji način, postotak Bugara i Grka bi se promijenio, ali bi najveća grupa i dalje ostali muslimani. Uprkos krvavim gerilskim ratovima vođenim između Grka i Bugara oko Makedonije i uprkos činjenici da su historičari i političari tradicionalno smatrali Makedoniju kao čisto kršćansko pitanje, makedonsko stanovništvo činili su više od 40 posto muslimani.[28]

Populaciono rješenje i razmjena stanovništva

Razmjena stanovništva između Grčke i Bugarske te Grčke i Turske promijenile su demografski karakter onoga što je nekada bio osmanlijski Balkan.[29] Kao što se vidi u tabelama od četiri do deset, stanovništvo Balkana je bilo toliko raštrkano da je

bilo samo nekoliko područja naseljenih samo jednom etničkom grupom. Moderni nacionalizam, međutim, zahtijevao je kompaktnu masu homogenih naselja za svaku nacionalnu grupu. Nakon krvoprolića u ratovima od 1912. do 1922. godine jedino je radikalno rješenje prisilnog preseljenja naroda bilo prihvatljivo za nacionalističke Grke, Bugare i Turke.

Sramota je da su razmjene stanovništva bile smatrane neprihvatljivim sve dok ratovi nisu prisilili političare da ih prihvate kao nužnost. Prije Balkanskih ratova ni jedna balkanska kršćanska zemlja nije željela priznati da postoji mnoštvo svijeta koji ne bi prihvatilo njihovu vladavinu na područjima koja su oni žudno željeli. U isto vrijeme, Osmanlije su nastojale očuvati multinacionalno carstvo, dok je ustvari balkanski nacionalizam i, posebno, makedonski gerilski rat dokidao šanse različitih nacionalnosti da ikada žive mirno u jednoj državi.

Na Balkanu, gubitnici u kreiranju novih državnih granica bili su muslimani. Da su države bile stvarane na osnovu principa samoodređenja i razmjeni stanovništva iz 1911. godine, većina osmanlijske Evrope bi s pravom bila muslimanska domovina.

Razmatrajući stanovništvo i vrste naselja osmanlijske Evrope 1911. moramo imati na umu da se jedna faktička razmjena stanovništva bila već desila. Počinjući sa kršćanskom *reconquista* (ponovno osvajanje) Mađarske, muslimanski migranti

su počeli napuštati isturene tačke Carstva i dolaziti u ostale osmanlijske zemlje. Prije 1911., muslimani su napustili Bugarsku tokom 1877.-1878. i nakon toga, a Bugari su otišli u svoju novu državu.[30] Na taj način muslimani su činili veći postotak stanovništva osmanlijske Evrope u 1918., nego prije 1878. Djelimično zbog ove migracije, muslimani su bili apsolutna, mada blaga većina (*tabela 12*).

Tabela 12: Osmanlijska Evropa 1911
Procenti - Stanovništvo po vjerskim grupama.

Muslimani	51 %
Grci	25 %
Bugari	19 %
Ostali	5 %

Uprkos svemu tome, balkanski muslimani su razvlašćeni. Da je princip samoodređenja stvarno primijenjen na Balkanu, jedna muslimanska država (ili države) mogla je biti stvorena od Albanije do Crnog mora, uključujući cjelokupne vilajete Edirne, Iškodra, sandžak Ipek i Prizren vilajeta Kosova, sandžak Berat vilajeta Yanya, sandžake Dibre, Elbasan i Manastir vilajeta Manastir i cijeli vilajet Selanik osim njegovog jugozapadnog dijela. Jedna takva država mogla je imati više od 55 % muslimana čak i prije razmjene stanovništva.[31] I djelimična razmjena stanovništva mogla je znatno povećati muslimanski postotak. Naprimjer, samo razmjenjujući Bugare sandžaka Manastir za muslimane sandžaka Uskup i Priština, povećalo bi muslimanski postotak u novoj državi na 65 %.[32] U stvarnosti, samoodređenje nikad nije došlo na

Balkan. Za balkanske kršćanske nacije, za mišljenja na Zapadu, samoodređenje i državnost bile su stvari primjenjive samo za kršćane, suštinska nepravda načinjena muslimanima Balkana bila je ignorirana.

Stanovništvo i nove državne granice

Podaci o stanovništvu bacaju svjetlo na državne podjele Balkana koje su izvršili generali i diplomati 1913. godine. Ni jedna balkanska država u svojim geografskim kalkulacijama nije ozbiljno uzimala u obzir želje naroda. Kao što bi se moglo očekivati u tom vremenu i prostoru, one su se oslanjale isključivo na "pravo osvajanja" u određivanju svojih granica. Osim toga, kako se vidjelo ranije, svaka grupa opravdavala je svoje teritorijalne želje projiciranim procjenama stanovništva. Područja koja je zauzela Grčka 1913.-1919. bila su proglašena kao da su posjedovala grčko stanovništvo prije pripajanja Grčkoj. Bugarska osvajanja bila su prikazana kao ponovno ujedinjenje etničkih Bugara sa njihovom domovinom. Za Srbiju njene nove zemlje bile su oduvijek po duhu "srpske". Jedino pitanje za balkanske kršćanske zemlje bilo je kako da u svoje granice uključe što više teritorija, navodno naseljenih njihovom etničkom braćom.

Interesantno je vidjeti kako se ova osvajanja i opravdanja odnose prema statističkoj stvarnosti. Tabele od 13. do 15. pokazuju stanovništvo osmanlijskih evropskih područja 1911., koja će kasnije postati dio Grčke, Bugarske i Jugoslavije.[33]

Grčka

Grci su posjedovali blagi pluralizam na cijelom području koje su uzeli od Osmanlijske carevine. Što se tiče želja stanovništva, vjerovatno da su Grci željeli *enosis* (prisajedinjenje) Grčkoj, da bi najvjerovatnije muslimani i vrlo vjerovatno Jevreji davali prednost ostanku u Osmanlijskoj carevini. Da li bi i Bugari odabrali Grčku pod znakom je pitanja.[34]

Grčka većina na ovim područjima je, u stvari, varljiva. Neki okruzi koje je Grčka uzela, kao oni koji su pripadali vilajetu Yanya, bili su stvarno grčki. Drugi su bili gotovo potpuno muslimanski. Na područjima koji su pripadali vilajetu Edirne, muslimana je bilo tri puta više nego Grka. Sandžak Drama u vilajetu Selanik, koji je uzela Grčka, imao je sedam puta više muslimana nego Grka. U stvari, grčko stanovništvo je bilo koncentrirano u zapadnom dijelu područja koje su uzeli od Osmanlija. Kada bi se linija sjever - jug povukla zapadno od grada Solun, područja zapadno od te linije bila bi pretežno grčka, područja istočno od te linije bila bi pretežno muslimanska.[35]

Tabela 13: Osmanlijska područja uzeta od strane Grčke
Stanovništvo 1911

Izvorne pokrajine

	Edirne	Selanik	Manastir	Yanya	Ukupno
Muslimani	181.406	395.722	126.634	42.723	746.485
Grci	77.952	348.665	196.966	173.535	797.118
Bugari	40.926	84.031	20.229	-	145.186
Jevreji	2.658	60.832	5.107	3.295	75.522
Ostali	2.150	4.961	908	670	8.419
Ukupno	305.092	893.941	349.844	220.853	1.769.730

Bugarska

Osmanlijska područja koja je uzela Bugarska imala su 56 % muslimanskog stanovništva. U dijelu vilajeta Edirne samo jedna mala *kaza* (okrug), Trnova, imala je bugarsku većinu (72 %).[36] S druge strane, područja koja Bugarska uzela iz vilajeta Selanik - sjeverne kaze vilajeta Siroz - imale su stvarnu bugarsku većinu (54 %). (Ove statistike uključuju rezultate iseljavanja Bugara i useljavanja muslimana nakon određenih poteškoća 1876.-1878.)

Tabela 14: Osmanlijska područja uzeta od strane Bugara
Stanovništvo 1911

Izvorne pokrajine

	Edirne	Selanik	Ukupno
Muslimani	218.596	109.136	327.732
Grci	23.783	5.472	29.255
Bugari	67.750	136.951	204.701
Jevreji	587	333	920
Ostali	15.959*	3.085	19.044
Ukupno	326.675	254.977	581.652

**uključuje 15.768 "nemuslimana"*

Jugoslavija

Muslimani su činili 53% stanovništva regiona koje je uzela Jugoslavija. Jedino je sandžak Manastir u vilajetu Manastir imao kršćansku većinu, i s obzirom na vjersku identifikaciju, u najmanju ruku većinu krišćana sandžaka Manastir identifikovali su se kao Bugari.[37] Uprkos ovoga, područja koja su uzeta iz vilajeta Manastir bila su kršćanska (65 %), dok su ostala područja koja su uzela Jugoslavija bila većinom muslimanska (59 %).

Tabela 15: Osmanlijska područja uzeta od strane Jugoslavije
Stanovništvo 1911.

Izvorni vilajeti

	Kosova	Manastir	Selanik	Ukupno
Muslimani	959.175	181.980	99.921	1.241.076
Grci	92.541	149.785	43.659	285.985
Bugari	531.453	199.938	50.378	781.769
Jevreji	3.287	5.454	1.125	9.866
Ostali	16.493	1.715	3.914	22.122
Ukupno	1.602.949	538.872	198.997	2.340.818

Konačno, kratka statistička prezentacija katastrofe. Tabela 16. izvedena je iz objavljenih popisa stanovništva Grčke, Bugarske i Turske, da pokaže poslijeratno (Prvi svjetski rat - op. prev.) muslimansko stanovništvo u regionima koje su te zemlje uzele od Osmanlijske carevine. Slično osmanlijskoj statistici ranije, brojke iz cenzusa su korigirane zbog namjernog smanjivanja.[38]

Tabela 16: Stanovništvo poslije ratova
Područja Grčke, Bugarske i Jugoslavije uzeta od Osmanlijske carevine

	Grčka 1923.	Bugarska 1920.	Jugoslavija[39] 1921.
Muslimani	124.460	179.176	566.478
Grci	1.773.964*	-	949.366*
Bugari	-	192,552*	-
Jevreji	65.569	704	6.103
Ostali	7.467	898	18.277
Ukupno	1,971,469	373,330	1,540,224

*Pravoslavni. Izvori: grčki, bugarski i jugoslavenski popis za nevedene godine.

Godine 1923. na području koje je uzela Grčka ostalo je 17 procenata od stanovništva iz 1911. Manje od 150.000 od 750.000 muslimana koji su živjeli u ovome regionu 1911. bilo je na područjima koja su bila predmet razmjene stanovništva, prema tome za ogromnu većinu ne može se reći da je napustila region dobrovoljno. Godine 1923., međutim, kršćanska populacija istog regiona se udvostručila.

Muslimansko stanovništvo u krajevima koje je uzela Bugarska i Jugoslavija, takođe je znatno opalo. U zemljama koje je osvojila Srbija/ Jugoslavija 46 % prijeratnih muslimana je ostalo, na teritoriji koje je osvojila Bugarska 55 %. (Ova područja takođe pokazuju opadanje kršćanske populacije - 11 % u zemljama koje je osvojila Jugoslavija i,

17 % u zemljama koje je osvojila Bugarska - što je djelimično posljedica ratova a djelimično migracije.)[40] Sve u svemu, 62 % muslimana napustilo je region.

Tabela 17: *Muslimani u osmanlijskim područjima uzeta od strane Grčke, Bugarske i Jugoslavije i muslimani koji su ostali u ovim zemljama.*

	Muslimani 1911.	Preostali muslimani	Razlike
Grčka	746.485	124.460	622.025
Bugarska[41]	327.732	179.176	148.556
Jugoslavija	1.241.076	566.478	674.598
Ukupno	2.315.293	870.114	1.445.179

Od 1.445.179 muslimana koji više nisu živjeli u osvojenom području osmanlijske Evrope 413.922 se pojavljuju kao useljenici u Tursku u toku i poslije Balkanskih ratova.[42] Između 1921. i 1926., 398.849 muslimana je došlo u Tursku, većinom kao dio razmjene stanovništva.[43] Oko 632.408 muslimana bili su ono što demografi zovu "gubitak stanovništva."[44] Dvadeset sedam posto muslimanskog stanovništva osvojene osmanlijske Evrope je umrlo.

U toku Prvoga svjetskog rata, rata čija je grozna smrtnost zauvijek zapamćena na Zapadu, zaraćene države su strašno patile, ali u toku rata stanovništvo Francuske ja palo samo za 1 %, dok u Britaniji nije bilo opadanja broja stanovništva. Muslimani osmanlijske Evrope izgubili su 27 % stanovništva. To je, tvrdim, značajan gubitak i nije pretjerano da to označimo kao katastrofu.

Dodatak I: *Metodologija i zbrajanje*

Metodologija primjenjena u ovome radu koristi model stabilne populacije da ocijeni i koriguje podbrojavanje u osmanlijskim brojkama stanovništva. Ove metode sam opisao na jednom drugom mjestu[45] i ovdje ću ih samo rezimirati.

Svi osmanlijski registri stanovništva nedovoljno uključuju žene i djecu. Ovaj fenomen, koji je uobičajen i za mnoge moderne zemlje u razvoju, a za muslimanske

zemlje posebno, lahko je uočljiv u starosnim piramidama izvedenim iz osmanlijskih podataka. U ovome radu, podaci o stanovništvu s obzirom na starosne grupe uzeti su iz *Istatistik-i Umumi* (Opća statistika) iz 1313. (hidžretske godine - op. prev.), koja daje takve podatke za svaku osmanlijsku pokrajinu. Da bih ispravio nedovoljno uključivanje djece, uzeo sam model stabilne populacije Coale i Demeny[46] ("Istok, stepeni smrtnosti 5 do 8) koji najbliže odgovara proporciji stvarnosti 15 godina i iznad i pretpostavlja da je proporcija grupe ispod 15 godina u stvarnom stanovništvu isto kao i u populacionom modelu.[47] Ženska populacija je nakon toga procijenjena da je brojčano istovjetna muškoj populaciji (tj. Ukupna populacija jednaka je dvostrukoj muškoj populaciji). Ovo nije potpuno zadovoljavajući postupak, pošto zasigurno potcjenjuje žensku populaciju.[48] Međutim, trenutno za ovo nema lijeka. Uopće, ja sam dopuštao grešku u pogledu navođenja manjih iznosa od stvarnog nego većih iznosa. Pošto su moje brojke često više od onih koje su ranije usvojene posebno u pogledu muslimana, politika navođenja manjeg broja od stvarnog izgleda najbolja.

Isti metodi koji su bili primjenjeni na osmanlijske statistike stanovništva primjenjeni su i na statistike objavljene od strane balkanskih kršćanskih zemalja.

Nikakav diferencijalni korekcioni faktor nije bio primjenjen na bilo koju podgrupu osmanlijskog stanovništva, pa se muslimansko-kršćanske proporcije uvijek pojavljuju istovjetno onima u izvornim osmanlijskim statistikama, premda su apsolutni odnosi ispravljeni i povećani. Korekcioni faktori koji su navedeni ispod i u Tabeli A 1. jesu faktori kojim je *ukupno* popisano stanovništvo pomnoženo da bi se dobila korigirana populacija.

Slijedeći redovi pokazuju opći postupak dobijanja broja stanovništva osmanlijskih evropskih pokrajina godine 1911. Postupak je naravno mnogo komplikovaniji nego što to ovdje izgleda i detaljne analize kalkulacija su na raspolaganju onima koji to žele.

Balkan do 1913. (Eric Goldstein, *Wars and Peace Treaties 1816-1991*, London-New York: Routledge, 1992)[39]

Korekcije po pokrajinama

Edirne: Populacione brojke iz 1317. M[49] Edirne *salname*[50] su korigirane sa 1.2196 i projektovane u 1911. Izvođenje stope rasta kojom bi se projektovale cifre bilo je teško zbog promjene granica Edirne. Stope rasta od .012 godišnje uzeta je na osnovu stope uočene između cifara publikovanih u *salnamama* 1310. i 1317. (.01184).[51]

Manastir: Cifre date u *salnami* Manastira iz 1324. M uzete su i korigirane za podbrojavanje sa 1.1465. One su projektovane iz godine u kojoj su iznosi iz *salname* 1324. M prikupljeni, 1908., u godinu 1911. korištenjem godišnje stope rasta (.10418) uočene između brojki publikovanih 1313. H i 1326. H.

Selanik: Uzete su brojke iz *salname* za Selanik 1322.[52] korigirane sa 1.1589. One su projektovane u 1911. korištenjem stope uočene između iznosa objavljenih 1313. i 1322. - .0942 godišnje.

Iškodra: Brojke stanovništva u vilajetu Iškodra su najmanje pouzdane u cijeloj osmanlijskoj Evropi. Jedino *salnama* iz 1312. približno je tačna. Uslijed grešaka, starosne grupe iz 1313. *Istatistik-i Umumi* nisu mogle biti korištene, pa je pretpostavljen korekcioni faktor 1.2 i stopa povećanja od .01.[53] Procjene za 1911. su definitivno manje od stvarnog broja.

Yanya: Brojke iz 1326. *Ihsaiyat-i Maliye*[54] *uzete su, korigirane sa 1.0283 i projektovane u 1911-u sa stopom povećanja od .0505 godišnje.*

Kosova: Dok je osmanlijski popis Kosova relativno pouzdan za mušku populaciju, on je veoma deficijentan za žensku, čiji je broj uveliko ispod stvarnoga. Kosovsko stanovništvo je projektovano iz brojki 1311. *salname*[55] *(korekcioni faktor 1.5056) u godini 1911., sa stopom povećanja od .01414 godišnje.*[56]

Tabela A 1: Model stanovništva i korekcioni faktori

	Stepeni smrtnosti	GRR	Korekcioni faktor
Edirne	6	3.0	1.2196
Iškodra			1.2000*
Kosova	6	3.0	1.4056
Manastir	7	3.0	1.1465
Selanik	7	2.5	1.1589
Yanya	5	2.5	1.0283
Jugoslavija	6	3.0	1.1112
Grčka	8	2.5	1.0602
Bugarska		korekcija nepotrebna	

*procjena

Dodatak II:
Osmanlijski okruzi unutar novih granica balkanskih država

Slijedaća tabela pokazuje Osmanlijske *kaze* koje su sačinjavale područja odsječena od Osmanlijske carevine u Evropi. U većini slučajeva nove granice balkanskih država slijedile su granice *kaza*, mada su se u nekoliko slučajeva granice blago razlikovale, pošto osmanlijske statistike stanovništva ispod nivoa *kaza* za sada nisu dostupne. Granice *kaza* su korištene za tabelu. U ovoj tabeli *kaze* uključene u pojedinu državu su navedene nakon imena njihovog *sandžaka.* “Sve” znači da je cijeli sandžak ili vilajet uključen.

Osmanlijska administrativna podjela
Vilajet (vilayeti) = pokrajina
Sandžak (sancagi) = potpokrajina
Kaza (kazasi) = okrug

Osmanlijski okruzi koje je uzela Grčka

Vilajet Manastir

Sandžak Manastir: kaza Florya

Sandžak Goriče: kaza Kesriye

Sandžak Serfiče: sve

Vilajet Selanik

Sandžak Selanik: kaze Selanik, Kesendire, Karaferya, Yenice-i Vardar, Vodine, Langada, Avrethisar, Katrin i Ineroz

Sandžak Seres: kaze Seres, Zihne i Demirhisar

Sandžak Drama: sve

Vilajet Janya

Sandžak Janya: kaze Yanya, Koniča, Aydonat, Filat i Mečo

Sandžak Preveze: sve

Vilajet Edirne

Sandžak Edirne: kaza Dimetoka

Sandžak Gumulcine: kaze Gumulcine i Eskice

Sandžak Dedeagač: kaze Dedeagač i Sofolu

Osmanlijski okruzi koje je uzela Jugoslavija

Vilajet Manastir

Sandžak Manastir: kaze Manastir, Derlice, Kirčova i Ohri

Sandžak Dibre: Dibre, Dibre-i Zir i Rakalar

Vilajet Selanik

Sandžak Selanik: Gevgeli, Doyran, Istrumca i Tikveš

Vilajet Kosova - sve

Osmanlijski okruzi koje je uzela Albanija

Vilajet Manastir

Sandžak Dibre: kaza Mat

Sandžak Elbasan: sve

Sandzak Goriče: kaze Goriče, Istarova i Kolonya

Vilajet Yanya

Sandžak Yanya: kaza Leskovik

Sandzak Ergiri: sve

Sandžak Berat: sve

Vilajet Iškodra - sve

Osmanlijski okruzi koje je uzela Bugarska

Vilajet Selanik

Sandžak Seres: kaze Menlik, Razlik, Petrič, Cemaai Bala i Nevrokop

Vilajet Edirne

Sandžak Edirne: kaze Orta Koy i Cisr-i Mustafa Paša

Sandžak Kirk Kilise: kaze Altabolu i Tirnova

Sandzak Gumulcine: kaze Daridere, Egridere, Kuš Kavak i Ahi Čelebi

Autor:

Justin McCarthy, profesor na Univerzitetu *Louisville, Kentucky (USA)*. Specijalist za društvenu historiju i historijsku demografiju Bliskog istoka i Osmanlijske carevine.

Izvor: "The Population of Ottoman Europe Before and After the Fall of the Empire" u III Congress on the Social and Ecomic History of Turkey Princeton University 24-26 August 1983, Proceedings edited by Heath W. Lowry and Ralph S. Hattox (Istanbul - Washington - Pariz: ISIS, 1990.), 275.-298.

Prijevod: Hamida Karčić

Bilješke

[1] Pokrajine (*vilajeti*) Edirne, Selanik, Yanya, Kosova, Manastir i Iškodra. Tabele od 4 do 9 navode okruge (pod-okruge) u svakoj pokrajini.

[2] Za različite tvrdnje pogledaj naprimjer: Fikret Adanir, *Die Makedonische Frage* (Wiesbaden, 1979.), posebno str. 5-11; Donation Carnegie pour la Paix, *Enquete dans les Balkans* (Paris, 1914.), str. 8.-12. i 184.-185.; J. Ivanoff, *Les Bulgares devant le Congres de la Paix,* str. 47.,144., Stilpon P. Kyriakides, *The Northen Ethnological Boundries of Hellenism* (Thessaloniki, 1955.); Gustav Weigand, *Ethnographie von Makedonien* (Leipzig, 1924); A. Antoniades, *Le developpement economique de la Thrace* (Athens, 1922.); A. A. Pallis, "Racial Migrations in the Balkans during the years 1922.-1914.," *The Geographic Journal,* 66 (no. 4, October, 1925.): 315.-331., i druge citirane ispod. Začuđujuća činjenica vezana za bugarske, srpske i grčke navode jest da oni uopće ne spominju muslimansko stanovništvo, niti ga ubrajaju u svoje analize. Grčko i bugarsko stanovništvo nekog područja često je bilo upoređivano da bi se utvrdilo koje je brojnije (i tako bilo vladajuće), ignorirajući činjenicu da je muslimansko stanovništvo bilo brojnije.

[3] D. M. Brankoff, *La Macedoine et sa population chretienne* (Paris, 1905). str. 17. Stvarne brojke su: 501.110 Bugara,147.097 Grka, 393.612 muslimana, 25.421 "Koutzovalaquesa", 234 "Albanaca (kršćana)."

[4] Justice for Greece Committee, *The Hellenic Character of Northen Epirus* (Washington, nema datuma), odakle je statistika preuzeta, jedan je primjer publikovane propagande. Vidi takođe: Christ Christides, *Le Camouflage Macedonien a la huniere de faits et des chiffres* (Athens, 1949.), str. 32.-36.

[5]*La population de la Turquie et de la Bulgarie au XVIIIe et XIXe siecle : recherches bibliographico-statistiques* (Sofia, 1915.-1935.).

[6] Vidi Brankoff i bezbroj izvora kod Michoffa.

[7] Kyriakides, *The Northern Ethnological Boundries of Hellenism,* str. 52.

[8] Vidi Adanir, Camegie, i ostale spomenute ispod.

[9] U stvari, ovo mora da je osmanlijski administrator Huseyin Hilmi Paša, koji je preuzeo zadatak sabiranja populacione statistike kao dio generalnog sređivanja populacione statistike cjelokupnog Carstva 1904.-1905. Vidi opise ove kolekcje u "Avant-Propos" u *Tableau indiquant le nombre des divers elements de la population dans l'Empire Ottoman au 1er Mars 1330 (14 Mars 1914).* (Istanbul, 1919.).

[10] Naprimjer, osmanlijski podaci za Pokrajinu Selanik (nekorigirani), kao što su dati u 1322. (1904.) *Selanik Vilayeti Salnamesi* bili su:

Grci	313.709
Bugari	213.999

Očigledno, broj Grka je povećan u “Hilmi Pašinoj statistici”, broj Bugara je smanjen, kao što se moglo i očekivati, pošto je “Hilmi Pašina” statistika uvijek bila citirana u grčkim izvorima.

[11] Vidi Justin McCarthy, “Greek Statiatics on Ottoman Greek Population,” *International Journal of Turkish Studies* I (2), 1980, str. 66-76, i Dimitri Kitsikis, *Propagande et pressions en politique internationale: la Grece et ses revendications a la Conference de la Paix (1919-1920)* (Paris, 1963), posebno str. 163-178. Profesor Kitsikis je nepobitno pokazao prirodu statističkog falsificiranja. Želim da mu se zahvali što mi je skrenuo pažnju na svoju knjigu.

[12] Vidio sam članak koji izveden iz *Courrier d'Orient* i posebno publikovan kao *Ethnographie des vilayets d'Adrinopole (sic), de Monastir, et Salonique* (Constantinople, 1878.). Sam članak ne tvrdi da su njegove statistike službene.
Tom koji je pripremio Ivanoff takođe nabraja veći broj francuskih, njemačkih,i drugih procjena stanovništva koji podupiru bugarski navod. Jedine osmanlijske statistike koje su prezentirane bile su falsifikat. Pošto je ova knjiga napisana sa ciljem da bude predmet Pariske mirovne konferencije, ona prema tome odražava službeni stav bugarske vlade.

[13] Apologete svake kršćanske “strane” su krivotvorili statistike stanovništva za kongres. Kao jedan primjer bugarskih podnesaka, vidi Velika Britanija, F.O. 608/118/7199 koji daje vrlo detaljne (i falsificirane) statistike navodno podnijete od strane Bugarske patrijaršije.

[14] 81.673 muslimana, 6.224 Bugara. Broj muslimana bio je najvjerovatnije manji prije 1876.

[15] Carnegie, str. 9.

[16] Vidi bilo koji popis osmanlijskog stanovništva dat ispod. Za tehnički opis osmanlijske registracije žena vidi Justin McCarthy, *Muslims and Minorities: the Population of Ottoman Anatolia at the End of the Empire (New York, 1983.), str. 4.,5., 163. i 164.*

[17] *Nikakva pažnja nije ovdje data zapadnoevropskim procjenama osmanlijskog stanovništva. Evropske procjene stanovništva bile su gotovo uvijek pogrešne. Postoji razlog, šta više, da se izbjegnu sve evropske statistike stanovništva velikih područja Osmanlijskog carstva, čak i statistike koje su blizu tačnosti. Zapadni Evropljani i Amerikanci bili su nezaobilazno zavisni od podataka sakupljenih (ili izmišljenih) od strane onih koji su bili “na licu mjesta” - Osmanlija, Bugara, ili Grka. Oni nisu imali načina da ocijene tačnost statistike koje su primili iz različitih izvora. Uslijed toga, zapadnoevropske procjene balkanskog stanovništva mogu biti pouzdane koliko i izvorno brojanje na kojem se zasniva ili čak i manje.*
- Daleko je najbolje uzeti izvorne brojeve. Oni koji su zainteresirani za evropske procjene osmanlijskog stanovništva trebali bi konsultirati Michoffove brojne naslove ili različita izdanja od “Die Bevolkerung der Erde” u Petermann's Geographiscen Mitteilungen (Gotha, posebno brojevi iz 1880. i 1901.).

Jedna vrsta evropske procjene osmanlijskog stanovništva mogla bi biti korisna, zato što odražava stvarno brojanje stanovništva od strane Evropljana - konzularni i vojnoobavještajni izvještaji sa malih područja. Međutim, čak i ove bi trebalo koristiti sa velikom pažnjom, zato što su Evropljani rijetko indicirali da li je njihova statistika bazirana na njihovom ličnom brojanju ili na brojanju drugih, možda nepouzdanih izvora. Za područje osmanlijske Evrope, vidi Velika Britanija, Admiralty War Staff, Intelligence Division, *A Handbook on Serbia, Montenegro, Albania, and Adjacent Parts of Greece,* (I.D. 1096) (London, 1916.), i *A Handbook of Macedonia and Surrounding Territories* (I.D. 1114) (London, 1920.).
Najgori zapadnoevropski i američki komentatori bili su strani zagovornici balkanskih kršćanskih zemalja, koji su brzo usvojali propagandu svojih favorita, kao nepobitnu istinu. Zbog nedostatka historijskih povezanosti i saosjećanja, samo je nekoliko zapadnjaka držalo stranu Bugarima ili Turcima, Helenofili su bili i ostali, istaknuti branioci grčkih interesa. Za primjer služe brojne publikacije Američko-helenskog udruženja. Čak inače priznati i kompetentni istoričar, kao što je Douglas Dakin, izgubio je svoju objektivnost kada je pisao o balkanskim narodima. U *The Greek Struggle for Macedonia, 1897-1913* (Thessaloniki, 1966), Dakin je prihvatio u cjelini grčke statističke navode. On je odbacio sve osmanlijske statistike jednom frazom - "Turski podaci su netačni," bez nuđenja bilo kakvog dokaza. Sumnjam da je on ikada vidio osmanlijske populacione statistike.

[18] Vidi McCarthy, *Muslims and Minorities,* Dodatak četiri; Kemal Karpat, "Ottoman Population Records and the Census of 1881/2-1893," IJMES 9 (2), May, 1978, i Stanford J. Shaw, "The Ottoman Census System and Population," IJMES, 9 (3), August, 1978.

[19] Da bi cenzus bio odgovarajući popis stanovništva mora biti nov a cjelokupna zemlja prebrojana u isto vrijeme. Ni jedan od ovih uslova nije ispunjen u osmanlijskim "statistikama." Listu kasnih osmanlijskih "popisa" vidi kod McCarthy, *Muslim and Minorities,* Dodatak jedan.

[20] Ono što nije poznato jest koliko je ljudi bilo prisiljeno od strane gerilskih bandi ili komšija da se registruju kao nešto drugo a ne da izrazi vlastito religijsko opredjeljenje. U Makedoniji, prisila je, čini se, bila primjenjivana od strane i Grka i Bugara. Historičari makedonskih kriza spominju sve ove aktivnosti. Za arhivske reference, vidi Velika Britanija F. O. 371/202 i ostale dokumente o Makedoniji u 371 razredu - neki su navedeni u G. P. Gooch i Harold Temperly, *British Documents on the Origins of the War,* vol. 5 (1928.). Vidi takođe F. R. Bridge, *Austro-Hungarian Documents Relating to the Macedonian Struggle, 1896-1912.* (Thessaloniki, 1976.). Međutim, može se s razlogom biti siguran da su lica registrirani kao Bugari pripadali slavenskoj govornoj grupi. Izvjestan procenat onih koji su bili Grci po vjeri mogli bi da budu, takođe, slavenskog govora.

[21] Vidi Justin McCarthy i J. Dennis Hyde "Ottoman Imperial and Provincial Salnames," *MESA Bulletin,* 13 (2, Dec., 1979.), str. 10.-20.

[22] Naprimjer, vidi Maliye Nezareti, *Ihsaiyat-i Maliye, 1326* (Istanbul, 1328.) ili Nezaret-i Umur-i Nafia, *Devlet-i Aliye-yi Osmaniye'nin 1313 Senesinde Mahsus Istatistik-i Umumisi* (Istanbul, 1315.).

[23] Karpat, n.dj.; Justin McCarthy, *The Arab World, Turkey and Balkans* (Boston, G.K. Hali, 1983.), str. 60.-88.; i Stanford J. Shaw, "The Population of Istanbul in the Nineteenth Century," *IJMES* 10(2), May, 1979., str. 265.-277.

[24] Za najdetaljniji primjer, vidi *Muslims and Minorities,* posebno poglavlje dva i dodatak jedan.

[25] Vidi dodatak jedan za metodologiju, korekcije i projekciju.

[26] Za Grke, vidi mapu u Carnegie i Colocotronis. Za Bugare, vidi mapu kod Ivanoffa, kao i Carnegie mapu.

[27] Tako isključujući područje Yanya vilajeta, koji je često bio uključen u Makedoniju od strane Grčkih apologeta i uključujući više sjevernih područja.

[28] Bugari su bili najveća kršćanska grupa. Samo strašne smicalice mogle bi kreirati Makedoniju u kojoj bi bilo više Grka pravoslavnih nego Bugara pravoslavnih. Muslimani bi, u bilo kojem slučaju, bili najveća pojedinačna grupa.

[29] Za građu o razmjeni stanovništva, vidi Stephen P. Ladas, *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece, and Turkey* (New York, 1932.), i Andre Wurfbain, *L'Echange Greco-Bulgare des minorites ethniques* (Lausanne, 1930.). Nisam našao objektivni prikaz razmjeni stanovništva.

[30] 1313 *Istatistik-i Umumi* (str. 27.) daje 276.386 useljenika u Osmanlijsko carstvo u 1293. (1876.) i 198.000 u 1294. (1877.). Uzimajući u obzir zbrku koja je vladala u to vrijeme, ovo su zasigurno manje brojke od stvarnih.

[31] 2,3 miliona muslimana od 4,1 miliona cjelokupnog stanovništva, ili 56%.

[32] 2,8 miliona muslimana od 4,4 miliona cjelokupnog stanovništva, ili 64%.

[33] U nedostatku komparativne poslijeratne statistike, nisam pokušavao analizirati stanovništvo Albanije. Bilo ko da želi pokušati ovaj zadatak, može početi sa radom M.R. Almagia, "Il territorio d'ocupazione italiana in Albania e l'opera dell'Italia,"*Rivista Coloniale* XIII, no.5 (1918.); M.R. Almagia, "La popolazione della zona d'occupazione italiana dell'Albania meridionale,"*Rivista Geographica Italiana* XXV, nos. 6,8 (1918.); J. Bourcart, "La population de l'Albanie," *La Geographie* XXXVI i XXXVII (1922); J. Bourcart, "Tableau des villages administres par la France dans les cenfins Albanais," *Revue de Geographie* X (1922.); Haxhi Bardhi, "Recensamintele populatici in Republica Populara Albania," *Revista de Statistica,* VII (1957.), str. 3.-20. Svi ovi članci daju nepotpune brojke stanovništva.

[34] Neki nagovještaji dolaze iz egzodusa Bugara sa područja uzetih od strane Grka poslije Prvoga svjetskog rata. Oni koji su ostali bili su razmijenjeni u grčko-bugarskoj razmjeni stanovništva.

[35] Pogledaj tabelu 4. i 5. Neka područja koja su na kraju pripala Grčkoj bila su pod upravom saveznika neposredno poslije rata, te su popisi obavljeni. To je rezultiralo, međutim, u velikom podbrojavanju stanovništva. Vidi, J. Bourcart, "La Thrace Occidentale administree par la France," *Revue Politique et Parlementarie* CVI (1921.), str. 442.-456.

[36] Drugi okrug, Ahtabolu *Kazasi,* bio je 65% grčki. Svi ostali okruzi imali su brojne muslimanske manjine. Treba naglasiti da su ovi "Bugari" bili pripadnici Bugarske pravoslavne crkve. Njihova jezička grupa nije poznata.

[37] 57%. Da li su se stanovnici Manastir *vilayeti* osjećali Makedoncima ili Bugarima nikad se neće saznati. Religijski, oni su bili Bugari, ali to područje danas je dio Jugoslovenske Makedonije. Uz bugarske i grčke apologete spomenute ranije, vidi članak Kiselinovskog, "National Structure of the Population in Aegean Macedonia (1900.-1913.)," *Macedonian Revue,* vol. 8, no. 2, str. 145.-152., koji podržava makedonsku poziciju.

[38] Vidi dodatak 1. Statistike u Tabeli 16, kao i informacije o državnim granicama, su izvedene iz popisa i statističkih godišnjaka Grčke, Bugarske, i Jugoslavije. Za informacije o statističkim izvorima balkanskih država, vidi standardne izvore, kao što su Teksaške bibliografije popisa. Dva članka napisana od strane Leszeka A. Kosinskog su dobar sažetak i uvod u materijale: "Population Censuses in East-Central Europe in the Twentieth Century," *East European Quaterly,* V, no. 3 (1971.), str. 279.-301., i "Statistical Yearbook in East Central Europe," *Zeitschrift fur Ostforschung,* vol. 23 (1974.), str. 137.-147.

[39] Vardarska banovina. Granice su otprilike iste i mikro statistika za ovo područje nije dostupna.

[40] Nemoguće je reći šta je bila migracija, a šta smrt.

[41] Muslimansko stanovništvo onoga što su bile osmanlijske *kaze* Ahtabolu i Tirnova procijenjeno je s obziron da presjek stanovništva na osnovu religije i okruga nije bio dostupan za 1920. Pretpostavilo se da su muslimani imali isti procenat u ovim *kazama* kao i u cijelokupnoj provinciji (Burgas).

[42] Ladas (str.16.) citira "zvanične statistike turskog ministarstva unutrašnjih poslova" dajući cifru od 413.922. Ja nisam vidio ovu statistiku nigdje drugo, ali nema razliga za sumnju u tačnost, posebno što nema znakova da ona pomaže bilo kojoj "strani" u statističkoj borbi za Balkan.
Više o ovim migracijama, sa jedne tačke gledišta, vidi Ath. Angelopoulos, "Population Distribution of Greece Today According to Language, National Consciousness, and Rel;igion," *Balkan Studies* 20 (1), 1979., str. 123.-132., i G. Zotiades, *The Macedonian Controversy,* Thessaloniki, 1961., str. 39. i 40. (citirano u Angelopoulos).

[43] Ovo su zvanični podaci, od kojih se može očekivati da prikrivaju izvjestan broj neregistriranih migracija. Međutim, s obzirom da su izbjeglice došle preko dobro čuvanih tursko-grčkih granica neregistriranih useljenika trebalo bi biti vrlo malo. Vidi

takođe slijedeće izvore, koje sadrži iste brojeve izbjeglica: Antoniades, *Le developpement economique de la Thrace,* Athens, 1922.., str. 217., i A. Toynbee, *The Western Question in Grecee and Turkey, London, 1922., str. 138.* Svi daju iste brojeve, citiraju isti izvor - osmanlijsko Ministarstvo za izbjeglice.
Antoniades procjenjuje da se radi oko 500.000 izbjeglica koji nisu ubrojani u gore spomenutom ukupnom broju, dok Toynbee i Ladas to ne čine. Međutim, Antoniades navodi da su ovi *"les personnes aisees et les employes du Gouvernement avec leurs familles."* Može se, mislim, pretpostaviti da je bilo malo *"personnes aises"* i da su većina u toj grupi bili vladini službenici i njihove porodice. Kao takvi, oni nisu bili uključeni u osmanlijske registre lokalnog stanovništva balkanskih provincija i tako da nisu ni bili smatrani izbjeglicama. Čak i u tom slučaju, broj od 500.000 izgleda apsurdno veliki, osim ukoliko Antoniades u to uključuje vojnike, koji bi se mogli zvati "vladini službenici."

[44] To jest, broj koji je ostao na kraju perioda, oduzet od broja koji je bio na početku perioda. Djeca rođena u ovom periodu i pojedinci umli prirodnom smrću nisu bili ubrojani u iznose populacionih gubitaka. Ja nisam uključio ni u koju analizu izbjegličkog broja mogućnost velike grupe muslimanskih izbjeglica iz Jugoslavije da preživi u Albaniji. Svi pokazatelji govore da su šanse opstanka takvih izbjeglica bile minimalne. (Za dokaz ovome, vidi F.O. 371-1762-50886, 371-1762-53682, i 371-1762-55161.)

[45] Vidi *Muslims and Minorities,* dodatak 4.

[46] Ansley J. i Paul Demeni, *Regional Model Life Tables and Stable Populations* (Princeton, 1966.).

[47] Opća stopa reprodukcije (GRR) na Balkanu čini se, prema mojoj analizi, da je između 2,5 i 3,0. Prvi broj bi mogao biti tipičan za kršćansko stanovništvo, a drugi za muslimansko. GRR od 3,0 bio je uobičajen u istom periodu među Anadolcima (*Muslims and Minorities,* Dodatak 4). Za informaciju o plodnosti balkanskih zemalja, vidi tomove sponzorirane od strane CICRED za 1974. - Međunarodnu godinu populacije: D.Trichopolus i G. Papaevangelou, *The Population of Greece,* Athens, 1978. (?), posebno str. 9.-33.; Jugoslavija, Demografski istraživački centar, Institut društvenih nauka, *The Population of Yugoslavia,* 1974., posebno str. 8.-25., Nicolas Nacumov, Ivan Stefanov, i Zdravco Sougarev, *La Population de la Bulgarie,* Sofia, 1974.

[48] *Muslims and Minorities,* dodatak 4.

[49] *Salname* koje navode *mali* finansijske godine kao datum publikacije su ovdje označene sa M (npr. 1217M).
Hidžretske godine su navedene bez ikakvih naznaka (npr. 1317).

[50] Pokrajinske *Salname* saopćavaju broj stanovništva od prije dvije, tri, ili ponekad više godina prije datuma njihovog publikovanja. Uzimajući u obzir vrijeme potrebno za kompilaciju i publikovanje, to je i razumljivo. 1317M *salname* je štampana u finansijskoj godini 1317. (1901.-1902.), ali ja sam pretpostavio da su podaci o stanovništvu

bili registrirani 1899. (Vidi *Muslims and Minorities,* poglavlje 2 za objašnjenje o kompilaciji i procesu publikovanja.)

[51] Gumulcine *sancagi* nije bio uključen u analizu stope povećanja zbog neregularnosti u kalkulaciji ili štampanju podataka za 1310. godinu.

[52] Pretpostavlja se da je to 1902.

[53] Ovo pretpostavlja tipičnu "muslimansku plodnost" od otprilike 3.0 GRR, što je primjećeno i kod ostalih muslimanskih naroda Balkana i Anadolije, te relativno visoka smrtnost. S obzirom na nizak standard razvoja pokrajine Iškodra, takva pretpostavka čini se razumnom.

[54] N. dj.

[55] Pretpostavlja se da je to 1890.

[56] Vidi opise u Bugarskom statističkom godišnjaku.

IZVORI

Ekmeleddin Ihsanoglu, *Historija Osmanske države i civilizacije*, Sarajevo, Orijentalni institut, 2004, 1-158.

Halil Inalcik, *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600* (London: Phoenix Press, 2000).

Benjamin Braude i Bernard Lewis, „Introduction“ u B. Braude i B. Lewis, ed., *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society,* New York, Holmes & Meier Publishers, 1982, tom I, str. 1-33.

Ekmeleddin Ihsanoglu, *A Culture of Peaceful Coexistence*, Istanbul, IRCICA, 2004, str. 39-67.

Bernard Lewis, *The Muslim Discovery of Europe*, New York, W. W. Norton & Company, 1982., 29-57, 100-133, 151-170, 171-184, 221-238, 295-308.

Asli Čirakman, *From the 'Terror of the World' to the 'Sick Man of Evrope': European Images of Ottoman Empire and Society from the Sixteenth Century to the Nineteenth,* New York, Peter Langan, 2005, 1-5, 183-192, 201-208, 213-217.

Fikret Karčić, *Muslimani Balkana: ¨Istočno pitanje¨ u XX. vijeku*, Tuzla, 2001, 15-63.**Hronologija historije Osmanske države**

HRONOLOGIJA HISTORIJE OSMANSKE DRŽAVE

1261.-1300. Osnivanje gazijskih kneževina Mentese, Aydin, Saruhan, Karesi i Osmanske u zapadnoj Anadoliji.

1290.-1324. Osman I

1324.-62. Orhan

1326. Osmansko osvajanje Burse.

1331. Osmansko osvajanje Nikeje (Iznik).

1335. Pad Mongolskog carstva u Iranu.

1354. Osmansko zauzimanje Ankare i Galipolja.

1361. Murat osvaja Adrianopol (Edirne).

1362.-89. Murat I

1363.-1365. Osmanska osvajanja u južnoj Bugarskoj i Trakiji. Osvajanje Filipolisa (Plovdiva).

1371.-73. Osmanska pobjeda nad srpskim velikašima Vukašinom i Uglješom kod Černomena na Marici. Bizantija i balkanski vladarai priznaju osmansko sizerenstvo.

1385. Osmansko osvajanje Sofije.

1389. Bitka na Kosovu (15. VI). Pobjeda protiv koalicije balkanskih zemalja.

1389.-1402. Bajezit I

1396. Bitka kod Nikopola (25. IX).

1402. Bitka kod Ankare (Angore, 28. VII). Kolaps carstva Bajazita I. Timur preotima Smirnu (Izmir) iz ruku ivanovaca.

1403.-1413. Samoubistvo Bajazita kod Akšehira (8. III). Timur obnavlja anadolske kneževine. Građanski rat između Bajazitovih sinova.

1413.-21. Mehmet I

1421.-44. **Murat II**

1423.-1430. Solun pod mletačkom vlašću. Osmansko-mletački rat.

1425. Osmanlije pripajaju Izmir i ponovo zauzimaju Mentese i Teke.

1439. Murat II osvaja Smederevo. Kraj nezavisne Srbije. Bosanski kralj plaća danak Osmanlijama.

1443. Hunyadi vodi napad na Balkan. Bitka kod Zlatice (25. XII). Skender-begova pobuna u sjevernoj Albaniji.

1444. Mir između Ugarske i Osmanskog Carstva (Edirne, 12. VI). Obnova Srbije. Mir između Osmanlija i Karamanija.

1444.-46. **Mehmet II, Fatih**

1446.-51. **Murat II**

1448. Pohod Murata II protiv Skender-bega. Druga bitka na Kosovu (17.-19. X).

1451.-81. **Mehmet II, Fatih**

1453. Opsada Carigrada (6. IV– 29. V). Pad Pere.

1459. Zauzimanje Smedereva (juni). Osvajanje Amastrisa (Amasre). Pio II proglašava križarski rat.

1460. Osvajanje Moreje.

1461. Osvajanje Džandarijske kneževine i Trapezuntskog carstva.

1463.-1479. Rat s Mletačkom republikom. Mlečani ponovno drže Moreju. Mehmed II osvaja Bosnu. Ugarski kralj u Jajcu (16. XII).

1468. Smrt Skender-bega (17. I). Mehmed II osvaja Karaman (ljeto). Otpor turkmenskih plemena u gorju Toros.

1473. Bitka kod Baškenta (Otluk-beli) (11. VIII).

1475. Osvajanje đenovskih naseobina na Krimu.

1481.-1512. **Bajezit II**

1484.-1491. Rat s egipatskim Memlucima.

1499.-1503. Rat s Mlečanima.

1512.-20. **Selim I**

1514. Selim zadaje poraz šahu Ismailu kod Čaldirana (23. VIII).

1516. Osvajanje Dijarbekira (april). Pokoravanje istočne Anadolije.

Selim pobjeđuje Memluke kod Merdž Dabika (24. VIII). Selim u Halepu.

1517. Bitka kod Rejdanijje (22. I). Otpor Tuman Beja u Kairu. Šerif Mekke pokorava se (17. I).

1520.-66. Sulejman I, Kanuni

1521. Osvajanje Beograda (29. VIII). Poraz i pogubljenje Džanbardija Gazalija u Siriji (februar).

1522. Osvajanje Rodosa (21. I).

1526. Bitka kod Mohača (29. VIII). Sulejman I u Budimu (10. IX). Ivan Zapolja postaje kralj Ugarske (10. XI).

1529. Sulejman opsjeda Beč (26. IX – 16. X).

1534. Osvajanje Tabriza (13. VIII). Sultan Gilana postaje vazal. Sulejman I u Bagdadu.

1537. Rat s Mlečanima.

1538. Egipatski namjesnik Sulejman-paša dolazi ispred Diua u Indiji (4. IX).

1541. Pripojenje Ugarske.

1553.-1555. Rat s Iranom. Sulejman I u Ergeli (Karaman). Pogubljenje njegovog sina Mustafe.

1565. Opsada Malte (20. V-11. IX).

1566.-74. Selim II

1569. Osmanski pohod protiv Rusa. Projekat kanala Don-Volga i opsada Astrahana (septembar). Francuske kapitulacije.

1570. Mirovni pregovori s ruskim carem. Uluč Ali zauzima Tunis (jan.). Pohod na Kipar. Osvajanje Nikozije.

1571. Bitka kod Lepanta (7. X).

1573. Mirovni sporazum s Mletačkom republikom. Obnova mira s rimsko-njemačkim carem (3. X).

1574.95. Murat III

1578. Umorstvo velikog vezira Sokollu Mehmeda-paše (Sokolovića). Rat s Iranom (proljeće). Pripojenje Gruzije, Širvana i Derbenta. Bitka kod Alcazara u Maroku (4. VIII).

1580. Engleske kapitulacije.

1589. Janjičarska pobuna u Istanbulu (3. IV).

1591.-1592. Nove janjičarske pobune i promjene u vlasti.

1593. Pobuna spahija u Istanbulu (27. I). Sinan-paša postaje veliki vezir. Osmanski poraz kod Siska (20. IV). Rat s Austrijom (počeo u jesen i trajao do 1606.). Sinan-paša u Ugarskoj.

1595.-1603. Mehmet III

1596. Nemiri dželalija u Anadoliji.

1603.-17. Ahmet I

1603.-39. Iranski ratovi.

1606. Mirovni ugovor između Osmanlija i Habsburgovaca na ušću Žitve.

1609.-1610. Suzbijanje Dželalijskog ustanka.

1612. Osmansko-iranski sporazum. Izdavanje kapitulacija Holanđanima.

1617.-18. Mustafa I

1618. Mir s Iranom. Osmansko povlačanje iz Azerbejdžana.

1618.-22. Osman II

1621. Pohod Osmana II na Poljsku (Pohod na Hoćin).

1622. Osman II biva ubijen; Mustafa I ponovo sultan do 1623.

1623.-40. Murat IV

1624.-28. Bune u M. Aziji. Anarhija u Istanbulu.

1624.-37. Kozaci napadju obalu Crnog mora.

1624.-39. Rat sa Iranom. Pad Bagdada i njegov povrat 1638.

1632. Murat stavlja državu pod kontrolu.

1635. Pohod Murata IV na Erivan.

1637. Pad Azova u ruke Kozaka. Povraćen 1640.

1638. Pohod na Bagdad i zauzeće Bagdada.

1640.-48. Ibrahim I

1645.-69. Rat s Venecijom. Invazija Krete.

1648.-56. Venecijanci blokiraju Dardanele.

1648. Svrgnuće sultana Ibrahima, stupanje na prijestol Mehmeta IV. Opsada Kandije.

1648.-87. Mehmet IV

1648.-51. Majka maloljetnog sultana Mehmeta IV, Kosem upravlja državom.

1649.-51. Janjičari dominiraju u Istanbulu a dželalije u azijskim provincijama.

1651.-55. Anarhija u Istanbulu. Venecijanska blokada se nastavlja.

1656. Početak vladavine porodice Koprulu.

1656.-59. Centralna vlada ponovo uspostavila kontrolu nad janjičarima i u provincijama.

1657. Prekinuta venecijanska blokada Dardanella.

1658.-59. Ponovna uspostava osmanske kontrole nad Transilvanijom i Valahijom.

1661.-76. Koprulu Fazil Ahmet veliki vezir.

1663. Rat s Habsburgovcima.

1664. Poraz kod St. Gottharda i Vasvarski sporazum.

1669. Zauzeće Kandije. Kreta u potpunosti ulazi pod osmansku upravu.

1672. Pohod na Poljsku. Zauzeće Kamaniče (Kamaniec). Budžaški sporazum.

1676.-83. Kara Mustafa veliki vezir.

1677.-81. Nadmetanje s Rusijom oko Ukrajine.

1683. Druga opsada Beča i veliki poraz.

1685. Gubitak Udžvara (Neuhausel).

1686. Pad Budima.

1687. Svrgnuće Mehmeta IV. Stupanje na prijestol Sulejmana II. Pad Egrija. Kovanje *mankure* (novčanice) sa nominalnom vrijednošću od 1 akče.

1687.-91. Sulejman II

1688. Gubitak Beograda.

1689. Austrijanci na Kosovu. Rusi napadaju Krim.

1690. Pad Kanjiže. Povrat Beograda. Utvrđivanje carinskih dažbina koje imaju plaćati Francuzi u Egiptu na iznos od 3%.

1691.-95. Ahmet II

1691. Poraz kod Slankamena.

1695.-1703. Mustafa II

1696. Osmanski protunapad u Mađarskoj.

1697. Poraz na Zanti.

1698. Karlovački mirovni sporazum.

1700. Potpisivanje Istanbulskog sporazuma sa Rusima.

1703. Pobuna vojske u Edirnama. Smjena sultana Mustafe II.

1703.-30. Ahmet III

1711. Pobjeda na Prutu nad Rusima.

1714.-18. Rat s Venecijom. Povrat Moreje.

1716. Osmansko-austrijski rat, poraz kod Varadina. Gubitak Temišvara. Na tržište izlazi zlatnik *findik*.

1717. Pad Beograda.

1718. Požarevački mirovni sporazum sa Austrijom i Venecijom. Moreja povraćena, a veliki dijelovi Srbije i Valahije predati Austriji.

1723.-27. Rat s Iranom. Osmanlije zauzimaju Azerbejdžan i Hamadan.

1730.-36. Iranski protunapad. Gubitak Azerbejdžana i zapadnog Irana.

1730.-54. Mahmut I

1736.-39. Rat s Rusima i Austrijancima.

1739. Beogradski sporazum. Povrat Beograda. Davanje prava Rusima da trguju u osmanskim vodama izuzimajući Crnomorje, te na teritorijama Osmanske države.

1740. Proširenje francuskih kapitulacija. Osmansko-švedski savez protiv Rusije.

1743.-46. Ponovna eskalacija rata s Iranom pod Nadir Šahom.

1754.-57. Osman III

1757.-74. Mustafa III

1768.-74. Rat s Ruskim carstvom.

1770. Ruska flota uz pomoć Engleza uplovila u Sredozemlje. Osmanski poraz na Dunavu.

1771. Ruska okupacija Krima.

1774.-89. Abdulhamit I

21. VII 1774. Sporazum na Kučuk Kajnardži i priznavanje prava Rusima da plove po Crnomorju. Priznanje neovisnosti Krimu i sjevernoj obali Crnog mora.

1783. Ruska aneksija Krima.

17. VIII 1787. Počeo Osmansko-ruski rat.

1789.-1807. Selim III

10. I 1792. Rusi napustili Krim. Mirovni ugovor na Jassi.

1. VII 1798. Napad Francuske na Egipat.

Februar 1804. Početak srpskih ustanaka.

1805.-48. Muhammed Ali vlada Egiptom.

25. V 1807. Ustanak protiv Novog poretka.

1807.-08. Mustafa IV

1807. Vehabijska pobuna dostiže vrhunac: zabrana odlaska na hadždž.

1808.-39. Mahmut II

29. IX 1808. *Sened-i Ittifak*: pomirenje države sa ajanima.

1811. Muhammed Ali izmasakrirao preostale Memluke u Egiptu.

28. V 1812. Kraj rata sa Rusima: Bukureštanski sporazum, davanje autonomije Srbiji.

14. VI 1826. Ukidanje janjičara.

12. XII 1832. Vojne snage Egipta pobijedile osmansku vojsku u Konji.

8. VII 1833. Osmansko-ruski savez protiv Muhammed Ali-paše; Sporazum na Hunkar Iskelesi - zatvaranje Bosfora za druge države.

16. VIII 1838. Potpisivanje Sporazuma o trgovini u Luci Balta, koji Englezima daje velike pogodnosti. Ovim sporazumom su utvrđene carinske dadžbine i to od 12% za uvoz i 5% za izvoz.

24. VI 1839.	Ponovni početak sukoba sa Muhammed Alijem. Poraz osmanskih snaga u Nizipu.
1839.-61.	**Abdulmedžid I**
3. XI 1839.	Objavljivanje tanzimatskog fermana.
1853.-56.	Pitanje "Svetih mjesta", pritisci Rusije i Krimski rat.
18. II 1856.	Proglašenje Fermana o reformama.
30. III 1856.	Pariški mirovni sporazum. Veliki poraz Rusije. Crnomorje dovedeno u poziciju neutralne i razoružane zone.
1861.-76.	**Abdulaziz**
1875.	Ustanci u Bosni i Hercegovini. *De facto* bankrot Osmanske države.
23. XII 1876.	Objavljivanje prvog ustava.(*Mešrutiyet Kanun-i Esasi*)
1876.	Bugarski ustanci. Crna Gora objavila rat Osmanskoj državi.
1876.-1909.	**Abdulhamit II**
1877.	Nasrtaji Rusije i početak još jednog osmansko-ruskog rata.
1878.	Berlinski sporazum.
1881.	Englezi okupirali Egipat. Formiranje *Duyun-i Umumiye* (Uprave za javna dugovanja) te gubitak neovisnog statusa finansija u Osmanlija.
1883.	Pruska vojna delegacija počela obučavati Osmansku vojsku.
18. IX 1885.	Namjesništvo (*valilik*) Ejaleta Istočne Rumelije predato bugarskom princu; slabljenje kontrole u ovom regionu.
1896.-97.	Pobuna na Kreti. Rat s Grčkom.
1901.-1908.	Izgradnja željezničke pruge za Hidžaz.
5. IX 1908.	Proglašenje aneksije Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske. Istog dana Bugarski prinčevat proglašava neovisnost kao kraljevina.
1908.	Mladoturska revolucija i ponovno proglašenje ustava.
1909.-18.	**Mehmet V**
1910.	Ustanci Albanaca.
1911.	Italija napada Tripolis i Bengazi i osvaja ih.
1911-1912.	Osmansko-italijanski rat.

Sep.-okt. 1912.	Želja balkanskih zemalja da izvuku korist iz Osmansko-italijanskog rata. Prvi balkanski rat.
29. XI 1912.	Albanija proglašava nezavisnost.
1913.	Rat između balkanskih država: Krvava borba za raspodjelu osmanskog naslijeđa. Osmanlije uspijevaju povratiti Edirne u julu.
1913.	Nijemci reformiraju Osmansku vojsku.
28. VI 1914.	U Sarajevu ubijen austro-ugarski rijestolonasljednik.
28. VII 1914.	Austro-Ugarska objavila rat Srbiji.
Jan.-18. III 1915.	Pokušaj Saveznika da prijeđu moreuz Dardanele. Bitke na Čanakaleu.
27. V 1915.	Preseljavanje u unutrašnjost ermenskog stanovništva u istočnoj Anadoliji koje je napravilo savez sa Rusima.
13. XI 1918.	Države Antante zauzimaju Istanbul.
1918.-22.	**Mehmet VI**
15. V 1919.	Grci okupirali Izmir i krenuli u dalja osvajanja u Zapadnoj Anadoliji.
16. III 1920.	Okupacijske snage Antante ušle u zvanične institucije u Istanbulu; raspuštanje i zatvaranje parlamenta; narodni poslanici pobjegli u Anadoliju; Englezi poslali u progonstvo poslanike koje su uhvatili.
20. IX 1921.	Mir sa Francuskom.
27. VIII 1922.	Veliki juriš: uništenje okupacionih snaga Grčke.
1. XI 1922.	Dokidanje sultanata.
24. VII 1923.	Mirovni sporazum u Lozani.
29. XI 1923.	Proglašenje Republike Turske.
3. III 1924.	Dokidanje hilafeta i protjerivanje članova porodice Osmanske dinastije u inozemstvo.

Zahvala

Prijevod poglavlja „Kršćani i Jevreji u Osmanskoj državi: funkcioniranje jednog pluralnog društva“ finansiran je donacijom Ministarstva vanjskih poslova Norveške Kotorskoj mreži o religiji u pluralnim društvima kojeg koordinira Odsjek za kulturne studije i orijentalne jezike Univerziteta u Oslu.

Acknowledgement

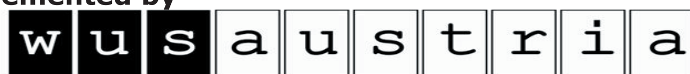
The translation of the chapter "Christians and Jews in the Ottoman Empire: Functioning of a Plural Society" was funded by a grant from the Norwegian Ministry of Foreign Affairs to the Kotor Network on Religion in Plural Societies coordinated by the Department of Culture Studies and Oriental Languages in Oslo.

Napomena:

- U radovima koji do sada nisu objavljeni u našem jeziku, radi ujednačavanja tekstova, izvršene su neophodne lektorske i redaktorske intervencije, dok su u objavljenim radovima zadržani jezički stil i sistem transkripcije koje su primjenili njihovi autori odnosno prevodioci.

- U namjeri da ih učinimo što jednostavnijim za čitanje, iz tekstova (osim zadnjeg) su isključene sve bilješke, izvori i literatura. Zainteresirani studenti odnosno čitatelji mogu ih pronaći u naznačenim djelima iz kojih su tekstovi kao takvi preuzeti.

Implemented by

Supported by

